

TC.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

HAFSİLER DEVLETİ
(XIII.-XVI. ASIRLAR)
SİYASÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

(DOKTORA TEZİ)

Esra KESKİN ARI

BURSA – 2023

TC.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

HAFSİLER DEVLETİ
(XIII.-XVI. ASIRLAR)
SİYASÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

(DOKTORA TEZİ)

Esra KESKİN ARI

DANIŞMAN:
Prof. Dr. Adem APAK

BURSA – 2023

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim / Ana sanat Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı'nda 711522001

numaralı Esra Keskin Arı'nın hazırladığı “HAFSİLER DEVLETİ (XIII.-XVI. ASIRLAR)

SİYASÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT” başlıklı doktora tezi ile ilgili savunma sınavı,

22/03/2023 günü 10:00 – 12:00 saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın

..... (başarılı / başarısız) olduğuna .....

..... (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)

Prof. Dr. Adem APAK
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. M. Salih KUMAŞ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Adnan ADIGÜZEL
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Fatih ZENGİN
Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: .../.../2023

- 1- Tez Başlığı / Konusu: **HAFSİLER DEVLETİ (XIII.-XVI. ASIRLAR) SİYASİ VE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT**
- 2- Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam ... sayfalık kısmına ilişkin, .../.../2023 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %....'dur.
- 3- Uygulanan filtrelemeler:
- 4- Kaynakça hariç
- 5- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç
- 6- Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
- 7- Gereğini saygılarımla arz ederim.

.../.../2023

Adı Soyadı: **Esra KESKİN ARI**

Öğrenci No: _____

Anabilim Dalı: **İslâm Tarihi ve Sanatları**

Programı: **İslâm Tarihi**

Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman

Prof. Dr. Adem APAK

.../.../2023

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum **HAFSİLER DEVLETİ (XIII.-XVI. ASIRLAR) SİYASİ VE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT** adlı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

..../..../2023

Adı Soyadı : Esra KESKİN ARI
Öğrenci No : 711522001
Anabilim Dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı : İslâm Tarihi
Statüsü : Doktora

ÖZET

Yazar adı soyadı : Esra KESKİN ARI
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları
Bilim dalı : İslâm Tarihi
Tezin niteliği : Doktora
Mezuniyet tarihi : 22/03/2023
Tez danışmanı : Prof. Dr. Adem APAK

HAFSÎLER DEVLETİ (XIII.-XVI. ASIRLAR) SİYASÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

Bu çalışma XIII.-XVI. asırlar arasında Kuzey Afrika'da hüküm süren Hafsîler Devleti'ni siyasî, idarî ve sosyo-kültürel hayatını genel hatlarıyla ele almaktadır. Kuzey Afrika'nın Trablusgarp-Bicâye arasındaki bölgesinde hüküm süren devlet, burada İslâm medeniyetinin bir parçası olarak yer almıştır. Hafsîler Tunus merkezli bir devlet sistemi oluşturarak ellerinde tuttıkları tüm topraklarda hâkimiyeti sağlayabilmek için büyük çabalar sarf etmişlerdir. Hâkimiyet sürdürdükleri üç asır boyunca sürekli olarak bölgedeki siyasî ve toplumsal sıkıntılarla uğraşarak devlet sistemini ayakta tutmaya çalışmışlardır. Ancak bu üç asrın yaklaşık olarak bir asrında tam olarak birliği sağlayabilmişler ve yükselme dönemini yakalayabilmişlerdir. Devlet kültürel anlamda ise her dönemde belli başlı gelişmelere öncülük etmiş, bununla birlikte yine yükselme dönemi olarak sayılabilecek bu dönemde büyük gelişmelere sahne olmuştur. İlmî ve kültürel alanda gerçekleştirilen icraatlar arasında şehirlerde ilk medrese ve zâviyelerin inşa edilmesi, yeni ilmî eserlerin telif edilmesi gibi faaliyetler sayılabilmektedir. Öte yandan devlet Kuzey Afrika'da stratejik bir konumda olması sebebiyle ticarî faaliyetleriyle de öne çıkmıştır. Özellikle İspanya, İtalya gibi Avrupalı devletlerle sürdürülen ticarî ilişkiler devletin maddî ve kültürel anlamdaki gelişimine katkı sağlamıştır. Devlet Memlükler, Abdülvâdîler ve Merînîler gibi Müslüman devletlerle ise siyasî, kültürel ve ilmî etkileşim içerisinde olmuştur. Sonuç olarak Hafsîler Tunus merkezli bir devlet olarak siyasî, idarî ve sosyo-kültürel bakımdan önemli izler bırakarak İslâm medeniyetinde yer edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hafsîler, Tunus, İfrîkiye, Kuzey Afrika, İslâm Tarihi, İslâm Medeniyeti

ABSTRACT

Name surname	: Esra KESKİN ARI
University	: Bursa Uludag University
Institute	: Institute of Social Sciences
Field	: Islamic History and Arts
Subfield	: Islamic History
Degree awarded	: PhD.
Date of Degree awarded	: 22/03/2023
Supervisor	: Prof. Dr. Adem APAK

HAFSIDS DYNASTIES (XIII.-XVI. CENTURIES)

POLITICAL AND SOCIO-CULTURAL LIFE

This study XIII.-XVI. It deals with the political, administrative and socio-cultural life of the Hafsid State, which ruled in North Africa for centuries, in general terms. The state, which ruled in the region of North Africa between Tripoli and Bicaie, took place here as a part of Islamic civilization. The Hafsids made great efforts to establish a Tunisia-based state system and to achieve dominance in all the lands they held. During the three centuries they ruled, they tried to keep the state system alive by constantly dealing with the political and social problems in the region. However, in approximately one century of these three centuries, they were able to provide complete unity and catch up with the period of ascension. In the cultural sense, the state has pioneered certain developments in every period, however, it has witnessed great developments in this period, which can be considered as the period of rise. In the scientific and cultural field, activities such as the construction of the first madrasahs and lodges in the cities, and the copyrighting of new scientific works can be counted. On the other hand, the state has come to the fore with its commercial activities due to its strategic location in North Africa. Commercial relations with European states such as Spain and Italy contributed to the material and cultural development of the state. The state was in cultural and scientific interaction with Islamic states such as the Mamluks, Abduldadis and Merinids. As a result, the Hafsids, as a Tunisia-based state, have taken a place in the history of Islam by leaving important traces in the Islamic civilization politically, administratively and socio-culturally.

Key words: Hafsids, Tunis, İfrîkiye, North Africa, Islamic History, Islamic civilization

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	iii
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iv
YEMİN METNİ.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
ÖNSÖZ	xii
GİRİŞ.....	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAPSAMI VE YÖNTEMİ.....	1
B. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR.....	4
C. HAFSİLER DEVLETİ'NİN KURULUŞUNA KADAR İFRÂKIYE.....	19

BİRİNCİ BÖLÜM

HAFSİLER DEVLETİ

A. DEVLETİN KURULUŞU ÖNCESİNDE BENÎ HAFS	32
B. KURULUŞ DÖNEMİ (625-675/1228-1276).....	45
1. Ebû Zekerıyyâ (625-647/1228-1249).....	45
2. Ebû Abdullah Muhammed-Mustansır Billah (647-675/1249-1276).....	55
C. DAHİLÎ İSTİKRARSIZLIK (675-747/1276-1346).....	64
1. Ebû Zekerıyyâ Yahyâ-Vâsık (675-678/1276-1279).....	64
2. Ebû İshâk İbrahim- Mücahid (678-682/1279-1283)	66
3. İbn Ebû Ümâre-Dâî (682-683/1283-1284)	71
4. Ebû Hafs Ömer (683-694/1284-1295).....	73
5. Muhammed- Ebû Asîde (693-709/1294-1309)	77
6. Ebü'l-Bekâ Hâlid-Nâsır li-dinillah (709-711/1309-1311).....	81
7. Ebû Yahyâ Zekerıyyâ b. Lihyânî (711-718/1311-1318) ve Muhammed b. Ebû Yahyâ b. Lihyânî-Ebû Darbe(718/1318).....	83
8. Ebû Yahyâ Ebû Bekir-Mütevekkil (718-747/1318-1346).....	85
D. MERÎNÎ İSTİLASI (747-758/1346-1357)	92
E. BİRLİĞİN SAĞLANMASI (772-839/1371-1488)	108
1. Ebü'l-Abbâs Ahmed (772-796/1371-1394)	108
2. Ebû Fâris Azûz (796-837/1394-1434).....	113
3. Ebû Abdullah Muhammed Muntasır (837-839/1434-1436).....	119
4. Ebû Amr Osman (839-893/1436-1488).....	121

F. ÇÖKÜŞ DÖNEMİ (893-983/1488-1574).....	128
1. Ebû Abdullah Muhammed el-Hasan (899-932/1494-1526).....	128
2. Ebû Muhammed el-Hasan (932-941/1526-1535).....	131
3. Ebü'l-Abbâs Ahmed (941-977/1535-1569) ve Muhammed (977-982/1569-1574).....	136

İKİNCİ BÖLÜM

HAFSİLER'DE İDARÎ YAPI

A. MERKEZÎ TEŞKİLÂT	141
1. Devlet Yönetimi	141
a. Halife/Sultan	144
b. Meşihatü'l-Muvahhidîn/Muvahhidî Şeyhleri	151
c. Vezir.....	153
d. Hâcib ve Mizvâr.....	155
e. Kâtip.....	158
2. Adlî/ Hukukî Yapı	159
a. Kâdılcemâa.....	159
b. Müftü	162
c. Kâdılenkiha	164
d. Udûl (Şuhûd).....	165
3. Malî Yapı.....	167
4. Askerî Yapı.....	171
a. Mürtezika	171
b. Mütetavvia	177
B. EYALET MERKEZLERİ	179
1. Bicâye	181
2. Kosantine.....	188
C. YEREL YÖNETİM MERKEZLERİ	194
1. Biskire.....	197
2. Cerîd Şehirleri	200
3. Kâbis.....	208
4. Trablusgarp.....	212
D. ULUSLARASI İLİŞKİLER.....	216
1. İslâm Devletleri	217
2. Avrupa Devletleri	221

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAFSİLER'DE SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPI

A. ETNİK UNSURLAR	227
1. Berberîler.....	227

2. Araplar	233
B. GAYRİMÜSLİM UNSURLAR.....	239
1. Hıristiyanlar	239
2. Yahudiler	242
C. TASAVVUFÎ HAREKETLER	245
D. İLMÎ YAPI.....	251
1. Eğitim Öğretim.....	251
2. İlimler	258
a. Kırâat ve tefsir	258
b. Hadis	260
c. Kelâm	261
d. Fıkıh ve Ferâiz.....	265
e. Tasavvuf	268
f. Arap Dili	268
g. Tarih ve Tabakât	269
h. Mantık	270
ı. Tıp	270
i. Hendese	272
SONUÇ	274
KAYNAKÇA.....	281
EKLER	294
Ek 1: Hafsî sultanlarının soy şeceresi.	294
Ek 2: Hafsî Sultanları	295
Ek 3: Hafsî ailesi Berberî Soy Şeceresi.....	296
Ek 4: Hafsîler Devleti'nin sınırları.....	297
Ek 5: Hafsîler Devlet Sınırları.....	298
Ek 6: 15. yy. dünya haritası.....	299
Ek 7: Haçlı seferleri haritası.....	300
ÖZGEÇMİŞ	301

KISALTMALAR

b.	: bin
Bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
d.	: Doğum tarihi
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
İA	: İslâm Ansiklopedisi
m.	: Miladî
neşr.	: Neşreden
ö.	: ölüm tarihi
tahk.	: tahkik eden
v.	: vefat tarihi
vd.	: ve diğerleri
yay.	: yayınlayan

ÖNSÖZ

Benî Hafs ailesinden Abdülvâhid b. Ebî Hafs 603/1206 yılında Muvahhidler Devleti tarafından İfrîkiye valisi olarak görevlendirilmiştir. İfrîkiye bölgesi ve Tunus'ta yerel halkla iyi bir irtibat sağlayan Abdülvâhid bir süre sonra vefat ettiğinde oğlu Ebû Zeyd Abdurrahman görevi devralsa da bir süre sonra Muvahhid Sultanı Ebû Ya'kûb el-Mustansır tarafından valilikten azledilmiştir. Her ne kadar Hafsî ailesi bu sürecin sonunda Merakeş'e çağrılrsa da İfrîkiye'de yöneticilik yapmaya devam etmek istemişlerdir. Aile üyeleri Merakeş'te buldukları süre boyunca İfrîkiye'ye görevlendirilmenin bir yolunu aramışlardır. Muvahhid Sultanı Âdil'i ikna eden Abdülvâhid b. Ebî Hafs'ın oğlu Abdullah Abuv İfrîkiye'ye vali olarak görevlendirilmiş (623/1226) ve Tunus'ta Benî Hafs ailesinin idaresini yeniden canlandırmıştır. Abdullah Abuv'dan daha cesaretli olan kardeşi Ebû Zekeriyya önce ağabeyinin elinden valiliği almış, ardından 625/1228 yılında Muvahhidler Devleti'nden ayrıldığını ilan etmiştir. Bu süreçte Tunus merkezli bir idarî sistem kurarak, yeni bir devletin temellerini atmıştır. Muvahhidler Devleti'nden devraldığı gelenek üzere bir idarî sistem kuran bu kurucu sultan kendisinden sonra gelecek oğullarına sağlam temellere oturmuş bir devlet bırakmıştır. Ebû Zekeriyya'nın oğlu Mustansır döneminde (647-675/1249-1276) devlet daha büyük gelişmeler yaşayarak kuruluş sürecini tamamlamıştır. Ancak Mustansır'ın ardından görev alan sultanlar çoğunlukla isyanlarla uğraşmaları sebebiyle uzun bir süre devlet idaresinde düzeni sağlayamamışlardır. Neticede yaklaşık bir asır süren (675-772/1276-1371) isyan ve işgallerle meşgul olan devlet daha sonra Sultan Ebû'l-Abbâs, Ebû Fâris, Ebû Amr Osman dönemlerinde (772-839/1371-1488) sükûneti yakalayabilmiştir. Bahsi geçen sultanlar da hâkimiyet için büyük çabalar harcamış, ancak devlet yönetiminde daha otoriter bir siyaset izledikleri için tahta oturdukları dönemden kısa bir süre sonra yönetimde birliği sağlamışlardır. Öte yandan devletin kültürel anlamda bıraktığı izler de genelde bu döneme aittir. Mezkûr dönemin ardından gelen ikinci karışıklık devresi (893-983/1488-1574) devletin yıkılışını beraberinde getirmiştir.

Hafsîler Devleti tarihi ülkemizde üzerine çok az telif bulunan konulardan biridir. Dünyada ise üzerinde yapılan araştırmalar bulunsa da hala derinlikli bir şekilde araştırılmaya muhtaçtır. Çalışmamız özellikle ülkemizde yapılan araştırmaların azlığı neticesinde bütünsel bir Hafsî devlet tarihi ortaya koyabilmek amacıyla ortaya çıkmıştır.

Devlet tarihi anlatımında çizilmesi gereken sınırlar çizilerek bir çerçeve belirlenmiş ve bir araştırmanın güç yetirebileceği ölçüde sınırlılıklar belirlenerek bir çalışma ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede üç buçuk asırlık bir devletin önemli olay ve kurumları belirlenerek genel bir tarihî anlatım takip edilmeye çalışılmıştır. Eserimizde siyasî ve idarî tarihin ön plana çıktığı görülecektir. Hem bu hususlarda tarihî bilginin fazlalığı hem de devletin siyasî tarihinin diğer kurumları sürekli bir şekilde etkilediği düşünüldüğünde bu durum mazur görülecektir. Öte yandan etnik, dinî, tasavvufî ve ilmî yapı da detayları ve verdiği bilgiler bakımından diğer bölümler kadar titizlikle yazılarak okuyucuya sunulmaya çalışılmıştır. Araştırmamız ülkemizde Mağrib ve İfrîkiye üzerine yapılan az sayıdaki çalışmalara katkı sağlayabilmeyi ve kendisinden sonraki araştırmalara da öncülük edebilmeyi hedeflemektedir.

Çalışmamızın her aşamasında desteklerini esirgemeyen birçok kişiyi burada hususen zikretmek gerekir. Öncelikle eserimizin her aşamasında büyük emeği bulunan danışmanım Prof. Dr. Adem Apak'a teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmamızı okuyarak değerli katkılarda bulunan Prof. Dr. Ali İhsan Karataş'a minnettarım. Mağrib ve Endülüs alanlarında uzman Prof. Dr. Adnan Adıgüzel'in eserimize yaptığı değerli katkılar sebebiyle kendisine müteşekkirim. Doç. Dr. Fatih Zengin'e kıymetli katkılarından dolayı teşekkür ederim. Doç. Dr. M. Salih Kumaş'ın İslâm hukuku alanında kıymeti haiz yönlendirmeleri ise ufuk açıcı olmuştur. Kendisine bu hususta teşekkürlerimi arz ederim. Diğer yandan Arapça ibarelerde anlamadığım hususlarda kendisine danıştığım Emine Akbaba'ya; tezimi okuyarak değerli katkılarda bulunan meslektaşlarım Elif Kübra Aslandoğdu, Hilal Özdemir, Merve Yavuz, Betül Öz, Dr. Kevser Demir Bektaş, Dr. Fatma Seda Şengül ve Dr. Sümeyra Ünalın Turan'a hususi teşekkürlerimi sunarım. Manevî destekleriyle her zaman yanımda olduklarını hissettiğim annem Fatma ve babam Mehmet Keskin başta olmak üzere tüm aileme teşekkür ederim. Son teşekkürüm ise tezimin son dönemlerinde hayatımı birleştirdiğim, akademik kariyerimin en zor sürecinde desteğini esirgemeyen eşim Talip Sıddık Arı'yadır.

Esra KESKİN ARI

BURSA-2023

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAPSAMI VE YÖNTEMİ

Mağrib bölgesi batıda Trablusgarp'tan doğuda Atlas okyanusuna, kuzeyde Akdeniz'den güneyde Libya ve Sudan çöllerine kadar olan büyük bir coğrafyayı kapsar. Mağrib bu sınırlar içerisinde İslâm coğrafyacıları tarafından üç bölgeye ayrılarak incelenmiştir. Doğudan başlayarak Ednâ, Evsat ve Aksâ olarak ifade edilen bu üç bölgenin Ednâ kısmı da İfrîkiye olarak isimlendirilmiştir. Hafsîler Devleti işte bu İfrîkiye bölgesinde kurulan ve hüküm süren bir devlet olarak bilinmektedir. İfrîkiye bölgesi, Hafsîler Devleti döneminde doğuda Trablusgarp, batıda Bicâye, kuzeyde Akdeniz ve güneyde Cerîd ve Zâb bölgesi olmak üzere kendi içerisinde bir ülke sınırı olarak kabul edilmiştir.¹ Bu çalışmada bahsi geçen sınırlar içerisinde 625/1228-982/1574 yılları arasında hüküm süren Hafsîler Devleti siyasî, idarî, sosyal ve kültürel hayat açısından incelenmeye gayret edilmiştir.

Hafsîler Devleti'ne dair yapılan bu çalışma ülkemizde üzerinde yeterince araştırmanın bulunmadığı Mağrib tarihine bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Özellikle de çalışmanın konusu olan Hafsîler Devleti'ne dair ülkemizde neredeyse hiçbir çalışma bulunmamaktadır. Bu hususta genel bilgiler içeren İsmail Yiğit'in *Endülüs (Girnata Sultanlığı) ve Kuzey Afrika İslam Devletleri* adındaki kitabı çalışmamız için yol gösterici olmuştur.² Ancak eser içerisinde bir bölüm halinde var olan Hafsîler Devleti, tarafımızca daha detaylı bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Batıda yapılan çalışmalarda ise devlet tüm yönleriyle incelenerek çeşitli araştırmalara bahis konusu olmuştur. Özellikle Fransız şarkiyatçı Robert Brunschvig'in (1901-1990) *la Berbérie Orientale Sous les Hafsidés des Origines à la fin du XVe Siècle* adlı eseri Hafsîler Devleti ile ilgi yapılan en kapsamlı çalışmadır.³ Çalışmamızda araştırma kaynakları içerisinde en çok istifade edilen eser de Robert Brunschvig'in bu eseri olmuştur.

---

¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sadır, 1977), I/161, V/228-229.

² İsmail Yiğit, *Endülüs (Girnata sultanlığı) ve Kuzey Afrika İslam Devletleri* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017).

³ Robert Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye fi'l-ahdi'l-Hafsî min karni 13 ilâ nihâyeti'l-karni 15*, çev. Hammâdi es-Sâhlî (Beyrut : Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1988).

Çalışmamızın Robert Brunschvig'in eserinden farkı ise daha sistematik bir şekilde devlet tarihinin anlatılmasıdır. Siyasî ve idarî tarih hususunda Brunschvig kadar detaycı bir anlatım takip edilmese de çalışmamızda tasavvufî ve ilmî hayat kısımlarında daha fazla ayrıntının verildiği ifade edilebilir. Bununla birlikte araştırmamızın Brunschvig'in eserine göre daha sistematik ve öz bir anlatıma sahip olduğu söylenebilir. Hafsîler Devleti tarihine dair Arap dünyasında da birçok eser telif edilmiştir. Ancak bu eserlerin de devleti siyasî, idarî ve kültürel bakımdan anlatan kapsamlı çalışmalar olmadığını özellikle ifade etmek gerekir. Mesela Matvî'nin *es-Saltanatü'l-Hafsiyye* isimli eserinde devletin yalnızca siyasî tarihi mezûbahis edilmiştir. Muhammed Hasan'ın *el-Medine ve'l-Bâdiye bi-İfrikıyye fi'l-ahdi'l-Hafsî* isimli eserinde ise siyasî tarihe dair ayrıntılı bilgiler verilmemiş, devletin sosyo-kültürel hayatı aktarılmaya çalışılmıştır.⁴ Ahmed İbn Âmir'in 1974 yılında basılan *ed-Devletü'l-Hafsiyye* isimli eseri de bu bağlamda zikredilebilir. İbn Âmir bu eserde Hafsîler Devleti tarihini oldukça muhtasar bir şekilde ele almıştır.⁵ Bu sebeple okuyucuların nazarında devlet ile ilgili birçok bilgi eksik kalmaktadır. Mezkûr örnekler dışında Hafsîler Devleti'nin farklı yönlerini inceleyen birçok araştırma eseri yazılmıştır. Araştırmamızda bu eserlerden farklı olarak tüm yönleriyle bir devlet tarihi verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız Hafsîler Devleti'ni siyasî, idarî ve sosyo-kültürel yönden incelemek amacıyla üç bölümden teşekkül etmiştir. İlk bölümde siyasî tarih tüm yönleriyle anlatılmaya çalışılmıştır. Bu bölüm de kendi içerisinde beş başlığa ayrılmış, devletin kuruluşundan itibaren takip ettiği seyir içerisinde kategorik bir şekilde incelenmiştir. Devletin kuruluşundan çöküşüne kadar yapılan tasnif, olayların tarihî seyrine göre belirlenmiştir. Bölüm içerisinde her bir sultanın dönemi ayrı ayrı incelenmiş, devlet görevlilerinin tayin ve azil işlemleri de bu başlıklar altında zikredilmiştir. Atanan veya azledilen valiler ve devlet adamlarının isimleri de görevlendirildikleri sultanların anlatıldığı başlıkta verilmiştir. Şunu da özellikle ifade etmek gerekir ki saltanat iddiasında bulunsa da idarî merkez olan Tunus'ta tahta oturmayan hiçbir hanedan üyesi sultan olarak ifade edilmemiştir. Bu hususta Hafsî tarih kaynaklarının bahsi geçtiği şekilde bir metot takip ettikleri fark edilerek böyle bir tercihte bulunulmuştur. Diğer yandan Hafsî hanedan üyelerinin adları genellikle Ebû Zekerıyyâ, Ebû Yahyâ, Ebû Hafs Ömer ve Ebû'l-Abbâs gibi isimlerdir. Hanedan üyelerinin birbirleriyle

⁴ Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye Târîhuha's-Siyasî ve Devruha fi'l-Magribi'l-Arabî* (Lübnan: Beyrut : Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986).

⁵ Ahmed İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye* (Tunus: Dârü'l-küttübi'ş-şarkıyye, 1974).

karıştırılmamaları amacıyla varsa künyeleri veya lakaplarının kullanılmasına dikkat edilmiştir. Bazı durumlarda hem isimleri hem de lakapları kullanılmıştır. Ayrıca devletin kurucusu Ebû Zekerîyyâ tarihçiler tarafından emir olarak isimlendirilse de çalışmamızda sultan olarak zikredilmiştir. Saltanatı ele geçiremeyen Ebû Zekerîyya isminde birkaç hanedan üyesinin emir olarak isimlendirilmesi tarihî anlatımda bir karışıklığa sebep olmaktadır. Mezkûr emirler devletin kurucusu Ebû Zekerîyyâ ile karıştırılmaktadır. Bu nedenle Hafsîler Devleti'nin yönetimini üstlenen tüm hanedan üyeleri ayırt edilmeksizin sultan olarak zikredilmiştir.

İkinci bölüm tümüyle idarî sistemin incelenmesine ayrılmıştır. Tarihî kaynaklarda Hafsî devlet sistemi içerisinde zikredilen tüm görevler bu bölüm içinde toparlanmış ve birbirleriyle olan ilişkilerine göre tasnif edilmiştir. İdarî, adlî/hukukî, malî, askerî yapıların işleyişi burada detaylı olarak verilmiştir. Bununla birlikte sistem içerisindeki görevler ve görev tanımları hakkında bir sınır çizilirken genellikle isimler zikredilmemeye çalışılmıştır. Zira devlet görevlilerinin isimleri birinci bölümde ilgili sultanın başlığının altında verilmiştir. Konu bütünlüğünün sağlanması açısından böyle bir tercihte bulunulmuştur. Diğer yandan bu bölümde idare merkezleri olan başta Tunus olmak üzere öne çıkan şehirler hakkında gerekli detaylar verilmeye çalışılmıştır. Devletin şehirlere atadığı vali ve yöneticilerin idarî süreçleri ilgili de detaylı bir anlatım tercih edilmiştir.

İkinci bölüm Hafsîler ile diğer devletler arasındaki ilişkileri inceleyen "Uluslararası İlişkiler" başlığıyla sonlandırılmıştır. İlk bölümde siyasî hayat içerisinde tarihî sıralamaya riayet edilerek anlatılan bu konu devletlerarası ilişkilerde kullanılan metotların da öne çıkarılmasıyla yeniden kurgulanmıştır. Ayrıca birinci bölümde detay olarak görülen bazı bilgiler bu başlık altında verilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise toplumsal yapının parçaları olan etnik unsurlar ve gayrimüslimler incelenmiştir. Bu bölümde ayrıca Hafsîler Devleti içerisinde öne çıkan tasavvufî hareketler de şehirlerdeki yapılanmalarına göre incelenerek tasnif edilmiştir. Böylece İfrîkiye'deki tasavvufî silsile genel hatlarıyla verilmeye çalışılmıştır. Bölümün son konusu ise ilmî yapıdır. Bu konu içerisinde İfrîkiye'de ilmî hayata dair yapılan tüm çalışmalar detaylı olarak incelenmiştir. İlave olarak ilim çevrelerinde okutulan dersler âlimlerin biyografileri incelenerek çıkartılmaya çalışılmıştır. Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili gibi birçok ilim dalında okutulan derslere ilave olarak Hafsîler döneminde telif edilen meşhur eserler de zikredilmiştir.

Son olarak araştırmamızda dikkat etmeye çalıştığımız belli başlı unsurlar olduğunu ifade etmek gerekir. Bunlardan ilki şahıs ve mekân isimlerinin veya görev adlarının Arapça aslını muhafaza etmeye zen gösterilmesi hususudur. Araştırmamızda Arapça isimler veya kavramlar olduğu haliyle birebir aktarılmıştır. Okunuşları hususunda da çoğunlukla *Diyanet İşlâm Ansiklopedisi*'nden istifade edilmeye çalışılmıştır. Ansiklopedi içerisinde farklı kullanımların olduğu veya herhangi bir bilginin olmadığı durumlarda tarafımızca bir okunuş tercih edilmiştir. Diğer yandan çalışmamızda sıklıkla geçen Mağrib ve Meşrik ayırımına dikkat çekmek gerekir. Öncelikle araştırmamızda Mağrib denildiğinde kastedilen alan Trablusgarp'tan Atlas okyanusuna kadar olan bütün bir bölgedir. Mağrib'in Aksâ veya Evsat kısımlarının anlatıldığı olaylarda mutlaka “Mağrib'l-aksâ” ve “Mağrib'l-evsat” olarak belirtilmiştir. Bununla birlikte Kuzey Afrika ifadesi ile kastedilen de Mağrib bölgesidir. İfrikiye ifadesi de yalnızca Trablusgarp'tan Bicâye'ye kadar olan kısım için kullanılmıştır. Araştırmamızda Meşrik denildiğinde kastedilen ise genellikle Trablusgarp'ın doğusunda kalan tüm İşlâm coğrafyasıdır. Çalışmamızda sıkça kullanılan diğer bir ifade ise “bedevî Araplar” isimlendirmesidir. Bedevî bir hayat yaşayan Araplar Hafsiler Devleti'nin siyasî hayatına doğrudan müdahil oldukları için araştırmamızda bu ifade sıklıkla geçmektedir. Her geçtiği yerde bedevî vurgusunun yapılması hem vahşi tabiatlarına hem de diğer Araplardan ayrı değerlendirilmeleri gerektiğine bir işarettir. Dolayısıyla isimlendirme tarafımızca bu ayrıma dikkat çekmek amacıyla kullanılmıştır.

B. KAYNAKLAR VE ARAşTIRMALAR

Kaynaklar bir çalışmanın temelini oluşturan en önemli unsuru teşkil eder. Bir İşlâm tarihi çalışması için ilk sırada sayılabilecek kaynaklar da tarih kitaplarıdır. Çalışmamızda da en temel kaynaklar tabiatıyla tarih kitapları olmuştur. Döneme şahitlik eden birçok müellifin eserlerinin bugüne ulaşması çalışmamız açısından son derece önemlidir. Bu çalışmanın en önemli kaynağı İbn Haldûn'un (v. 808/1406) *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve Dîvânü'l-mbtede' ve'l-haber fi Eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve Men-âsarahm min-zevi's-sultâni'l-ekber* adındaki kıymetli eseridir. Günümüzde birçok baskısı bulunan eser genel olarak birinci cildi *Mukaddime* olmak üzere toplamda yedi cilttir. Çalışmamızda hem baskı ve yazım tarzının güzelliği hem de tek bir ciltte tamamına ulaşmanın kolaylığı sebebiyle Eb Suhayb el-Keremî'nin

tahkik ettiği Riyad'da basılan nüsha tercih edilmiştir. Eserin mukaddime bölümü için ayrıca Saïd b. Muhammed es-Senârî'nin *Mukaddimetü İbn Haldûn* isimliyle tahkik ederek yayınladığı nüsha kullanılmıştır. *Mukaddime*'nin daha rahat anlaşılabilmesi için de Süleyman Uludağ'ın Dergâh yayınları tarafından yayınlanan tercümesinden istifade edilmiştir.⁶

İbn Haldûn bu çalışmasında özelde Hafsîler Devleti'ni genel olarak da Mağrib coğrafyasını tüm yönleriyle ele alır. Müellifin adı geçen eserinde tarih, siyaset, ilim dalları ve âlimler vb. gibi bölgeye dair birçok bilgi yer almaktadır. Mağrib ve Endülüs tarihi *Kitâbü'l-İber*'in detaylı incelenmemesi durumunda eksik kalır. Atalarının Benî Hafs'la henüz devlet kurulmadan önceki dostlukları, onların Hafsîler Devleti kurulduktan sonra önemli kademelerde görevlendirilmesi ve aynı zamanda İbn Haldûn'un (d.732/1332) Ebû Yahyâ Mütevekkil (718-747/1318-1346) döneminden itibaren devlete şahitlik etmesi onun eserini çalışmamız açısından vazgeçilmez hale getirmektedir. Müellif Sultan Ebû Yahyâ Mütevekkil döneminden sonra Hafsîler Devleti içerisinde kâtibü'l-alâmet, vezirlik gibi önemli görevleri ifa etmiştir. Diğer taraftan Merînîler, Abdülvâdîler ve Endülüs Benî Ahmer devletlerinde de bir süre önemli görevlerde bulunması yazara Hafsîler Devleti ve diğer devletler arasında bir karşılaştırma yapma fırsatı vermiştir. Ayrıca Biskire'de Arap ve Tilimsan civarında Berberî kabilelerin içerisinde yaşaması sebebiyle bölgenin bedevî hayatı hakkında da detaylı bilgi sahibi olmuştur. İbn Haldûn *Kitâbü'l-İber*'ini yaşadığı tüm bu tecrübeleriyle yazmıştır. *Kitâbü'l-İber* işte bu özellikleriyle birlikte çalışmamızın en önemli eseri haline gelmiştir. Eserin Hafsîler Devleti'nin siyasî tarihi ve idarî sistemiyle ilgili yaptığı yorumlar bu çalışmamıza büyük katkı sağlamıştır. Müellifin bu eserde Berberî ve Arap kabilelerinin kökeni hakkında verdiği bilgiler başka hiçbir kaynakta bulunmayan önemli nadir malumatlardır.⁷

İbn Haldûn'dan sonra bu çalışma için ikinci önemli tarihçi İbn Kunfüz Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hasen b. Alî el-Kosantinî'dir. 740/1340 yılında Kosantine'de doğan

⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtete ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsârahum min Zevi's-Sultani'l-Ekber (tahk. Ebu Suhayb el-Keremî)* (Amman-Riyad: Beytü'l-Efkârü'd-Devliyye, ts.); İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn (tahk. Saïd b. Muhammed es-Senârî)* (Dimaşk-Kâhire: Dârü'l-kütübi'l-Arabî, 2015); İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013).

⁷ İbn Haldûn, *Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar-et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan-*, çev. Vecdî Akyüz (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 15-23,85-89; Muhammed el-Arûsî Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye Târihuha's-Siyasî ve Devruha fi'l-Magribi'l-Arabî* (Lübnan: Beyrut : Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986), 458-465; Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *DİA*.

ve 810/1407’de vefat eden müellif, Sultan Ebû Fâris Azûz’a hediye ettiği *el-Fârisiyye fi Mebâdi’i’l-devleti’l-Hafsiyye* adlı eseriyle Hafsîler Devleti tarihi çalışmalarına önemli derecede katkıda bulunmuştur. Çalışmamızda da Hafsî sultanlarına dair kronolojik olarak verdiği özet bilgilerden istifade edilmiştir. Kosantine’de köklü bir ailenin üyesi olan İbn Kunfüz’un dedesi ve babası, şehirde Kasba Camii hatibi olarak görev yapmışlardır. Müellif babası ve dedesinden ilk eğitimini almış, annesinin dedesinin Ebû Medyen tarikiyle kurmuş olduğu Mellâriyye zâviyesinde de tasavvufa dair iyi bir eğitimden geçmiştir. Ayrıca Merînîler Devleti’nde ilim tahsilinde bulunmuş ve aynı zamanda kadılık yapmıştır. İfrîkiye’ye döndüğünde de aile geleneğinin bir devamı olarak Konsantine hatip ve kadılığına atanmıştır. Tüm bu tecrübelerin *el-Fârisiyye* adlı eserin yazımındaki etkisi büyüktür. Müellif Muvahhidler Devleti’nin kurucusu Muhammed b. Tûmert’le başlattığı eserini Sultan Ebû Fâris Azûz (796-837/1394-1434) ile tamamlamıştır. Eser tamamlanmasının ardından Sultan Ebû Fâris’e ithaf edilmiştir. İbn Kunfüz genellikle verdiği bilgilerle dönemin siyasî hayatına bazı ayrıntularla da sosyal hayatına ışık tutmuştur. Onun kitabındaki en dikkat çeken durum ise özellikle Ebû Fâris’e olan övgü dolu cümleleri ve Hafsî ailesi hakkında yazdığı methiyelerdir. Öte yandan bu eserde Hafsî hanedan üyesi olmayan ve saltanatı ele geçiren Dâî İbn Ebû Ümâre ise kötü ifadelerle anlatılmıştır. Neticede çalışmamızda Hafsî ailesiyle kurduğu bu yakın bağ dikkate alınarak eserden istifade edilmiştir.⁸

Hafsî tarihçisi olarak İbn Kunfüz’un ardından İbnü’ş-Şemma‘ (v. 861/1457’den sonra) gelir. Müellif babası Ebû’l-Abbâs eş-Şemmâ‘’nın kadılığı ve Kasba Camii’ndeki hatipliği sebebiyle sarayla küçük yaşlardan itibaren irtibat halinde olmuştur. Kendisi hakkında detaylı bilgi olmamasına rağmen Sultan Ebû Fâris’in ilim meclislerine babasıyla birlikte katıldığı ve Ebû Amr Osman döneminde de babası gibi kadılık görevinde bulunduğu rivayet edilir. 839-1435/894-1488 yılları arasındaki kadılık görevi boyunca da *el-Edilletü’l-beyyinetü’n-nûrâniyye fi Mefâhiri’l-devleti’l-Hafsiyye* adlı eserini yazdığı tahmin edilmektedir. Bu eser tamamlandığında yazar tarafından Sultan Ebû Amr Osman’a (839-893/1436-1488) hediye olarak takdim edilmiştir. Eser Hafsîler Devleti’nin kuruluşu öncesinden başlayarak Ebû Amr Osman dönemine kadar geçen süreçteki tarihî bilgileri ihtiva etmektedir. İbn Şemma‘’nın bu eserinde İbn Haldûn, İbn Kunfüz gibi müelliflerin eserlerinden istifade ettiği bilinmektedir. Bu eserlerden

⁸ İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye fi Mebâdi-id’l-Devleti’l-Hafsiyye* (tahk. Muhammed eş-Şâzili-Abdülmeccid et-Türki) (Tunus: Dâru’t-Tunusiyye, 1968), 84-91; Şükrü Özen, “İbn Kunfüz”, *DİA*.

istifadesinin yanı sıra kendi edindiği rivayetleri de ilave ederek bu eseri telif etmiştir. Çalışmamız açısından İbn Şemmâ'nın eserini diğer eserlerden farklı kılan özellik ise Tunus hakkında verdiği detaylı bilgilerdir. Ayrıca müellifin Ebû Zekeriyâ'nın (625-647/1228-1249) saltanatı dönemi ile ilgili aktardığı ayrıntılar da Hafşiler Devleti'nin idarî yapısı hakkında bir temel teşkil etmiştir. Müellif, Mustansır (647-675/1249-1276) dönemi siyasî ve sosyal hayatını da oldukça detaylı anlatır. Bundan sonra Ebü'l-Abbâs döneminin sonuna kadar siyasî hayatla ilgili bilgiler veren müellif; Ebü'l-Abbâs (772-796/1371-1394), Ebû Fâris (796-837/1394-1434) ve Ebû Amr Osman dönemi ile ilgili daha ayrıntılı malumatlar verir. Bu bilgiler çalışmamızın idarî ve sosyal hayatla ilgili kısımlarının temelini oluşturmuştur. Son olarak İbn Kunfûz'da olduğu gibi bu eserde de taraflı bir Hafşiler anlatımı gözlemlenmektedir. Örnek olarak eserde Mustansır'ın Haçlı ordusu karşısındaki direnişsizliği müellif tarafından bahis konusu edilmezken, sultanın bu işgal esnasında neredeyse üstün komunda olduğu izlenimi bile verilir. Hafşî hanedan üyelerinden biri olmayan Dâî İbn Ebû Ümare'nin kötü bir şekilde anlatımında ise neredeyse İbn Kunfûz'la aynı cümleler kurulmuştur.⁹

Hafşiler Devleti tarihi açısından oldukça değerli olan diğer bir kaynak Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim ez-Zerkeşî el-Lü'lû'nin (v. 902/1496-1497 veya 894/1488-1489'dan sonra) *Târîhü'd-devleteyn el-Muvahhidiyye el-Hafsiyye* adlı eseridir. Zerkeşî'nin doğduğu yer ve tarihle ilgili kesin bir bilgi bulunmaktadır. Kaynakların ittifakla zikrettiğine göre müellif Mağrib veya Mısır'dan göçen bir aileden olması sebebiyle Zerkeşî, mevalî kökenli olması dolayısıyla da el-Lü'lû olarak lakaplanmıştır. Sultan Ebû Amr Osman döneminde Dîvânü'r-resâil ve'l-kitâbe'de şahitlik yaptığına dair müellifin imzasını içeren bazı belgeler bulunmaktadır. Muhtemeldir ki müellifin Sultan Ebû Amr Osman dönemi ile ilgili verdiği ayrıntılı bilgiler sarayda görev yaptığı bu dönemde edindiği malumatlardır. Müellif eserinde Sultan Ebû Amr Osman'dan önce tahta oturmuş olan Sultan Ebû Fâris Azûz dönemini de detaylı olarak anlatmaktadır. Ancak bu dönemde sarayda görevli olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Müellif kendi yaşadığı döneme kadar olan tarihî süreci İbn Haldûn ve İbn Kunfûz gibi tarihçilerin eserlerinden faydalanarak yazmıştır. Bununla birlikte bu iki eserde de yer almayan farklı bilgilerin sözlü ya da yazılı olarak

---

⁹ İfadesi aynen şu şekildedir: “Kendisi kan dökücü, cimri, zalim, fitneci, yalancı, verdiği sözde durmayan, sultan oğullarının güzel özelliklerinden uzak birisiydi.” İbnü'ş-Şemmâ, *el-Edilletü'l-beyyineti'n-nuraniyye fî Meşahirî'd-Devleti'l-Hafsiyye* (Tunus: Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1984), 7, 19, 79-80; Cevat İzgi, “İbnü'ş-Şemmâ”, *DİA*.

aktarılan başka kaynaklardan alındığı gözlemlenmektedir. Eserin en önemli özelliği Hafsîler Devleti idarî yapısıyla ilgili ayrıntılı bilgiler vermesi ve büyük ölçüde devlet görevlilerinin isimlerinin zikredilmiş olmasıdır. Ayrıca müellifin Hafsîler Devleti'ni Muvahhidler Devleti'nin bir devamı olarak görerek eserini Muvahhidler'in tarihiyle başlatması da kayda değerdir. Eserin bir diğer önemli özelliği olayların dikkatli bir şekilde tarihî bir sıralamayla verilmiş olması ve o tarihte vefat eden meşhur kişilerin de olayların seyri içerisinde zikredilmeye çalışılmasıdır. Eserin bu kadar ayrıntılı ve düzenli olması diğer kaynaklardaki bilgilerin takibini de kolaylaştırmıştır. Ebû Fâris ve Ebû Amr Osman dönemi hakkında verdiği detaylı bilgiler ise bu iki dönemin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Çağdaşı İbn Kunfûz ve İbn Şemma' gibi yazarlarda da olduğu gibi saraya olan yakınlığı bir yandan doğrudan bilgi vermesi açısından oldukça değerliyken, diğer taraftan yanlı olabileceği ihtimaliyle ihtiyatla yaklaşılması gereken bir durumdur. Son olarak araştırmamız açısından bu eserin *Kitâbü'l-İber*'in ardından en önemli ikinci kaynak olduğunu da belirtmek gerekir.¹⁰

Hafsîler dönemine en yakın zamanda yazılan tarih kaynağı İbn Ebû Dînâr olarak tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. Ebü'l-Kâsım er-Ruaynî el-Kayrevânî'nin (v.1110/1698'den sonra) *el-Mûnis fi ahbâri İfrîkiyye ve Tûnis* adlı eseridir. Kayrevan'da doğan Tunus'ta eğitim gören müellif, bölgede Osmanlı idaresinin başladığı döneme şahitlik etmiştir. Müellif İfrîkiyye ve Tunus'un tarihini anlatmak için bu eserini yazmıştır. İlk İslâm fetihlerinden başlayarak yaşadığı döneme kadar olan tarihi eserinde anlatmıştır. İbn Şemma'nın mütemmim bir cüzü olarak da ifade edilen eserde Zerkeşî'den de bilgiler aktararak Osmanlılar dönemine kadar olan kısım özet olarak yer almıştır. Eserin araştırmamıza olan en büyük katkısı Hafsîler'den Osmanlı dönemine geçişteki tarihî bilgileri, Sultan Ebû Amr Osman'dan (839-893/1436-1488) sonraki dönemi aktarmış olmasıdır.¹¹ İbn Ebû Dînâr'la aynı dönemde yaşayan Vezirü's-Serrâc Muhammed b. Muhammed el-Endülüsî (v. 1149/1736-1737) de Hafsîler Devleti'nin son dönemini günümüze ulaştıran müelliflerdendir. Ancak *el-Hulelü's-sündüsiyye fi'l-Ahbâri't-Tûnisiyye* isimli eserinde aktardığı bilgiler İbn Ebû Dînâr'ın aktardıklarının bir benzeridir. Bu sebeple İbn Ebû Dînâr'dan aktarmış olma ihtimali bulunmaktadır. Bununla birlikte müellif tarih anlatımının yanında âlimlerin

¹⁰ Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye (tahk. Muhammed Mâdûr)* (Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, 1966), 3-4; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye (tahk. el-Hüseyn el-Ya'kubî)* (Tunus: el-Mektebetü'l-atîka, 1998), IX-XIV.

¹¹ İbn Ebû Dînâr, *Mûnis fi Ahbâri İfrîkiyye ve Tunis* (Tunus: Matbaatü'd-Devleti't-Tunusiyye, 1286); Sabri Hizmetli, "İbn Ebû Dînâr", *DİA*.

biyografilerine de ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Üstelik biyografilerden önce yaşadıkları şehirler hakkında tarihî bilgiler vermeyi de ihmal etmemiştir. Dolayısıyla çalışmamızda eserin daha çok bu yönlerinden istifade ettiğimizi ifade etmek gerekir.¹² Bu iki müelliften yaklaşık bir asır sonra yaşayan Mahmûd Makdîş (v. 1228/1813)'in eseri *Nüzhetü'l-enzâr fî 'Acâbi't-tevârih ve'l-Ahbâr* da *el-Hulelü's-sündüsiyye* ile aynı özellikleri taşımaktadır. Makdîş'in tarihî olarak verdiği bilgiler İbn Ebû Dînâr ve Vezirü's-Serrâc ile birebir örtüşmektedir. Müellif eserinde Vezirü's-Serrâc gibi âlimlerin biyografilerine de yer vermiş, yine onun gibi şehirler ve idare şekilleri hakkında da özet bilgiler zikretmiştir. Bu eserin diğerlerinden farklı olan kısmı ise Hafsîler döneminde Safakes'te yaşayan âlimleri ve mutasavvıfları detaylı bir şekilde tanıtmış olmasıdır. Çalışmamızda eserde yer alan bu bilgilerden faydalandığımızı belirtmek gerekir.¹³

Hafsîler Devleti'ni tüm yönleriyle anlayabilmek için VII./XIII. asra kadar Mağrib'de var olan İslâm devletlerini tanımak gerekir. Bu bağlamda araştırmamızda ilk İslâm fetihlerinden itibaren yazılan Mağrib tarihini konu alan kaynaklardan istifade edilmiştir. Ebü'l-Kâsım İbn Abdülhakem'in (v. 257/870) *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib* adlı eseri bu alanda yazılmış ilk tarih eseridir. Eser Emevî İfrîkiye Valisi Musa b. Nusayr dönemiyle birlikte sona ermektedir.¹⁴ Belâzürî'nin (v. 279/892-893) *Fütûhu'l-buldân*'ı da buraya yapılan ilk İslâm fetihleri hakkında bilgi vermektedir.¹⁵ Bu iki eserin ardından Kayrevanlı tarihçi İbn Rakîk'in *Târîhu İfrîkiye ve'l-Mağrib*'i gelir. Eserin müellifinin İfrîkiyeli olması sebebiyle eserin bölge tarihine daha yakından ışık tuttuğunu ifade etmek gerekir.¹⁶

Hafsîler Devleti'nin kuruluşuna yakın bir zamanda yaşayan, kuruluşu öncesindeki tarihî olayları detaylı bir şekilde anlatan müelliflerin eserleri de günümüze ulaşmıştır. İbnü'l-Esîr'in (v. 630/1233) *el-Kâmil fî't-Târîh* isimli eseri bu telifler içerisinde sayılabilir. Genel tarih çerçevesinde yazılan eser VII./XIII. asrın başlarına kadar İslâm dünyasında yaşanan olayları yıllara göre sırasıyla aktarmıştır. Eser Mağrib

¹² el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye fî'l-Ahbârî't-Tûnisîyye* (tahk. Muhammed el-Habîb el-Heyle) (Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985), I/67-68.

¹³ Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr fî 'Acâbi't-tevârih ve'l-Ahbâr* (tahk. Ali ez-Züvârî – Muhammed Mahfûz) (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988); Abdülkerim Özaydın, “Makdîş, Mahmûd b. Saîd”, *DİA*.

¹⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib* (tahk. Ali Muhammed Ömer) (Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 2004).

¹⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân* (tahk. Şevki Ebû Halil) (Dımaşk: Vizâratü's-Sekâfe, 1997).

¹⁶ Rakîk el-Kayrevânî, *Târîhu İfrîkiye ve'l-Mağrib* (tahk. Muhammed Azb) (Dârü'l-Fürcânî, 1994).

tarihi ile ilgili de detaylı bilgilere yer vermiştir. Eserin İfrîkiye’de kurulan Ağlebîler, Fâtımîler, Zîrîler, Hammadîler gibi devletler hakkında verdiği detaylı bilgiler çalışmamıza büyük katkı sağlamıştır.¹⁷ Hafsîler öncesi Mağrib tarihi hakkında daha detaylı bilgiler ise Abdülvâhid el-Merrâküşî (v. 647/1249) ve İbn İzârî el-Merrâküşî’nin (v. 695/1295) eserlerinde yer alır. Araştırmamızda Abdülvâhid el-Merrâküşî’nin *el-Mu‘cib fî Telhîsi Ahbâri’l-Mağrib*’inin Hafsîler Devleti’nin kuruluşundan hemen önce Muvahhidler’in İfrîkiye’yi ele geçirmesi ile ilgili bölümlerinden istifade edilmiştir.¹⁸ İbn İzârî el-Merrâküşî’nin *el-Beyânü’l-Muğrib fî Ahbari’l-Endelüs ve’l-Mağrib*’inden ise İlk İslâm fetihlerinden Hafsîler Devleti’nin kuruluşuna kadar aktardığı bilgilerden faydalanılmıştır. Eser bu bütüncül bilgi aktarımıyla dönemi daha rahat bir şekilde anlamamızı sağlamıştır.¹⁹

Araştırmamızda büyük ölçüde coğrafya kaynaklarından da istifade edilmiştir. Devletin sınırlarının belirlenmesi ve içerisinde bulunan şehirlerin tanıtılması için coğrafya eserlerine başvurulmuştur. Özellikle de çalışmamızın ikinci ve üçüncü bölümlerinde coğrafya eserlerinin vermiş olduğu bilgiler tetkik edilerek ve karşılaştırılarak kullanılmıştır. Çalışmamız için bu alanda istifade edilen eserlerin en başında Abdullah b. Abdilazîz el-Bekrî el-Endelüsî’nin (v. 487/1094) *Mu‘cemü Me‘sta‘cem min Esmâ’i’l-bilâd ve’l-Mevâzi*’si gelir. Müellif Endülüs’te yaşamış ve Kuzey Afrika şehirleri hakkında oldukça detaylı bilgiler vermiştir. Eserin yalnızca coğrafî bilgilerinden değil siyasî, sosyal, mezhepler tarihi hakkında verdiği malumatlarından da faydalanılmıştır.²⁰

Coğrafya alanında istifade edilen ikinci kaynak Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî’nin (v. 626/1229) *Mu‘cemü’l-büldân* adlı eseridir. Bu eser çoğu zaman Bekrî ile aynı bilgileri verse de ilave ettiği bazı ayrıntılar sebebiyle İfrîkiye bölgesinin tarihi için oldukça mühim bir telifdir. Bununla birlikte hem Bekrî hem Yâkût el-Hamevî Hafsîler Devleti kurulmadan önce yaşadıkları için eserlerinden yalnızca Kuzey Afrika’yı tanımak için istifade edilmiştir.²¹ Coğrafya alanında faydalanılan

¹⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî t-Târih* (Beyrut: Dâru Sadır, 1965).

¹⁸ Merrâküşî, *el-Mu‘cib fî Telhîsi Ahbâri’l-Mağrib (tahk. Muhammed Saïd el-Iryân)* (Kahire: Lecnetü’l-ihyâi’t-türâsi’l-İslâmî, ts.).

¹⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü’l-Muğrib fî Ahbari’l-Endelüs ve’l-Mağrib (tahk. G. S. Colin-é-Lévi Provençal)* (Beyrut-Lübnan: Dârü’s-sekâfe, 1983).

²⁰ el-Bekrî, *el-Mesâik ve’l-Memâlik (thk. thk. A. P. van Leeuwen, A. Ferre)* (Tunus: Dârü’l-Arabiyye li’l-Kitâb, 1992); Mehmet Özdemir, “Ebû Ubeyd el-Bekrî”, *DİA*.

²¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sadır, 1977); Casim Avcı, “Yâkut el-Hamevî”, *DİA*.

üçüncü bir kaynak müellifi meçhul olan *El-İstibsâr fi 'Acâibi'l-emsâr*'dır. Mağrib'te yaşadığı tahmin edilen müellifin eserinde Muvahhidler'in İfrîkiye'deki faaliyetlerinin detayları yer almaktadır. Eserin Hafsîler'den hemen önceki yakın tarihte İfrîkiye'yi anlatması Muvahhidler'den Hafsîler'e geçiş dönemini anlamayı kolaylaştırmıştır.²²

Hafsîler Devleti döneminde yazılan coğrafya eserleri de bulunmaktadır. Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullah el-Ömerî'nin (v. 749/1349) *Mesâlikü'l-Ebsâr*'ı bunlardan biridir. İbn Fazlullah el-Ömerî eserini Mesâlik ve Memâlik olarak iki kısma ayırmıştır. Müellif Mesâlik kısmında coğrafi bilgileri ve bölgeleri anlatırken, Memâlik bölümünde o zamana kadar var olan bütün saltanatları aktarmaya çalışmıştır. Araştırmamızda Memâlik kısmında yer alan İfrîkiye memleketi başlığından istifade edilmiştir. Bu başlıkta anlatılan ayrıntılar bir taraftan idarî yapı hakkında mühim bilgiler içerirken diğer taraftan da sosyo-kültürel tarihle ilgili önemli detaylar barındırmaktadır.²³ Çalışmamızda Memlûklü tarihçisi Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî'nin (v. 821/1418) *Subhu'l-a'sâ fi Sınâ'ati'l-inşâ* adlı eserinden de istifade edilmiştir. Eser *Mesâlikü'l-Ebsâr*'ın verdiği bilgilere benzer malumatlar vermektedir. Bununla birlikte az da olsa farklıların bulunduğu da görülmektedir. Araştırmamızda özellikle bu farklı bilgilerden faydalanılmıştır.²⁴

Hafsîler döneminde yazılan bir başka coğrafya eseri el-Hasen b. Muhammed el-Vezzân ez-Zeyyâtî el-Gırnâtî el-Fâsî'nin (v. 957/1550'den sonra) *Vasfu İfrîkiye*'sidir. Eser Hafsîler Devleti'nin idarî sistemini ve bölgenin etnik ve sosyo-kültürel yapısını oldukça iyi bir şekilde tavsif etmektedir. Tarihî bilgileri İbn Haldûn'dan aldığı ifade eden müellif, bu bilgilerin üzerine İfrîkiye bölgesinde yaptığı seyahatler esnasında şahit olduğu olayları ilave etmiştir. Müellif bu eserde İfrîkiye şehirlerini detaylı bir şekilde anlatırken bir yandan bu şehirlerdeki idare şekillerini ve siyasî olayları vermeyi de ihmal etmemiştir. Özellikle Tunus şehrini anlatırken Hafsîler'in idarî yapısı hakkında aktardığı detaylı bilgiler çalışmamız açısından önemi haizdir.²⁵ Hasan el-Vezzân'ın bu kitabını görerek istifade eden, bununla birlikte üzerine ilavelerde bulunarak bir eser telif eden Mármol Carvajal (ö. 1600) adlı İspanyol bir seyyah da Hafsîler Devleti'nin son

²² Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr fi Acâibi'l-Emsâr Vasfu Mekke ve'l-Medîne ve Mısr ve Bilâdi'l-Mağrib* (tahk. Abdülhamid Sa'd Zağlûl) (Dârülbeyzâ: Dârü'n-Neşri'l-Mağribiyye, 1985); Rıza Kurtuluş, "el-İstibsâr", *DİA*.

²³ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr fi Memâlikü'l-emsâr* (tahk. Kâmil Selmân el-Cubûri) (Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010); Eymen Fuâd Seyyid, "Mesâlikü'l-Ebsâr", *DİA*.

²⁴ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi Sınâ'ati'l-inşâ* (Kahire: Matbaatü'l-emiriyye, 1915).

²⁵ el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, çev. Muhammed Haccî - Muhammed el-Ahdar (Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1983); Mustafa L. Bilge, "Hasan el-Vezzân", *DİA*.

dönemine şahitlik eden kişilerdendir. Mármol 1500'lü yılların başında Gırnata'da doğmuştur. Gençlik yıllarında İmparator Şarlken'in 942/1535 yılında Tunus'a düzenlediği seferde İspanyol ordusunun içerisinde yer almıştır. Şarlken Tunus'tan ayrıldığında da Mármol İfrîkiye'de kalmaya devam etmiştir. On iki yıl boyunca Mağrib'te birçok şehir gören Marmol'un *Descripción general de Africa* ismiyle yazdığı eser Hafsîler'in yıkılış dönemine şahitlik etmesi bakımından oldukça kıymetlidir. Çalışmamızda eserin Muhammed Haccî ve ekibinin *İfrîkiye* adıyla Arapçaya tercüme ettiği nüsha kullanılmıştır. Eserin büyük bir kısmı *Vasfu İfrîkiye*'de verilen bilgilerden oluşmaktadır. Müellif bu bilgiler üzerine şahit olduğu veya yorum yaptığı malumatları eklemiştir. Eserde müellif tarafından Müslümanlar hakkında yapılan kötü yorumlar da bulunmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda eserden ihtiyatlı bir şekilde istifade edilmeye çalışılmıştır.²⁶

Tarih ve coğrafyaya dair bilgi ihtiva etmesi bakımından seyahatnâmeler de çalışmamızın kaynakları arasında yer almıştır. Çalışmamızda bölge tarihi açısından oldukça önemli olan üç seyyahın eserlerinden istifade edilmiştir. İlki Abderî'nin (v. 720/1320) *er-Rihletü'l-Mağribiyye* adlı eseridir. 688/1289 yılında hac yolculuğu için Mağrib'ten Hicaz'a giden Abderî yol boyunca uğradığı Bicâye, Tunus ve Kayrevan şehirlerinin tarihi ve sosyo-kültürel hayatını aktarmıştır. Dönemin ilim adamlarını da tanıtan Abderî, kullandığı ağır edebî üslubuyla okuyucuların işini zorlaştırmıştır.²⁷ Dönemin ikinci seyyahı ise Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tûnisî et-Ticânî (v. 718/1318'den sonra)'dir. Ticânî ismiyle tanınan müellif seyahatnâmesi *Rihletü't-Ticânî*'yi (er-Rihletü't-Ticâniyye) Vezir Ebû Yahyâ Zekeriyâ İbnü'l-Lihyânî ile birlikte sefere çıktığı esnada kaleme almıştır. Müellif İfrîkiye'nin sahil kısımlarının, Cerbe adasının ve güney batı şehirlerinin hem o dönemdeki halinin hem de tarihinin bilgisini vermiş, özellikle de Muvahhidler Devleti'nin bu bölgeyi ele geçirme sürecini ayrıntılı olarak aktarmıştır. Müellifin akıcı bir üsluba sahip olduğu kanaatini taşımaktayız. Muhtemelen bu durum Hafsîler Devleti'nde kâtibü'l-alâmet olarak görev yapmasından kaynaklanmaktadır. Ticânî'nin eseri Vezir İbnü'l-Lihyânî ile

²⁶ Mármol Caravajal, *İfrîkiye*, çev. Muhammed Haccî vd. (Dârü'n-neşri'l-ma'rife, 1989).

²⁷ Abderî, *Rihletü'l-Abderî* (Dımaşk: Dâru Sa'deddin, 1999); Nihad M. Çetin, "Abderî, Ebû Muhammed", *DİA*.

çıkıldığı sefere dair şahit olduğu bilgileri yazması dolayısıyla aynı zamanda bir vakâyinâme olarak da kabul edilebilir.²⁸

Son olarak bu dönemi yazan seyahatnâme müellifi İbn Battûta ismiyle tanınan Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Levâtî et-Tancî (v. 770/1368-69) zikredilebilir. 725/1325 yılında Tanca'dan hac yolculuğu için yola çıkan İbn Battûta bir kere gidiş yolunda bir kez de dönüş yolunda olmak üzere iki kez İfrîkiye şehirlerine uğramıştır. Gidişte Sultan Ebû Bekir dönemine dönüşte Merînîler Devleti'nin İfrîkiye'yi istila ettiği zamana rast gelen bu yolculuktan sonra eserini tamamlayan müellif, daha çok bölgedeki ilim adamları konusunda bilgiler vermiştir. Müellif Hafsî Sultanyla ilgili nesebi dışında bir bilgi vermezken, “efendimiz” şeklinde tanımladığı Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan'dan methiyeyle bahsetmiştir. Eser Merînîler Devleti'nin bir mensubu olan İbn Batuta'nın Hafsîler'e bakış açısını gösterdiği için oldukça kıymetlidir.²⁹

Tabakât kitapları da araştırmamızın kaynakları arasında yer almıştır. Hafsîler döneminin tasavvufî ve ilmî hayatı hakkında bilgiler veren bu eserler mutasavvıf ve ilim adamlarının hayatlarını konu edinmiştir. Araştırmamızda Hafsîler öncesi İfrîkiye'deki tasavvufî hayatı anlayabilmek için Ebû Ya'kûb Yusuf b. Yahyâ et-Tâdilî İbnü'z-Zeyyât'ın (v. 628/1230) *et-Teşevvüf ilâ Ricâli't-Tasavvuf* isimli eserinden istifade edilmiştir.³⁰

Hafsîler dönemi mutasavvıf ve ilim adamlarının biyografilerinin bulunduğu eserler ise şu şekilde sıralanabilir. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ahmed b. Abdullah el-Gabrîni'nin (v. 714/1314) *Unvânü'd-dirâye fi men 'Urife mine'l-ulema fi'l-mieti's-sâbia bi-Bicâye*'si bu alanda bilinen ilk kaynaktır. Eser hicrî yedinci asırda Bicâye'de ve Tunus'ta yaşayan mutasavvıf ve âlimlerin biyografilerini içermektedir. Bununla birlikte eserde Gabrîni'nin ders aldığı hocalar ve tahsil ettiği dersler de yer almaktadır. Çalışmamızda hicrî yedinci asırda yaşayan ilim adamları, tahsil edilen dersler ve meşhur olan teliflerle ilgili eserde yer alan malumatlardan çokça yararlanılmıştır. Ayrıca Bicâye'de Mutasavvıf Ebû Medyen'in (v. 594/1198) tarikini takip eden tasavvuf ehli de yine bu eser vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. Hafsîler Dönemi'nde var olan tasavvufî

²⁸ Ticânî, *Rihletü't-Ticânî: fi'l-Biladi't-Tunisiyye ve'l-Katar ve't-Trablus(tahk. Hasan Hüsnî Abdülvehhab)* (Libya-Tunus: Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1981); Ahmet Özel, “Ticânî, Abdullah b. Muhammed”, *DİA*.

²⁹ A. Sait Aykut, “İbn Battûta”, *DİA*.

³⁰ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf ilâ Ricâli't-Tasavvuf* (tahk. Ahmed et-Tevfik) (Rabat,: Menşürât Külliyyeti'l-âdâb, 1997).

hareketleri anlayabilmek için bu bilgiler oldukça değerlidir.³¹ Bu dönemde telif edilen başka bir eser Şeyh Abdülvâhid Muhammed b. et-Tavvâh'ın (v. VIII./XIV.) *Sebkü'l-makâl li-fekki'l-'ikâl*'idir. Müellif eserinde Şeyh Ebû Medyen'den itibaren kendi dönemine kadar yaşamış olan mutasavvıfların biyografilerine yer vermiştir. Hafsîler döneminde Bicâye, Tunus ve çevresindeki tasavvufî hayat bu eserin de katkısıyla birlikte daha rahat bir şekilde anlaşılmıştır.³²

Tabakât alanında bu dönemde yazılan başka bir eser de *Ünsü'l-fakîr ve 'İzzü'l-hakîr*'dir. Eser İbn Kunfüz tarafından Ebû Medyen'in hayatının daha iyi anlaşılması, mürişid ve müridlerinin tanınması için kaleme alınmıştır. İbn Kunfüz bu eserde aynı zamanda yaşadığı döneme kadar Kosantine'deki tasavvufî hayatı da aktarmıştır. Araştırmamızda özellikle bu bilgilerden istifade edilmiştir.³³ Bahsi geçen alanda zikredilebilecek son eserler Ebû Zeyd Abdurrahman Debbağ'ın (v. 699/1300) *Meâlimü'l-iman fî Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevan*'ı ve İbn Nâcî et-Tennuhî'nin (v. 839/1435) bu esere yazdığı *Tekmile*'sidir. *Meâlimü'l-iman* iki cilt olarak basılmıştır. İbn Nâcî'nin *Tekmile*'si de bu baskının ikinci cildinde yer almaktadır. Dolayısıyla iki eserden tek bir kitap olarak istifade edilmiştir. Debbağ'ın eseri Hafsîler öncesi tasavvufî ve ilmî hayata dair bilgiler verirken, İbn Nâcî'nin *Tekmile*'si Hafsîler dönemini aktarmaktadır. Neticede İbn Nâcî'nin eserinden daha fazla istifade edilmiştir. Müellif, Kayrevan'daki mutasavvıf ve âlimlerin biyografilerini yazdığı eserinde tasavvufî ve ilmî hayata dair verdiği detaylarla çalışmamıza katkı sağlamıştır. Şunu da ifade etmek gerekir Hafsîler döneminde yazılan tüm tabakât eserlerinin ortak noktası mutasavvıf ve âlimleri bir arada vermeleridir. Bu durum tasavvuf ve ilmin iç içe geçişliğinin bir göstergesidir.³⁴

Çalışmamızda idarî ve sosyal hayatla ilgili malumatlar vermesi açısından fetva kitaplarından da istifade edilmiştir. Ebû Abdillâh İbn Arafe el-Vergammî et-Tûnisî'nin (v. 803/1401) *el-Muhtasarü'l-fikhî*'si³⁵, Ebü'l-Kâsım b. Ahmed Burzülî el-

³¹ el-Gabrîni, *Unvânü'd-dirâye fî men 'Urife mine'l-ulema fî'l-mieti's-sâbia bi-Bicâye (tahk. Âdil Nüveyfîz)* (Beyrut: Dârü'l-âfâki'l-cedîd, 1979).

³² İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl li-fekki'l-'ikâl (neşr. M. Mes'ûd Cübrân)* (Trablus: Cem'iyetü'd-da'veti'l-İslâmiyyeti'l-âlemiyye, 2008).

³³ İbn Kunfüz, *Ünsü'l-fakîr ve 'İzzü'l-hakîr (tahk. Muhammed el-Fâsî-Adolphe Faure)* (Rabat: el-Merkezü'l-câmi'î li'l-bahsi'l-ilmî, 1965).

³⁴ Debbağ, *Mealimü'l-iman fî Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevan (tam. Ebü'l-Fazl İbn Nâcî)(tahk. Abdülmecid Hayâli)* (Lübnan: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2005).

³⁵ İbn Arafe, *el-Muhtasarü'l-fikhî (tahk. Hafız Abdurrahman Muhammed Hayr)* (BAE: Müessesetü Halef Ahmed el-Habtûr, 2014).

Kayrevanî'nin (v. 844/1440) *Fetâva'l-Burzülü*'si³⁶, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Veşerîsî et-Tilimsânî'nin (v. 914/1508) *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-Câmi'u'l-muğrib 'an Fetâvâ 'Ulemâ'i İfrîkiye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*'i çalışmamızda kullandığımız fetva kitaplarıdır.³⁷ Araştırmamızda özellikle Hafsîler Devleti'ndeki adlî-hukukî yapıyı anlayabilmek için bu eserlere müracaat edilmiştir. İbn Arafe ve Burzülü'nin devlet içerisinde müftü olarak görev yapmış olmaları da eserlerin resmî fetva metinlerini barındırma ihtimalini düşündürmektedir. Böyle bir ihtimalin varlığı, eserlerin Hafsîler Devleti'nin hukukî yapısına dair nadir resmî belgelerden olduğu kanaatini gündeme getirmektedir. Diğer yandan bu eserler Hafsî idaresindeki toplumsal yapıyı örnek olaylarla birlikte ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla bu eserler yalnızca fıkıh ilmine katkı sağlamamış, aynı zamanda tarihî bir bilgi kaynağı olarak çalışmamızda yer almışlardır.

Araştırmamızda Hafsîler'in çağdaşı olan diğer devletlerle ilgili yazılan tarih eserlerinden de yararlanılmıştır. Hafsîler-Memlûkler arasındaki irtibatlar kapsamında Ebü Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali Makrîzî'nin (v. 845/1442) *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-mülûk* adlı eserinden istifade edilmiştir.³⁸ Hafsîler-Merînîler arasındaki ilişkilerle ilgili de Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hâlid en-Nâsırî es-Selâvî'nin (v. 1315/1897) *Kitâbü'l-İstiksâ li-Ahbâri Düveli'l-Magribi'l-Aksâ*'sına başvurulmuştur.³⁹ Hafsîler'in Osmanlı hâkimiyetine geçiş süreci ile ilgili de Osmanlı tarih kaynaklarına başvurulmuştur. Bu kaynakların araştırmamız açısından en değerlileri Kâtib Çelebi'nin (v. 1067/1657) *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*'ı ve Peçevi İbrahim Efendi'nin (v. 1059/1649(?)) *Peçevi Tarihi*'dir. Mevzûbahis eserler Osmanlı Devleti'nin Hafsîler Devleti'ne bakış açısını göstermeleri bakımından oldukça değerlidir.⁴⁰

Hafsîler Devleti tarihi üzerine yazılan birçok araştırma eseri de mevcuttur. Bunların en önemlisi Fransız şarkiyatçı Robert Brunschvig (1901-1990)'in *la Berbérie Orientale Sous les Hafsides des Origines à la fin du XVe Siècle* adlı eseridir. Tunus'ta

³⁶ el-Burzülü, *Fetâva'l-Burzülü Câmiu Mesaili'l-ahkâm limâ Nezele mine'l-Kazâyâ bi'l-Müftîn ve'l-Hükkâm* (tahk. Muhammed el-Habib el-Hile (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002).

³⁷ el-Veşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-Câmi'u'l-muğrib 'an Fetâvâ 'Ulemâ'i İfrîkiye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (tahk. Muhammed Haccî) (Rabat: Vüzâretü'l-evkâf ve's-Şü'ûnü'l-İslâmiyye li'l-memleketü'l-Mağribiyye, 1981).

³⁸ Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-mülûk* (Muhammed Abdülkadir 'Atâ) (Beyrut-Lübnan: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997).

³⁹ Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ li-Ahbâri Düveli'l-Magribi'l-Aksâ* (Dârülbeyzâ, 1997).

⁴⁰ Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr* (Yay.haz. İdris Bostan) (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018); İbrahim Efendi Peçevi, *Peçevi Tarihi* (Yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal) (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981); Ali İhsan Karataş, *Kâtib Çelebi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023).

ve Cezayir’de görev yapan Brunschvig’in Hafsîler Devleti’ni konu edinen bu eseri iki cilt halinde I. cildi 1940’ta II. cildi 1947’de Paris’te yayınlamıştır. Eser Hafsîler Devleti ile ilgili modern dönemde yazılan en kapsamlı çalışmadır. Eserin ilk cildi siyasî ve sosyal hayat, ikinci cildi idarî yapı ve sosyo-kültürel hayat olarak ayrılır. Yazar Arapça ve Avrupa dillerindeki kaynakların tamamını inceleyerek bir devlet tarihi ortaya koymuştur. Kitabın çalışmamıza olan en büyük katkısı ise Avrupa’daki arşiv belgelerini ve kaynakları iyi derecede incelemiş olmasıdır. Araştırmamızda kitabın Hammâdî es-Sâhilî’nin *Târîhu İfrîkiye fi’l-‘ahdi’l-Hafsî* olarak Arapçaya çevirdiği nüsha kullanılmıştır. Arapçaya çevrilmiş olması çalışmadan rahatlıkla istifade edilebilmemizi sağlamıştır. Araştırmamızın Brunschvig’in eserinden farkı ise Arapça kaynakları daha derinlemesine inceleyerek yeni bir kurguyla yazılmış olmasıdır. Bununla birlikte Brunschvig eserini VII./XIII.-IX./XV. asırlarla sınırlayarak Sultan Ebû Amr Osman döneminin ardından gelen çöküş dönemini dâhil etmemiştir. Çalışmamızda Hafsîler tarihi ile ilgili bütünlüğün yakalanması amacıyla devlet, kuruluşundan yıkılışına kadar anlatılmıştır. Netice itibariyle çalışmamız Brunschvig’in eserinden daha genel, bazı hususlarda da daha derinlikli bir Hafsîler Devleti tarihi ortaya koymaya çalışmıştır.⁴¹

Robert Brunschvig’in ardından Arap dünyasında Hafsîler Devleti’ne dair başka araştırma eserleri de yazılmaya başlanmıştır. Bilinen ilk eser Tunus tarihi ile ilgili yazılan ve basımı 1957 yılında yapılan *Hulâsatü Târîhi Tunus*’tur. Hasan Hüseyinî Abdülvehhâb bu eserde Tunus’u Fenikeliler’in hâkim olduğu dönemden Osmanlı hâkimiyetinin son dönemine kadar anlatmıştır. Hafsîler Devleti bu eserde bir bölüm halinde anlatılmıştır. Bu sebeple eserde devlet hakkında kısa ve öz bilgilerin bulunduğunu ifade etmek gerekir.⁴² Muhammed el-Hâdî Şerif’in *Târîhu Tunus min Usûri mâ Kable’t-târîh ile’l-İstiklâl* isimindeki eseri de bahsi geçen eserle aynı tarzda yazılmış bir kitaptır. Bu eserde de Hafsîler Devleti dönemi Tunus tarihi içerisinde özet bir şekilde yer almıştır.⁴³ Diğer yandan Ahmed İbn Âmir’in 1974 yılında basımı yapılan kitabı *ed-Devletü’l-Hafsiyye* ise Hafsîler Devleti tarihini baştan sona inceleyen ilk Arapça kaynaktır. Hafsîler Devleti’nin siyasî, idarî ve sosyal hayatı ile ilgili bilgiler

⁴¹ Robert Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye fi’l-‘ahdi’l-Hafsî min karni 13 ilâ nihâyeti’l-karni 15*, çev. Hammâdî es-Sâhilî (Beyrut : Dârü’l-garbi’l-İslâmî, 1988); Ahmet Özel, “Brunschvig, Robert”, *DİA*.

⁴² Hasan Hüseyinî Abdülvehhâb, *Hulâsatü Târîhi Tunus* (Tunus: Dârü’l-kütübi’l-Arabîyyeti’ş-şarkîyye, 1957).

⁴³ Muhammed el-Hâdî Şerif, *Târîhu Tunus min Usûri mâ Kable’t-târîh ile’l-İstiklâl* (Tunus: Dârü Seras, 1993).

veren eser oldukça muhtasar bir şekilde yazılmıştır. Bu sebeple esere devlet hakkında genel bir bilgi sahibi olabilmek için başvurulmuştur.⁴⁴

Daha sonraki dönemlerde Hafsîler Devleti'ni bölümlendirerek inceleyen veya bir konuya odaklanarak inceleyen araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Abdülazîz ed-Dûlâtî *Medînetü Tunis fi'l-ahdi'l-Hafsî* adındaki kitabında Hafsîler Devleti döneminde Tunus şehrini anlatmıştır. ed-Dûlâtî şehirle ilgili tüm detayları paylaşırken, şehri idare merkezi olarak kullanan Hafsîler Devleti'ni de anlatmıştır.⁴⁵ Muhammed Mahfûz ise Tunuslu âlimleri tanıtmak için yazdığı terâcim eseri *Terâcimü'l-mü'ellifîne't-Tûnisîyyîn*'de Hafsîler döneminde yaşayan ilim adamlarının biyografilerine yer vermiştir. Müellif verdiği biyografik bilgilerle araştırmamızın ilmî hayat başlığına büyük katkı sağlamıştır. Tabakât kitapları içerisinde dikkatimizden kaçan bilgileri *Terâcim*'de bulduğumuzu özellikle belirtmek isteriz.⁴⁶

Muhammed el-Arûsî b. Abdillâh b. el-Mebrûk el-Mühezzebî el-Mâmî el-Matvî'nin (1920-2005) *es-Saltanatü'l-Hafsiyye* adlı eseri de Hafsîler Devleti'nin yalnızca siyasî tarihini incelemiştir. Araştırmamızda İbn Haldûn'un *Kitâbü'l-İber*'inin anlaşılmadığı noktalarda eserin akıcı Arapçasıyla anlattığı olaylardan çokça istifade edilmiştir. Zira müellif çoğu yerde *Kitâbü'l-İber*'i sadeleştirerek aktaran bir üslup takip etmiştir.⁴⁷ Memdûh Hüseyin de *Hurûbü's-Salibiyye fi Şimâli İfrîkiye* (668-792/1390-1670) isimli eseriyle Hafsîler Devleti üzerine gerçekleştirilen Hristiyan saldırılarını bahis konusu edinmiştir. Oldukça ayrıntılı olan bu eser hem Avrupa devletlerinin kaynaklarını hem de Arapça kaynakları derinlemesine tetkik etmiştir. Ayrıntılı olması okuyucuyu bir miktar zorlasa da dönemin siyasî hayatını anlamak açısından oldukça faydalı bir eserdir. Çalışmamıza en büyük katkısı yazarın Mustansır döneminde (647-675/1249-1276) İfrîkiye'ye gerçekleştirilen Haçlı seferleri sonrasında yapılan anlaşma metnini latince aslından da aktarmasıdır. Arapça kaynaklardan farklılık arz eden bu metin Haçlı seferine başka bir açıdan bakmayı sağlamaktadır.⁴⁸

Muhammed Hasan'ın *el-Medîne ve'l-Bâdiye bi-İfrîkiyye fi'l-ahdi'l-Hafsî* adındaki eseri de Hafsîler Devleti'ni sosyo-kültürel açıdan incelemiştir. Eser çöl ve

⁴⁴ İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*.

⁴⁵ Abdülazîz Dûlâtî, *Medînetü Tunis fi'l-ahdi'l-Hafsî* (Tunus: Dâru Seras, 1981).

⁴⁶ Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-mü'ellifîne't-Tûnisîyyîn* (Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994).

⁴⁷ Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*.

⁴⁸ Memdûh Hüseyin, *el-Hurûbü's-salibiyye fi Şimâli İfrîkiye ve Eseruhe'l-hadârî* (Amman: Dâru Ammâr, 1998).

şehir yaşamını merkeze alarak sosyo-kültürel hayatın tüm ayrıntılarını ortaya koymuştur. Eserin çalışmamızın üçüncü bölümünde yer alan etnik yapı başlığına olan katkısı ise büyüktür. Kitapta Berberî ve bedevî Arap kabilelerinin soy şeceresi oldukça anlaşılır bir şekilde ele alınmıştır. Diğer yandan şunu da özellikle belirtmek gerekir ki müellif eserinde kaynaklarda yer alan bilgileri olduğu gibi aktarmış, bilgiler üzerinde yorumda bulunmamıştır. Dolayısıyla eserin yorumdan uzak bir derleme niteliği taşıdığı söylenebilir.⁴⁹

Hafsîler dönemindeki tasavvufî hayatla ilgili de bir araştırma eseri kaleme alınmıştır. Nelli Selâme'nin *el-Velâye ve'l-Müctema': Müsaheme fi't-Târîhi'l-ictimâi ve'd-Dinî li-İfrîkiye fi'l-Ahdi'l-Hafsî* adıyla yazdığı eser bu dönemin tasavvufî hayatını oldukça detaylı bir şekilde ele almıştır. Eser tasavvufî hayata dair örnek olaylar belirleyerek, bu olayları sosyolojik bakımdan değerlendirmiştir. Ancak tasavvufî hayata dair bilgiler verirken devlet içerisinde öne çıkan tasavvufî hareketleri, tarikat silsilelerini vermeyi ihmal etmiştir. Araştırmamızda ise bu tarikat silsileleri öne çıkarılmış, genel bir tasavvufî önderler haritası verilmeye çalışılmıştır. Böylece devlet içerisinde varlık gösteren tasavvufî önderlerin birbirleriyle olan bağlantıları gösterilmeye çalışılmıştır.⁵⁰

Genel Mağrib tarihleri içerisinde de Hafsîler Devleti'ne dair bilgiler bulmak mümkündür. Abdullah el-Arevî'nin *Mücmelü Tarîhi'l-Mağrib*'i bu bağlamda zikredilebilir. El-Arevî bu eserde genel bir Mağrib panoraması sunar. Ancak bu genel anlatım diğer Arap yazarlarının yazdıkları özet bilgilere kesinlikle benzememektedir. Müellif Mağrib tarihi hakkında genel kanaatlerini tarihî bilgilerle birlikte harmanlayarak okuyucuya sunmuştur. Müellif aynı çağda Mağrib'te kurulan Hafsî, Merînî ve Abdüvâdî devletlerini birlikte incelemiş ve birbirleriyle karşılaştırarak değerlendirmelerde bulunmuştur. Çalışmamızda ulaştığımız neticelerle hemen hemen aynı sonuçlara ulaşan eserden çokça istifade ettiğimizi belirtmek isteriz. Diğer yandan İbrahim Harekât'ın *el-Mağrib abre't-Târih* kitabı da genel bir Mağrib anlatımı benimsemektedir. Ancak Harekât'ın Mağrib'ten kastı Mağribü'l-aksâ coğrafyası olmuştur. Bu sebeple İfrîkiye'de hüküm süren Hafsîler'i eseri içerisine dâhil etmemiştir. Yine de Muvahhidler ve Merînîler'i anlattığı bölümler Hafsîler'i anlamak için oldukça mühimdir. Hafsîler var olduğu süre boyunca önce Muvahhidler'le ardından Merînîler'le

⁴⁹ Muhammed Hasan, *el-Medine ve'l-Bâdiye bi-İfrîkiyye fi'l-ahdi'l-Hafsî* (Tunis : Camiatu Tunis, 1999).

⁵⁰ Nelli Selâme Amrî, *el-Velâye ve'l-Müctema': Müsaheme fi't-Târîhi'l-ictimâi ve'd-Dinî li-İfrîkiye fi'l-Ahdi'l-Hafsî* (Beyrut: Dârü'l-Farâbi, 2006).

sürekli irtibat halinde olmuşlardır. Dolayısıyla bu irtibatları incelemek amacıyla Harekât'ın eserinden de istifade ettiğimizi söylemek yerinde olacaktır.⁵¹

Mağrib'teki tasavvufî hayatı ve mezhepleri inceleyen Alfred Bel'in (1873-1945) *La Religion Musulmane en Berbérie: Esquisse d'histoire et de Sociologie religieuse* adlı eseri de faydalandığımız kitaplardan biridir. Çalışmamızda Abdurrahman Bedevî'nin *el-Firakü'l-İslâmiyye min Fethi'l-Arabî hatte'l-yevm* adıyla tercüme ettiği nüsha kullanılmıştır. Müellifin İslâm fetihlerinden yaşadığı döneme kadar Mağrib'teki tasavvufî hareketleri ve mezhepleri incelendiği eser araştırmamızın üçüncü kısmında kullanılmıştır. Özellikle Hafsîler Devleti'nin Muvahhid mezhebinden Malikîlik ve Eş'arîliğe geçiş süreci hakkında bilgi veren eser İfrîkiye'de var olan tasavvufî hareketlere de ışık tutmuştur. Müellifin bu konulardaki değerlendirmeleri araştırmamız açısından yol gösterici olmuştur.⁵²

Son olarak araştırmamıza rehberlik eden Türkçe araştırma kaynaklarını zikretmek yerinde olacaktır. İsmail Yiğit'in *Endülüs (Gırnata sultanlığı) ve Kuzey Afrika İslam Devletleri* isimli eseri araştırmamız esnasında bize yol gösteren ilk kaynak olmuştur. Hafsîler Devleti konusunda Türkiye'de yapılan ilk çalışma olması eserin kıymetini göstermektedir.⁵³ Adnan Adıgüzel'in *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler: Kuruluş Dönemi* ve *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler: Halife Yakup Mansur Dönemi* isimli kitapları hem metodoloji hem de tarih bilgisi açısından bu alanda yazılan en iyi örneklerdir. Araştırmamızda bu iki eserden de sıklıkla istifade edilmiştir.⁵⁴ İsmail Ceran'ın *Fas Tarihi* de Mağrib tarihi hakkında Türkiye'de yapılan en genel çerçeveli eserdir. Muvahhidler ve Merînîler devletleriyle ilgili konumuzu ilgilendiren kısımlarda bu esere müracaat edilmiştir.⁵⁵

C. HAFSÎLER DEVLETİ'NİN KURULUŞUNA KADAR İFRÎKIYE

Kuzey Afrika'nın İslâmlaşma süreci ilk olarak Hz. Ömer döneminde Mısır Valisi Amr b. el-Âs'ın Trablusgarp ve Berka'yı fethetmesiyle başladı. Sahil kısımlarının Rumlar tarafından yönetildiği, iç kesimlerde ise Berberî kabilelerinin hüküm sürdüğü bu

⁵¹ İbrahim Harekât, *el-Mağrib abre't-târih* (Dârü'l-beyzâ: Dârü'r-reşâd, 2000).

⁵² Alfred Bel, *el-Firakü'l-İslâmiyye min Fethi'l-Arabî hatte'l-yevm*, çev. Abdurrahman Bedevî (Beirut-Lübnan: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1987).

⁵³ Yiğit, *Endülüs ve Kuzey Afrika*.

⁵⁴ Adnan Adıgüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler: Kuruluş Dönemi* (Ankara : Araştırma Yayınları, 2011); Adnan Adıgüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler: Halife Yakup Mansur* (Ankara : Araştırma Yayınları, 2013).

⁵⁵ İsmail Ceran, *Fas Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012).

bölge, İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren Müslümanların dikkatini çekmeyi başardı. İlk olarak halife Hz. Ömer döneminde Mısır'dan Berka'ya doğru yapılan seferler, Hz. Osman'ın halifeliği zamanında daha yoğun bir şekilde devam etti. Halife Hz. Osman, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'i Mısır valisi olarak görevlendirdikten sonra İfrîkiye'ye doğru seferlere çıkmasına da izin verdi. Abdullah b. Sa'd, halifenin Medine'den gönderdiği ordu ve eski Mısır Valisi Amr b. el-Âs tarafından Berka'da görevli olarak bırakılan Ukbe b. Nâfi'nin bölge halkından topladığı birliklerle birlikte batıya doğru ilerlemeye başladı. Bu seferler esnasında İfrîkiye'nin yöneticisi Patrik Georger Müslümanlar tarafından ağır bir şekilde hezimete uğratıldı. Abdullah b. Sa'd her ne kadar bu toprakları fethetmiş olsa da bölge halkının büyük miktarda ganimet teklif etmesi üzerine buraya herhangi bir görevli tayin etmeden Mısır'a geri döndü.⁵⁶

Hz. Osman döneminde yapılan bu seferin ardından İfrîkiye bölgesine yapılan seferler Hz. Ali dönemindeki iç karışıklıklardan dolayı bir müddet durakladıysa da Muâviye'nin halifeliği döneminde yeniden başladı. Muâviye b. Ebû Süfyan, Mısır'a vali tayin ettiği Muâviye b. Hudeyc'e İfrîkiye fetihlerinin devam etmesini emrederek seferleri yeniden başlattı. Muâviye b. Hudeyc daha önce Abdullah b. Sa'd tarafından fethedilen yerleri tekrar ele geçirerek Mısır'a döndü. Onun geri dönüşünün ardından burada uzun süre kalarak bölge hakkında bilgi sahibi olan Ukbe b. Nâfi'ye, halife Muâviye tarafından fetihlere devam etmesi emredildi. Bunun üzerine Ukbe b. Nâfi' Berka'dan hareketle buradaki şehirleri sırasıyla itaat altına aldı. Bu başarıları üzerine Ukbe, halife tarafından 50/670-671 yılında İfrîkiye valiliğine tayin edildi.⁵⁷

Ukbe'nin Kuzey Afrika valiliğine atanmasıyla burada Mısır'dan ayrı bir valilik tesis edildi. Ayrıca Ukbe b. Nafi'nin bölgedeki seferleri kalıcı bir hale getirmek amacıyla Kayrevan şehrini kurmasıyla burası valiliğin de merkezi oldu. Bununla birlikte Ukbe b. Nafi'nin daha batıya Mağrib'e doğru yaptığı fetihler bu bölgenin İslâmiyet'le tanışması için önemli bir adımdı. Ukbe'nin valiliğinin ardından Mûsâ b. Nusayr'a kadar görevlendirilen valiler genellikle İfrîkiye bölgesinin hâkimiyetini sağlamlaştırmaya çalışmışlardı. Mûsâ b. Nusayr'ın Ukbe b. Nafi' gibi 92/710-711 yılında Mağrib'e doğru ilerlemesi ve Târik b. Ziyâd'la birlikte Endülüs fethini gerçekleştirmesi valilik için bir

⁵⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 210-211; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 302-304. Bkz. Adem Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (01 Haziran 2008), 161-165.

⁵⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 220, 222, 223-224; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 309-312. Bkz. Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", 166-171.

dönüm noktası olmuştu. Artık bundan sonra İfrîkiye-Mağrib bağlantısı olduğu gibi İfrîkiye-Endülüs bağlantısı da Müslümanlar tarafından kurulmuş oldu. Ayrıca onun döneminde daha önce uygulanan İfrîkiye'nin Mısır valiliğine karşı sorumlu olması durumu kaldırılarak, bölge doğrudan hilafet merkezi olan Şam'a bağlı ayrı bir valilik haline getirildi. Mûsâ b. Nusayr'ın ardından Halife Süleyman b. Abdülmelik tarafından atanan Vali Muhammed b. Yezid döneminde ise İfrîkiye'nin müstakil bir valilik olmasından öte artık Endülüs'e vali atayabilir hale gelmesi bölge için bir dönüm noktasıydı.⁵⁸

İfrîkiye ve Mağrib fetihleri neredeyse her valilik döneminde aralıksız bir şekilde devam ederken, fethedilen bölge halklarının İslâmiyeti kabul etmemesi dikkate alınan bir husus değildi. Üstelik bedevî tabiatlı Berberî kabilelerin meskûn olduğu bu bölgede İslâmiyeti kabul ettirmek için fetih hareketlerinden daha fazlası gerekiyordu. Halife Ömer b. Abdülaziz'in görevlendirdiği İsmail b. Ubeydullah'a kadar görev yapan valilerin yaptıkları faaliyetler bölgede İslâmlaşmayı sağlayamamıştı. Elbetteki bölge halkının bir kısmı Müslümanları görerek İslâmiyet'i seçmişti. Ancak bölgenin büyük bir kısmının İslâmlaşması İsmail b. Ubeydullah ve Ömer b. Abdülaziz'in görevlendirdiği on kişilik bir heyetin faaliyet gösterdiği dönemde oldu. Bahsi geçen heyet cami ve küttâb gibi mekânlarda bölge halkına dinî eğitim vermişlerdi. Hem valinin hem de bu görevlilerin oldukça hoşgörülü davranması Kayrevan'ı Mağrib'in ilim merkezi yaparken diğer taraftan da Müslüman olmak isteyenleri İfrîkiye'ye topluyordu. Böylece İfrîkiye İsmail b. Ubeydullah'ın valiliği esnasında zirve dönemlerinden birini yaşamış oluyordu.⁵⁹

İsmail b. Ubeydullah'tan sonra gelen valiler bölge halkına yaşattıkları bazı zulümler sebebiyle büyük isyanlarla uğraşmak zorunda kaldılar. Bazı dönemlerde Mağrib'te gerçekleşen isyanlar rahat bir yönetim sergilenmesinin önüne geçiyordu. Nitekim vali Ubeydullah b. Habhâb'ın atadığı Tanca Valisi Ömer b. Abdullah el-Muradî'nin kötü muamelesi neticesinde Berberîler büyük bir isyan gerçekleştirmişlerdi. Aslında bu isyanın arka planında Haccâc b. Yûsuf'un zulmünden kaçarak Mağrib'in elverişli ortamını kullanan Hâricî propagandası bulunuyordu. Berberîlerin bedevî tabiatlarının Hâriciliğe uygunluğu ve bazı Emevî valilerinin kötü muamelesi onları bu

⁵⁸ Bu hususta detaylı bilgi için bkz. İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 225-243; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 313-314, 316-317; el-Kayrevanî, *Tarihu İfrîkiye*, 41-44, 51-57, 60-61.

⁵⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 317; el-Kayrevanî, *Tarihu İfrîkiye*, 61.

isyana sürüklemişti. Meysere el-Medğarî liderliğindeki isyan girişimi ilk olarak Tanca ve Sûsu'l-Aksâ'yı ele geçirebilecek kadar büyük bir nitelikteydi. Fakat bundan çok daha etkili olanı el-Medğarî'nin Hâricîler tarafından öldürülerek Hâlid b. Humeyd ez-Zenâtî'nin liderliğinde Kayrevan'ı ele geçirmesiyle gerçekleşti. Vali İbn Habhâb bu durumda Kayrevan'dan ayrılınca, Hişâm b. Abdülmelik Külsüm b. İyâz'ı Kayrevan valisi olarak atayarak ordusuyla birlikte 123/741 yılında İfrîkiye'ye gönderdi. Fakat bu ordu ağır bir yenilgiye uğradığı gibi valileri Külsüm b. İyâz da öldürüldü. Diğer taraftan bu İbâzî Hâricîlerin isyanına ilave olarak Sufri Hâricî lideri Ukkâşe b. Eyyûb el-Fezârî de kendisine taraftar toplayarak Kâbis'te isyan etti. Böylece Hâricîlik İfrîkiye ve Mağrib bölgesinde Berberîler arasında hızlı bir şekilde yayılarak Emevîler Devleti için tehdit oluşturmaya başladı.⁶⁰

Emevîler Devleti'nin son döneminde bölgede valilik yapan Abdurrahman b. Habîb Emevîler'e bağlılığını bildirmek istemedi. Buna rağmen Abbâsîler'in zulmünden kaçan bazı Emevî hanedan üyeleri Kuzey Afrika'ya gelerek Abdurrahman'dan sığınma talep etti. Abdurrahman bu sığınma talebi karşılığında son Emevî halifesi Mervân'ın kızıyla evlendi. Ancak bir süre sonra kendisine sığınan hanedan üyelerinin öldürülmesini emretti. Diğer yandan Abdurrahman, Abbâsîler Devleti kurulduğunda onlara itaat bildirmekte gecikmedi. Uzun süreli mücadelelerden sonra bölgenin tamamını Hâricîlerden alan Abdurrahman artık Abbâsîler Devleti'nin Kuzey Afrika valisiydi. Ancak bu durum Seffâh'ın ardından Mansûr'un halife olmasıyla kısa süre içerisinde değişti. Abbâsî Halifesi Mansûr onun Kuzey Afrika valiliğine devam etmesini isteyerek Abbâsî hilafetinin simgesi olan siyah bir elbiseyi kendisine ulaştırdı. Bu hediyenin ardından Abdurrahman Kuzey Afrika'nın tamamının Müslüman olduğunu, esir ve ganimet gönderemeyeceğini belirten bir mektubu halifeye iletti. Bunun üzerine halife tehditler içeren bir mektupla valiye karşılık verdi. Netice itibariyle de Abdurrahman Cuma günü hutbede Abbâsîler aleyhinde yaptığı konuşmasında itaatten çıktığını bildirerek gönderilen siyah elbiseyi yaktı. Bu durum üzerine daha da sinirlenen Halife Mansûr, Abdurrahman'ın kardeşi İlyas'a valilik teklif ederek ağabeyini öldürmesini istedi. İlyas gelen talimatla ağabeyini öldürdükten sonra ağabeyinin oğlu Habîb de onu öldürdü. İlyas'ın yeğeni Habîb tarafından öldürülmesi, Habîb'in de

---

⁶⁰ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 246-249; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 317-318; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V/190-194. Bkz. Mehmet Salih Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler* (Van: Bilge Adamlar, 2009), 51-53.

Berberîler tarafından katledilmesinin ardından artık bölgeyi yönetebilecek bir vali kalmadı.⁶¹

Abdurrahman b. Habîb'in yönetiminin sona ermesinden sonra Kuzey Afrika bir süre İbadî ve Sufri Hâricîler'in hâkimiyeti altında kaldı. Bundan sonra Abbâsî halifeleri Ağlebî ailesinin görevlendirilmesine kadar Kuzey Afrika'ya merkezden valiler göndererek bölgeyi itaat altına almaya çalıştı. İlk olarak halife Mansûr İfrîkiye'yi Hâricîlerin elinden alabilmek için Mısır Valisi Muhammed b. Eş'as el-Huzâî'yi 142/759-760 yılında görevlendirdi. Büyük bir orduyla İfrîkiye'ye ulaşan İbnü'l-Eş'as, Berberî lider Ebü'l-Hattâb'ın elinden Kayrevan ve İfrîkiye'yi almayı başardı. Bu şekilde bölgenin tamamı Hâricîlerin elinden alınarak İfrîkiye'de birlik yeniden sağlanmış oldu. Ancak Berberîlerin tükenmeyen askerî kuvvetleri bir süre sonra İbnü'l-Eş'as'ı da İfrîkiye'den çıkarmayı başardı. Haricilerin başarılarının sebebi önemli bir nüfusa ve aynı zamanda dirençli bir yapıya sahip, bölgenin yerli halkı olan Berberilerin desteğini almasıydı. İbnü'l-Eş'as'dan sonra Abbâsîler tarafından İfrîkiye'ye atanan valiler Ağleb b. Sâlim ve Ömer b. Hafis da Hâricîler tarafından öldürüldü. O kadar ki bu dönemden sonra Hâricîler Rüstemiler Devleti'ni kurarak bölgedeki hâkimiyetlerini gittikçe genişlettiler. Bu iki valinin ardından görevlendirilen Yezîd b. Hâtim de 154/770-771 yılından 170/786-787 yılına kadar Hâricîlere büyük kayıplar verdirilmeye çalışsa da Berberî Hâricî Verfecûme kabilesi tarafından katledildi. İfrîkiye'ye Ağlebî hâkimiyetine geçmeden önce atanan son vali ise Halife Hârûn er-Reşîd'in süt kardeşi Muhammed b. Mukâtil oldu. Kayrevan valiliğini devraldıktan kısa bir süre sonra Muhammed b. Mukâtil'e karşı Temmâm b. Temîm önderliğinde bir isyan hareketi gerçekleşti. Her ne kadar Ağlebîler hanedanlığının kurucusu İbrahim b. Ağleb Zâb valiliği esnasında Kayrevan'a gelerek şehri bu isyancılardan geri alsada halkın İbn Mukâtil'i istemediği aşikârdı. Bu sebeple İbrahim b. Ağleb halkın isteği üzerine Hârûn er-Reşîd'e bir mektup yazarak durumu bildirince, halife tarafından 184/800 yılında İfrîkiye valiliğine atandı.⁶²

İfrîkiye bölgesini iyi bilen İbrahim b. Ağleb b. Sâlim'in bölgeye atanmasından sonra burada büyük bir olay vuku bulmadı. Yalnızca İdrîs b. İdrîs bölgeye gelerek

---

⁶¹ el-Kayrevanî, *Tarihu İfrîkiye*, 72-81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/311-316; Selâvî, *el-İstiksâ*, 1997, I/172-179. Bkz. Abdülaziz es-Seâlibî, *Târîhu Şimali İfrîkiye mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ nihayeti'd-devleti'l-Ağlebiyye (tahk. Ahmed b. Milâd, Muhammed İdrîs)* (Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1987), 163-168.

⁶² Belâzürî, *Fütühu'l-büldân*, 319-322; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/316-319, 586-587, VI/113-114, 135-139, 154-155; Rüstemiler Devleti'nin kuruluş sürecinin detayları için bkz. Arı, *Rüstemiler*, 63-74.

Mağrib’te bazı yerleri yönetimi altında topladı. Fakat İbrahim b. Ağleb, İdrîs tarafından herhangi bir saldırıya maruz kalmayınca onun üzerine sefer düzenleme gereği de duymadı. Abbâsîler Devleti İbrahim’in döneminde Kuzey Afrika’yla ilgili herhangi bir sıkıntı yaşamadı. İbn Ağleb ayrıca “Kasrû’l-kadîm” adında Kayrevan’ın dışında bir şehir kurarak yönetimi buradan sağladı.⁶³

İbrahim b. Ağleb’ten sonra gelen yöneticiler bölgede iki büyük güçle, Hâricî ve Şîî tehlikesiyle mücadele ettiler. Hâricîlerle mücadele çok uzun zamandır var olsa da bu dönemde Ağlebîler’e karşı daha büyük isyanlar gerçekleşti. Artık bir devlet haline gelen Rüstemîler, Tâhert çevresinde ve Trablusgarp’ta Ağlebîler’e karşı bir isyan başlattılar. Tâhert’i merkez ilan eden Rüstemîler kendileriyle işbirliği içerisinde olan Berberî kabilelerle birlikte Ağlebîler’in Trablusgarp valilerini bölgeden uzaklaştırmaya çalıştılar. Trablusgarp dışındaki bölgelerde ise her iki devletin sınırları yaklaşık olarak belirli olduğu için büyük çatışmalar meydana gelmedi. Yalnızca Muhammed b. Ağleb’in Tâhert civarında 239/853-854 yılında “Abbâsiyye” adında bir şehir kurması Rüstemîler tarafından tehdit olarak algılanarak şehir yıkıldı. İsmi dolayısıyla bu şehrin Rüstemîler tarafından tahrip edilmesi Endülüs Emevî Devleti nezdinde büyük bir takdire mazhar oldu.⁶⁴

İfrîkiye’deki Şîî yapılanma ise hem Ağlebîler hem de Rüstemîler’i tehdit etmeye başladı. Abbâsîler Devleti’nin engellemeleriyle karşılaşan Şîîler, kendilerine yeni taraftar edinebilecek ve bir devlet kuracak bölgeler arıyorlardı. Mağrib, Abbâsîler Devleti’nden uzak olması dolayısıyla Şîî dâîlerinin hedefi haline geldi. İkin Dâî Hülvânî ve Ebû Süfyân öncelikle Mağrib’e gelerek ehl-i beyt sevgisini ve öğretilerini herhangi bir mezhep imasında bulunmadan Kûtâme kabilesi ve etrafındaki Berberî kabilelere yaydı. Bu ikisinin ölümünün ardından bölgenin daha hızlı bir şekilde Şîîleşmesini sağlayacak bir kişiye ihtiyaç duyuldu. Ebû Abdullah es-San‘ânî bu göreve tayin edilerek maddî olarak da iyi bir şekilde desteklendi. Bu amaçla görevlendirilen Ebû Abdullah doğrudan Mağrib’e gitmek yerine, Mağribliler aracılığıyla bu topraklara ulaşmayı seçti. İlk olarak hacca giderek burada güvenebileceği, kendisine bölgeyi tanıttak ve ona bu bölgede sahip çıkabilecek bir grup Mağribli hacıyı hedef seçti. Kûtâme kabilesine

⁶³ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 322-323; el-Kayrevanî, *Tarihu İfrîkiye*, 133-140; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/155-157; İbn İzârî, *el-Beyânü’l-Mugrib*, I/92-93.

⁶⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/157, 269-270, 519-521; İbn İzârî, *el-Beyânü’l-Mugrib*, I/107, 197. Bkz. Arı, *Rüstemiler*, 106-107, 115.

mensup bu hacı grubu Hâricî İbâzî mezhebine meyleden aynı zamanda da Şîî öğretilerini de içeren bir mezhebî görüşe sahipti. Yanlarında kaldığı müddetçe dindarlığıyla onları etkilemeye çalışan Ebû Abdullah aynı zamanda Kûtâme halkı hakkında da detaylı bilgi sahibi oldu. Bu hacı kafilesinin kendisini memleketlerine davet etmesi üzerine Kûtâme kabilesinin yurduna gelerek bu bölgedeki faaliyetlerine başladı.⁶⁵

Ağlebîler'in Ebû Abdullah eş-Şîî'nin önderliğindeki harekete karşı ilk büyük mücadeleleri, Ebü'l-Abbâs Abdullah b. İbrahim döneminde olmuştu. Bu mücadeleler neticesinde Ebü'l-Abbâs'ın kardeşi el-Ahvel öncülüğündeki İfrîkiye ordusu Şîîler'in karşısında yenik düştü. Diğer taraftan Ebû Abdullah'ın müjdelediği Mehdî Ubeydullah oğluyla birlikte Mağrib'e gelmekteydi. Mehdî Ubeydullah Sicilmâse Valisi tarafından şüpheli görülerek bir müddet hapiste tutulmuştu. Ebû Abdullah ise Kûtâme halkından gizli bir şekilde kendisinden haberdar oluyor ve yardımlarda bulunuyordu. Öte yandan Ağlebî hanedan üyesi Ebû Mudar Ziyâdetullah önce babasını daha sonra da amcası el-Ahvel'i katletmişti. Böylece Ağlebî tahtını sorunsuz bir şekilde ele geçirmişti. Ebû Abdullah ise düşmanları nezdinde gerçekleşen bu durumun sevinciyle Mehdî'nin pek yakında zuhûr edeceği müjdesini taraftarlarına bildirdi. Babası ve amcasını öldüren Ziyâdetullah sefa içerisinde yönetimini sürdürürken, Mağrib ve İfrîkiye'deki birçok yeri ele geçiren Ebû Abdullah halka güzel bir şekilde muamele ederek Şîîliğin daha hızlı yayılmasını sağladı. Ağlebîler'in son döneminde meşakkatli günler yaşayan ve devletin zulmünden de bunalan halk artık Ebû Abdullah eş-Şîî'den yardım isteyecek hale geldi.⁶⁶

Son Ağlebî yöneticisi Ziyâdetullah, İbrahim b. Huneyş'i Ebû Abdullah'ın üzerine gönderdiyse de topladığı kalabalık ordu bu komutanın tecrübesizliği sebebiyle ağır bir hezimete uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldı. İbrahim b. Huneyş'in hezimetinin ardından İbrahim b. Ağleb de Ziyâdetullah için uzun süreli çarpışmalara girmiş, ancak Ebû Abdullah'ın Kayrevan ve Rakkâde'ye doğru ilerleyişini durduramamıştır. Bunun üzerine Ziyâdetullah Ebû Abdullah'ın kendisini öldüreceğini düşünerek ailesini de yanına alarak Mısır'a kaçmıştır. Böylece son Ağlebî yöneticisi Ziyâdetullah, Şîîlerin ilerleyişi sebebiyle İfrîkiye'yi terk etmiştir. Bundan sonra Ebû

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII/20-34; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 920; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Mugrib*, I/124-126, 197-198.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/520-521, VIII, 38-40; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 921-923; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Mugrib*, I/138-141.

Abdullah 296/909 yılında Rakkâde şehrine girmiş, buranın halkını şehirden uzaklaştırarak Kütâme kabilesini şehre yerleştirmiştir. İfrîkiye'nin tamamını ele geçirmesinin ardından da Sicilmâse'ye sefer düzenleyerek şehri ele geçirmiş, Mehdi Ubeydullah'ı kurtararak onu Rakkâde şehrine getirmiştir. Artık İfrîkiye yönetimi onu tüm zorluklarıyla ele geçiren Ebû Abdullah'ın eliyle Şî Fâtımî Devleti'ni kuracak olan Mehdi'ye 297/910 yılında teslim edilmiştir.⁶⁷

Fâtımîler Devleti'nin kurucusu Mehdi Rakkâde sarayında öncelikle ehl-i beyte itaat için insanlardan biat almaya başladı. Bu itaate gönüllü olarak gelen az sayıda insan iltifata tabi olurken, geriye kalan büyük çoğunluk mezhebi kabul edinceye kadar büyük baskılara maruz bırakıldı. Ayrıca Rakkâde sarayında bir devlet için gerekli olan dîvânların kurulması, haraç ve vergilerin tahsil edilmesi gibi işler düzene koyuldu. Tüm bu devlet işleri Mehdi tarafından gerçekleştirilirken Şîliği bu bölgede yayan devletin kuruluşuna zemin hazırlayan Ebû Abdullah herhangi bir vazifeyle görevlendirilmedi. Her ne kadar Ebû Abdullah, Mehdi'ye olan sevgi ve itaatinden dolayı bu durumdan rahatsızlık duymasa da kardeşi Ebü'l-Abbâs'ın ısrarlı teşvikiyle Mehdi'den Kütâme kabilesinin topraklarında yöneticilik yapmak için izin istemişti. Çünkü Kütâme, davetinin ilk döneminden itibaren çok iyi tanıdığı ve kendisine itaat eden bir kabileydi ki Mehdi'nin Rakkâde'deki güvenliğini de bu kabile üyeleri sağlıyordu. Buna karşın Mehdi, Ebû Abdullah ve kardeşi Ebü'l-Abbâs'ın yönetimde kendisi için tehlike oluşturmalarından korkuyordu. Ebû Abdullah'ın bu teklifi nazikçe reddedilince, o kardeşi Ebü'l-Abbâs'ın da söylediği gibi Mehdi'nin kendisine güvenmediğini düşündü. Bundan sonra bir müddet Mehdi'ye muhalefet eden kişilerle gizli toplantılar düzenleyerek, ona suikast yapmayı planladı. Fâtımî Halifesi Mehdi olan bitenden haberdar olunca askerlerine Ebû Abdullah ve kardeşi Ebü'l-Abbâs'ı öldürmelerini emretti. Ebû Abdullah 298/910-911 yılında Mehdi'nin askerleri tarafından öldürüldüğünde, bu duruma karşı çıkan Kütâme kabilesi de Fâtımî Devleti içerisinde etkisiz hale getirildi.⁶⁸

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII/40-50; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 922-923; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Mugrib*, I/143-151.

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII/50-53; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 923-924; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Mugrib*, I/150-153, 159-165; Fâtımîler-Kütâme kabilesi arasındaki ilişkilerin detayı için bkz. Yunus Emre Aydın, "Fâtımîler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrip'te Fâtımî - Kutâme İlişkileri (762 - 972)", *Anasay* 3 (2018), 79-98; Fâtımîler Devleti'nin kuruluşu hakkında detaylı bilgi için bkz. Aydın Çelik, "Fâtımîler Devletinin Kuruluşu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/2 (2005), 433-453.

Şîî daîlerinin Mağrib’i Abbâsî Devleti’nden uzaklığı sebebiyle seçtikleri aşikârdı. Fâtımîler’in hedefleri hakikatte doğuya doğru ilerleyerek Abbâsî Devleti’nden İslâm hilafetini almak ve Müslümanların tamamına hükmetmekti. Bu hedefle Mehdî, halifeliği esnasında iki kez Mısır’a sefer düzenlese de ikisinde de başarısız olarak geri döndü. İlkinde Hubâse adında bir komutanını 302/914 yılında büyük bir orduyla İskenderiye’ye göndermiş, ancak bu ordu Abbâsî Devleti tarafından görevlendirilen Mûnis el-Hâdım tarafından ağır bir şekilde hezimete uğratılmıştı. Fâtımî ordusunun bu hezimetini Mehdî’yi umutsuzluğa düşürse de onu bu hedefinden vazgeçirmemişti. İkinci olarak Mehdî 307/919 yılında oğlu Ebü’l-Kâsım önderliğinde büyük bir orduyu İskenderiye’ye göndermiş, şehrin valisinin kaçmasıyla buraya rahatlıkla hâkim olabilmişti. Şehrin ele geçirildiğini haber alan Abbâsî Halifesi ikinci kez Mu’nis el-Hâdım’ı İfrîkiye ordusu ile çarpışmak için gönderdiğinde de Mehdî’nin ordusu yeniden büyük bir hezimete uğramıştı.⁶⁹

Mehdî’nin 320/934 yılında vefatının ardından oğlu Ebü’l-Kâsım “el-Kâim” olarak lakaplanarak Fâtımî hilafetini babasının inşa ettirmiş olduğu Mehdiyye şehrinde devam ettirdi. Onun döneminde gerçekleşen birkaç isyandan biri henüz babası Mehdî hayattayken 316/928-929 yılında ortaya çıkan Zenâte kabilesinden Ebû Yezîd Hâricî’nin isyanıydı. O, ortaya çıktığı 316/928-929 yılından itibaren Mağrib ve İfrîkiye’de birçok şehri talan ederek, halklarını acımasızca katletti. Ebû Yezîd’in hedefi el-Kâim’in hilafetini ortadan kaldırmak için Mehdiyye’yi ele geçirmektir. Her ne kadar Mehdiyye’yi 333/945 yılında muhasara altına aldıysa da dokuz aylık mücadelenin sonunda Mehdiyye sınırlarını terk etmek zorunda kaldı. Ebû Yezîd karşısında Halife Kâim’in en önemli yardımcısı Sanhâce lideri Zîrî b. Manâd oldu. Muhasaranın henüz başındayken Kâim kendisinden yardım istediğinde muhasaranın en çetin olduğu zamanda kabilesi Sanhâcelilerle birlikte Mehdiyye’ye geldi.⁷⁰

Ebû Yezîd yaşadığı yenilginin ardından Kayrevan ve Rakkâde’yi terk ederek Sûse şehrine doğru kaçıp burada hâkimiyet kurdu. Halife Kâim’in 334/946 yılında vefatının ardından oğlu Mansûr Sûse’ye giderek Yezîd’i ortadan kaldırdı. Fâtımî Alevî Devleti’nin Mısır’ı ele geçirme hedefi ise 341/953 yılında hilafete geçen Mansûr’un

⁶⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII/89-90, 113-115; İbn İzârî, *el-Beyânü’l-Mugrib*, I/171-173, 181-182; İbnü’l-Ebbâr, *Kitâbü’l-hulleti’s-siyerâ’* (tahk. Hüseyin Mu’nis) (Kahire: Dârü’l-meârif, 1985), I/286; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 924-925.

⁷⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII/198, 284-285; İbn İzârî, *el-Beyânü’l-Mugrib*, I/208, 216; İbnü’l-Ebbâr, *Kitâbü’l-hulle*, I/289; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 926-927.

oğlu Muizz-lidinillah döneminde gerçekleşti. Abbâsîler'den yarı bağımsız olarak Mısır'da hâkimiyet kuran İhşîdîler'in lideri Kâfûr el-İhşîdî'nin vefatının ardından yaşanan taht mücadeleleri devleti zayıf düşürdü. Bu durumdan haberdar olan Muizz, Mısır'ı ele geçirmek için doğru vaktin bu olduğunu düşünerek Cevher es-Sıkkîlî komutasında büyük bir orduyu Mısır'a gönderdi. İfrîkiye'den gelen ordu karşısında mücadele edemeyeceklerini düşünen İhşîdîler ise Mısır'ı terk etti. Bundan sonra Cevher bir yandan Mısır'ı rahatlıkla hâkimiyet altına alırken diğer yandan da Halife Muizz için Kahire adında bir şehir kurdu. Mısır'ın tamamını hâkimiyet altına almakla yetinmeyen Cevher, kurduğu düzenli ordu ile Dımaşk'ı dahi ele geçirmeyi başardı. Sonuç olarak Fatimî Halifesinin Mısır'a giderek bu sınırları genişletmesi bekleniyordu. Cevher'den gelen davet mektupları sonrasında da Muizz, güvenini kazanan Yûsuf Bulukkîn b. Zîrî'ye İfrîkiye'yi teslim ederek 361/972 yılında Mısır'a doğru yola çıktı.⁷¹

Fâtımî Devleti İfrîkiye Valisi Yûsuf Bulukkîn'in 373/984 yılında vefatının ardından yerine oğlu Mansûr geçti. İfrîkiye halkını kılıçla değil iyilikle yöneteceğinin sözünü verirken, Şîh Halifesinin kendisini kolaylıkla görevden alamayacağını da özellikle vurguladı. Bu ifadeler üzerine Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh, Zîrî ailesinin otoritesini sınırlandırmak için eski müttefiki Kûtâme kabilesini İfrîkiye yönetimi üzerine harekete geçirmek istedi. Kûtâme kabilesinden Ebü'l-Fehm, Azîz-Billâh tarafından Daî olarak görevlendirilmesinin ardından hem Kûtâme'den hem de diğer kabilelerden çok sayıda taraftar topladı. İfrîkiye Valisi Azîz-Billâh'tan Ebü'l-Fehm ile savaşmak için izin istese de halife kendisine müsaade etmedi. Ancak vali halifeyi dinlemeyerek Ebü'l-Fehm'i öldürttü. Ebü'l-Fehm'in öldürülme haberini alan Halife Azîz-Billâh ise Ebü'l-Fehm'in öldürülmesinden bahsetmeksizin İfrîkiye Valisine hediyeler göndererek kendi yenilgisini kabul etmiş oldu. Böylece İfrîkiye'nin bir süre daha Zîrî yönetimi altında özerk bir şekilde kalacağı kesinleşti.⁷²

Zîrî Valiliği 406/1015-1016 yılında Mansûr'un oğlu Bâdis döneminde amcası Hammâd'ın Cezayir'in iç kısımlarında kendi kalesini (Kal'atü Benî Hammâd) inşa ederek bu hanedanlığa isyan etmesiyle ikiye ayrıldı. Bâdis'in oğlu Muiz'in valiliği döneminde ise amcaoğulları ile aralarında barış gerçekleşse de Muvahhidler Devleti'nin Hammâd kalesini ele geçirmesine kadar (1153) Benî Hammâd zaman zaman bölgenin

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII/455, 497, 590-592, 598-599, 520-525; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Mugrib*, I/290-292; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulle*, I/290-292; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 927-928.

⁷² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Mugrib*, I/239-240; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 930-931, 1631-1632.

yönetimini Zîrîler'in elinden aldı. Muiz dönemi aynı zamanda Zîrî ailesinin Fâtımî Alevî Devleti'nden bağımsızlığını kazanmak için çaba gösterdiği önemli bir zamandı. Bu ayrılma çabası öncelikle Muiz'in Şîî yönetimine karşı Sünnî bir itikadı benimsemesinden kaynaklanmaktaydı. Muiz'in hutbelerden Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e hakaret edilmesine müsaade etmemesi sebebiyle Şîîler 407/1016 yılında isyan etti. Şîîler'in isyanına tahammül edemeyen Kayrevan halkı da onları katletti. Bu şekilde başlayan bölgedeki Şîî halkla mücadele onların Mısır'a doğru sürülmesiyle devam etti. Bundan sonra da 440/1048-1049 yılında Muiz, Abbâsî Halifesi el-Kâim bi-Emrillah adına hutbe okutarak Fâtımî Devleti'nden ayrıldığını ilan etti.⁷³

Fâtımî Halifesi Mustansır, Muiz'in itaatten çıktığını duyduğunda oldukça ağır bir şekilde kendisini tehdit etse de İfrîkiye'ye doğrudan askerî bir müdahalede bulunmadı. Fakat Muiz'i İfrîkiye valiliğinde rahat bir şekilde bırakacak da değildi. Mustansır bu intikam hırsıyla Veziri el-Yâzûrî'nin önerdiği Benî Hilâl, Benî Riyâh ve Zuğbe Araplarının İfrîkiye'ye gönderilmesi fikrini onayladı. Bu Arap kabileler buldukları bölgelerde diğer kabilelerle anlaşamadıkları gibi, hayvanlarını otlatacakları yerlerde de kuraklık baş göstermişti. Buldukları bölgeler onların geçimini sağlamaya yetmeyince bu kabilelerin yeniden bozgunculuk çıkarmamaları için başka bölgelere sevk edilmeleri gerekiyordu. Fâtımî Halifesi kendisine bildirilen bu öneriyle hem bu Arap kabilelerden kurtulabilecek hem de Muiz'in İfrîkiye'deki hâkimiyetini sarsacaktı. Üstelik Arap kabilelerinden geçiş için az miktar da olsa ücret alarak devletine yeni bir gelir kapısı açacaktı. Böylece Halife Mustansır'ın emriyle Arap kabilelerinin Mısır'dan Trablusgarp'a oradan da İfrîkiye'ye doğru geçişleri başlatıldı.⁷⁴

Arap kabileleri Berka ve Trablusgarp çevrelerinde iken Zîrî Sultanı Muiz onları çok fazla dikkate almadı. Ancak bir süre sonra Kayrevan'a yaklaştıklarında Arap kabilelerinin ne kadar tehlikeli olduklarını fark ederek reislerini huzuruna davet etti. Her ne kadar Muiz onlarla sulh anlaşması yapsa da bir süre sonra Araplar bozgunculuklarına kaldıkları yerden devam etti. Araplar bu bozgunculuğa devam ederken, Muiz de birçok

---

⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/253-259, 294-295, 521-522, 566-567; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Mugrib*, I/267-269, 273-274, 275-276, 277; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1632-1633. Zîrîler'in Fâtımîler'den ayrılması sürecinin detayı için bkz. Abdullah Erdem Taş - Yusuf Sansarkan, "Zîrîlerin Fâtımî Hilâfetini Terkedip Abbâsî Hilâfetini Tanımları Sürecinde Şîî-Sünnî Mücadelesi", *EMakalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019), 546-571.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/566-570; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulle*, II/21; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Mugrib*, I/288; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1633-1634.

kez Berberî Sanhâcelileri toplayarak onların üzerine gitti. Kayrevan da dâhil İfrîkiye şehirlerini Araplar'ın elinden kurtaramayınca halka çağrıda bulunarak dağlık bölgelere ve Mehdiyye'ye sığınmalarını emretti. Bunun üzerine halk daha çok Benî Hammâd'ın dağlık yamaçlara kurduğu yerleşim yerlerine ve Hammâd kalesine sığındı. Bu durum daha sonra Muiz'in oğlu Temîm'in Hammâd'ın torunlarından Nâsır ile karşı karşıya gelmesine sebep oldu. İfrîkiye halkının kendisine göçü sebebiyle güçlenen Benî Hammâd yöneticisi Nâsır, Araplar'dan Benî Hilâl'i de yanına alarak Temîm'in üzerine sefer düzenlemeyi planladı. Temîm ise diğer Arap kabilesi Benî Riyâh Emirleriyle anlaşarak Nâsır ile karşı karşıya geldikten bir süre sonra Benî Hilal Araplarını da saflarına katmayı başardı. Bu şekilde karşılaşma Temîm'in üstünlüğü ile sonuçlanırken, Araplar bu savaşta topladıkları ganimetlerle bölgede daha da güçlendi. Daha sonraki dönemlerde Araplar bölge yöneticileri tarafından destek birlik olarak kullanılırken, öte yandan birbirleriyle de savaşmaya başlamışlardı. 467/1074-1075 yılında Benî Riyâh ve Benî Zuğbe arasında yaşanan büyük savaş Benî Riyâh'ın Benî Zuğbe'yi İfrîkiye'den uzaklaştırmasıyla son buldu.⁷⁵

Zîrî Devleti'nin hanedan üyeleri, Temîm döneminden itibaren aynı zamanda Sicilya ve diğer Akdeniz adalarından gelen Hıristiyan Normanlar'ın İfrîkiye'ye saldırılarıyla da uğraşmak zorunda kaldı. Temîm b. Muiz döneminde Hıristiyanların hâkimiyetindeki adalara düzenlenen seferler sebebiyle onlar da İfrîkiye'ye saldırıda bulundu. Aynı zamanda Endülüs'te de İspanyollar'ın Müslümanlara karşı daha yoğun saldırılara geçtiği bu dönemde Normanlar da Akdeniz'de hâkimiyet sağlamak için harekete geçtiler. 480/1087-1088 yılında üç yüz gemi ve üç bin savaşçıyla Kuzey Afrika sahillerine ayak basarak Mehdiyye'ye ve Zeville'ye saldırdılar. Temîm buraları Hıristiyan askerlerin talanlarından kurtarabilmek için Normanlar'a yüz bin dinar ödedi. Daha sonraki yıllarda oğlu Yahyâ ve onun oğlu Ali de bazen Hıristiyanlara saldırarak bazen de İfrîkiye kıyılarında savunmaya geçerek Hıristiyanlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Son Zîrî Halifesi Hasan b. Ali ise ilki 517/1123-1124 yılı ve ikincisi 543/1148-1149 yıllarında iki kez Hıristiyan devletlerin saldırılarına karşı savunma gerçekleştirdi. Her ne kadar ilk saldırıda Sicilya Kralı Roger ağır bir hezimete uğrayarak Sicilya'ya geri dönmek zorunda kalsa da ikinci saldırı Zîrî Devleti'nin sonunu getirdi. Zîrî yöneticisi Hasan b. Ali bu ani saldırı karşısında herhangi bir savunma

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/566-570, X/15-16, 44-46, 98-132; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Mugrib*, I/289-295, 300; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulle*, II/21-22; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1633-1634.

gerçekleştiremediği gibi kaçmak isteyen belde halkına da eman vererek şehri terk etmek zorunda kaldı. Mehdiyye'yi rahatlıkla ele geçiren Gergius bundan sonra Safakes, Sûse ve Trablusgarp'a da askerî birliklerini sevk ederek neredeyse bütün İfrîkiye sahillerini ele geçirdi. Son hanedan üyesi Hasan b. Ali ise önce Bicâye'ye ardından da Cezayir'e geçerek, Muvahhidler'den yardım istedi ve Halife Abdülmümin İfrîkiye'yi fethedinceye kadar burada kaldı.⁷⁶

---

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/165-166, 529-530, 588-589, 611-613, XI/ 108-109, 120-121, 125-129; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Mugrib*, I/301-303, 307-310; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1634-1635.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAFSİLER DEVLETİ

A. DEVLETİN KURULUŞU ÖNCESİNDE BENÎ HAFS

Murâbitlar Devleti, Mağrib merkezli Kuzey Afrika ve Endülüs'te hüküm süren bir devlettir. Yaklaşık yüz yıl hüküm süren Murâbitlar Devleti Endülüs-Kuzey Afrika üzerinde kuşatıcı bir etkiye sahip olduğu kadar, devletin son dönemlerindeki zayıflığı sebebiyle farklı siyasî ve dinî ayrılıklara da sahne oldu. Bu nedenle dinî ve siyasî ıslahata karar verip liderlik iddiasında bulunan Masmûde kabilesinden İbn Tûmert 515/1121 yılı Ramazan ayında Tinmellel'de mehdiliğini ilan etti. Bununla birlikte yeni bir hareket olarak ortaya çıkan bu grubun amacı dinî anlamda “tevhid” geleneğindeki sapmaları ortadan kaldırmaktı. tevhid hareketinin kurucusuna göre Mâlikî mezhebi üzerine yapılan yorumlar, Kur'ân ve hadisin önündeki engellerdi. İbn Tûmert ve beraberindekilere göre bu gibi yorumların bir an önce yok edilmesi insanların bu konuda bilinçlendirilmesi gerekiyordu. Mâlikî mezhebinin arka planda kalması ve itikadî olarak yeni bir yapılanmaya gidilmesi tevhid hareketinin başlangıcı oldu.⁷⁷ Mehdî İbn Tûmert dinî bir yapılanma gerçekleştirerek kendisine tâbi olanlar arasındaki birlikteliği sağlamlaştırıyordu. Kurduğu tevhid gruplarına irşad liderleri tayin eden Mehdî; tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinde telifler oluşturarak ilmî bir düzenlemeye gidiyordu.⁷⁸

Mehdî'nin vefatının yaklaştığı hissedilince onun yerine yakın arkadaşlarından Ebû Ali Ömer es-Sanhâci'ye biat edildi. O da birkaç gün sonra Muvahhidî Devleti'nin asıl kurucusu olan Abdülmümin b. Ali'ye itaati emretti. Artık Muvahhid tevhid oluşumu Abdülmümin'in yayılmacı siyasetiyle yeni bir aşamaya geçti. Abdülmümin bir süre sonra Tilimsan bölgesinde hâkimiyeti sağladı. Ardından da Mağribü'l-aksâ'daki Fas ve Merakeş şehirlerini ele geçirmesiyle 540/1147 senesinde tüm Mağrib'te hâkimiyeti

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/569-586; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1668-1670; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 100-101. Bkz. Mehmet Özdemir, “Muvahhidler”, *DİA*, XXXI/410.

⁷⁸ İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 101; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 25-26; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 7.

sağlamış oldu. Muvahhidler'in Fas ve Merakeş'i ellerinden almasıyla Murabıtlar Devleti tamamen ortadan kaldırıldı.⁷⁹

Muvahhidler Devleti'nin kuruluşu esnasında Endülüs Kastilya, Aragon gibi devletlerin işgal tehlikesi altındayken, İfrîkiye de Normanlar tarafından ele geçirilmiş haldeydi. Muvahhidler Endülüs'teki hâkimiyeti devraldıklarında Mehdiyye'deki Norman işgalinden kaçarak Hammadîler'e sığınan son Zîrî Yöneticisi, Abdülmümin'den yardım talebinde bulundu. Bu çağrı üzerine Abdülmümin Normanlar'ın işgal merkezi olarak kullandıkları Mehdiyye şehrini 555/1160 yılında ele geçirerek İfrîkiye'deki Norman işgaline son verdi. Diğer taraftan Aragon işgalini durdurarak, Endülüs'teki dâhilî karışıklıkları sonlandırdı. Böylece Muvahhidler Devleti Mağrib ve Endülüs'te tam olarak hâkimiyet sağlayabildi. Ancak kısa bir süre sonra Murâbıtlar Devleti'nin kalıntılarından biri olan Benî Gâniye ailesi Muvahhidler'in dış tehditleri bertaraf etmesini kendi hâkimiyeti için bir fırsat olarak gördü. Benî Gâniye, Murâbıtlar'ı destekleyen ve onların ana omurgasını oluşturan üç kabileden biri olan Messûfe kabilesindendi. Benî Gâniye kolu ismini Sultan Ali b. Yûsuf b. Tâşfin tarafından Messûfe kabilesinin ileri gelenlerinden Ali adlı kişiyle evlendirilen büyük anneleri Gâniye'den almaktaydı. Bu evlilik neticesinde dünyaya gelen Yahyâ ve Muhammed, Murâbıtlar Devleti'ne son derece bağlıydı. Cesur bir kişi olan Yahyâ Murâbıtlar tarafından önemli görevlere getirildi. Mürsiye ve Belensiye'deki başarılı valilik görevinden sonra Kurtuba valiliğine getirilerek Murâbıtlar adına on üç yıl boyunca Kurtuba'yı Aragon işgalinden korudu. Muvahhidler'in Endülüs'e geçişinin ardından hala o Murâbıtları savunmaktaydı ve bu çekişme neticesinde 543/1148 yılında Gırnata'da öldürüldü. Diğer kardeşi Muhammed ise Murâbıtlar Devleti döneminde 520/1126 yılında Mayurka adasına vali tayin edilmişti. Murâbıtlar'ın çöküşü döneminde de burada bağımsızlığını ilan etti. Mayurka adasının küçük bir yer olması sebebiyle Muhammed b. Gâniye'nin burada bağımsızlığını ilan etmesi Muvahhidler Devleti'nin dikkatini bu yöne çekmemişti. Bununla birlikte Minorca, Yâbise ve iki takımada olan Balear adalarını almalarının ardından Benî Gâniye, Muvahhidler Devleti tarafından bir iç tehdit olarak görülmüştü.⁸⁰

⁷⁹ İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 101-103; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 25-26; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 7-8. Muvahhidler Devleti'nin kuruluşu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Adıgüzel, *Muvahhidler: Kuruluş Dönemi*.

⁸⁰ Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 342-343; Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 30; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 9-11. Benî Gâniye hareketinin detayları için bkz. Ali Kanber İlyas, "Benî Gâniye Ailesinin Mağrib ve

Benî Gâniye Muvahhidler Devleti'ni tehdit eden tek unsur değildi. İkinci bir tehdit Kuzey Afrika'ya geldikleri hicrî beşinci asırdan itibaren bölge halkına en büyük zararı veren bedevî Araplardı. Murâbitlar döneminde alınan tedbirlerin aynısı Muvahhidler'in kuruluş döneminde de alınmış, bu Araplar İfrîkiye ve Mağrib'in çöl kısımlarına sürülmüşlerdi. Bununla birlikte Halife Abdülmümin onların savaşçılık yeteneklerini fark ederek cesaretlerini kendi davası için kullanmak istemiş, bunun ancak maddi bir karşılıkla yapılacağını anlayarak verdikleri hizmet neticesinde onları ganimet ve arazi ile ödüllendireceğini bildirmişti. Endülüs'ün İspanyollardan alınmasını Benî Hilâl Araplarından oluşturulan bu askerî birlik sağlamıştı. Benî Hilâl Araplarının yağma ve ganimet için gerçekleştirmeyecekleri hiçbir vazife yoktu. İşte bu durum Muvahhidler Devleti için en büyük tehdidin Benî Hilâl Arapları olduğunu gösteriyordu. Benî Gâniye'nin İfrîkiye'de yürüttüğü işgal hareketinde en büyük yardımcılarından biri bu bedevî Arap kabileleriydi. İkinci yardımcı güç ise Selahaddin Eyyûbî'nin komutanlarından olan Oğuz Karakuş'tu.⁸¹

Muhammed b. Gâniye Muvahhidler'in karşısına yeni bir düşman olarak Türkler'i çıkarmayı başardı. Muvahhidler'in itaate çağırdığı, minberlerde kendi isimlerinin okunmasını istediği bu dönemde Muhammed b. Gâniye çareyi Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillah'tan itaat sunmakta buldu. Murâbitlar'ın geleneği olduğu üzere Mayurkalıların minberinlerde de hutbede Abbâsî halifelerine dua ediliyordu. Bununla birlikte sağlam bir temelle kurulan Muvahhidler Devleti'nin karşısında yeni bir devlet olarak bulunmak ancak Abbâsîler'in yardımıyla mümkün görünüyordu. İshâk b. Muhammed'in vefatının ardından başa geçen Ali b. Gâniye oğlu Abdülmümin'i Abbâsî Halifesine elçi olarak gönderdi. Abdülmümin, Murâbitlar Devleti'nin faziletinden bahsederek kendilerinin Muvahhidler karşısında tanınmasını talep etti. Muvahhidler'e karşı verdiği mücadeleyi Selâhaddîn Eyyûbî'nin Fâtımîler karşısındaki durumuna benzeterek sultandan eman diledi. Bunun üzerine Abbâsî Halifesi Nâsır, elçisi vasıtasıyla İbn Gâniye ile bir anlaşma yaparak Selâhaddîn Eyyûbî'ye de yardım etmelerini emretti. Dolayısıyla Karakuş'un bu bölgeye gelişi öncelikle Abbâsî Halifesinin ardından Selâhaddîn Eyyûbî'nin yönlendirmesine dayanmaktaydı. Görülen o ki Abbâsî Halifesi, otoritesini tanıyan bu kalkışmayı henüz otoritesini tanımamış bir

---

Endülüs'te Muvahhidler Devleti'ne Karşı Siyasî-Askerî Mücadeledelesi", çev. Adnan Adıgüzel, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (01 Aralık 2018), 317-346; İbrahim Harekât, "Gâniye(Benî Gâniye)", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996).

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI/185-187, 389; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 12-14.

devlete tercih etmişti.⁸² Abbasî Halifesinin yönlendirmesinden sonra Benî Gâniye ve Muvahhidler arasındaki ihtilaf Eyyûbîler'in bu topraklara yerleşmesini daha da kolaylaştırdı. Fakat yerleşmek istedikleri yerler yalnızca Berka, Trablusgarp, Mehdiyye gibi Mısır yakınlarındaki yerlerdi. Daha batıya ilerlemeleri Ali b. Gâniye'nin ittifak talebi neticesinde olmuştu.⁸³

Bicâye şehri 580/1184 yılında Benî Gâniye'nin eline geçtiğinde Abbâsîler adına hutbe okutuldu. Bedevî Arapların ve Hammâdîler'in de desteğini alan Ali b. İshâk'ın Mehdiyye, Kosantine ve Tunus dışında Mağribü'l-evsat'ta işgal etmediği hiçbir şehir kalmamıştı. Son olarak Kosantine'nin muhasarası esnasında Muvahhidî Sultanının karadan ve denizden gönderdiği askerî güçler buraya ulaşınca Cerîd şehirlerine doğru geri çekildi. Diğer taraftan Muvahhidler'in Kuzey Afrika'da ilerlediği dönemde Ali b. İshâk, Cerîd bölgesindeki hâkimiyeti sağlamak için halka zulümde sınır tanımadı. Bu işkenceler sebebiyle Kuzey Afrika halkı mümkün olduğunca Muvahhidler'in elçileriyle irtibatlarını sürdürdü. Benî Gâniye'nin bu zalimane tavrı Muvahhid ordusunun şehirlere girişi esnasında her kapıyı rahatlıkla açabilmesini sağladı. Bicâye şehri işte tam da bu sebeple kapılarını Muvahhid ordusuna sonuna kadar açtı.⁸⁴

Muvahhid Halifesi Ya'kûb Mansûr da büyük ve düzenli bir orduyla birlikte Ali b. Gâniye ile savaşmak niyetiyle Tunus'a gelmişti. Tunus'ta dinlendiği esnada 582/1187 yılı Şevval ayında devlet adamlarının tavsiyesiyle ordunun küçük bir parçası olan altı bin kişilik bir birliği İbn Gâniye ve Karakuş'un bulunduğu Kafsa şehrine gönderdi. Kafsa yakınlarında Umre mevkiinde karşı karşıya gelen iki ordudan Muvahhidî ordusu, sayıca azlığı ve tecrübesizliği sebebiyle hezimetle uğradı. Umre muharebesinde Muvahhidî ordusunun büyük kısmı katledildiğinde kaçarak Kafsa şehrine sığınanlar bile yakalanarak öldürüldü. Haberi alan sultan sinirlenerek bizzat kendisinin savaşarak onları yenilgiye uğratacağına dair bir söz verdi. Bu hezimetin hemen ardından Tunus'taki birliğin idaresini kardeşine bırakarak ordusuyla birlikte İfrîkiye'nin güney doğusuna doğru ilerledi. Yakınlardaki adalardan gelecek herhangi bir yardımı engellemek amacıyla sahil kısmına da ordu gönderen sultan, Kâbis tarafına doğru giderek Hâmetü'l-Kâbis'e ulaştı. Burada yapılan savaş Muvahhidler'in zaferiyle

⁸² Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 346-347; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 31.

⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI/389; Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 111; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1651; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 17-19.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI/508-509, 519-522; Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 347-348; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1650; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 23-28.

neticelendikten sonra savaştan kaçanları takiple ordu Kâbis'e doğru ilerledi. Kâbis'in en önemli kalesi olması sebebiyle Muvahhid ordusu burayı ele geçirdiğinde Karakuş güç kaybetti. Halife Mansûr Kâbis'i ele geçirdikten sonra Cerîd bölgesine doğru ilerleyerek buradaki bütün şehirleri ele geçirdi. Cerîd bölgesi şehirlerinden yalnızca Kafsa Muvahhidlere karşı yoğun bir direniş göstermişti. Sultan bu nedenle etrafındaki ağaçları kesmek, mancınikle şehri taciz ateşine tutmak gibi dönemin savaş tekniklerini kullanarak burayı muhasara altına aldı. Muhasaranın bu kadar kuvvetli olmasına karşılık Kafsa şehri ele geçirilemedi. Ancak içerideki İbn Gâniye ve Karakuş taraftarlarından kurtulmak niyetiyle geceleyin gizlice sultanla görüşmeye gelen halk şehir kapılarını açmak için söz verdi. Kapıların açılması karşılığında Karakuş, beraberindekiler ve halktan hiç kimseye dokunulmayacak; yalnızca onlarla birlikte olan isyancılar cezalandırılacaktı. Sultan Ya'kûb Mansûr söz verdiği şekilde Karakuş ve adamlarını salıvererek sadece isyancıları cezalandırdı. Mansûr'un İfrîkiye topraklarını hâkimiyeti altına aldığı tam da bu dönemde Ali b. Gâniye 584/1188 senesinde vefat etti. Yerine lider olarak kardeşi Yahyâ b. Gâniye geçti.⁸⁵

Muvahhidî Halifesi Ya'kûb Mansûr'un Kuzey Afrika'nın tamamını ele geçirmesinin hemen ardından Merakeş'ten isyan haberleri geldi. Bu haberlere ilave olarak halife, Haçlı ordusunun Endülüs'te Şilb şehrini istila ettiğini öğrenince İfrîkiye'den ayrılmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Kafsa muhasarasından kurtulabilen Karakuş, Benî Gâniye ile ittifakını yenileyerek Kuzey Afrika'daki yönetim boşluğundan istifadeyle tekrar işgallere başladı. Karakuş eski hâkimiyet merkezi Kâbis'e giderek burayı geri aldığı anda şehrin ileri gelenlerini öldürdü. Bundan sonra Komutan Karakuş Kâbis'ten Trablusgarp'a İfrîkiye'nin güney doğusuna doğru ilerleyerek önemli zaferler elde etti. Diğer yandan Cerîd bölgesinin hâkimiyetini yeniden ele geçiren Yahyâ b. Gâniye, Karakuş'un hâkimiyet alanını sınırlandırmak amacıyla Trablusgarp'ı da almak istedi. Karakuş ise onun Trablusgarp'a ulaşmasını beklemeyerek onunla karşı karşıya gelmek için yola çıktı. Bu karşılaşmada kazanamayacağını anlayan Karakuş İbn Gâniye'den kaçarak Nefûse dağına sığındı. Yahyâ b. Gâniye Trablusgarp'a geldiğinde şehrin valisi Yâkût el-İftihâr şehri teslim etmek istemedi. Fakat Mayurka'dan Benî Gâniye'ye deniz üzerinden gelen yardımlar sebebiyle uzun süren muhasara karşısında

---

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI/519-522; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1651; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 32-40; Kâbis şehri kuşatması esnasında Karakuş'un da aynı teknikleri kullandığı rivayet edilir. Detaylı bilgi için bkz. Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 34-35.

Yâkût el-İftihâr dayanamayarak teslim oldu. Bundan sonra Yahyâ b. Gâniye Türkleri İfrîkiye bölgesinden çıkarmayı, Mısır tarafına doğru geriletmeyi başaramıyordu. Böylece Tunus haricinde tüm İfrîkiye'yi ele geçirirken, Tunus Muvahhidler Devleti'nin İfrîkiye'deki hâkim olduğu tek şehir olarak kalmıştı.⁸⁶

Halife Mansûr'un Endülüs'teki işgaller ve Mağrib'teki isyanlar sebebiyle Kuzey Afrika'ya gelememiş olması İfrîkiye'yi gözden çıkardığı anlamına gelmemektedir. Diğer taraftan Halife Mansûr'un oğlu Muhammed Nâsır 599/1203 senesinde Benî Gâniye'nin hâkimiyet merkezi olan Mayurka, Minorka ve Balear adalarını Endülüs'ten daha rahat ulaşılabildiği için ele geçirdi. Bu durum İbn Gâniye'nin İfrîkiye'deki işgallerine karşılık bir çeşit mesaj niteliği taşıyordu. Yahyâ b. Gâniye bu işgallerin haberini alır almaz İfrîkiye'deki tek Muvahhidî şehri olan Tunus'u muhasaraya başladı. Şehrin kapılarını kapatarak savunmaya geçen Muvahhid Valisi, Mağrib'ten gelecek olan yardımı bekledi. Fakat daha sonra dört ay süren muhasaraya daha fazla dayanamayarak teslim olmak zorunda kaldı. Tunus'u ele geçiren Yahyâ b. Gâniye şehrin valisini tutuklayarak halka ve yönetici zümresine zulmetmeye başladı. Yüklendiği ağır vergiler neticesinde açlık ve sefaletten ölenler bir yana, vergisini ödeyemediği için intihar edenler de oldu. İbn Gâniye'nin sadece Tunus'ta değil hâkimiyeti altında bulunan tüm bölgelerdeki kötü muameleleri ayaklanmalara sebep oldu. Tüm bunların sonucunda kurtarıcı olarak yeniden Muvahhidler Devleti'nin İfrîkiye'ye gelişi beklenmekteydi. Muvahhidî Sultanının 601/1204-1205 senesinde bir taraftan karadan ve bir taraftan da Tunus-Bicâye sahil şeridinden ordular göndermesi Yahyâ b. Gâniye'yi korkuttu. Yahyâ kardeşi Ali b. Gâniye'nin daha önce yaptığı gibi savaşmak yerine o da çöl tarafına doğru kaçmayı seçti. Güvenli bir şekilde gizlenebilmek için de Araplarla bir anlaşma yaptı. Yahyâ'nın şehri terk etmesinden sonra Halife Nâsır Tunus'u geri alarak, hala muhasara altında olan Mehdiyye şehri üzerine Abdülvâhid b. Ebû Hafs liderliğinde bir ordu gönderdi. Mehdiyye yakınlarında Yahyâ ile karşılaşan Ebû Hafs, onu Tacerâ mevkiinde ağır bir hezimetle uğrattı. Tacerâ savaşının ardından ise Mehdiyye'yi muhasara altına alarak, yetmiş dört günlük muhasaranın ardından 602/1205 senesinde şehri Vali Ali b. Gâzi'den teslim aldı. Diğer taraftan İbn Gâniye tüm şehirlerde hâkimiyetini kaybettikten sonra daha fazla mücadele edemeyeceğini anlayarak teslim olmaya karar verdi. Mehdiyye şehrine gelerek Halife Nâsır'a Muvahhidler Devleti'ne

⁸⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1652; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 43-50.

tâbi olduğunu bildirdi. Muvahhidî Halifesi onun tâbiliğini hoşnutlukla kabul etti. Aynı şekilde Mehdiyye şehri valisi Ali b. Gâzi de sultana itaatini sundu. O bundan sonra da halifeyle yakın bir dostluk kurarak Tunus'ta ve Merakeş'te yanında bulundu.⁸⁷

Halife Nâsır İfrîkiye'nin tamamını hâkimiyet altına aldıktan sonra Merakeş'e dönmeye karar verdi. Dönmeden önce İfrîkiye'ye vali tayin etmek istediğinde aklına ilk olarak veziri Abdülvâhid b. Ebû Hafs geldi. Muvahhidî şeyhlerinin de karar birliği içerisinde olduğunu görünce, bu kararını Abdülvâhid'e bildirmek istedi. Bu amaçla hizmetçilerinden birini ona önderdiğinde teklifi Ebû Hafs tarafından geri çevrildi. Bunun üzerine bizzat kendisi Abdülvâhid'le görüşerek teklifini sundu. Vezir Abdülvâhid b. Ebû Hafs bu sefer de ailesini burada bırakmaktan endişe duyduğunu ifade ederek sultanın teklifini kabul etmedi. İkinci olumsuz cevaptan sonra tekrar İfrîkiye valisi arayışına giren halife buraya daha uygun birini bulamadı. Bununla birlikte Muvahhidî şeyhlerinin Abdülvâhid'in görevlendirilmesi konusundaki ısrarcı tavırları da halifeyi etki altında bırakıyordu.⁸⁸

Halife Nâsır iki kere aldığı olumsuz cevaptan sonra üçüncü kez teklifini sunduğunda kesin bir ifadeyle, Abdülvâhid'in bu teklifi kabul etmek zorunda olduğunu ifade eden bir konuşmada bulundu. Bu konuşma üzerine İfrîkiye valiliğini kabul eden İbn Ebû Hafs, sultana bu görevlendirme karşılığında bazı şartlar sundu. Buna göre Abdülvâhid İfrîkiye'de durum düzelinceye kadar görev yapacak, burada herhangi bir tehlike kalmayınca Merakeş'e geri dönecekti. İkinci olarak o İfrîkiye valiliği esnasında tam bir yetki istiyordu. Muvahhidî şeyhlerinden veya ordusundan istediği kişileri

⁸⁷ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 394; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1652-1653; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 37-39; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 50-73.

⁸⁸ Halifenin ve Muvahhidî şeyhlerinin bu kadar ısrarcı olmalarının nedenlerini yorumlayan tarihçiler şu birkaç husus üzerinde durur. İlk akla gelen kifayettir. Valiliği yani yöneticilik konusundaki yeteneği, Endülüs ve İfrîkiye'deki savaşlardaki komutanlığı esnasında gösterdiği başarı onun bu göreve layık olduğunu açıkça göstermektedir. İkinci bir husus ise Muvahhidî şeyhlerinin onu Merakeş'ten uzak tutmaya çalışmasıdır. Vezir olması bakımından sultana en yakın kişilerden olan Abdülvahid, aynı zamanda kuruluşundan itibaren bu devlete hizmet eden Benî Hafs ailesi ve Hintâte kabilesindedir. Kuruluş sürecinde Abdülmümin b. Ali'ye ve Mehdi'ye sorgusuz bir şekilde yardım eden bu aile, her sultanın seçiminde onay makamı sayılmaktadır. Muvahhidî şeyhlerinin halife Nâsır'ı etki altına almasına engel olan bu aile onlara göre uzak tutulmalıdır. Belki de tamamının bu kanaatte ısrarcı olması bunun bir göstergesi olabilir. Muvahhidî Halifesinin Abdülvahid b. Hafs'ın kendi saltanatına müdahale edeceği konusunda endişelenmiş olması da muhtemeldir. Zira ikinci bir adayı gösterememiş olması bu korkuya dayanıyor olabilir. Genel olarak bakıldığında ise İfrîkiye'nin bu karışık durumunun düzelmesi sultan için her şeyden daha önemlidir. Bu hususta en yakınından dahi uzaklaşmayı göze almış olabilir. Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 85, 87-88, 98, 100; İbn Haldun'daki rivayete göre İlk olarak Muvahhidî Halifesi kendisi teklif sunduğunda reddedilmiş, ikinci olarak oğlu Yusuf'u gönderdiğinde üç sene sonra Mağrib'e dönmek şartıyla teklifi Ebû Hafs tarafından kabul edilmiştir. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1698.

seçerek görevlendirebilecekti. Üçüncü olarak gerekeni yaptığı zaman sorgulanmayacak ve kendisine müdahale edilmeyecekti. Son olarak da görevi bittiğinde onun seçtiği bir vali buraya atanacaktı. Halife Nâsır tüm bu şartları kabul ettikten sonra İfrîkiye'yi Abdülvâhid'e teslim ederek 603/1206 yılında Merakeş'e geri döndü.⁸⁹ Abdülvâhid b. Ebû Hafs göreve başlar başlamaz ilk olarak Fakih Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Nuhayl'ı kâtip olarak atadı. Ebû Abdullah b. Nuhayl cömert, işini iyi yapan bir kâtip olarak bilinirdi. İlk olarak valilik merkezinde düzenli bir sistem oluşturmak için gayret gösterdi. Orduyu sistemli bir hale getirerek, misâfirlerin ağırlanması için özel düzenlemeler yaptı. Bu kâtip her cumartesi halkın meselelerine özel bir gün ayırdı.⁹⁰

İfrîkiye Valisi Abdülvâhid'in gerçekleştirdiği ilk mücadele Muvahhidler Devleti'ne tâbi olduktan sonra tekrar isyan eden Yahyâ b. Gâniye ile oldu. İbn Gâniye, Devâvide ve diğer bedevî Arap kabileleriyle birleşerek Tunus'a doğru yola çıktı. Vali Ebû Muhammed Abdülvâhid ise diğer Arap kabileleri Benî Avf ve Süleym'le ittifak kurarak, ordusuyla birlikte Tunus'tan çıktı. Tibesse⁹¹ tarafında 604/1207-1208 yılında iki taraf karşı karşıya geldi. İbn Gâniye yenilerek Trablusgarp'ta Nefûse dağına sığınmasının ardından İfrîkiye'ye yeniden saldırmak için buradaki Araplarla birlikte hazırlıklara başladı. Abdülvâhid ise İbn Gâniye'nin yaptığı hazırlıkların haberini alarak bu dağa saldırma kararı aldı. 606/1209-1210 yılında Nefûse kalesine yapılan saldırı neredeyse Muvahhidî ordusunun mağlubiyeti ile neticelenecekti ki Muvahhidler'in son hamlesi ile İbn Gâniye mağlup edildi. Devâvide yönetici ve büyüklerinden birçok kişi bu savaşta öldürüldü. İfrîkiye Valisi Abdülvâhid zafer haberini Merakeş'teki sultana gönderdiğinde, İbn Gâniye tehlikesini ortadan kaldırarak bölgede güvenliği sağladığı için geri dönme isteğini de ilettili. Ancak Sultan Nâsır bu talebini geri çevirerek, İfrîkiye valiliğini devam ettirmesini istedi. Böylece olumsuz cevap alan Abdülvâhid İfrîkiye'den geri dönemeyeceğini anlayarak, İfrîkiye'de müstakil bir valilik düzeni kurmaya başladı.⁹²

Muvahhid Halifesi Nâsır'ın da bu dönemde İfrîkiye'den Abdülvâhid'i görevden alarak yerine yeni birisini atayacak zamanı yoktu. Zira Endülüs'te devletin sınırlarını

⁸⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1653; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 105; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 49-50; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 39; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 86-87.

⁹⁰ İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 105; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 51; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 40.

⁹¹ Annâbe'den yüz elli mil uzaklıktadır. el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/63.

⁹² İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 105; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 40; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 89-92,101.

zorlayan savaşlar gerçekleşiyordu. Dolayısıyla en azından İfrîkiye ve Mağrib'te güvendiği yöneticilerin yerlerinde kalması gerekiyordu. Muvahhidler Devleti'nin gerileme süreci 610/1212 yılında gerçekleşen Endülüs'teki İkab hezimetinin ardından başladı. Bundan yaklaşık bir buçuk yıl sonra da Halife Nâsır vefat etti. Zorlu geçen bu sürecin ardından Muvahhid Sultanlığı Mağrib ve Endülüs'teki birliği sağlamaya çalıştı. Ancak bir türlü bu toprakların tamamında hâkimiyet sağlayamadı. Kuruluşundan Merînî hâkimiyetinin bu topraklara yerleşmesine kadar yüz elli yıl ayakta kalan bu devlet Murâbitlar'ın yerine geçmek için elli yıl çabalamıştı. Gelişme ise Abdülmümin, Ya'kûb Mansûr ve Nâsır döneminde gerçekleşmişti. Bu dönemde bile dâhilî ve hâricî problemler devleti rahat bırakmamıştı. Netice itibariyle Muvahhidler Devleti saltanat sürdüğü müddetçe aralıksız bir şekilde mücadele etmek zorunda kalmıştı.⁹³

Halife Nâsır'ın vefatının ardından henüz on yaşındaki oğlu Yûsuf, Vezir İbn Câmî'nin desteğiyle sultan seçildi. Muvahhidî şeyhlerinin de olurlarını alan Yûsuf, Mustansır lakabını alarak tahta oturdu. Muvahhidî yönetimi altındaki tüm valiler ona biatini sunmuştu. Ancak İfrîkiye Valisi onun küçük yaşta saltanatı devralmasından dolayı endişe ederek ilk anda biat etmedi. İfrîkiye Valisi Abdülvâhid, Vezir İbn Câmî'nin ısrarlı mektupları neticesinde biat etmek zorunda kaldı. Onun biatini geciktirmesi durumu Muvahhidî Hanedanlığı sisteminde ilk defa yaşanan bir hadise değildi. Babası Şeyh Ebû Hafs daha önceki sultanların hilafetini hemen onaylamayarak, bir müddet hilafetteki durumları hakkında düşünürdü. Ya'kûb Mansûr'un vefatının ardından veliaht Nâsır da on meşayihin dokuzundan onay alarak halife olmuştu. Fakat merhum Halife Mansûr'un hilafet için İbn Ebû Hafs'ın onayının alınmasını vasiyet etmesi sebebiyle hilafetini ilan edememişti. İbn Ebû Hafs'ın onay vermesinin ardından ise tahta oturmuştu. Daha önce bahsi geçen Hafsî ailesinin Muvahhidî merkezinden uzaklaştırılarak İfrîkiye'ye vali tayin edilmesinin sebeplerinden biri de Hafsî ailesinin yönetimde onay makamı olmasıydı. İbn Ebû Hafs'ın onayı olmaksızın halife seçilmesinin imkansız olması bu kişinin yönetimde büyük bir konumda olduğunu göstermekteydi. Abdülvâhid b. Ebû Hafs'ın liderliğini yaptığı Benî Hafs, Muvahhidî Devleti'nin kuruluşunda Berberî kabileleri arasında Mehdî'nin en iyi savunucusu olan ve ona en çok taraftar toplayan aileydi. İbn Ebû Hafs, Muvahhidler Devleti'nin sultanından sonra söz sahibi olan on meşayihinden biri ve onlar arasında birinci sırada

⁹³ İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 105; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 41; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 92-94.

yer almaktaydı. Böyle bir durumda Hafsî ailesinin liderlerinin onayı olmadan saltanatı devralmak imkânsızdı. Abdülvâhid'in biatinin gecikmesi Mustansır'da hilafetinin onaylanmayacağı korkusu yaratmıştı.⁹⁴

Abdülvâhid b. Ebû Hafs yaklaşık on beş yıllık İfrîkiye valiliğinin ardından 618/1211 yılı Muharrem ayında vefat etti. Abdülvâhid'in vefatının ardından yeni valinin kim olacağı hususunda görüş birliğine varılamadı. İfrîkiye bölgesinde bir grup oğlu Abdurrahman Ebû Zeyd'in, diğer grup kardeşinin oğlu İbrahim b. İsmail b. Şeyh Ebû Hafs'ın vali olmasını istiyordu. Muvahhidî şeyhleri ise Abdurrahman Ebû Zeyd'in vali olması konusunda fikir birliği içerisinde idiler. Abdurrahman Ebû Zeyd bu durumdan haberdar olduğunda Sultan Mustansır'a bir elçi gönderdi. Fakat Mustansır buna karşılık önce atanma haberini ardından yaklaşık üç ay sonra da azil haberini gönderdi. Üstelik Abdurrahman Ebû Zeyd'in de Merakeş'e gelmesini talep etmişti. Ebû Zeyd'in yerine Ebü'l-Âlâ b. Ebû Ya'kûb b. Abdülmümin'i vali tayin etti. Bu kişi daha önce İşbiliyye valiliğindeyken Vezir İbnü'l-Müsennâ'nın sultana tavsiyesiyle İfrîkiye'ye atanmıştı. Abdurrahman Ebû Zeyd amcasının oğlu İbrahim b. İsmail'i buraya vekil tayin ederek kardeşleriyle birlikte Merakeş'e doğru yola koyuldu. 618/1222 yılı Zilka'de ayında da görevlendirilen yeni vali Tunus'a ulaştı.⁹⁵

İfrîkiye valiliğinin daha önce istemedikleri halde Hafsî ailesine verilmesi ve Mustansır halife olduktan sonra da onlardan alınarak başka bir kişiye devredilmesi tam olarak küçük yaştaki Sultan Mustansır'ın vezir-yönetici grubunun etkisi altında olduğunun kanıtıdır. Daha önceden de bahsedildiği gibi Hafsî ailesinin Nâsır'a olan biatlerinin gecikmesi bu durumun nedeni olarak gösterilebilir. Muvahhidî Sultanı Mustansır'ın yönetimdeki tecrübesizliğine örnek olarak başka bir olay daha burada zikredilebilir. Muhammed b. Ahmed b. Nuhayl, Abdülvâhid b. Ebû Hafs'ın en güvendiği görevlisiydi. Muvahhidî Sultanı aleyhinde konuştuğuna dair haberler İfrîkiye'de yayılınca bu haberler sultana kadar ulaşmıştı. Yeni İfrîkiye Valisi Ebü'l-Âlâ da valiliğe başladığı ilk günlerde İbn Nuhayl'la birtakım anlaşmazlıklar yaşadı. Onunla ilgili bu fırsatı değerlendirmek niyetiyle gelişinden iki ay sonra sultanın da emriyle onu

---

⁹⁴ Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 41; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 92,98-101. Bkz. Amar S. Baadj, "Saladin, the Almohads and the Banû Ghaniya the Contest for North Africa (12th and 13th Centuries)", *Studies in the History and Society of the Maghrib*, ed. Amira K. Bennison vd. (Leiden: Brill, 2015), VII/168.

⁹⁵ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulle*, II/280; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 105-106; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 52-53; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 42-43.

tutukladı. Kardeşleri Ebû Bekir ve Yahyâ'yı da tutuklayarak üçünün de mallarına el koydu. Tutuklanan İbn Nuhayl ve kardeşlerinden biri hapisten kaçmaya çalışırken yakalanıp öldürüldüğünde, diğer kardeşi ise Mehdiyye'deki hapisaneyeye gönderildi.⁹⁶

İfrîkiye valiliği yönetiminde bu şekilde sıkıntılar yaşarken Yahyâ b. Gâniye de bu fırsatı değerlendirmek istedi. İfrîkiye Valisi Ebü'l-Âlâ, İbn Gâniye'nin geliş haberini duyunca Kayrevan'da bulunan oğlu Müşemmir'i onun üzerine gönderdi. İbn Gâniye valinin oğlu Müşemmir tarafından mağlup edilirken, İfrîkiye valisi Ebü'l-Âlâ Tunus'ta vefat etti. Yahyâ b. Gâniye bu yenilginin ardından daha önce de defalara sığındığı yer olan çöle geri çekildi. Müşemmir hem babasının vefatı hem de çöl şartlarını bilmemesi sebebiyle İbn Gâniye'yi takip etmekten vazgeçti. Coğrafyayı bilmemesinden daha önemli bir durum vardı ki o da Halife Mustansır'ın Ebü'l-Âlâ'nın yerine Ebû Yahyâ b. Ebû İmrân'ı İfrîkiye'ye vali tayin etmesiydi. Bu durumda Müşemmir nasıl hareket etmesi gerektiğini kestiremiyordu ki tam da bu esnada Halife Mustansır 620/1224 yılında yeni valiyi buraya göndermeden Veziri Ebû Saîd b. Câmî' ve Mesrûr adında bir genç tarafından zehirlenerek sarayında katledildi. Başka bir rivayete göre ise bir öküz onu boynuzlarına takarak öldürmüştü. Yerine altmış yaşından büyük olan babasının amcası Abdülvâhid b. Yûsuf b. Abdülmümin, Muvahhidî şeyhleri ve Vezir Câmî' tarafından saltanat makamına oturtuldu. Muvahhidî yöneticilerinin Abdülvâhid'i göreve getirmesindeki amaç daha önceki çocuk sultana istediklerini yaptırıldıkları gibi bu yaşlı sultanı da yönlendirebileceklerini düşünmeleri idi. Nitekim yeni sultan kendisinin yönetim konusunda bir tecrübesi olmadığını, zühde daha yakın olduğunu dile getirmişti. İbn Haldûn'a göre Mustansır'ın yaşının küçüklüğü ve yönetimde almaması gereken kararları alması devleti çok zor duruma düşürmüştü. Babasının atadığı valilerin tamamını azlederek yerine yenilerini görevlendirmesi bu önemli kararlardan sadece biriydi. Daha sonra gelen sultan da bu türden tasarruflarda bulunarak devleti tekrar büyük bir çıkmaza sokmuştu.⁹⁷

Abdüvahid'in hilafe olarak biat almasından kısa bir süre sonra Mürsiyye Valisi Ebû Muhammed Abdullah b. Ya'kûb el-Mansûr b. Yusuf b. Abdülmümin b. Ali isyan edip Âdil lakabını alarak halifeliğini ilan etti. Muvahhidî yöneticileri sanki Abdülvâhid

⁹⁶ İbn Kurfûz, *el-Fârisiyye*, 106; Zerkeşî, *Tarihü'd-devleteyn*, 43. Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 102-104. Bkz. Muhammed Razûk, "Hafsiler", *DİA*, XV/125; Baadj, "Saladin, the Almohads and the Banû Ghaniya", VII/168.

⁹⁷ İbn Kurfûz, *el-Fârisiyye*, 106; Zerkeşî, *Tarihü'd-devleteyn*, 43-44; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 105-108.

b. Yûsuf b. Abdülmümin'i saltanat için desteklememiş gibi Âdil'e de biatlerini bildirdi. Âdil'e biat ulaştığında, Abdülvâhid b. Ebî Hafs'ın oğlu Vezir Ebû Zekeriyâ Yahyâ'nın biati ve mektubu da beraberinde ulaştı. Sultan Abdülvâhid'e biat etmediğini, sultanın adamlarından da ayrı durarak, Halife Âdil'in bizzat kendisine itaat için çaba gösterdiğini de mektupta beyan etti. Mürsiyye'ye biatin gitmesinin ardından kimlikleri belirsiz olan bir grup adam saraya gelerek sultanı boğduktan sonra bütün sarayı yağmaladı. Abdülmümin b. Ali oğulları arasında başlayan bu kanlı iktidar çatışması artık devletin yıkılışına kadar artarak devam etti.⁹⁸

Halife Âdil'in Merakeş'te saraya gelmesiyle birlikte İfrîkiye'deki görevleri ellerinden alınan Benî Hafs ailesi de yeniden valilik makamını almak için girişimlerde bulundu. Daha önce Ebû Zekeriyâ'dan mektup alan halifeyi şimdi de kardeşi Abdullah etkilemeye çalışıyordu. İtaatini bildirmek için sultanın huzuruna gelen Abdullah Abuv, halini hatırlı soran halifeye şu cevabı verdi: Halife halimi bilsin ki ben üzüntülü bir haldeyim. Bu sebeple de halifeden özrümü kabul etmesini dilerim. Abdullah b. Abuv'un kendisini bu şekilde ifade etmesi Halife Âdil'in hoşuna gitti. Öte yandan Abdullah babasının İfrîkiye'deki valilik görevini devam ettirmek istiyordu. Dolayısıyla aradığı fırsatı halifenin sorusunda buldu. Halife de Abdullah'ın imasını anlamış olacak ki onu İfrîkiye valiliğine tayin etti. Aynı zamanda Endülüs'ten yeni gelen halifenin de hem Mağrib'te hem İfrîkiye'de güvenebileceği bir görevliye ihtiyacı vardı. Böylece İfrîkiye valiliği tekrar Benî Hafs el-Hintâtî ailesinin yönetimine teslim edildi.⁹⁹

Ebû Muhammed Abdullah Abuv b. Ebû Muhammed Abdülvâhid b. Şeyh Ebû Hafs İfrîkiye valiliğini devraldığı ilk olarak amcasının oğlu Mûsâ b. İbrahim el-Hafsî'yi vekil olarak önceden Tunus'a gönderdi. Zira Abdullah Abuv Muvahhid ileri gelenleriyle istişare ettikten sonra İfrîkiye'ye gitmek istiyordu. Mûsâ b. İbrahim onun Tunus'a gelişine kadar sekiz ay burada valilik yaptı. Hilafet merkezinden yola çıkan Vali Abdullah Abuv ve kardeşi Ebû Zekeriyâ Yahyâ Bûne'de Benî Şeddâd direnişiyle karşılaştı. Bunun üzerine kardeşi Ebû Zekeriyâ'yı hem onları yatıştırması hem de kendisi Tunus'a ulaşmadan önce bazı hazırlıklar yapması için önden gönderdi. Benî Şeddâd'ı itaat altına alan Ebû Zekeriyâ Tunus'a giderek burada ağabeyi Abdullah

⁹⁸ İbn Kurfüz, *el-Fârisiyye*, 106; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 45; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 108-109.

⁹⁹ İbn Kurfüz, *el-Fârisiyye*, 106; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 45; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 108-109.

Abuv'u karşılamak için hazırlıklar yaptı. Buradaki muhtelif sınıftan insanlarla 623/1226 yılı Zilkade'nin 27'sinde valiyi karşılamak için Tunus dışına çıktı. Böylece Vali Abdullah Abuv kardeşi Ebû Zekeriyâ ve beraberindekilerin karşılaması ile Tunus'a girmiş oldu. İfrîkiye'nin yeni valisi Abdullah Tunus'a yerleşip işleri düzenlediğinde Ebû Zekeriyâ'yı Kâbis'e, diğer kardeşi İbrahim ya da İshâk(?)'ı da Bilâdü'l-Cerîd'e yönetici tayin etti.¹⁰⁰

Muvahhidler'in merkezi Mağrib'te yaşanan iç karışıklıklar bir süre sonra İfrîkiye'yi de etkiledi. Halife Âdil'in kardeşi Ebû Âlâ İdris b. Ya'kûb b. Yûsuf b. Abdülmümin b. Ali İşbiliyye'de isyan etti. "Me'mûn" lakabını alarak kendini halife ilan ettiği zaman gelenek bozulmamış, Muvahhidler Endülüs'ten Abdülmümin b. Ali oğullarından gelen bir isyanla yönetimin değişmesine alışmışlardı. Endülüs'ten isyancı bir grup asker Mağrib'e gelerek Halife Âdil'i öldürmüş, bu olayın hemen ardından Me'mûn 624/1226 yılında ağabeyinin yerine Merakeş'teki tahtına oturmuştu.¹⁰¹ Halife Me'mûn hilafet sistemindeki gelenek gereğince ilk icraat olarak valiliklerden biat etmelerini istedi. İfrîkiye valiliğinin de yeni sultana itaatini bildirmesi gerekiyordu. Abdullah Abuv daha önceki sultana duyduğu minnet duygusuyla gönderilen elçiye olumlu ya da olumsuz bir cevap vermektan kaçındı. Elçisinin cevap alamadığını öğrenen Halife Me'mûn bunu itaatsizlik olarak algılayarak, İfrîkiye'de kendisine itaat edecek bir valiyi görevlendirmek istedi. Vali Abdullah'ın Kâbis'te görev yapan kardeşi Ebû Zekeriyâ'ya haber göndererek kendisine itaat etmesini talep etti. Onun itaati karşılığında ise İfrîkiye bölgesinin valiliğini vadediyordu. Ebû Zekeriyâ gönderilen elçiye yanında bulunan Kâbis ileri gelenlerinden İbn Mekkî'nin de teşvikiyle olumlu cevap verdi. Kardeşinin İfrîkiye valiliğini elinden aldığını öğrenen Abdullah Abuv Tunus'tan yola çıkarak Ebû Zekeriyâ ile karşı karşıya gelmek istedi. Ancak Kayrevan'a ulaştığı sırada burada şehrin ileri gelenlerinin engellemeleriyle karşılaştı. Şehirdeki halk ve ordunun bir kısmı savaşa karşı olduklarını, Ebû Zekeriyâ'nın tarafında yer alacaklarını açıkladı. Bu durumda Abdullah mücadeleden vazgeçip Tunus'a giderek Ebû Zekeriyâ'nın buraya geleceği günü bekledi. Kayrevan'ın önemli kişilerinden bazılarının bu durumu haber vermesi üzerine Ebû Zekeriyâ Tunus'a doğru yola çıktı. Yeni İfrîkiye Valisi Ebû Zekeriyâ 24 Recep 625/1227 tarihinde Tunus

¹⁰⁰ İbn Kurfûz, *el-Fârisiyye*, 106; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 53-54; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 45-46; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 109-111.

¹⁰¹ Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 47; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 114.

şehrine girdi. Tunus'a ulaştığında kardeşi Abdullah'ı ve onu Ebû Zekerıyyâ'ya karşı kışkırtan kâtibî Ebû Ömer'i görevden aldı. Tunus'ta yönetim değişikliğiyle işler bu şekilde ilerlerken Merakeş'teki halife Me'mûn, Ebû Zekerıyyâ'nın kendisine itaat ettiğini düşündü. Durum halifenin buraya atanacak yeni görevliler göndermesiyle ortaya çıktı. İfrıkıye Valisi bu kişileri görevlendirmeyerek Muvahhidî Saltanatını tanımadığını halifeye göstermiş oldu. Bu tavırdan sonra da Hafsîler'in Muvahhidler Devleti'nden ayrılış süreci başladı.¹⁰²

B. KURULUŞ DÖNEMİ (625-675/1228-1276)

1. Ebû Zekerıyyâ (625-647/1228-1249)

Ebû Zekerıyyâ'nın Muvahhidler Devleti'nden ayrılmak istemesinin ana sebebi bu devletin artık hızlı bir şekilde çöküş sürecine girmiş olmasıydı. Hem içeride hem de dışarıda yaşanan isyan ve taht kavgaları devleti parçalanma aşamasına getirmişti. Endülüs'ten isyan ederek gelen Muvahhid hanedan üyeleri, Muvahhidler'in saraydaki liderlik mücadeleleri, devletin içeride ve dışarıda savunma kabiliyetini zedelemiş ve bunun sonuçlarından biri olarak Endülüs'te yaşanan Hıristiyan işgalleri devleti iyiden iyiye zayıflatmıştı. Son olarak Halife Me'mûn icraatlarıyla, zayıflayan devleti daha da işin içinden çıkılmaz bir hale getirmişti. Me'mûn, Muvahhidler Devleti'nin kurucusu Mehdî'nin otoritesini yok saymıştı. Buna ilave olarak vergiyi düzenleyerek kare şeklinde parayı yuvarlak halde bastırması, İmam Mehdî'nin adını hutbe ve paradan çıkarması, imama lanet ettirmesi Muvahhidler Devleti'ni yeni baştan tesis etmesinin işaretiydi.¹⁰³

Ebû Zekerıyyâ her ne kadar şartlar uygun olsa da, ani bir şekilde bağımsızlığını ilan edip tek başına müstakil bir devlet kurmayacak kadar dönemin şartlarını bilen ferasetli bir yöneticiydi. Ebû Zekerıyyâ bağımsızlığa giden ilk adımda tüm İfrıkıye'ye Me'mûn'un hilafetinden ayrıldığını haber verdi. O, Me'mun tarafından reddedilen İbn Tûmert'in ilkelerine bağlılıklarının devam ettiğini, bu sebeple onun ilkelerini reddeden halifeye de biat etmeyeceklerini de bildirdi. Hemen ardından Halife Me'mûn'a

¹⁰² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1700; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 107; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 54; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 49-53; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 115-116.

¹⁰³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1701; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 54-55; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 117,127; Hafsîler'in Muvahhidler'den ayrılışının izahı için bkz. Adnan Adıgüzel, "Muvahhidler Devleti'nin Tarihi Sürecinde Rota Değişimi (İdris B. Yakup Me'mun Dönemi)", *EKEV AKADEMİ DERGİSİ* 55 (Bahar 2013), 14-15.

muhalefet ederek halifenin yeğeni Yahyâ Mutasım b. Nâsır'a bağlılığını bildirdi. Ebû Zekerıyyâ bu şekilde muhalefeti hilafetle arasında bir kalkan olarak kullanıyordu. Ancak Yahyâ Mutasım'ın Mağribü'l-*evsât*'ta gizlenerek herhangi bir faaliyette bulunamadığını görünce hutbelerden onun adını da çıkardı. Hutbede edilen duayı İbn Tûmert'le sınırlandırdığında, artık bu durum sessiz sedasız kurulan hâkimiyetin ilk işaretiydi. Bir süre bekledikten sonra 627/1230 yılında kendisini emir olarak isimlendirdiği bir ferman çıkardı. Ne önceki faaliyetlerinde ne de bu aşamada herhangi bir tepkiyle karşılaşmadı. Bundan sonra 634/1236 senesinde halktan tam bağımsızlık için ikinci bir biat aldı. Böylece Ebû Zekerıyyâ bağımsızlık planını tedrici bir şekilde gerçekleştirmiş oldu.¹⁰⁴

Hafsîler Devleti'nin kurucusu Ebû Zekerıyyâ Muvahhidler Devleti'nden koparak bağımsızlığını ilan etmesinin ardından, dâhilî ve haricî birçok karışıklıkla uğraşmak zorunda kaldı. Henüz sınırların çizilmediği bu devlette, içeride de tam bir birlik sağlanamamıştı. Bu durum Hafsîler Devleti'nin yeni bir Endülüs-Mağrib liderlik oluşumunda büyük çabalar sarf etmesini gerekli kıldı. Ebû Zekerıyyâ ilk olarak İfrîkiye sınırlarını Muvahhidî sınırlarına doğru genişletebilmek ve yakın çevresini emniyete alabilmek için Mağribü'l-*evsât*'a doğru harekete geçti. Kosantine ve Bicâye'nin fethi bu amaçla gerçekleştirildi. Kosantine'de Muvahhidler adına valilik yapan Abdülmümin oğullarının yeni kurulan Hafsîler Devleti'ni tanımaması neticesinde Tunus'tan hareket eden Ebû Zekerıyyâ, bir müddet Kosantine'yi muhasara altına aldı. 626/1228 senesinde birkaç gün süren bu muhasara İbn Alennâs'ın bir gaflet anında şehre girmesiyle son buldu. Valisi Seyyid b. es-Seyyid Ebû Abdullah el-Horasanî tutuklanarak yerine İbn Nu'mân buraya vali tayin edildi. Ebû Zekerıyyâ Kosantine'yi ele geçirmesinin hemen ardından Bicâye'ye doğru harekete geçti. Bicâye'yi de ele geçiren Hafsî Sultanı Ebû Zekerıyyâ buranın yöneticisi Seyyid Ebû İmrân b. es-Seyyid Ebû Abdullah el-Horasanî'yi de tutukladı. Her iki şehri de itaat alarak Hafsî yönetimine bağlı iki merkez haline getirdi. İki kardeş olan Kosantine ve Bicâye valilerini tutuklayarak Tunus'a getirdi.¹⁰⁵

¹⁰⁴ İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 108; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 53-54; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 128.

¹⁰⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1701; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 56-57; İbn Kunfûz İbn Haldûn ve Zerkeşî'den farklı olarak Bicâye ve Kosantine valilerinin Muvahhid Sultanı Mansûr'un torunları olduklarını söyler. İbn Ebî Abdullah b. Yakûb el-Mansûr ve Ebû İmran b. Ebû Abdullah b. Yakûb el-Mansûr adında bu iki vali şehirlerin ele geçirilmesinden sonra Tunus'a getirilmiştir. Burada Ebû

Kosantine ve Bicâye'nin ele geçirilmesiyle Muvahhidler'in sınırlarını korumakta zorlandığı açıkça görülmekteydi. Öte yandan Ebû Zekeriyâ Muvahhidler Devleti'nin zayıflığının ve kendisine müdahale edemeyeceğinin de farkındaydı. Bu sebeple Muvahhid taraftarı dâhilî isyanlar hâricinde Mağrib kısmından herhangi bir saldırı beklemiyordu. Hafsî ailesinin yıllardan beri uğraştığı Yahyâ b. Gâniye ve Arap kabileleri tehlikesi zayıflatılsa da hala mevcuttu. Yahyâ b. Gâniye Trablusgarp'tan Zâb'a doğru kovuldu. İbn Gâniye, Benî Süleym ve Hilâl gibi Arap kabilelerinin desteğiyle hayatta kalabildi. Bu tehlike 631/1233 yılında Yahyâ b. Gâniye'nin ölümünün ardından artık tamamen ortadan kalktı. Böylece iç tehditlerden biri bertaraf edilmiş oldu.¹⁰⁶

İfrikiye sınırlarının içerisine alınmak istenen Tilimsan, Zenâte kabilesinden olan Abdülvâdiler tarafından hâkimiyet altına alınmıştı. Bu sebeple Muvahhidî saltanatına doğru ilerlemenin önündeki en büyük engel Abdülvâdiler'di. Ebû Zekeriyâ, Zenâte kabilesinin desteğini almak istediği için bu kabilenin ileri gelenleri ile bir anlaşma yapmayı hedefliyordu. Zenâte emirlerinden Yağmurasan'ın başına buyruk davranarak Tilimsan'a geçmesi ve Muvahhidler Devleti'ne itaatini bildirmesi bu planı bozdu. Diğer taraftan Benî Tûcîn'den Abdülkavî ve Benî Mendîl'den birkaç kişinin Benî Abdülvâd karşısında yardım istemesi, Ebû Zekeriyâ'nın istediği fırsatı yakalamasını sağladı. Bu kabileler Yağmurasan'ın yönetiminden şikâyet ederek Ebû Zekeriyâ'nın Tilimsan'ı ele geçirmesini istiyorlardı. Ebû Zekeriyâ bu kabilelerin isteği üzerine 639/1242 senesinde büyük bir ordu hazırladı. Tunus'taki Muvahhidler'den, Benî Süleym ve Riyâh Araplarından da orduya katılmalarını istedi. Zenâte kabilesinden Tunus'a yardım talebiyle gelen kişileri öncü birlik olarak gönderdi. Zenâte kabilesinin ve diğer Arap kabilelerinin hazırlamış olduğu birlik, Muvahhid askerlerinden oluşan orduyla birlikte Tilimsan civarına ulaştı. Yağmurasan etrafının sarılı olduğunu fark edip hiçbir şey yapamayacağını anlayınca kaçma girişiminde bulundu. Muvahhid askerleri durumu anlayınca onu durdurmaya çalışmışsa da Yağmurasan çöle doğru kaçmayı başardı. Yağmurasan'ın kaçış haberini alan Hafsî ordusu şehrin bütün kapılarından girerek saldırdı. Sultan Ebû Zekeriyâ şehri teslim aldığı anda hâkimiyeti tam olarak sağladığını

Zekeriyâ tarafından güzel bir muameleyle karşılaştıkları, kendilerine ev ve maaş tahsis edildiği de zikredilmektedir. İbn Kurfüz, *el-Fârisiyye*, 108.

¹⁰⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1701; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 131. Bkz. Baadj, "Saladin, the Almohads and the Banû Ghaniya", VII/171-172.

zannetmişti. Ancak Yağmurasan'ın karargâhlara yaptığı saldırılar hala onun tehlikesinin devam ettiğini gösteriyordu.¹⁰⁷

Yağmurasan bir süre sonra direnmekten vazgeçerek Mağrib yönetimine karşı birlik olmak için Hafsî Sultanına çağrıda bulundu. Zenâte kabilesi ve Muvahhidler'e Tilimsan yönetimini bırakamayacağını anlayan sultan onun çağrısını kabul etti. Yağmurasan bu davet için annesi Savtunnisâ'nın başkanlık ettiği bir heyeti değerli hediyelerle birlikte sultana gönderdi. Heyet başkanını güzel bir şekilde karşılayan Ebû Zekeriyâ onlara ikramlarda bulundu. Ebû Zekeriyâ ve Yağmurasan'ın müttefik olması birkaç şartla mümkün olmuştu. İlki Yağmurasan buradaki yöneticiliğine Hafsî Devleti'ne bağlı olarak devam edecekti. İkincisi buranın vergi tahsili Hafsî devlet memurları tarafından yapılacaktı. Bu şartların kabulünün ardından Ebû Zekeriyâ gelişinden on yedi gün sonra Tilimsan'ı Yağmurasan'a teslim ederek Tunus'a geri döndü. Fakat dönüş yolunda Muvahhidî şeyhleri Ebû Zekeriyâ'yı Yağmurasan'ın başkaldırarak halkına baskı uygulayabileceği hususunda uyardılar. Şeyhlerin önerisi Zenâte kabilesi liderlerinden birkaç kişiyi de aynı konuma yükselterek yönetim hakkı vermesiydi. Hafsî Sultanı öneriyi kabul ederek kendisine yardım talebi için gelen Abdülkavî b. Atiyye et-Tûcînî, Abbâs b. Mendîl el-Mağravî, Mansûr el-Melikî'yi buldukları topraklarda ve kabilelerde yönetici ilan etti. Aynı zamanda bunlar için Yağmurasan'a yapılan merasimler gibi bir kutlama merasimi düzenledi. Olayların seyrine ve Yağmurasan'a güvensizliğe bakılacak olursa aslında itaat bildirmesine rağmen Tilimsan, Hafsîler Devleti için Mağrib'e gidiş yolunda bir engel olarak kaldı. Elbette ki Muvahhidler Devleti'nin tahtını ele geçirmek için tek engel Tilimsan değildi. İfrîkiye'deki dâhilî problemler çözülmediği müddetçe sınır dışına çıkmak mümkün olmayacaktı.¹⁰⁸

Dâhilî karışıklıklarda Arap ve Berberî kabilelerin çıkarmış olduğu isyanlar da yerini aldı. Hevvâre kabilesinin itaat etmek istememesi, vergi ödememesi ve geçiş yollarına zarar vermesi yeni kurulmuş Hafsîler Devleti için tehlikeli bir durumdu. Bu kabile Evrâs dağında¹⁰⁹ kurulan şehirlerde yaşıyordu. Benî Hilâl ve Benî Süleym'in bu

¹⁰⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1704-1705; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 109; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 59; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 62; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 142-143.

¹⁰⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1705; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 63; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 143-146.

¹⁰⁹ Bicâye'nin seksen Kosantine'nin altmış mil güneyinde yer alan bir dağdır. el-Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, 1983, II/102.

bölgelere gelişinden itibaren akrabalık bağı kurmuşlar, böylece dilleri dahi Arapçayla karışmıştı. Artık Hevvâre kabilesi bu bedevî Arap kabileleri ile etkileşime geçerek Araplaşan, Arap Berberî bir kabile sayılıyordu. Hafsî Sultanı isyanın yayılmasını önlemek için 636/1238-1239 yılında Tunus'tan yola çıkarak Evrâs dağının yakınına ulaştı. Onların ileri gelenleri Ebû Zekeriyâ'nın karargâhına gelerek burada sabahlamışlardı. Anlaşma için gelen bu grubun bir kısmı sabahleyin Ebû Zekeriyâ tarafından katledildikten sonra kalanlar da esir alındı. Evrâs dağındakiler ise mallarını teslim ederek itaat etmek zorunda kaldı.¹¹⁰

Ebû Zekeriyâ dönemi dâhilî problemler denildiğinde Muhammed b. Muhammed el-Cevherî ve Ya'kûb b. Yûsuf el-Herğumî gibi kişilerin çıkardıkları isyanlar akla gelir. Devlet içerisinde ilk problem çıkaran Muhammed b. Muhammed el-Cevherî oldu. Cevherî, Sebte Valisinin hizmetinde çalışan ve siyaseti iyi bilen birisiydi. Tunus'a geldiğinde devlet işlerinde maharetini göstermiş, Hafsîler Devleti'nde önemli görevlere atanmıştı. Onun devletin işleyişinde fark ettiği noksanlık İfrîkiye'de bedevîlerden alınan verginin dîvâna kaydedilmemiş olmasıydı. Görevliler ve yöneticiler bu vergiyi kendi zimmetlerine geçiriyorlardı. Cevherî bu vergileri toplayıp dîvâna kaydederek devlet gelirlerini arttırdı. Sultan da sağladığı güvenin neticesinde bu iş için dîvânü'l-amûd görevini ihdas ederek başına da Cevherî'yi getirdi. Daha sonra da sâhibü'l-eşgâl İbn Gureyğir vefat edince onun yerine bu makama Cevherî'yi atadı. Bu göreve Muvahhidî şeyhlerinden başkasının getirilmesi mümkün değildi. Fakat el-Cevherî sultanın güvenini kazandığı için tereddütsüz bir şekilde bu makama getirildi. Sultana bu kadar iyi davranmasının yanında devlet yönetimindeki bazı kişilere iftira atmaktan geri durmadı. Vezir Ebû Yahyâ b. Ebû'l-Hüseyin b. Câmi'ye iftira atıp ölümüne sebep olanlar arasında en büyük pay ona aitti. Devlet yöneticilerinden Ebû Ali b. Nu'mân ve Ebû Abdullah b. Ebû Hasan'a karşı da düşmanlık yaptı. Cevherî'nin yaptığı kötülükler hakkında bu iki kişi de dâhil birçok kişi sultana uyarıda bulundu. Ancak sultan söylenenlere inanmak istemese de bir süre sonra Cevherî'nin saltanat için tehlikeli olabileceğine bizzat kendisi şahit oldu. Öncelikle Cevherî'yi yanına çağırarak, isyancılara karşı ne yapılması gerektiği konusunda onunla istişarede bulundu. O da kendisinin bin tane askerinin hazır olduğunu ve bu iş için kullanılabileceğini söyledi. Sultan dışında devlet yönetimindeki birinin asker toplaması saltanat için tehlike arz

---

¹¹⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1702.

ediyordu. İkinci olarak da sultan Cevherî'den Bicâye'ye sâhibü'l-eşgâl olarak görevlendirilme haberini Abdülhak b. Yûsuf b. Yâsîn'e iletmesini istedi. Cevherî ise ona görevlendirme haberini verirken aynı zamanda görevi kendisi sayesinde aldığını, bu sebeple yaptığı işlerde kendisine danışması gerektiğini söyledi. Abdülhak b. Yûsuf'un durumu sultana bildirmesi üzerine sultan anlatılanların doğru olduğunu bizzat kendisi gördü. 639/1241-1242 senesinde Cevherî sultanın emriyle tutuklanarak Kasba'da bir yere götürüldü. Burada suçları sebebiyle eziyete maruz kaldı. Bir süre sonra işkencelere dayanamayarak kendisini astı. Sabah gözcüler tarafından ölü bulunan Cevherî'nin cesedi Tunus'un dışına çıkarılarak sergilendi. Ceset özellikle Endülüs ve Mağrib'ten gelerek devlet işlerinde karışıklığa sebep olacak kişilere ibret olarak bu şekilde teşhir edilmişti.¹¹¹

İkincisi de Ebû Zekeriyâ'nın Trablusgarp ve çevresinin yönetiminde görevlendirdiği, Muvahhidî şeyhlerinden Herğumî'dir. Benî Süleym'den şehri koruması karşılığında Trablusgarp'ın yönetimi kendisine verildi. Yakın arkadaş olmalarından dolayı Cevherî öldürülünce Herğumî de korkmaya başladı. Sultan yanına çağırdığında hem sultana yanıt vermeyi geciktirdi hem de kendi yerine kardeşini gönderdi. Hafsî Sultanının ona olan kızgınlığı bu sebeple daha da arttı. Herğumî bir yandan Trablusgarp'taki halka da çok kötü davranıyor, ağır vergiler yüklüyordu. Vergiler sebebiyle o kadar zenginleşmişti ki artık kendisini Trablusgarp'ın sahibi olarak görüyordu. Halk ise bu durumdan hoşnut olmadığı gibi onun Hafsîler Devleti'ne karşı gelmesini de uygun görmüyordu. Devlete karşı müstakil bir tavır takınmaya başlayınca halk da onu, devletin Araplardan yardım isteyerek yerinden edebileceğini söyleyerek uyardı. Daha sonra sadece uyarı aşamasında kalmayan halk ona karşı geceleyin bir ayaklanma başlattı. Herğumî, kardeşi ve beraberindekiler yakalanarak öldürüldü. Başları sultana gönderilip cesetleri ibret için şehrin dışına asıldı. Herğumî'nin başının yanında önemli bir kişinin başı daha bulunuyordu. Bu Merakeş'te kadilkudâtlık yapmış olan olan Ebû İmrân b. İmrân idi. Önce Tunus'a gelmiş, ardından da Trablusgarp'a geçerek Herğumî'nin yanında vergilerinden de faydalanarak onun destekçisi olarak

---

¹¹¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1704; Cevherî'nin Vezir Ebû Yahyâ'nın vefatına inanmadığı zikrediliyor. Hatta kendisi için "Düşmanından sonra kişinin hayatı, ömründen bir saat bile geçse çok fazladır" şeklinde bir beyit yazmıştır ki kaderi şiirdeki gibi olmuştur. Çok geçmeden kendisi de vefat etmiştir. Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 63-64; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 63-64.

kalmıştı. Herğumî'nin istiklal mücadelesine, biat aldığı gün onun adına hutbe okuyarak katkı sağlamıştı.¹¹²

Dâhilî karışıklar bir tarafa bırakılırsa dışarıda Hafsîler Devleti'nin diğer devletlerle ilişkilerine bakıldığında oldukça olumlu bir tablo göze çarpmaktadır. Muvahhidler Devleti'nin ardından kalan Mağrib-Endülüs müstakil emirliklerinin ve onun yerini almaya çalışan Merînî ailesinin Hafsîler Devleti'ni tanıdığı, Ebû Zekeriyâ döneminin sonlarına doğru da itaatlerini bildirdikleri görülmektedir. Avrupa devletleri ve Meşrik'te hâkimiyet sağlayan Memlûkler'le sulh içerisinde olduğu da kaynaklarda zikredilmektedir. Bu irtibatların yakın çevreden başlanarak detaylarının verilmesi uygun olacaktır.¹¹³

Endülüs, Muvahhidî Devleti'nin çöküşünden en fazla etkilenen bölge oldu. Endülüs'te hâkimiyet iddia ederek Muvahhidî yönetiminden ayrılan İbn Hûd ve İbn Ahmer, Tavâif-i Mülûk döneminde olduğu gibi müstakil emirlikler kurma niyetindeydi. Muvahhid Halifesi Reşid döneminde Endülüs artık süratli bir dağılma sürecine girmişti. Bu dağılmaya, son dönemde Muvahhidî halifelerinin Endülüs'te valiymen isyan ederek Merakeş'te hilafet makamına geçmeleri de sebep olmuştu. En son Vali Ebû'r-Rebî'nin öldürülmesiyle Endülüs İbn Hûd ve İbnü'l-Ahmer'in elinde hâkimiyet mücadelesi verilen bir oyuncağa dönüştü. Bununla birlikte Müslümanlar bölgede hâkimiyet yarışına girerken, Aragon ve Kastilya krallarının ittifak kurarak Endülüs'te işgal edecekleri noktaları bölüşmesiyle işler daha karışık bir hal aldı. Hıristiyan Avrupa krallıkları ve Haçlı ordusu da bu paylaşımın destekçisi oldu. Kastilya Krallığının hedefi Gırnata ve Endülüs'ün merkezi Kurtuba'ydı. Kastilya kralı III. Ferdinand'ın uzun süren muhasarasının ardından 633/1236 yılında Kurtuba teslim olmak zorunda kaldı. Aragon Kralının ilk hedefi ise Belensiyye olmuştu. Belensiyye'nin 636/1238 yılında düşüşüyle birlikte Hıristiyanların diğer şehirlere doğru ilerleyişi devam etti. Kurtuba ve Belensiyye'den kaçan şehir sâkinlerinin tamamı Gırnata'ya sığındı. Kurtuba ve Gırnata'nın yöneticisi İbn Hûd'un elinde sadece Gırnata kalmıştı. İbn Hûd'un 635/1238 yılında vefatıyla birlikte ise Gırnata rakibi İbnü'l-Ahmer'in hâkimiyetine geçti. Ceyyân, Beyyase, İstice, el-Meriye, Bîre ve Vâdi'l-Kebîr arasındaki yerlerin hâkimi olan İbnü'l-Ahmer çok uzun süre önce Gırnata'yı hedefleyerek bu şehir üzerinde Kastilya kralıyla

¹¹² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1702.

¹¹³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1702-1705; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 59-60; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 132-135.

anlaşma imzaladı. Diğer yandan kendisini Muvahhid yöneticisi ilan ederek Halife Reşîd'e biatını bildirdi. Onun Muvahhidler'e itaati Halife Reşîd'in (640/1242) vefatıyla son buldu. Muvahhidler Devleti'nden sonra sığınılacak tek bir liman kalıyordu ki o da bölgede diğer devletlerden çok daha iyi bir şekilde hâkimiyet kuran Hafsîler Devleti idi. İbnü'l-Ahmer gibi doğu Endülüs'te hâkimiyet kuran İbn Merdeniş de Ebû Zekeriyâ'dan yardım bekliyordu. İki emir de Ebû Zekeriyâ'ya itaatlerini bildirerek Hıristiyan krallıklara karşı yardım istedi. İbnü'l-Ebbâr'ın Endülüs'ten bir yardım heyetiyle birlikte Ebû Zekeriyâ'ya gelmesi ve yardım talebi esnasında sultana okuduğu kasidesi meşhur olmuştu. Hafsî Sultanı bu iki emirin yardım talebini de geri çevirmeyerek Ebû Yahyâ b. Hafs önderliğinde bir orduyu çeşitli mühimmat ve silahlarla birlikte Endülüs'e gönderdi. Ancak bu birlik muhasara esnasında şehirlere hiçbir şekilde yardım ulaştıramadı. Buna rağmen Hafsîler Devleti hem yardım göndererek hem de Endülüs'ten muhacir kabul ederek Endülüs'ün himayesini üstlenmiş oldu.¹¹⁴

Mağrib'in durumuna bakılacak olursa burada iki farklı devlet kurma girişiminden bahsedilebilirdi. İlki daha önce Tilimsan'ın fethi esnasında bahsi geçen Benî Abdülmümin'di. Her ne kadar Hafsîler Devleti'ni tanısa da Mağrib'le merkez Tunus arasında engel teşkil ediyordu. Mağrib'in sahil kısmında kalan Tanca, Sicilmâse ve Sebte Halife Reşîd'in ölümünden sonra Hafsîler Devleti'ne itaatini bildirdi. Benî Merîn ise tedricen de olsa Mağrib'te hâkimiyet kurmak için çalışıyordu. Merînîler özellikle Halife Reşîd'in vefatından sonra Merakeş'teki Muvahhid Sultanlığına isyan ederek ilerlemesini sürdürdü. Fakat Ebû Zekeriyâ'nın Tilimsan'ı ele geçirmesi ve Benî Abdülmümin'e karşı harekete geçmesi Merînîler'i korkuttu. Benî Merîn Ebû Zekeriyâ'nın kendilerine doğru gelmesinden korkarak itaatlerini bildirdi. Benî Merîn ayrıca Hafsîler Devleti yönetimi altında Mağrib kabilelerini ellerinde tutacağına, herhangi bir saldırı anında da Hafsîler'e yardımcı olacağına dair söz verdi. Onların Hafsîler Devleti'ne itaatlerini sunması Miknâse ehlinin yönlendirmeleriyle gerçekleşmişti. Çünkü Osman b. Abdülhak ve kardeşinin liderlik ettiği Merînîler, Miknâse büyüklerinin yönetimi altındaydı. Diğer yandan Muvahhidî Halifesi Reşîd'in ölümünden sonra tahta geçen Saîd Sebte, Tanca ve Sicilmâse'ye doğru ilerlediğinde, bu

¹¹⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1702-1705; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 59-60. Bkz. Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi* (İstanbul: Selis Yayınları, 2012), 326-327; Lütfi Şeyban, *RECONQUISTA Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 299-309; Mehmet Özdemir, *Endülüs* (Ankara: İsam Yayınları, 2014), 135, 144-145; Rosanna Sicilia, "İber Yarımadası", çev. Leyla Tonguç Basmacı, *Ortaçağ-Şatolar.Tüccarlar. Şairler*, ed. Umberto Eco (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2015), 124-125.

şehirlerin valileri Ebû Zekeriyâ'ya verdikleri itaat sözünü unutarak şehirleri Muvahhid hilafetine teslim etmişlerdi. Netice itibariyle Mağrib, değişen şartlara göre Benî Hafs yönetimine karşı rahatlıkla siyasî tavır değişikliğine gidebiliyordu. Ebû Zekeriyâ'nın tüm Mağrib'e hâkim olabilmesi ancak bu şehirlerin tamamını ele geçirebilmesiyle mümkündü.¹¹⁵

Hafsîler Devleti'nin dış ilişkilerine bakıldığında Endülüs ve Mağrib dışında, Sicilya ve Mısır'la ilişkiler de göz önüne alınmalıdır. Mısır İslâm coğrafyasının tamamına kıyasen Müslüman devletlerin en iyi konumda bulunanıydı. Ebû Zekeriyâ'nın dönemin Eyyubî Sultanı Sâlih Eyyüb'la oldukça güzel bir irtibatı bulunuyordu. Eyyübîler, Muvahhidî saltanatını kendisine rakip olarak görürken; Muvahhidî Devleti'nden ayrılması sebebiyle Hafsîler Devleti'ni destekleyen bir tutum içerisindeydi. VII. Haçlı seferinin Mısır'a düzenleneceği haberini Ebû Zekeriyâ'nın Sultan Salih'e bildirmesi bu dostluğun neticesiydi. Güvendiği bir elçisiyle birlikte mektup da gönderen Ebû Zekeriyâ; bu mektupta IX. Louis'in Mısır'ı işgal etmeyi planladığını, kendisinin ise İfrîkiye'deki Arapların devlete karşı saldırılarından korktuğu için yardıma gelemeyeceğini yazdı. Haberi alan Sultan Salih karşılaşma için hazırlıklara başladığında IX. Louis de savaş gemilerini Sicilya'ya demirlemişti. IX. Louis buradan Kıbrıs'a geçerek bir ay kaldıktan sonra, Kıbrıs'tan Mısır'a ulaştığında ilk gittiği yer Dimyat şehri olmuştu. Dimyat'ı yerle bir ettiğinin haberi, Dimaşk'tan Mısır'a gelerek hazırlıklarını tamamlayan Sultan Salih'e ulaştı. IX. Louis Dimyat'ın ardından Kahire'ye geçerek burayı muhasara altına aldı. Ancak bu sefer karşısında hazırlıklı bir Eyyubî ordusu bulunuyordu. Kahire'yi kuşatan IX. Louis mağlup edilerek esir alındı. Bir müddet esir kalmasının ardından bir daha Müslüman topraklarına saldırmayacağına dair söz verince serbest bırakıldı. Eyyubî Devleti böylece VII. Haçlı seferini az bir kayıpla atlattı.¹¹⁶

Hafsî-Eyyubî devletleri arasındaki irtibatın sağlamlığına dair anlatılan bu rivayetten farklı olarak bazı kaynaklarda Sultan Salih'e haber verenin aslında Sicilya Kralı II. Friedrich olduğu söylenmektedir. Onun Müslümanlarla ilişkilerinde gayet ılımlı bir kişi olduğu kaynaklarda geçmesine rağmen haber verişinin dostluktan ziyade

¹¹⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1706-1707; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 109; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 59-60. Bkz. Jamil Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period* (Newyork: Cambridge University Press, 1993), 119-120.

¹¹⁶ İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 111-112; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 68; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 152-153.

başka bir sebebe dayandığı rivayet edilir. Sicilya Kralı seferlere önderlik eden kişilerle ihtilafı sebebiyle Haçlı seferlerine katılmak istememiştir. Bu konudaki ısrarı sebebiyle iki kez Papalık tarafından bazı haklardan mahrumiyet cezasına çarptırılarak bedel ödemek zorunda bırakılmıştır. Belki de bu sebeple Mısır Sultanına en azından haber vermek suretiyle yardımcı olmak istemiştir. Bunu da gizli olarak tüccar kılığında elçiler göndermek suretiyle gerçekleştirmiştir. Burada hem Hafsî Sultanının hem de Sicilya Kralının haber vermesi ihtimalleri mümkün görünmektedir. Bununla birlikte Tunus'un Sicilya'ya yakın bulunması ve Hafsî Sultanının IX. Louis'in Sicilya'ya gelmesi esnasında gizli bir istihbaratla haber alma ihtimali de değerlendirilmelidir. Burada önemli olan husus Hafsî Sultanının dostluk nişanesi olarak yazdığı bir mektupla, Eyyubî Sultanına yardımcı olmaya çalışmasıdır.¹¹⁷

Ebû Zekeriyâ ve Sicilya Kralı arasındaki ortak nokta yalnızca Mısır'a yapılan Haçlı seferlerinin haber verilmesinden ibaret değildi. Aslında bu iki devletin komşu olması bakımından mühim bağlantıları bulunuyordu. Sicilya adasındaki Müslüman nüfusunun varlığı Müslüman ülkeleri doğrudan alâkadar ederken, Akdeniz ülkeleri arasındaki ticarî faaliyetler de bu ülkeler arasındaki bütünlüğü sağlamaktaydı. Sicilya'daki Müslüman nüfusun hamiliğini de Endülüs'te olduğu gibi Hafsî Devleti üstlenmekteydi. II. Friedrich ve Ebû Zekeriyâ arasında, Hafsî Devleti'nin senelik üç bin altın dinar ödeneceğine dair bir anlaşma akdedilmişti. Bu ödemenin Müslümanları himaye için mi yoksa Hafsî Devleti sahillerinin Cenevizli korsanlardan korunması sebebiyle mi ya da Ebû Zekeriyâ'nın kardeşi Abdülaziz'i yanında barındırdığı için mi olduğu açık değildir. Bunların tamamını içeriyor olması da muhtemeldir. Ancak burada dikkat çeken husus II. Friedrich'in VI. Haçlı seferinden güçlü bir şekilde döndüğüdür. Sırf bu sebeple dahi Sicilya'nın bölgedeki üstünlüğü dikkat çekmektedir.¹¹⁸

Hafsîler Devleti'nin Akdeniz ülkeleriyle irtibatı Sicilya ile sınırlı değildi. Venedik, Ceneviz, Pisa, Sicilya ile Tunus, Bicâye, Bûne arasında ticaret ve konsolosluk bağları bulunmaktaydı. Hafsî Devleti yönetimindeki Tunus sahil şeridi Avrupalı Akdeniz şehirleri arasında ticarî faaliyetlerde rekabete sebep oluyordu. Fakat Hafsîler bu dönemde ticarî faaliyetlerde sözü geçen bir konumda değildi. Bu sebeple de zaman

¹¹⁷ Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 153-156.

¹¹⁸ Brunschvig, *Târîhu İfrikıyye*, 1988, I/66; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 156-157. Sicilya'nın siyasi durumu için bkz. Mariateresa Fumagalli Beonio Brocchieri, "II. Friedrich Hohenstaufen ve İtalya'da Sueb Hanedanının Çöküşü", çev. Leyla Tonguç Basmacı, *Ortaçağ-Şatolar.Tüccarlar. Şairler*, ed. Umberto Eco (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2015), 39-43.

zaman sahillerde ülkelerin ticaret gemileri arasında çatışmalar yaşanmaktaydı. Bicâye sahilinde bulunan Pisa gemisine Ceneviz ticaret gemisi saldırmıştı. Çünkü Akdeniz devletleri arasında akdedilen düzenlemelere uyulmamış, Hafsî Devleti'nin de bu türden hak ihlallerine müdahalesi olmamıştı. Bundan önce Pisa Cumhuriyeti'nin Tunus ve Endülüs arasında serbestçe dolaşan Cenevizliler'e ait bir gemiye el koyması Bicâye'deki bu saldırının asıl sebebiydi. Netice itibariyle Hafsîler Devleti her ne kadar bölgede önemli bir konumda varlık gösterse de yönetici ve aracı devlet olarak görülüyordu. Belki de Sicilya'ya ödenen vergi, II. Friedrich'in güçlü ve koruyucu konumundan kaynaklanıyordu.¹¹⁹

İçeride ve dışarıda hâkimiyet mücadelelerinin verildiği Ebû Zekeriyâ dönemi, Bicâye'de vali olarak görevli bulunan oğlu Ebû Abdullah Mustansır'ın veliaht tayininden kısa bir süre sonra vefatıyla birlikte son buldu. Sultan Ebû Zekeriyâ vefatından önce oğlu Mustansır adına tüm şehirlerde hutbe okutulmasını emretti. Kendisinin Ebû Abdullah, Ebû İshâk Mücahid, Ebû Yahyâ Ebû Bekir ve Ebû Hafs Ömer adında dört oğlu bulunuyordu. Sultan çocukları arasından Ebû Abdullah Mustansır'ı sultanlığa layık gördü. Ebû Zekeriyâ 647/1249 yılında Bûne'de kırk sekiz yaşında vefat ettiğinde yirmi yıllık saltanatı da son bulmuş oldu.¹²⁰

2. Ebû Abdullah Muhammed-Mustansır Billah (647-675/1249-1276)

Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Zekeriyâ babası vefat etmeden önce veliaht tayin edildi. Babası 647/1249 yılında Bûne'de vefat ettiği zaman amcası Muhammed Lihyanî yanındaki kişilerden ve Hafsî ordusundan onun adına biat aldı. Recep ayının üçüncü günü Bûne'den Tunus'a girdiğinde biati yenilenerek "Mustansır Billah" lakabını aldı. Kendisine nişan olarak "Elhamdülillah ve's-şükrü lillah" duasını seçti. Görevi devraldığına Muhammed b. Ebû Mehdî el-Hintatî'yi vezir, Ebû Zeyd et-Tûzerî'yi kadı tayin etti. Verdiği ilk ceza ise babasının özel hizmetçisi Kafûr'u tutuklayarak Mehdiyye'deki hapisaneye göndermesiydi.¹²¹

¹¹⁹ Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 156-157; Charler André Julien, *History of North Africa*, çev. John Petrie (Newyork: Prager Publishers, 1970), 141-142.

¹²⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1709; İbn Kurfüz, *el-Fârisiyye*, 114; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 60; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 68-69; İbn Haldûn ve Zerkeşi veliahtın Ebû Zekeriyâ'nın vefatından hemen önce değil 638 senesinde belirlendiğini zikrederler. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1708; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 61; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 170.

¹²¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1709; İbn Kurfüz, *el-Fârisiyye*, 117; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 62-63; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 69-70.

Mustansır da babası gibi yeni kurulmuş devletin haricî ve dâhilî problemleriyle karşı karşıya geldi. Babasının karşılaştığı problemlere ilave olarak iç işlerinde, saray ve çevresinde yaşanan problemler onu daha fazla uğraştırdı. Bu da babası döneminde sarayda görevlendirilen farklı ırk ve dinlerdeki insanların rekabetleri sebebiyle olmuştu. Ebû Zekerıyyâ sarayda Endülüs ve Mağrib'ten gelen kişilere devlet kademelerinde görev verirken, askerî olarak da Hıristiyanlardan faydalanıyordu. Buna ek olarak Hafsî ailesinin çoğalan fertleri yönetimde söz sahibi olmak istiyordu. Bir de Mustansır'ın yönetimdeki tecrübesizliği eklenince olaylar daha da karışık bir hale geldi. İşte tüm bunlar öncelikli olarak içerideki problemlerin çözülmesini gerektiriyordu.¹²²

Hafsî Sultanı Mustansır'ın karşılaştığı ilk problem Hafsî aile bireyleri arasında yaşandı. Göreve geldiğinde atadığı Vezir Muhammed b. Ebû Mehdî el-Hintâtî hırsları olan, hedeflerini gerçekleştirmek için her şeyi yapabilecek birisiydi. Vezir göreve atandıktan yaklaşık bir yıl sonra Sultan Ebû Zekerıyyâ'nın iki kardeşi Muhammed el-Lihyanî ve Ebû İbrahim İshâk'a ittifak karşılığında sultanlık vadetmişti. Daha önce de geçtiği üzere Muhammed el-Lihyanî yeğeni Mustansır'a sultanlığı bizzat kendi eliyle vermişti. İki kardeşin de hem Sultan Ebû Zekerıyyâ'ya hem de Sultan Mustansır'a itaatleri tamdı. Bu sebeple vezir bu iki kardeş tarafından da geri çevrildi. Bir sonraki aşamada vezir, Muhammed el-Lihyanî'nin oğlu İbn Muhammed'e teklif sunduğunda o teklifi kabul etti. Vezirin etrafında topladığı Muvahhidî şeyhleri de kendisiyle birlikte İbn Muhammed el-Lihyanî'ye itaatlerini bildirdi. Bu durumdan İbn Muhammed'in babası Muhammed el-Lihyanî'nin haberi oldu. Muhammed sultanı ve kadı Ebû Zeyd et-Tûzerî'yi oğlundan gelecek herhangi bir sıkıntıya karşı uyardı. Sultan Mustansır da haberi alır almaz komutan Zâfir'i onlarla mücadele etmesi için görevlendirdi. Vezir İbn Ebû Mehdi ve Muvahhidî şeyhleri Menâra kapısının dışındaki Mûsâllâ'da karşı karşıya geldi. Komutan Zâfir'in yanındaki birlik İbn Muhammed'in oluşturduğu birliğin tamamını orada katletti. İbn Muhammed'i katlettikten sonra hiçbir suçu olmamasına hatta sultana olan yardımına rağmen babasını da öldürdü. Hala içindeki öfkesi dinmeyen komutan sultanın diğer amcası Ebû İbrahim İshâk'ın evine de giderek onu ve

---

¹²² Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 175; Razûk, "Hafsîler", XV/125-126.

oğlunu da öldürdü. Komutan daha sonra Muvahhidî şeyhlerinin evine giderek yağmaladıktan sonra öldürdüğü kişilerin başlarını getirerek sultana takdim etti.¹²³

İbn Ebî Mehdî'nin yerine daha önce Ebû Zekeriyâ döneminde vezirlik yapan Abdullah b. Ebû Hüseyin getirildi. Bir süre sonra sultan amcalarını suçsuz yere katleden komutanına karşı nefret duymaya başladı. Sultanın nefretine dair haberler komutan Zâfir'e ulaştınca, o kendisini cezalandıracağını anlayarak Mağribü'l-evsat'taki bedevî kabilelere sığındı. Devâvide Araplarına giden Zâfir, diğer Arap kabilelerini de etrafında toplamayı başardı. Sultan Mustansır da onun kaçışının ardından ordu komutanlığına Hilâl'i görevlendirdi.¹²⁴ Bir sonraki isyan yine saray içerisinde gerçekleşti. Sultan Mustansır'ın amcaları ve oğullarını öldürtmesi akrabaları arasında büyük bir karışıklığa neden oldu. Kardeşi Ebû İshâk İbrahim, her yerde Mustansır'ın hem ahlakının hem de yönetiminin kötülüğünden bahsediyordu. Sultan onun herhangi bir girişimde bulunmasından korkarak 651/1253 yılında Ebû İshâk'ı tutuklamak için harekete geçti. Ancak o Mustansır'ın tutuklama haberini alır almaz Benî Riyâh Arapları'nın bir kolu olan Devâvide kabilesine sığınmıştı. Devâvide Arapları Nakâvus bölgesinin yönetimi konusunda Zâfir'le birlikte Ebû İshâk'a biat etti. Ebû İshâk ve Zâfir topladıkları Arap askeriyle bir ordu kurarak Biskire'yi ele geçirmek için harekete geçti. Şehrin önderlerinden Fazl b. Ali el-Müzenî Ebû İshâk'a meylettği için halkı ona teslim olmaya çağırırdı. Halk onun davetine icabet etmediği gibi, onu öldürmeye de kalkışınca o da kaçarak Ebû İshâk'ın yanına sığındı. Bir süre sonra Biskire halkı muhasaraya dayanamayarak Ebû İshâk'a teslim olmak zorunda kaldı. Ebû İshâk Biskire'yi aldıktan sonra Kâbis'i de kolaylıkla ele geçirdi. Şehirleri ele geçirmesinin daha da ötesinde İfrîkiye'nin her yerinden Kâbis'e ulaşan Arap kabileleri Ebû İshâk'a katılıyordu.¹²⁵

Mustansır, Ebû İshâk'ın Kâbis'i ele geçirmesinin ardından tehlikenin gittikçe büyüdüğünü fark etti. Zâfir'in Ebû İshâk'la birlikte hareket etmesi etki alanını daha da genişletiyordu. Bu ikisinin kendisine karşı yürüttükleri faaliyetleri engelleyebilmek için Ebû İshâk'ın bütün oğulları Kafsa'da tutuklu bir şekilde bekletildi. Vezir İbn Ebû Hüseyin başka bir çözüm yolu olarak Ebû İshâk'ın kız kardeşini Zâfir'in kardeşine

¹²³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1709-1710; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 117; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 70-71.

¹²⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1709-1710; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 117; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 70-71.

¹²⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1711; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 118; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 64; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 179-182.

yapacakları hususunda korkuttu. Kız kardeşi vezirin verdiği telkinler neticesinde ağabeyinin durumundan korkarak Ebû İshâk'ı komutan Zâfir konusunda uyarın haberciler gönderdi. O da bu uyarılardan sonra Zâfir'le birlikte hareket etmek istemeyerek önce Mağribü'l-aksâ'ya, oradan Endülüs'e İbnü'l-Ahmer Devleti'ne gitti. Muhammed b. Ahmer, Sultan Ebû Zekeriyâ'dan gördüğü yakınlık ve yardımlar sebebiyle oğlu Ebû İshâk'ı da çok güzel bir şekilde karşıladı. Ebû İshâk Hıristiyan ordularıyla yapılan savaşlarda İbn Ahmer adına savaşarak sarayda onun yakınında bir müddet kaldı. Mustansır ise İbnü'l-Ahmer'in onu kullanarak Tunus'a saldırmasından korktuğu için Muvahhidî şeyhlerinin önderlik ettiği bir heyeti beraberlerinde hediyelerle birlikte Benî Ahmer Devleti'ne göndererek bilgi almalarını istedi. Ne var ki Ebû İshâk Mustansır vefat edinceye kadar İfrîkiye'ye doğru herhangi bir teşebbüste bulunmadı.¹²⁶

Hafsîler Devleti bu dönemde daha birçok isyan hareketine ve kişisel çekişmelere sahne oldu. Bu husumetler saray içerisindeki hanedanla yaşandığı gibi İfrîkiye'nin en uzak yerlerindeki kişilerle de yaşandı. Hintâte kabilesinin büyükleri ve reislerinden oluşan Benî Nu'mân bunlardan biriydi. Bu kişiler Hafsî Devleti içerisinde sözü geçen kişiler olup kendilerine Kosantine bölgesinin yönetimi verilmişti. Onlar Mustansır'ın hilafetinin başlarına kadar buranın yönetimini devam ettirdi. Ancak kendilerinin İbn Muhammed el-Lihyanî olayında Mustansır'ın karşısında Lihyanî'yi desteklemiş olmaları Hafsî Devleti için bir rahatsızlık yarattı. Bu olayın intikamını almak isteyen Mustansır 651/1253-1254 yılında Benî Nu'mân'ın önderlerinden Meymûn'u öldürtürken, Ebû Ali'yi İskenderiyye'ye sürdüdü. Böylece onlarla ilgili tehlikeli durum tamamen ortadan kalmış oldu. Bu sıkıntılı durumun ortadan kaldırılmasının hemen ardından Zâb bölgesinde İbn Ebû Himâra adında bir kişi isyan hareketi başlattı. Mustansır onunla savaşmak için Tunus'tan Zâb bölgesine doğru yola çıktı. Onu ve yanındaki kişileri katledip başlarını Tunus'a göndererek şehrin dışında sergilenmesini istedi. Böylece yine isyancılara karşı açıkça mesaj verilmiş oluyordu. Kendisi de Tunus'a hemen geri dönmeyerek Ebû İshâk ve Zâfir'in desteklenmesinde öncü olan kabileler Mirdas ve Devâvide'yi cezalandırmak niyetiyle karargâhına dönerek bedevî Arap kabilelerine saldırmak için hazırlıklar yaptı. Onlara karşı saldırı düzenleyerek itaat altına aldıktan sonra önderlerini tutuklayarak Mehdiyye zindanına gönderdi. Ancak Devâvide Araplarının bir kısmı kaçarak Abdülvâdî ve Merînîler'e sığındı. Her ne kadar

¹²⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1711; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 118; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 64; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 179-182.

Hafsîler Devleti bu iki emirlikten biat alıp yardımlaşma konusunda söz almış olsa da onlar kaçan Devâvide Araplarını en iyi şekilde ağırladı. Çünkü siyasette bölgede üstünlük sağlayabilmek için ele geçen fırsatların çok iyi değerlendirilmesi gerekiyordu.¹²⁷

Merînîler Mustansır'ın Mağribü'l-evsat'a düzenlediği seferlerden kısa bir süre sonra 652/1254 yılında Hafsîler Devleti'ne itaatini bildirmek için bir heyet gönderdi. Ebû Zekeriyâ döneminde itaatini bildiren Merînîler, Merakeş'teki Muvahhidî Sultanıyla mücadeleleri neticesinde Mustansır döneminde de itaatlerini yenilemek istedi. Fas ehlinden gelen bu biat aynı zamanda Muvahhidler'e karşı bir destek arayışıydı. Merînîler'in lideri Ebû Yahyâ b. Abdülhak'ın vefatının ardından başa geçen kardeşi Ya'kûb b. Abdülhak da ikinci bir heyet göndererek biatini yeniledi. Aynı şekilde 655/1257-1258 yılında Sudan Sultanı Kânim de hediyelerle birlikte Hafsî Sultanına itaatini bildirdi. Mağrib sınırları dışından da Mustansır'a itaat etmek isteyen, sığınma talep eden kimseler mevcuttu. Kastilya Kralının kardeşi krala muhalif olarak Tunus'a gelmiş, sultandan sığınma talep etmişti. Mustansır onu çok güzel bir şekilde ağırlayarak ihtiyacı olan ne varsa temine çalıştı. Bu tâbî olma ve sığınma taleplerinin devletin konumunu yükselttiği aşikârdı.¹²⁸

Mustansır dönemi dış ilişkilere bakıldığında iki önemli husus müşahede edilmektedir. İlk husus devleti dünya ve ülke nezdinde çok büyük bir konuma yükseltirken, ikinci husus devlete itibar kaybettirdi. Hafsî Sultanı manevî açıdan çok önemli bir makam olan hilafeti elde etti. Abbâsî Hilafeti Tatar-Moğol'un Bağdat'ı ele geçirip, yakıp yıkmasıyla son bulduğunda Abbâsî ailesinden yalnızca bir kişi Irak'ın çöllerine sığınarak hayatını kurtarabildi. Öte yandan bu dönemin en güçlü devleti Memlûkler de kendi içerisinde iç çekişmelere sahne oluyordu. Hilafet Abbâsîler'den sonra sahipsiz kalınca Mekke şerifi onu üstlendi. Ancak Mekke şerifinin yönetimi altında herhangi bir devlet olmadığı gibi, İslâm ülkelerini birleştirici bir konuma da sahip değildi. Bu sebeple Mekke şerifi, Abdülhak b. Sebîn'in de teşvikiyle Hafsîler Devleti'ne hilafeti teslim etmeye karar verdi. Abdülhak b. Sebîn aslen Endülüs Mürsiye'den olup Tunus'a göçen kişilerden biriydi. Mutasavvıf olarak bilinen bu kişi Tunus'ta hadis ve kalam ilmindeki görüşlerinden dolayı kendisine rahatsızlık vermeleri

¹²⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1711; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 119; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 185.

¹²⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1716; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 119; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 82; Bkz. Yiğit, *Endülüs ve Kuzey Afrika*, 309.

sebebiyle Mekke'ye gelerek Mekke şerifi ile yakınlık kurmuştu. Abdülhak b. Sebîn'in Hafsîler Devleti'ni Mekke şerifine tavsiyesi ise sultana olan hayranlığından kaynaklanmıştı. Endülüs muhacirlerine kapılarını açan Mustansır onun gözünde önemli bir yere sahipti. Abdülhak'ın teşvikiyle birlikte Mekke şerifi biatini hilafet konusunda yazdığı uzunca bir mektupla birlikte 658/1259 yılında Tunus'a gönderdi.¹²⁹

Ebû Muhammed b. Bartale el-İşbilî hilafet mektubunu Tunus'a getirdiğinde, bu haber şehirde büyük bir sevinçle karşılandı. Bu tarihe kadar Mustansır ve Ebû Zekeriyâ Muvahhidler Devleti'nin sultanlarının zikrettiği "Emîrû'l-Mü'minîn" lakabını kullanmak istememişlerdi. Hilafetin kendisine sunulmasının ardından Mustansır "Emîrû'l-Mü'minîn" lakabını kullanmaya başladı. Mektup buraya ulaşınca okunması için Tunus'ta bir kutlama düzenlendi. Dönemin kadısı Ebû'l-Berâ bu mektubu hilafetin önemini, Sultan Mustansır'ın mevkisinin yüksekliğini vurgulayarak okudu. Bu gün Hafsîler Devleti için görülmesi gereken en önemli günlerden biri olmasına rağmen bu sevinçli atmosfer çok uzun müddet devam etmeyecekti. Baybars'ın Moğolların ilerlemesini durdurmasının ardından Irak çölünde yaşayan Abbâsîler'in son hanedan üyesi Ahmed b. Halife Zâhir bi-Emrillâh Baybars'ın yanına gelmişti. Memlûk Sultanı Baybars Hafsî Sultanının halifeliğini ilan etmesinden yaklaşık üç sene sonra Abbâsî Halifesini de yanına alarak hilafet makamının Kahire/Mısır olduğunu ilan etmişti.¹³⁰

Sultan Mustansır'ın dış ilişkilerdeki ikinci tecrübesi ise oldukça çetin bir imtihana dönüştü. Düşmanları acımasız Haçlı ordusuydu ve hilafetin temsilcisi Mustansır bunlarla savaşmak konusunda kendisine güvenmiyordu. Kaynaklarda seferin sebebine dair fazlaca bir bilgi yer almasa da bu konuda çeşitli yorumlar bulunmaktadır. İlk olarak Fransa Kralının buradan doğuya doğru ilerlemeyi planladığı zikredilmektedir. Onun için herhangi bir İslâm toprağını işgal etmek kutsal topraklara ulaşmak için bir başarıdır. Diğer bir neden ise Kutsal toprakların muhafazasını üstlenecek kişinin yani hilafetin Tunus'ta bulunmasıdır. Son olarak da Sicilya-Tunus arasındaki çekişme Haçlı ordusunun buraya gelme nedeni olarak gösterilmektedir. İlk başlarda II. Frederick ve

¹²⁹ Bu mektubun tamamı için bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1712-1716; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 120; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 67. Bkz. Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 188-193. Abbasiler Devleti'nin yıkılış sürecinin detayları için bkz. Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 4 (Abbasiler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 478-499.

¹³⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1711-1716; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 120; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 74, 79; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 188-193.

Mustansır arasında süregelen bir barış durumu görülmektedir. Senelik olarak Tunus Devleti'nin ödediği vergi de bu barış sürecine katkıda bulunmuştur. Ancak II. Frederick'in ölümünden sonra Sicilya Krallığına Charles d'Anjou atanmıştır. Fransa Kralının kardeşi olan Charles ülkedeki Müslümanlara çok kötü davranmış, onları tehcire zorlamıştır. Bir de yıllık olarak Sicilya'ya ödenen verginin Charles'ın düşmanca tavrı sebebiyle ödenmemesi, belki de Haçlı seferlerinin Tunus'a yönelme hedefini belirleyen sebep olmuştur. Çünkü IX. Louis, Sicilya Kralı olan kardeşi Charles'ın çıkarlarına da önem vererek hem Müslümanların topraklarını işgal etmeyi planlamış hem de kardeşinin bu topraklardaki hakkını savunmuştur.¹³¹

Yaşanan tüm bu gelişmeler bir yana Fransa kralı IX. Louis büyük bir Haçlı seferi hazırlıklarına başlayarak Avrupa krallarına çağrıda bulundu. Onun bu sefer için yardımcısı üç oğlu, damadı Navarra Kralı ve Sicilya kralı Charles'dı. Fransa Kralı tüm bu hazırlıklarla birlikte ordusunu toparlayarak 18 Temmuz 668/1270 yılında Kartaca sahiline ulaştı. Burada yaşayan halka şehri boşaltmaları çağrısında bulunuldu. Halkın bu çağrıya uymaması neticesinde şehrin surları Haçlı ordusu tarafından tahrip edildi. Bazı surlar yanlarına hendek kazılarak bu ordu tarafından muhkem bir siper olarak kullanıldı. İbn Haldûn'un büyük dedesinden ulaştıran rivayete göre buraya yaklaşık üç bin piyade Haçlı askeri ve küçüklü büyüklü üç yüz civarında gemi ulaşmıştı. Mustansır da savaş hazırlıkları için öncelikle şehir sâkinlerini civarda bulunan şehirlere sığınmaları için uyardı. Bunun ardından tahıl ambarlarının, surların ve gemilerin durumunu öğrenmek için görevliler tayin etti. Son olarak da etrafındaki Muvahhidî büyüklerini ve saray eşrafını toplayarak istişarelerde bulundu. Bu toplantı neticesinde beyan edilen görüşlerin ilki Haçlı ordusuyla karşı karşıya gelerek savaşmalarını önlemektir. Böylece Haçlı ordusu erzakları tükendiğinde geriye dönmek zorunda kalacaktı. İkinci görüş ise onların Kartaca'ya inmelerine müsaade etmektir. Çünkü onlar bu şehre inemezlerse daha savunmasız bir yere inip hızlı bir şekilde ilerleyebileceklerdi. Mustansır belki de en kolay olduğu için ikinci görüşü kabul etti.¹³²

Haçlı ordusu ise Kartaca'da hazırlıkları bitirmiş bir şekilde ilerlemeyi bekliyordu. Ordunun beklediği Sicilya Kralı ülkesindeki karışıklıklardan dolayı buraya

---

¹³¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1719-1720; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 131; Brunschvig, *Târîhu İfrikayye*, 1988, I/86-89; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 197-204; Abdullah Arevî, *Mücmelü Tarihi'l-Mağrib* (Mağrib: Dârü'l-beyzâ, 2012), 357.

¹³² el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr*, IV/62-63; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1719-1720; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 131; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 72.

ulaşamamıştı. Sicilya Kralı ordunun kendisi olmadan Tunus'a geçmesini de istemiyordu. Haçlı ordusu burada beklerken sultan birkaç adım dışında hiçbir faaliyette bulunmadı. Öncelikle babasının Bûne'deki kabrini Haçlı ordusunun kötülüğünden korumak için daha iç kesime yani Kosantine'ye naklettirdi. Kendisi de Tunus'tan sahil şeridinden uzakta bulunan Kayrevan'a geçecekti. Bunlar dışında sarayda yakın dostlarıyla oturmaktan başka bir şey yapmadı. Bir de Memlük Sultanı Baybars'a hediyeler göndererek ondan yardım talebinde bulundu. Baybars onun Haçlılarla savaşmadığını öğrendiği için gönderdiği hediyeleri bile almak istemeyip emirlerine ve komutanlarına dağıttı. Üstelik Haçlılarla karşılaşmaktan korkması sebebiyle Mustansır'ı kınayan bir mektup gönderdi. Bu durumda bile Hafsî Devleti'nden ümidini kesmeyen Baybars yardımcı birlik göndereceğini mektuba eklemişti. Ayrıca bedevî Araplara haber göndererek devlet için birlik olmalarını tavsiye etti. Bir de onlardan Mısır'dan gelecek birliğin geçeceği noktalara kuyu açmalarını talep etti. Mustansır'dan herhangi bir çağrı almayan bedevî Araplar bu çağrıyla hareketlenmeye başladı.¹³³

Hafsî Sultanının gayreti olmaksızın sultanın yardımcıları orduyu, murâbitları ve Endülüs gönüllü birliklerini Radis'e toplamıştı. Muhammed b. Hüseyin sultan adına ordu komutanlığını yürütüyordu. Zenâte ve Tûcin Berberî kabilelerinden, Bicâye'den, Bedevî Arap kabilelerinden buraya birlikler ulaştı. Mustansır'ın Haçlı ordusu karşısında adedi sayılamayacak kadar asker ve savaş malzemeleri bulunuyordu. Hafsî ordusu Kartaca'daki düşman birliklerine sürekli saldırıda bulunsa da, düzensizliği sebebiyle başarı elde edemedi. Sicilya Kralı Charles'ın gecikmesi ve vebanın yayılması da olmasa Haçlı ordusunu geri gönderecek hiç bir kuvvet bulunmuyordu. Veba salgını her iki taraftan da birçok kişinin ölümüne sebep oldu. Haçlı ordusunun erzaklarının tükenmesi bu salgını daha da hızlı yayılmasını sağladı. Haçlı ordusunun lideri Fransa Kralı IX. Louis veba sebebiyle ölünce yerine oğlu III. Philippe geçti. Fakat o da veba salgınından etkilenerek rahatsızlandı. Bu günlerde Charles d'Anjou da Kartaca limanına ulaşarak hem hasta hem de tecrübesiz olan yeğeninden komutanlığı devraldı. Charles bu ölümcül veba havasını dağıtmak için ordunun maneviyatını ordu içerisinde bulunan Fransis ve Dominiken Rahiplerin yardımıyla yükseltmeye çalıştı. Charles gelişinden dokuz gün sonra ordunun kendine güvenini yeniden kazanması için bir saldırı düzenledi. Bir

---

¹³³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1720-1721. Sicilya'daki karışıklıklar için bkz. Francesco Paolo Tocco, "Sicilya'da Anjou Krallığı", çev. Leyla Tonguç Basmacı, *Ortaçağ-Şatolar.Tüccarlar. Şairler*, ed. Umberto Eco (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2015), 130.

sonraki aşamada da Hafsî ordusu onlara karşı bir atakta bulundu. Bu saldırılar iki tarafın da yaklaşık beş bin civarında askerinin hayatını kaybettiği ağır hezimetle sonuçlandı. Her iki taraf da antlaşmaya varmaktan başka çözüm yolu bulamadı. Diğer taraftan kışın yaklaşmasıyla birlikte bedevî Araplar yurtlarına geri dönmek isterken, Haçlı ordusunun da erzakları tükenmek üzereydi. Barış antlaşması çağruları neticesinde bu savaşın bedelini, iki tarafın da yenilgisine rağmen savaşmaktan korkarak ordusunu yalnız bırakan Hafsî Sultanı ödeyecekti. Barış antlaşması Ebû Zeyyân Muhammed b. Abdülkavî önderliğinde Fransa kralı III. Philippe ve Navarra Kralı adına imzalandı. Şartlar; güneş takvimine göre on beş ay boyunca barış ortamının sağlanması, iki yüz on bin ukiye¹³⁴ altın ve Mustansır'ın daha önce beş yıldır Sicilya'ya ödenmeyen borçlarını ödemesiydi. Bu antlaşma gereğince Mustansır Hıristiyan ruhbanlarına kilise ve mezarlık yapmaları için Tunus'ta bir yer tahsis edecekti. Hıristiyan ruhbanlar bu tahsis edilen mekânlara dinî simgelerini açıkça asabileceklerdi. Bu maddelere ilave olarak antlaşmada ticarî maddeler de yer alıyordu.¹³⁵

Karşılıklı olarak akdedilen antlaşmada maddelerin tamamının Hafsîler Devleti'nin aleyhine olduğu görülmektedir. Bu sultanın hilafet makamını sevinçle alması, ancak bu makamının gerektirdiği şekilde ordusunun önderliğini yapmamasının bedeli olarak görülebilir. Mustansır Haçlı ordusuyla karşı karşıya geldiğinde onları rahatlıkla hezimete uğratabilirdi. Ancak bu düşmanla karşılaşmak için cesaret gösterememiştir. Emîrü'l-mü'minîn Mustansır 675/1276 yılında Müslümanların halifesi olarak vefat etmiştir. Kaynaklar onun vefatının ava olan düşkünlüğünden kaynaklandığını belirterek Tunus'tan av için yola çıktığını Ayn-ı Ağlâl'a ulaştığında birden bayılarak kendinden geçtiğini zikrederler. Hemen Tunus'a sedyyle taşınan sultan 14 Cemaziyelahir'den kurban bayramına kadar ayağa kalkamamıştır. Halk

¹³⁴ Ukiye eski bir ağırlık ölçü birimidir. Altın veya gümüş gibi değerli metallerin ölçülmesinde de kullanılır. Cengiz Kallek, "Ukiye", *DİA*.

¹³⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1721; İbn Şemma' da cezanın bin yüz kantar gümüşün on beş ayda ödenmesi olarak aktarır. Böylece ceza peşin olarak değil de taksit olarak ödenecekti. İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 72; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 210; Vesikanın metninde ise yarısı peşin geriye kalan kısımları ise iki yıla bölünmüş olarak her her taksit de şemsî yılın sonunda tahsil edilmek üzere akdedilmiştir. Hüseyin, *el-Hurûbu's-salibiyye*; Memdûh Hüseyin anlaşmanın Arapça vesikasında bir ukiye altının tartıda elli gümüş dirheme tekabül ettiğinin yazılı olduğunu aktarır. Ancak buradaki tartının ölçüsü bilinmeyeceği için Memdûh Hüseyin on milyon beş yüz dirhem Avrupa vesikasında yaklaşık beş yüz yirmi beş bin Livre'ye tekabül ettiğinin yazılı olduğunu da söyler. Hüseyin, *el-Hurûbu's-salibiyye*, 341.

arasında öldüğüne dair dedikodular yayılınca kurban bayramında sedyeyle taşınarak namaza getirilmiştir. Namaza geldiği günün akşamında da vefat etmiştir.¹³⁶

C. DAHİLÎ İSTİKRARSIZLIK (675-747/1276-1346)

1. *Ebû Zekerıyyâ Yahyâ-Vâsık (675-678/1276-1279)*

Ebû Zekerıyyâ Yahyâ babasının vefat ettiği gece Vezir Saîd b. Yûsuf b. Ebü'l-Hüseyn'in desteğiyle Hafsî sultanlığına seçildi. Sabahleyin Mustansır'ın vefat haberi halka ulaştığında devlet büyükleri de biatini yeni sultana sundu. Sultanlığa atandığında "Vâsık" olarak lakaplanan Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Mustansır bu esnada yirmi sekiz yaşındaydı. Devleti kendi başına yönetebilecek yaşta olmasına rağmen yönetiminde onu saltanata taşıyan Vezir İbn Ebü'l-Hüseyn'in etkisi altında kaldı. Vâsık neredeyse tüm yetkileri bu vezire verirken, kâtibü'l-alâmet olarak Endülüs'ten gelerek İbn Ebü'l-Hüseyn'in yanında yetişen Fakih Ebü'l-Hasan Yahyâ b. Ebû Mervân el-Endülüsî el-Habebber'i atadı.¹³⁷

Vâsık göreve geldiği ilk zamanlarda mezalimin kaldırılması, hapiste olanların serbest bırakılması, orduya ve dîvân görevlilerine ihsan dağıtılması ve mescitlerin onarılması gibi icraatları yerine getirdi. Babası Sultan Mustansır döneminde el konulan Yahudilere ait arazileri onlara geri verdi. Sultan Vâsık bu şekilde saltanatı devraldığı günden itibaren halka kendini kabul ettirmek için elinden geleni yaptı. Ancak Endülüs'ten gelerek burada görev alan devlet adamları arasında yaşanan rekabet onun çabalarını boşa çıkardı. Özellikle de sultanı etki altına almak isteyen iki görevli İbn

---

¹³⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1721-1722; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 134; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 73-74; Sultanın hastalanması ile ilgili Zerkeşî'de farklı bir rivayet mevcuttur. Sultan Benzert bölgesinde özel bir av kapanı yaptırmıştı. Bu av kapanı o kadar büyüktü ki bir hayvanın buradan çıkması mümkün değildi. Sultan Mustansır çıktığı son avda vahşi bir hayvanı kovalamıştı. Hayvan can havliyle bir mağaraya sığındı. Mağarada ise salih âbid bir zât yaşıyordu. Hayvanın arkasından mağaraya giren sultanın adamları bu salih kimsenin namaz kılmakta olduğunu gördüler. Salih zât namazın ardından onlara hayvanın salıverilmesini söyledi. Sultanın yanına dönen adamları durumu anlattılar. Sultan ise ısrarlı bir şekilde hayvanın kendisine getirilmesini istiyordu. Bu salih zâtın yanına geri dönen askerler hayvanı bir kez daha istedi. O da cevap olarak ben sultanı vurmakla görevlendirildim dedi. O bu sözleri söylediğinde sultan da olduğu yere yığıldı. Bundan sonra da bu hastalıktan iyileşemeyerek öldü. Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 84-85; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 205-211.

¹³⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1723; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 134-135; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 85.

Ebü'l-Hüseyin ve İbnü'l-Habebber birbirleriyle olan rekabetleri sebebiyle hem kendi sonlarını hem de Sultan Vâsık'ın sonunu hazırlamıştı.¹³⁸

Kâtibü'l-alâmet İbnü'l-Habebber, çocukluğundan itibaren Sultan Vâsık üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Vâsık'ın saltanata geçmesinin ardından babasının Veziri İbn Ebü'l-Hüseyin'le olan yakın irtibatları onu kıskançlığa sürükledi. Hâlbuki kendisi Endülüs'ten düşman zulmünden Tunus'a kaçtığında bu vezirin yanında kâtipliğe tayin edilmişti. Ayrıca bu dönemde Sultan Vâsık'a en yakın devlet adamlarından biriydi. Ancak ne olursa olsun İbn Ebü'l-Hüseyin'den kurtularak saltanatta mutlak söz sahibi olmak istiyordu. Sultanı İbn Ebü'l-Hüseyin'e karşı kışkırtarak istediği neticeye ulaştı. Sultan İbnü'l-Habebber'in bu çabası neticesinde onun tutuklanmasını ve malına el konulmasını emretti. Cemaziyeluhârâ 676/1277 yılında tutuklanan İbn Ebü'l-Hüseyin hapiste gördüğü işkenceler sebebiyle Zilhicce ayında vefat etti. Bu kadarla yetinmeyen İbnü'l-Habebber, İbn Ebü'l-Hüseyin'in yakınındaki sahibü's-şurtaları İbn Sayyâd Reccâle ve İbn Yâsîn'e de eziyet ettirerek mallarına el koydu. İbn Yâsîn elinde olanları vererek kurtulurken, İbn Sayyâd işkence esnasında öldü.¹³⁹

Saltanatta Vâsık'ı yönlendiren tek kişi olarak kalan İbnü'l-Habebber, yakınlarını da isteği şekilde görevlendirebiliyordu. Nitekim kardeşi Ebü'l-Âlâ'yı Bicâye'ye sâhibü'l-eşgâl olarak atadı. Mal toplama ve meşihata hükmetme kaygısında olan Ebü'l-Âlâ daha önceden burada görev yapan Muhammed b. Ebû Hilâl el-Hintâtî ile çatışma yaşadı. Bu çatışma İbn Ebû Hilâl'in Ebü'l-Âlâ'yı öldürmesiyle neticelendi. Ancak İbn Ebû Hilâl, İbn Habebber'in bu sebeple kendisinden intikam alacağından korkarak pişman oldu. Tam bu esnada Tunus'taki karışıklıklardan haberdar olan sultanın amcası Ebû İshâk da sığındığı Endülüs'ten Tilimsan'a geldi. Ebû İshâk Hafsî saltanatını geri almak amacıyla İfrîkiye'ye geri dönmüştü. İbn Habebber'in kardeşinin intikamını almak için gelmesinden korkan İbn Ebû Hilâl, İbn İshâk'a Bicâye'ye gelmesi için bir heyet gönderdi. İbn Ebû Hilâl'in çağrısına olumlu cevap veren Ebû İshâk Tilimsan'dan Bicâye'ye geçti. Bicâye Valisi İbn Ebû Hilâl'le birlikte bir sonraki hedef Kosantine şehrinin ele geçirilmesiydi. Fakat şehrin Valisi İbn Habebber'in akrabası Abdülaziz b.

¹³⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1723; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 136-137; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 74; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 87.

¹³⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1723; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 135; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 85-86.

Îsâ b. Dâvûd'un direnişiiyle karşılaşıldı. Kosantine'yi ele geçiremeyeceğini anlayan Ebû İshâk Tunus'a doğru ilerlemeye karar verdi.¹⁴⁰

Ebû İshâk'ın Tunus'a doğru ilerlediği haberini alan Sultan Vâsık karşılaşma için hazırlık yapmaya başladı. Sultan iki ayrı ordu hazırlayarak birinin komutanlığına amcası Ebû Hafs Ömer'i diğerine ise Veziri Ebû Zeyd b. Câmî'yi atadı. Hafsî Sultanı aralarında rekabet oluşturmak amacıyla komutanlara birer mektup gönderdi. Ancak komutanların birbirlerini haberdar etme ihtimalini hesaba katmamıştı. Bu durumda onlar da gizlice anlaşarak Ebû İshâk'la karşılaştıkları vakit saf değiştirme kararı aldılar. Bu gizli anlaşmanın haberi bir süre sonra Sultan Vâsık'a ulaştı. Vâsık artık bir ordusunun bulunmadığı gördüğünde 678/1280 yılı Rebülevvel ayında sultanlığı bıraktığını ilan etti. Tunus'a doğru ilerleyen Ebû İshâk, yeğeni Vâsık'ın sultanlığı kendisine bıraktığını öğrendikten sonra aynı sene 5 Rebûlâhîr'de şehre girdi. İlk icraati Sultan Mustansır tarafından hapse atılan oğullarını hapisten çıkarmak oldu.¹⁴¹

Kendisini azleden Vâsık kitapçılar çarşısındaki Dârü'l-gûrî'de kalmaya başladı. Saltanatı devralan Ebû İshâk onun komutanıyla birlikte isyan edeceğine dair bir haber aldı. Dârü'l-gûrî'de birkaç gün kalan Vâsık İbn İshâk'ın emriyle üç oğluyla (Fazl, Tahir ve Tayyib) birlikte tutuklanarak hapse atıldı. Bir süre sonra da oğullarıyla birlikte 679/1280 Safer'inde Sultan tarafından öldürüldü. Böylece Ebû İshâk saltanatta kendisine rakip olabilecek herkesi ortadan kaldırmış oldu.¹⁴²

2. Ebû İshâk İbrahim- Mücahid (678-682/1279-1283)

Vâsık'ın saltanattan feragat etmesinin ardından amcası Ebû İshâk İbrahim 678/1280 yılında tahta oturdu. Hâciblik görevine Ebü'l-Kâsım b. Şeyh Kâtip Ebü'l-Hasan'ı, sâhibü'l-eşgâl makamına İbn Ebü'l-Hasan b. Haldûn'u, kâtibü'l-alâmet görevine de Fakih Ebû Muhammed Abdülvehhâb el-Kilâî'yi görevlendirdi. Devlet görevlilerinin tayininin ardından daha önceki sultanların atadıkları görevlilerin bazıları cezalandırıldı. Yeğeni döneminde vezir olan İbnü'l-Habebber'in tutuklanması ve malının müsadere edilmesi için Mûsâ b. Muhammed b. Yâsîn görevlendirdi. İbnü'l-

¹⁴⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1723-1724; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 135-136; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 88.

¹⁴¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1724; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 137-138; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 75; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 89-90.

¹⁴² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1724; İbn Kunfûz'e göre Vâsık, amcasının göreve gelmesinden iki yıl sonra öldürülmüştür. İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 140; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 75-76; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 90.

Habebber sorgulanma esnasında vefat etti.¹⁴³ Sultan Mustansır'ın sâhibü'ş-şurtası olan Abdurrahman b. Yâsîn İbn Ebü'l-A'lâm da cezalandırıldı. İbn Ebü'l-A'lâm, Ebû İshâk'ın oğullarının hapse atılmasını Mustansır'a öneren kişiydi. Bu sebeple sultan intikam almak için onun öldürülmesini emretti.¹⁴⁴

Sultan Ebû İshâk'ın cezalandırdığı kişiler bu ikisinden ibaret değildi. Oğlu Ebû Fâris'in hâcibinin öldürülmesini emretmek bu durumun daha da ileriye gittiğini göstermektedir. Sultan beş oğlundan en büyüğü Ebû Fâris'i veliaht olarak seçerken, ona hâcib olarak Ahmed b. Seyyidünnâs'ı atamıştı. Ahmed b. Seyyidünnâs'ın ailesi İşbiliyye'den gelen Endülüs göçmenlerindendi. Hafsî sarayında yaşanan Endülüs ve Mağribli devlet adamlarının çekişmelerinden o da payına düşeni aldı. Onun bu göreve gelmesini kıskanan saray eşrafi, sultanı oğlu Ebû Fâris'in İbn Seyyidünnâs ile birlikte kendisini saltanattan indirmek için hazırlık yaptığına ikna etti. Hâcib İbn Seyyidünnâs sultanın daveti üzerine Kasba'daki Ra'sü tâbiye bahçesine gittiğinde, Ebû İshâk'ın görevlendirdiği adamlar tarafından öldürüldü. Vezirinin vefat haberi veliahta ulaştığında, o babasına karşı büyük bir nefret beslemeye başladı. Sultan, İbn Seyyidünnâs hakkında duyduklarını oğluna aktarsa da onun öfkesini dindirmeyi başaramadı. Bundan dolayı hem Tunus'tan uzaklaştırmak hem de öfkesini azaltabilmek için onu Bicâye'ye vali tayin etti. Ebû Fâris yeni hâcibi Abdurrahman b. Haldûn'u da alarak Bicâye'ye doğru yola çıktı. Veliaht buraya ulaşmadan önce Bicâye'de görev yapan Vali Muhammed b. Ebû Hilâl el-Hintâtî de İbn Seyyidünnâs gibi bir komplo sonucu sultanın emriyle öldürülmüştü. Daha önce de bahsi geçtiği üzere Muhammed b. Ebû Hilâl, Sultan Ebû İshâk'ı saltanat yolunda ilk destekleyen kişilerden biriydi.¹⁴⁵

Tunus içerisinde işler bu şekilde ilerlerken diğer şehirlerde durum çok daha karışıktı. Hafsî Sultanı saltanatı teslim aldıktan sonra devlet idaresine yeterince ihtimam göstermedi. Vergileri azaltmasına karşın rahatlığa düşkünlüğü sebebiyle giderler daha da artmaya başladı. Bu şekilde devlette gelir gider dengesizliği oluştu. İlave olarak halk, bedevî Arap baskınlarının sürekli devam etmesinden oldukça rahatsızdı. Üstelik bedevî

---

¹⁴³ İbn Habebber'in hapiste İbn Ebü'l-Hüseyin'in kanını görüp pişman olması ve yaşattığı şeylerin aynısını yaşaması kaynaklarda zikredilmektedir. Onun kanı Ebü'l-Hüseyin'in kanına karışmıştır. İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 137-138.

¹⁴⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1724; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 138, 141; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 90-91.

¹⁴⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1724-1725; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 138-139; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 91-93.

Araplar Tunus'un batı kısmındaki köy ve ribâtları ele geçirerek yağmaladıklarında, Ebû İshâk İbrahim onları uzaklaştırmak yerine buraları kendilerine tahsis etti. Kosantine'de baş gösteren İbnü'l-vezir isyanıyla artan problemler devleti daha büyük felaketlere sürükledi. Kosantine hususunda kendisine iletilen uyarıları dikkate almayan sultan herhangi bir askeri görevlendirmede de bulunmadı. İbnü'l-vezir Mustansır döneminden beri Kosantine valiliği yapıyordu. Oldukça hırslı biri olan İbnü'l-vezir, bu dönemde bağımsızlığını ilan etmek için bir müttefik arayışına girdi. Aragon Kralı valinin bu arayışına cevap vererek onu destekleyeceğini bildirdi. Artık bundan sonra o bağımsızlık mücadelesi için gereken hazırlıkları başlattı. İbnü'l-vezir hususunda halkın Hafsî saltanatına gönderdiği uyarı mektupları sultanın önlem alması için yeterli olmadı. Ebû Fâris Bicâye'ye geldiğinde Mîle'yi¹⁴⁶ almak için Arap kabilelerin atlılarından oluşan bir birliği de ordusuna katarak ilerledi. Bu esnada Kosantine halkından gelen bir meşihat heyeti İbnü'l-vezir'in isyan hazırlığında olduğunu ona haber verdi. Bu haberlerle Ebû Fâris 681/1282 yılı Rebûlevvel ayında Kosantine'yi muhasara altına aldı. Yoğun bir şekilde mancınık ve ok atışıyla şiddetli bir muhasara gerçekleştirerek İbnü'l-vezir'i zor durumda bıraktı. Uzun uğraşlar neticesinde buranın kaleleri aşılıp şehir ele geçirildiğinde İbnü'l-vezir, kardeşleri ve yandaşları öldürüldü. Kosantine'nin Ebû Fâris tarafından ele geçirildiği haberi sultana ulaştığında başkentte büyük kutlamalar yapıldı.¹⁴⁷

Aragon Kralı da İbnü'l-Vezir'e verdiği sözü yerine getirerek savaş filosunu Kull limanına¹⁴⁸ demirlese de bölge halkının engellemesiyle iç taraflara doğru ilerleyemedi. Kral istediği yardım birliklerini Papa'dan alamamasından dolayı İbnü'l-Vezir'e söz verdiği zamanda buraya ulaşamamıştı. Papa Charles d'Anjou ve Aragon Kralı arasında yaşanan anlaşmazlıkta Charles'ın tarafını tutuyordu. Bu sebeple de Aragon Kralına yardım etmek istemiyordu. Kral kendi imkânlarıyla verdiği sözü yerine getirdiyse de İbnü'l-Vezir'in öldürülmesiyle karşılıklı anlaşma gerçekleştirilemedi. Hiçbir şey

¹⁴⁶ Kosantine'den on iki mil uzaklıkta bir şehirdir. Kosantine valiliğine bağlı olarak yönetilir. el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/60.

¹⁴⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1725; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 139-140; Muhammed Hasan, "Harekâtü'l-âmmeh bi-Müdüni İfrîkiyye fi'l-Ahdi'l-Hafsî", *el-Muğayyebûn fi Târîhi Tunis el-İctimâi*, ed. el-Hâdî et-Teymûmî (Tunus: el-Mecmu'u't-Tunusî li'l-Ulûmi ve'l-Âdâb ve'l-Funûn, 1999), 234-236.

¹⁴⁸ Kull, Kosantine'nin sahil kısmında Romalılar'dan kalma bir şehirdir. Müslümanlar burayı ele geçirdiklerinde şehrin mimarî ve sosyal yapısına müdahalede bulunmamışlardır. Vezzân kendi döneminde buranın halkının Tunus Sultanı ve Kosantine Valisine bağlılığını bildirmediğini belirtir. Müstakil bir şekilde yaşayan halk deniz ticaretiyle geçinmektedir. Ayrıca Cenevizliler'le ticarî bir yakınlıkları bulunmaktadır. el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, 1983, II/54.

yapamayınca da 681/1282 yılı Rebûlevvel ayının sonlarına doğru Kull limanından geri dönmek zorunda kaldı. İbnü'l-Vezir'i öldürerek Hafsîler Devleti'ni bu büyük tehlikeden kurtaran veliaht Ebû Fâris olmuştu. Sultan Ebû İshâk yukarıda bahsi geçen bütün sıkıntılardan bir şekilde kurtulsa da, en son çıkan İbn Ebû Ümâre isyanının önüne geçemedi. Ebû İshâk döneminde Arapların bozgunlarından bunalan halk herhangi bir muhalefet hareketini destekleyecek hale geldi. Böylece İfrîkiye halkının sabrının tükenmesi Ebû İshâk'ın saltanatının sonunu getirdi.¹⁴⁹

Dâî olarak da adlandırılan Ahmed b. Merzûk b. Ebû Ümâre Bicâye'de yetişti. Bicâye'de bir süre terzilik işiyle uğraşırken, bu esnada kâhin ve müneccimlerle tanışarak simya ilmiyle meşgul olmaya başladı. Kâhinlerin gelecekte İfrîkiye Sultanı olacağına dair verdiği haberler sebebiyle o kendini gösterecek bazı faaliyetlerde bulundu. İlk olarak Bicâye'den Sicilmâse'ye geçerek Ma'kal Araplarının içerisindeki ehl-i beytin yanında yaşamaya başladı. Burada beklenen Mehdî olduğunu ve madenleri altına dönüştürdüğünü iddia ederek onları bir müddet bu şekilde etkilemeyi başardı. İlk başlarda rağbet gören bu iddiaların bir süre sonra gerçek olmadığı ortaya çıktı. Burada tutunamayan Dâî, Trablusgarp tarafına doğru giderek Benî Dübâblar'la yaşamaya başladığında orada Sultan Vâsık'ın oğlu Fazl'ın kölesiyle karşılaştı. Köle İbn Ebû Ümâre'yi görür görmez Fazl'a benzerliği sebebiyle ağlamaya, ayağından öpmeye başladı. İbn Ebû Ümâre önce kendisinin Fazl olmadığını açıkladı. Daha sonra durumdan istifade etmek isteyerek bu köleyle bir antlaşma yaptı. Antlaşma gereğince İbn Ebû Ümâre amcası tarafından öldürülmediğini, hapisten kaçtığını iddia edecek; köle de bu iddiayı onaylayacaktı. Dâî İbn Ebû Ümâre, Fazl hakkındaki her detayı ondan öğrenerek insanları ikna etmek için kullanacaktı.¹⁵⁰

İbn Ebû Ümâre çalışmalarına bedevî Arapları ikna etme girişimine başladığında, davetine ilk olumlu cevap Benî Dübâb Şeyhi Merğam b. Sâbır'dan geldi. Araplar da Benî Dübâblar'ın etrafında toplanarak onun davetini kabul ediyorlardı. Dâî, Arap kabilelerinin askerî birlikleriyle birlikte Trablusgarp'ı muhasara altına aldı. Ancak Vali Muhammed b. İsa el-Hintâtî şehri ona teslim etmemek için savunmaya geçti. Şiddetli savunma sebebiyle Dâî muhasarayı kaldırmak zorunda kaldı. Buradan Kâbis'e

¹⁴⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1725; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 139-140; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 238-239.

¹⁵⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1726-1727; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 141; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 79-80; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 93-95.

geçtiğinde ise valisi Abdülmelik b. Mekkî onu çok güzel bir şekilde karşıladı. İfrîkiye'nin farklı bölgelerinden itaatlerini bildiren şehirler arttı. Hâmma, Nefzâve, Cerbe adası ve Cerîd bölgesi ona itaatini sundu. Bu hareket Sultan Ebû İshâk İbrahim'in karşısında gitgide büyüyen tehlikeli bir hale dönüştü. Elbette ki bu durumun oluşmasında sultanın yönetimdeki zayıflığı ve halkını düşmanlardan korumak için çaba göstermemesi en büyük etkendi. Halk nazarında İbn Ebû Ümâre'nin iddiasının doğru olup olmadığı mühim değildi. İnsanlar kendilerini buldukları sıkıntılı durumdan çıkaracak bir kurtarıcı arıyorlardı.¹⁵¹

Hafsî Sultanı Ebû İshâk İbrahim olayların bu denli büyüdüğünü fark ettiğinde oğlu Ebû Zekeriyâ önderliğinde bir ordu hazırladı. Bu orduyla birlikte İbn Ebû Ümâre'nin birliklerinin önünü kesmeyi planlamıştı. Ebû Zekeriyâ önderliğindeki ordu Kayrevan'a giderek buradan da gerekli malzemeleri alarak hazırlıklarına devam etti. Bu esnada Dâî'nin Kafsa'yı ele geçirdiği haberi Hafsî ordusunun askerleri arasında yayılmaya başlayınca ordu içerisinde dağılmalar meydana geldi. Hafsî ordusu dağılınca Ebû Zekeriyâ kendisiyle kalan az sayıdaki askerle bir an önce Tunus'a dönmeye çalıştı. Dâî ilerledikçe bazen kendisinden korkulduğu için bazen de meşhurluğundan dolayı kapılar önünde bir bir açıldığında İfrîkiye şehirlerinin çoğunu ele geçirdi. Ülkede onunla ilgili söylentiler dilden dile yayılıyordu.¹⁵²

Hafsî Sultanı son bir kez ordusunu hazırlamak niyetiyle harekete geçse de ordu safları gitgide boşalıyor, askerler gelen haberlerle daha da çok endişe duyuyordu. Sultan buna rağmen ordusuyla birlikte Tunus'tan yola çıktı. Ancak 681/1282 Şevval ayında ulaştıkları Muhammediye şehrinde yağmanın etkileri görülünce, Muvahhidî şeyhleri de sultanın etrafından dağıldı. Bu durumda sultan Tunus'a geri dönerek ailesini de yanına aldı ve şehri terk etti. Yolda çetin kış şartlarına dayanamayan sultan Kosantine'ye sığınmak istedi. Şehrin kapılarını açmayan Kosantine Valisi onlar için yalnızca surların üzerine yiyecek bir şeyler bırakmakla yetindi. Buradan oğlu Ebû Fâris'in valiliğini yaptığı Bicâye'ye yönelen Ebû İshâk beklemediği bir tepkiyle karşılaştı. Ebû Fâris saltanatı kendisine bırakması şartıyla şehrin kapılarını açacağını bildirince, sultanın vazifesini teslim etmekten başka çaresi kalmadı. Böylece Ebû Fâris Hafsîler Devleti'nin yeni sultanı olarak tahta geçti. Babasından saltanatı devraldıktan sonra İbn Ebû Ümâre

¹⁵¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1726-1727; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 141; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 93-95.

¹⁵² İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 142; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 77; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 95.

ile savaşmak için bir ordu hazırladı. Kardeşi Ebû Zekeriyâ'yı şehre yönetici olarak bırakarak yola çıktı. 682/1283 yılı Rebûlevvel ayında Sinan kalesi yakınlarında Mermecâne düzlüğünde iki ordu karşı karşıya geldiğinde Hafsî ordusu mağlup oldu. Bu şiddetli karşılaşma Ebû Fâris ve kardeşlerinin öldürülmesiyle sona erdi. Savaşta Hafsî ailesinden tek sağ kurtulan Sultan Ebû İshâk'ın kardeşi Ebû Hafs Ömer'di. Hezimet haberi Bicâye'de duyulduğunda şehirde karışıklıklar baş gösterdi. Bicâye halkının ayaklanması sebebiyle Ebû İshâk oğlu Ebû Zekeriyâ ile birlikte şehri terk ederek damadının yanına Tilimsan'a doğru yola çıktı.¹⁵³ Ancak Bicâye halkının seçtiği yeni lider adamlarıyla birlikte onları takip etti. Bir süre sonra arkalarından yetiştiklerinde Ebû İshâk attan düşerek yaralandı. İsyancıların yakaladığı sultan Bicâye'ye geri götürüldü. Burada Dâî İbn Ebû Ümâre'den öldürülme izni gelene kadar hapiste bekletildi. Dâî bu durumu haber aldığı anda yakın adamlarından Muhammed b. İsa b. Dâvûd'u Bicâye'ye göndererek sultanı öldürttü. Böylece Sultan Ebû İshâk ve oğlu Ebû Fâris'in saltanatı sona ermiş oldu.¹⁵⁴

3. İbn Ebû Ümâre-Dâî (682-683/1283-1284)

İbn Ebû Ümâre 28 Şevval 681/29 Ocak 1283 tarihinde Tunus'a girdiğinde "Fazl b. Ebû Zekeriyâ Yahyâ Vâsık" ismiyle halktan biat aldı. Tunus'un Menâre kapısından girişi esnasında insanlar Sultan Yahyâ Vâsık'ın oğlu Fazl olup olmadığını görmek için buraya akın etti. Mezkûr kalabalığın yarattığı izdiham on üç kişinin ölümüne sebep oldu. Yaşanan felaketin ardından yeni sultanın yanında getirdiği Araplar şehri yağmalamaya başladı. İbn Ebû Ümâre ise karışıklıkları durdurabilmek için bedevî Araplardan üç kişiyi tutuklayıp cezalandırdı. Biat almasından yirmi beş gün sonra da yanında getirdiği Arap emirlerden yaklaşık seksen kişiyi tutukladı. Bir sonraki aşamada Hıristiyan askerlerden yüz seksen atlının tutuklanmasını emretti. Hafsî ailesinin Tunus'ta bulunan tüm bireyleri de sultanın emriyle yakalanarak hapsedildi. Sultan Ebû İshâk'ın sâhibü'l-eşgâl'i Ebû Bekir b. el-Hüseyn b. Haldûn'un malı müsadere edilerek

¹⁵³ Abdülvâdî Sultanı oğlu için Ebû İshâk'tan kızını istemiş ve bu hususta söz almıştı. 681/1283 yılında bu evlilik gerçekleşmişti. Babasının vefatından sonra bu oğul yani Ebû Saîd Osman Abdülvâdî Devleti'nin sultanı oldu. İşte Ebû İshâk'ın Tilimsan'a doğru kaçışı bu yakınlık sebebiyledir. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1726.

¹⁵⁴ Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 95-96; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 142-143; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 77-78.

öldürüldü. Sultanlığının ilk dönemlerinde kendisine destek olan veya düşman olan herkesi ayırım gözetmeksizin cezalandırması halkta büyük bir şaşkınlığa sebep oldu.¹⁵⁵

İbn Ebû Ümâre devlet yöneticilerinin atamasını da sultanlığının ilk günlerinde gerçekleştirdi. Daha önceki dönemlerde de Hafsî sarayında önemli görevlerde bulunan Ebû İmrân Mûsâ b. Yâsîn vezirlik görevine getirildi. Bu kişi Dâî'yi Hafsî ailesine tercih ederek onun güvenini kazanmıştı. Kâtibü'l-alâmet makamına Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Yahyâ görevlendirildi. Kâbis yöneticisi iken şehrin kapılarını İbn Ebû Ümâre'ye açan Abdülmelik b. Mekkî de hâcibliğe atandı. Böylece devletin önemli mevkilerine yeni sultanın saltanata ulaşmasına yardım eden kişiler seçilmişti. Fakat bu kişilerin Ebû İshâk'a ihanet etmesi, Dâî'nin zihninde her zaman bir soru işareti oluşturdu. Bu güvensizlik en sonunda bazı suçlamalarla birlikte ortada kesin bir delil olmaksızın Ebû İmrân b. Yâsîn, İbn Endevîn ve Hüseyin b. Abdurrahman ez-Zenâtî'nin tutuklanmasına sebep oldu.¹⁵⁶

Safer ayının başında bu devlet adamlarının cezalandırıldığı günlerde Ebû Hafs Ömer'in Araplardan destek alarak Tunus'a doğru ilerlediği haberleri geliyordu. Ebû Hafs Ömer Mermecâne hezimetinden tek sağ kurtulan Hafsî olarak Hevvâreliler'in mülkü olan Sinan kalesine sığınmıştı. Ona hizmet eden üç Hafsî devlet adamı; Ebü'l-Hasan Ebû Bekir b. Seyyidünnâs, Vezir İbnü'l-Fezâzî ve Muhammed b. Ebû Bekir b. Haldûn bu kaleye onunla birlikte gitmişlerdi. Bu şekilde sağ kurtulan Ebû Hafs Arapları etrafında toplamayı başardı. Buna ilave olarak Rebûlevvel 683/Mayıs-Haziran 1284 tarihinde Ebû Hafs Ömer'le Dâî'nin ordusu Tunus dışında karşı karşıya geldiğinde, Dâî'nin askerleri Ebû Hafs'ın saflarına katılmışlardı. Tek başına kalan Dâî Tunus'a kaçarak savaştan sağ kurtulmayı başardı. Dâî, Ebû Hafs'ın Tunus'u ele geçirmesinin ardından sarayı terk etmek zorunda kaldı. Şehri ele geçiren Ebû Hafs'ın ordusundaki Araplar Dâî'nin bulunmasına kadar burayı yağmaladılar. Dâî İbn Ebû Ümâre Saffârîn çarşısında Endülüslü bir fırıncının evine sığındı. Bir kadının ihbarı üzerine bulunan Dâî İbn Ebû Ümâre tutuklanarak sultana götürülürken sığındığı ev yıkılarak ortadan kaldırıldı.¹⁵⁷

¹⁵⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1728; İbn Kurfüz, *el-Fârisiyye*, 143; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 97-99; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 79-80.

¹⁵⁶ İbn Kurfüz, *el-Fârisiyye*, 144; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 103; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 256.

¹⁵⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1728; İbn Kurfüz'a göre Ebû Hafs Ömer şehre 23 Rebüüssânî 683'te girmiştir. İbn Kurfüz, *el-Fârisiyye*, 145; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 80; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*,

Yeni Sultan Ebû Hafs Ömer, Dâî'ye bizzat Kadı Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ğammaz ve şahitlerin huzurunda Fazl b. Yahyâ (Vâsık) olmadığını itiraf ettirdi. Kendisinin İbn Ebû Ümâre Ahmed b. Merzûk b. Ebû Ümâre olduğunu açıkladı. Önce iki yüz deĝnek ardından da öldürölme cezası verildikten sonra cesedi caddelerde bir eŝeĝin üzerinde dolaŝtırıldı. Bâbü'l-bahr'ın dışına götürölren ceset buradaki düzlüĝe atıldı. Rebiülâhir ayının yirmi üçüncü gecesi (6 Eylül 1284) öldürölren Dâî İbn Ebû Ümâre'nin saltanatı yaklaşık altı ay sürdü. Dâî sultan olarak görev yaptığı süre boyunca Tunus'ta içkinin yasaklanması, içkili konaklama mekânlarının yıkılmasını emretmesi gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Bu konaklama yerlerinin yerine bir camii yaptırmıştır.¹⁵⁸

4. Ebû Hafs Ömer (683-694/1284-1295)

Tarihî kaynaklarda akıllı, faziletli, cömert ve müsamahakâr olarak ifade edilen Sultan Ebû Hafs Ömer b. Ebû Zekerıyyâ'ya 26 Rebiulahir 683/12 Temmuz 1284'te Tunus'ta biat edildi.¹⁵⁹ Ebû Hafs Ömer dönemi Tunus için emniyet ve rahatlık devresiydi. Ancak İfrıkıye toprakları dışarıda her bir taraftan saldırılara maruz kalan gittikçe daralan bir çember içerisindeydi. Bir yıl gibi kısa bir sürede İspanyollar önce adalara daha sonra Hafsîler Devleti'nin sahillerine saldırdı. Ardından Abdülvâdî Sultanına sığınan Ebû Zekerıyyâ'nın amcasının karşısında sultanlığını ilan etmesi Hafsî Devleti'nin toprak bütünlüğüne zarar verdi. Dönemin en önemli vakıası İspanyol donanmalarının 683/1284 yılı Recep/Eylül-Ekim ayında Cerbe adasına demirlenerek işgal girişiminde bulunmasıydı. Cerbe adasının bir kısmı Muhammed b. Sem'un'un diĝer kısmı ise Yahlef b. Emĝar'ın yönetimindeydi. İki yöneticinin de Haricî mezhebinden olması Cerbe adasını Hafsîler Devleti'nden uzakta tutuyordu. Sicilya Kralı Cerbe adasındaki işgalin önderliğini yapıyordu. Kral yaklaşık yetmiş büyüklü

104; Arapların gerçekleştirdikleri yağmaların ardından Tunus'ta yiyecek fiyatları artmıŝtı. Bir süre sonra Araplar çaldıkları malları şehirde satmaya başlayınca halk onlardan alışveriş yapmama kararı almıştır. Ayrıca halk tarafından Arapların şehirde satış yapmasının yasaklanması istenmiŝtir. Bu hususta verilen fetvaları da Venşerîsî kitabında bahis konusu edinmiştir. el-Venşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib*, V/68-69.

¹⁵⁸ İbn Kunfüz onun vefat tarihini 2 Cemaziyelevvel 683/1284 olarak rivayet eder. İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 143, 145; İbnü'ŝ-şemmâ', *el-Edille*, 80; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 99, 104.

¹⁵⁹ Müsamahakârlığına özellikle vurgu yapan kaynaklar, buna en çarpıcı örnek olarak Dâî'nin Hâcibi Fakih Ebü'l-Kâsım'ın sultanla yaşadığı olayı örnek verir. İbn Ebû Ümâre'nin yenilgisinden sonra Sultan Ebû Hafs'ın öfkesinden korkan Ebü'l-Kâsım bir süre saklanır. Ancak bir süre sonra ortaya çıkma ihtiyacı hissederek, barış için sultana bir aracı gönderir. Sultanın cevabı ise "bizim ona olan ihtiyacımız, onun bize olan ihtiyacından daha çoktur. Onun gibi birinin elden kaçırılması piŝmanlıktan başka bir şey getirmez" şeklinde olmuştur. Bu cevaptan sonra saraya gelen hâcib vefat edinceye kadar sultana hizmet etmiştir. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1728; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 105; İbnü'ŝ-şemmâ', *el-Edille*, 81; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 146-147.

küçük gemiyle adayı ele geçirerek, Müslümanlardan yaklaşık olarak seksen bin kişiyi esir aldı. Ayrıca burada kendilerine korunaklı bir kale inşa ederek güvenli bir bölge de oluşturdu. Cerbe adası bu şekilde 740/1339-1340 yılına kadar Hıristiyanların hâkimiyetinde kaldı. 685/1286-1287 yılında Mayurka adası da aynı ordu tarafından ele geçirildi. Ada sakinlerinden su talep etmek için limana yaklaşmak isteyen Hıristiyan askerler ansızın saldırarak binlerce Müslümanı öldürdü. Müslümanların kaçarak adayı boşaltmasıyla Hıristiyanlar buraya tamamen hâkim oldular. Mehdiyye limanına saldırımları da bu adalara yaptıkları saldırıların hemen ardından gerçekleşti. 689/1290-1291 senesinde Mehdiyye sahilini işgal girişimleri ise halkın güçlü bir şekilde müdafaası sayesinde başarısızlıkla sonuçlandı. İç bölgelerden gelen yardımlar sayesinde işgal beşinci günün ardından düşmanın çekilmesi neticesinde sona ermiş oldu.¹⁶⁰

Ebû Hafs Ömer'in tahta çıktığı 683/1284 yılında gerçekleşen bir başka önemli olay Ebû Zekeriyâ b. Ebû İshâk'ın amcasına karşı isyan girişimidir. İbn Ebû Ümâre'nin zulmünden kurtularak Abdülvâdîler Devleti'ne sığınan Ebû Zekeriyâ, amcasının saltanatı devralmasıyla hakkı olan sultanlığı kaybettiğini düşündü. Onu bu düşünceye sevk eden en önemli neden Tunus'tan Ebû Hafs Ömer'in devlet adamları tarafından gelen uyarılardı. Ebû Hafs'ın Mermecâne savaşının ardından Sinan kalesine sığındığı esnada yanında olan üç kişiden biri olan İbn Seyyidünnâs ona bu uyarıları gönderen kişiydi. İbn Seyyidünnâs diğer iki kişiden biri olan Ebû Abdullah Fezâzî'nin Sultan Ebû Hafs Ömer'e kendisinden daha yakın olmasını kıskanmıştı. Fezâzî bedevî Araplara iktâ verme gibi mühim mevkilerde görevler almıştı. Bu sebeple İbn Seyyidünnâs öne çıkabilmek için Ebû Zekeriyâ'yı destekleme kararı aldı. Saltanatı ele geçirebilmek için teşvik edilmeyi bekleyen Ebû Zekeriyâ da hemen harekete geçti.¹⁶¹

Ebû Zekeriyâ Tilimsan'daki Bicâye tüccarlarından borç alarak ihtiyaç duyduğu her şeyi temin etmeye çalıştıktan sonra kendisi için küçük bir birlik oluşturdu. Ancak iki devlet arasındaki barışın sona ermesinden korkan Abdülvâdî Sultanı Osman b. Yağmurasan bu haberi öğrendiğinde onu vazgeçirmeye çalıştı. Ebû Zekeriyâ tüm engellemelere rağmen ava gitme bahanesiyle Tilimsan'dan ayrıldı. Zuğbe kabilesinden Benî Âmir ve Benî Ya'kûb'un lideri Dâvûd b. Hilâl'e sığınarak yardım talep etti. Dâvûd b. Hilâl Abdülvâdî Sultanının Ebû Zekeriyâ'yı kendisine göndermesi çağrılarını

¹⁶⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1728-1729; İbn Kurfûz, *el-Fârisiyye*, 148, 150; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 81.

¹⁶¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1729.

dinlemeyerek onu himaye etmeye devam etti. Bu esnada Benî Zuğbe liderlerinin tamamının desteğiyle Ebû Zekerıyyâ, Hafsî Sultanı ilan edildi. Devâvide reisleri de Hafsî Sultanı olarak Ebû Zekerıyyâ'ya biat etti. Ebû Zekerıyyâ Kosantine etrafındaki Arap kabilelerinden de biat almasının ardından 683/1284 yılında Kosantine şehrini ele geçirdi. Bicâye halkı da valileri ile yaşadıkları sıkıntılar sebebiyle Ebû Zekerıyyâ'yı buraya davet ederek, 684/1285-1286 senesinde onun şehri ele geçirmesine yardım etti. Bu iki şehrin ardından Cezayir de itaatini Ebû Zekerıyyâ'ya bildirdi. Bundan sonra kendisini "Müntehab li-dinillah" olarak isimlendirdi ve hâcibi olarak da Ebü'l-Hüseyn b. Seyyidünnâs'ı atadı.¹⁶²

Ebû Zekerıyyâ Hafsîler Devleti'nin eyalet merkezleri olan Kosantine ve Bicâye'yi ele geçirdikten sonra 685/1286-1287 yılında Tunus'u işgal etmek istedi. Benî Dübâb kabilesi lideri Abdullah b. Rühâb b. Mahmûd'u Tunus'a bir heyetle birlikte gönderdi. Fakat Vezir Ebû Abdullah Fezâzî onların Tunus'a girişine engel oldu. Başkenti ele geçiremeyeceğini anlayan Ebû Zekerıyyâ Kâbis'e giderek burayı muhasara altına aldı. Şehri ele geçiremese de etrafındaki hurma bahçelerini ve evleri yakarak buraya zarar verdi. O, hemen ardından Trablusgarp'a geçtiğinde Osman b. Yağmurasan'ın Bicâye'ye doğru yöneldiği haberini alınca geri dönmek zorunda kaldı. Abdülvâdî Sultanı Osman b. Yağmurasan, Ebû Zekerıyyâ'nın kendisinin rızası olmaksızın isyan etmesine çok kızdı. Sultan bu sebeple Hafsî Devleti'ne olan itaatini yeniledi. Hafsî Devleti'nin bu olaylar karşısındaki beklentisi de Abdülvâdî Sultanının bu tehlikeyi bertaraf etmesi ve Bicâye'yi geri almasıydı. Abdülvâdî Sultanı 686/1287-1288 yılında Bicâye'yi Ebû Zekerıyyâ'nın elinden almak için yola çıktı. Sultan Bicâye'yi bir süre muhasara altında tutsa da iyi korunması sebebiyle şehri ele geçiremedi. Bir süre sonra Ebû Zekerıyyâ şehre ulaştığında, sultan muhasarayı kaldırarak Tilimsan'a geri döndü.¹⁶³

Bir taraftan Ebû Zekerıyyâ tehlikesi henüz bertaraf edilememişken diğer taraftan Aragon Kralı İfrîkiye'yi işgal etmek için bütün fırsatları değerlendiriyordu. Son Muvahhidî Halifesi İbn Ebû Debbûs'un 668/1269 yılında Merînîler tarafından öldürülmesinin ardından oğulları Aragon Krallığına sığınmışlardı. Burada İbn Ebû Debbûs'un kardeşi Ebû Zeyd'in oğulları da bulunuyordu. Aragon Kralı III. Alfonso

¹⁶² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1729.

¹⁶³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1730; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 149.

gelenlere en güzel şekilde ikramlarda bulunurken, onların buraya yerleşmesi için de yardımcı oldu. Zira İfrîkiye ve Mağrib'te başarı kazanabilmesi Muvahhidî Saltanatının son neslinin yardımıyla mümkün olabilirdi. Ya da bu önemli kişiler İfrîkiye ve Mağrib'teki devletler için bir tehdit unsuru olarak kullanılabilirdi. Netice itibariyle Hafsîler Devleti'ni zayıflatma planı içerisinde olan yeni Aragon Kralı III. Alfonso bu durumdan en iyi şekilde istifade etmek istedi. Bu dönemde Hafsîler Devleti ile Aragon Krallığı arasındaki sıkıntılar Cerbe ve Mayurka adalarının işgaliyle başladı. Krallık adalarla yetinmeyerek İfrîkiye'ye inmek istese de bunu hemen yapmayacağını farkındaydı. Daha önceki başarısız girişimler bu coğrafya halkının direnişinin kırılmasının zorluğunu gösteriyordu. Dolayısıyla işgalden önce yapılabilecek en iyi plan, Hafsîler Devleti içerisinde sıkıntılar çıkarmaktı. Aragon Kralı himaye ettiği Muvahhidî hanedan üyesi Osman b. Ebû Debbûs'u rakip olarak Hafsî Sultanının karşısına çıkardı. Ona yardımcı olması için de Sicilya korsanları tarafından esir alınan Benî Dübâb Şeyhi Merğam b. Sâbır görevlendirildi. Merğam b. Sâbır'ın esirliği bu görevi kabul etmesiyle sona erdi.¹⁶⁴

Osman b. Ebû Debbus Kral, III. Alfonso'yla belli şartlar çerçevesinde anlaştı. Aragon Kralı İbn Ebû Debbûs'a yardımcı olarak Merğam b. Sâbır'ı verecek, onlar için bir de donanma gücü hazırlayacaktı. Bunun karşılığında İbn Ebû Debbûs İfrîkiye'yi ele geçirmeye başladığında Aragon Krallığına senelik vergisini ödeyecek, elde ettiği ganimetleri ona gönderecekti. Taraflar arasında anlaşmanın sağlanmasının ardından Aragon Krallığı temsilcisi Komutan Roger de Lauria'nın önderliğindeki donanma 688/1289 yılında Trablusgarp'a ulaştı. Trablusgarp hem Merğam b. Sâbır'ın kabilesinin hâkimiyet alanı olması hem de saltanattan uzak bir mesafede bulunması sebebiyle stratejik bir seçimdi. Merğam b. Sâbır kabilesini İbn Ebû Debbûs'a itaat etmeleri için ikna etti. Daha sonra da Aragon ordusuyla birlikte Trablusgarp'ı uzun bir süre muhasara altında tuttu. Osman b. Ebû Debbûs ve Merğam Trablusgarp etrafında mücadele ederken, Aragon askerleri limanda kendisine uygun bir yer buldu. Bir süre sonra toplanan ganimetlerle istediklerini elde eden Aragon askerleri mücadeleye devam etmeyerek İspanya'ya geri döndü. Aragon ordusunun yalnız bıraktığı İbn Ebû Debbûs, Merğam'ın da ona destek vermekten vazgeçmesiyle tek başına kaldı. Yalnız başına hiç bir şey elde edemeyeceğini anlayan İbn Ebû Debbûs, Kâbis Valisi Abdülmelik b.

---

¹⁶⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1730; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 277-278.

Mekkî'nin davetiyle onun yanına yerleşti. Böylece Hafsîler Devleti'ne karşı yapılan bu isyan hareketi de kendiliğinden sona ermiş oldu.¹⁶⁵

Sultan Ebû Hafs Ömer'in saltanatının son yıllarında Emir Ebû Zekeriyâ Hafsîler Devleti şehirlerinin büyük bir kısmını ele geçirmişti. Kosantine, Bicâye ve Cezayir şehirlerinin yanı sıra 692/1292-1293 yılı itibariyle Zâb ve Biskire şehirleri de onu sultan olarak kabul ettiklerini bildirdi. Böylece Hafsî Devleti'nin güney kısmı da Ebû Zekeriyâ'nın hâkimiyeti altına girmeye başladı. Hafsî Sultanı ise Emir Ebû Zekeriyâ'ya karşı herhangi bir girişimde bulunmadı. Son bölünmeden yaklaşık iki yıl sonra 694/1295 senesi Zilhicce ayında da Sultan ağır bir hastalığa yakalandı. Hastalığının gittikçe ağırlaşması sebebiyle vefat edeceğini düşünerek yerine bir veliaht seçmek istedi. Oğlu Abdullah'ı veliaht olarak tayin ettiğinde Muvahhidî şeyhleri henüz buluşa ermediği için bu karara tepki gösterdiler. Ebû Hafs Ömer veliaht seçimini dönemin tasavvuf önderlerinden biri olan Mercânî ile istişare ettiğinde ise şeyh daha önceki sultanlardan biri olan Yahyâ Vâsık'ın oğlu Ebû Asîde'yi önerdi. Sultan da bu öneriyi kabul ederek veliaht olarak Ebû Asîde¹⁶⁶'yi seçtiğini ilan etti. Sultan veliaht seçiminden bir müddet sonra 24 Zilhicce 694/ 4 Kasım 1295'te vefat etti.¹⁶⁷

5. Muhammed- Ebû Asîde (693-709/1294-1309)

Sultan Ebû Hafs Ömer'in vefatının hemen ardından Muvahhidî şeyhleri, ordu komutanları ve saray ahalisinin tamamı Muhammed Ebû Asîde'ye biat etti. Onun saltanatı devraldığındaki ilk icraati kendisinden önce sultanlığa aday gösterilen Sultan Ebû Hafs Ömer'in oğlu Abdullah'ı öldürtmek oldu. Daha sonra da Sultan Ebû Hafs Ömer'e Abdullah'ın aday gösterilmesi tavsiyesinde bulunan Abdülhak b. Süleyman'ı hapisle cezalandırdı. Onun hapse atılmasının sebebi yalnızca Abdullah'ı sultana tavsiyesi değil, aynı zamanda Ebû Asîde seçildikten sonra da bu hususta ısrar etmesiydi. Abdülhak'ın iki oğlu da sultan tarafından cezalandırılacaklarını düşünerek Tunus'tan

¹⁶⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1730; el-Venşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib*, I/22; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 277.

¹⁶⁶ Sultan Vâsık b. Mustansır oğullarıyla birlikte öldürüldüğünde Vâsık'ın haremi de zor durumda kalmıştı. Buradan kaçan hamile bir cariye şeyh Mercânî'nin zâviyesine sığınarak oğlunu burada dünyaya getirmişti. Ebû Muhammed Mercânî onu Muhammed olarak isimlendirse de, bu zatın onun doğumunu kutlamak için dağıttığı asîde yemeği sebebiyle ismi Ebû Asîde olarak kalmıştı. Bir süre Muhammed ve annesi gizlendikten sonra karışıklar sona erdiğinde saraya geçmişlerdi. Muhammed Ebû Asîde burada saray eşrafiyla birlikte büyümüşü. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1732; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 83.

¹⁶⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1730-1732; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 150-152; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 82; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 110-111.

kaçtı. Abdullah Bicâye'deki Emir Ebû Zekerıyyâ'ya sığınırken, Muhammed Mağribü'l-aksâ'ya giderek burada tasavvuf ehline katıldı. Dönemin önemli tasavvuf önderlerinden biri oldu.¹⁶⁸

Ebû Asîde Tunus'ta saltanatını sağlam bir zemine yerleştirip 698/1298 yılı Recep ayında büyük bir orduyla birlikte Kosantine'ye doğru yola koyuldu. Kosantine'ye ulaşıncaya kadar yol üzerindeki bütün Arap kabilelerini hâkimiyeti altında topladı. Nihayetinde Mîle'ye ulaştıktan sonra Kosantine'ye doğru devam etmeden Ramazan ayında Tunus'a geri döndü. Hafsî Sultanının bu dönemde iç işlerindeki en büyük düşmanı Bicâye'de yeni bir saltanat kurmaya çalışan Emir Ebû Zekerıyyâ idi. Ebû Hafs Ömer döneminde Ebû Zekerıyyâ'ya destek olmayan Abdülvâdî Sultanı Osman b. Yağmurasan, bu dönemde kararını değiştirerek Emir'in yanında yer almaya başladı. Merînîler'in Tilimsan'a yaptığı hücumlar Osman b. Yağmurasan'ı Emir Ebû Zekerıyyâ'dan destek istemeye sevk etti. Ebû Asîde bu ittifaktan önce Abdülvâdî Sultanlığının Ebû Zekerıyyâ'yı ortadan kaldıracağı konusunda ümitliydi. Ancak bu husustaki beklentisi gerçekleşmeyince Merînîler'i Bicâye'ye saldırması için teşvik etmeye başladı. Merînîler Devleti'ne ittifak için sefirler ve değerli hediyeler gönderdi. Bu İttifak talebi Abdülvâdî Devleti'ni ele geçirmek isteyen Merînî Sultanı için de önemli bir fırsattı. Merînî ordusu ittifakın gerçekleşmesinin hemen ardından Bicâye'yi muhasara altına aldı. Bicâye halkının şehri güçlü bir şekilde savunması sebebiyle Merînî ordusu istediği neticeyi elde edemedi. Mağribü'l-aksâ'ya geri dönmek zorunda kaldı. Böylece Ebû Asîde de rakibi Emir Ebû Zekerıyyâ karşısında herhangi bir netice elde edememiş oldu.¹⁶⁹

Hafsîler Devleti'ni zor durumda bırakan yalnızca Emir Ebû Zekerıyyâ değildi. Ebû Hafs'ın sultanlığı döneminden itibaren her fırsatta Tunus ve çevresinde bozgunculuk çıkaran Kuûb kabilesi de Ebû Asîde için büyük bir tehdit haline gelmişti. Kuûb kabilesinin lideri Hidâc b. Ubeydullah bir gün cuma namazı kılmak için Tunus'a geldi. Kuûb kabilesinden nefret eden Tunus halkı onun burada bulunmasından rahatsızlık duydu. Üstelik camiye ayakkabılarıyla giren Hidâc halkta daha da büyük bir öfke uyandırdı. Uyarılara aldırmayan Hidâc, sultanın meclisi olduğu için bu şekilde girdiğini söyledi. Cevaba daha da sinirlenen Tunus halkı namazın ardından onu

¹⁶⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1732-1733; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 112.

¹⁶⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1733; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 112.

öldürerek şehrin sokaklarında cesedini dolaştırdı. Bu durum Kuûb kabilesi içerisinde büyük yankı uyandırdı. Zaten bozguncu bir tabiata sahip olan bedevî Kuûb kabilesi kendilerine Ahmed b. Ebü'l-Leyl'i lider seçerek intikam için İbn Ebû Debbûs'la anlaştı. Kuûb kabilesi bu anlaşmanın ardından hemen harekete geçerek Tunus'u muhasara altına aldı. Diğer yandan Sultan Ebû Asîde'nin ordusu Tunus dışına çıkarak Kuûb Araplarını hezimete uğrattı. Kuûb kabilesi tekrar Hafsî hâkimiyetine girmeyi kabul etse de liderleri Ahmed b. Ebü'l-Leyl tutuklandı. İbn Ebû Debbûs ise bu arbededen istifadeyle Trablusgarp'a kaçmayı başarmıştı. Kuûb kabilesinin yeni lideri Hamza ise kabilesiyle birlikte Hafsî Devleti'nin itaatinden yeniden çıktığını ilan ederek Tunus'u yağmalamaya başladı. Tunus halkı bu sıkıntılı durum karşısında Kasba kapısına dayanarak sultana karşı gösterilerde bulundu. Onlar asıl sorumlunun Hâcib İbn Debbağ olduğunu düşündükleri için onun kendilerine teslim edilmesini istiyorlardı. Sultan ise bunun mümkün olmadığını açıkça bildirince halk bir süre sonra sakinleşti. Ancak Arapların şehirde yaptıkları yağmalar sultan vefat edinceye kadar Tunus halkını rahatsız etmeye devam etti.¹⁷⁰

Hafsî Sultanı Ebû Asîde bu şekilde Tunus'u dahi yönetmekte zorlanırken, Bicâye'deki Emir Ebû Zekeriyâ devletın batısındaki hâkimiyetini daha da sağlamlaştırdı. Ancak bir süre sonra hastalanan Emir oğlu Ebü'l-Bekâ Hâlid'i veliâht tayin ederek 698/1298-1299 yılında vefat etti. Ebü'l-Bekâ Hâlid babasının isyancı siyasetinden farklı olarak görevi devralmasından hemen sonra Ebü'l-Asîde'yle anlaşmaya varmak için çeşitli girişimlerde bulundu. İlk olarak Kadı Ebü'l-Abbâs Gabrînî önderliğinde bir heyeti başkent Tunus'a barış elçisi olarak gönderdi. Heyet, barış talebini Sultan Ebû Asîde'ye ileterek Bicâye'ye geri döndü. Fakat Tunus ve Bicâye'nin anlaşmasını istemeyen birkaç kişi Gabrînî hakkında bazı iddialar ortaya atarak ihanet ettiğini söylediler. İddialarına göre Gabrînî Ebû Asîde ile birlikte Ebü'l-Bekâ Hâlid aleyhinde gizli bir anlaşma yapmıştı. Bu ihbardan hareketle Ebü'l-Bekâ Hâlid onun tutuklanmasını, hemen ardından da öldürülmesini emretti. Bu durumda iki taraf için de herhangi bir neticeye ulaşılamadı.¹⁷¹

İkinci olarak Ebü'l-Bekâ Hâlid'in Hâcibi İbn Cübey iki muhalif arasında arabuluculuk görevini üstlenmek istedi. 705/1305-1306 yılında bir heyetle birlikte

¹⁷⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1734; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 116-119; el-Venşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib*, I/22-23.

¹⁷¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1734-1735.

Bicâye'den Tunus'a doğru yola çıktı. Onun başkanlığındaki heyet oldukça iyi karşılandı ki İbn Cübey Muvahhidî Şeyhi İbnü'l-Lihyânî'nin evinde misafir edildi. Ebû Asîde ve Muvahhidî şeyhlerinden oluşan heyet Bicâye'den gelen anlaşma talebine karşı son derece olumluydu. Ancak İbn Cübey de Ebü'l-Abbâs Gabrînî gibi Ebû Asîde ile ittifak yaptığı suçlamasıyla itham edildi. Bicâye Emiri Ebü'l-Bekâ yanındakiler tarafından İbn Cübey'e karşı kışkırtıldı. Bicâye'ye geri döndüğünde çok iyi bir şekilde karşılanmadığını ve sonunun Gabrînî gibi olacağını gören İbn Cübey hac yapmak için emirden müsaade istedi. Bicâye'den Tunus'a geri dönerek burada bir müddet kaldı. Üstelik yaşanan bu hadisede yalnızca kendisi zor durumda değildi. Kosantine'ye onun aracılığıyla vali olarak atanan damadı Ebü'l-Hasan el-Emin de Bicâye Emirinin kendisine bir şey yapmasından korktu. İbn Cübey'in Tunus'a gitmesinin ardından o da Tunus Sultanına biatini sunarak kendisinin Bicâye'ye değil, Tunus'a tabi olduğunu ilan etti. Bicâye Emiri İbn Cübey'den sonra bu duruma daha da çok sinirlenerek Kosantine'ye gidip şehri ele geçirdi. İşte bu olayın ardından Ebû Asîde ve devlet adamları Ebü'l-Bekâ'nın kuvvetinden korkmaya başladılar. Bu sefer Tunus Bicâye'ye anlaşma için heyetler göndermeye başladı. Tunus ve Bicâye arasındaki sulh durumu "her iki taraftan birinin ölümü durumunda onun yönetimi diğer tarafa itaatini bildirecektir" şartıyla yürürlüğe girmiş oldu. Taraflardan birinin ölümüne kadar da sulh durumu devam ettirildi.¹⁷²

Sulh şartlarının kabulünün ardından Muvahhidî Şeyhi İbnü'l-Lihyânî Cerbe adasını Hıristiyanlar'ın elinden almak için 706/1306-1307 yılında bir orduyla birlikte Tunus'tan yola çıktı. Burada Kastilya Krallığının yaptırdığı kaleyi muhasara altına aldıktan iki ay sonra yiyecek ve mühimmatın tükenmesi bahanesiyle kuşatmayı kaldırdı. Cerbe adasından Cerîd bölgesine geçerek Tûzer'e ulaşıp burada bir müddet kaldı. Cerîd bölgesinin vergilerini topladıktan sonra da Kâbis'e geçti. Kâbis'teyken ordusunu Tunus'a geri göndererek, hac farızası için yola çıkmaya karar verdi. Matvî *Saltanatü'l-Hafsiyye* adlı eserinde onun bu kararında Sultan Ebû Asîde'nin Emir Ebü'l-Bekâ'dan önce ölme ihtimalinin belirleyici olduğu yorumunda bulunur. Lihyanî, Tunus ve Bicâye arasında yapılan bu anlaşmadan çok geçmeden pişmanlık duymuştur.¹⁷³

¹⁷² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1735-1737.

¹⁷³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1737; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 117-118; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 301-304.

Sultan Ebû Asîde 709/1309 yılında geçirdiği bir hastalık sebebiyle bir veliaht tayin etmeden vefat etti. Onun vefatının ardından sulh antlaşması gereğince Ebü'l-Bekâ Tunus'daki Hafsî yönetimini devralacaktı. Ancak Muvahhidî şeyhleri bu anlaşmayı uygulamaktan vazgeçti. Şeyhler Tunus'u Ebü'l-Bekâ'ya teslim etmeyerek Hafsî hanedan üyelerinden Ebû Bekir'e biat etmeye karar verdiler. Sultan Ebû Asîde'nin hastalık haberini alan Ebü'l-Bekâ ise Tunus'un onun ölümü durumunda antlaşmayı bozacağına farkındaydı. Kuûb kabilesi liderleri de Ebü'l-Bekâ'nın huzuruna gelerek Tunus'u ele geçirmesi konusunda ısrarcı oldular. Kuûb kabilesi daha önce yaşamış oldukları sıkıntılardan dolayı bu durumun intikam için iyi bir fırsat olduğunu düşünüyordu. Ebü'l-Bekâ Hâlid öncelikle Cezayir'e gitmek için yola çıksa da buradan Tunus'a yöneldi. Tunus'a ulaştığı esnada da Ebû Asîde'nin vefatı ve Muvahhidî şeyhlerinin sultan olarak Ebû Bekir'e biat ettiği haberi kendisine ulaştı.¹⁷⁴

Ebü'l-Bekâ'nın geliş haberi Tunus'ta süratli bir şekilde yayıldı. Yeni Sultan Ebû Bekir onunla karşılaşmayı göze alamazken, vezirleri Ebû Ya'kûb b. Yezdûten ve Ebû Abdullah b. Yarziken Tunus ordusunun başında harekete geçti. Bedevî Arap kabilelerinden Ebü'l-Leyl, Ebü'l-Bekâ'nın yanında yer alırken; Mühelhel, Hafsî Sultanının saflarında bulunuyordu. İki tarafın karşılaşması Ebü'l-Bekâ'nın Tunus ordusunu mağlup etmesiyle neticelendi. Mühelhel Arapları çöl tarafına doğru kaçışınca Tunus ordusu da süratli bir şekilde şehre doğru geri çekildi. Bir süre sonra Sultan Ebû Bekir b. Abdurrahman ordusuyla birlikte şehirden çıkarak savunmaya geçti. Sultan Ebû Bekir, Ebü'l-Bekâ'ya yaklaştığında yanındaki ordu Ebü'l-Bekâ'nın tarafına geçmeye başladı. Böylece yalnız başına kalan Ebû Bekir kaçarak kendini kurtarmaya çalıştı. Fakat Ebü'l-Bekâ'nın yanındakiler arkasından giderek sultanı öldürdü. Onun öldürülmesinin hemen ardından Muvahhidî şeyhleri, Hafsî devlet adamları ve fukahâ Ebü'l-Bekâ'ya gelerek itaatlerini bildirdi. Böylece Ebü'l-Bekâ Tunus'u ele geçirerek sultanlığını ilan etmiş oldu.¹⁷⁵

6. Ebü'l-Bekâ Hâlid-Nâsır li-dinillah (709-711/1309-1311)

Ebü'l-Bekâ Hâlid 27 Rebiulahir 709/ 4 Ekim 1309 tarihinde halkın biatini alarak saltanatı devraldı. Sultan olduğu ilk anda devlet ricalinin görevlendirmelerini

¹⁷⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1737-1738; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 83; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 121-122.

¹⁷⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1738; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 84; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 122-124.

gerçekleştirdi. Ebû Ya'kûb b. Yazdûten Muvahhidî şeyhliği, Ebû Abdurrahman Yakub b. Ğamer de hâciblik görevine yeniden atandı. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebü'l-A'lâm Muvahhidî şeyhliğinde İbn Yazdûten'in yardımcısı olacaktı. Bununla birlikte sâhibü'l-eşgâlliğe Mansûr b. Fazl b. Müzenî görevlendirildi. Hâcib İbn Ğamer'in tavsiyesiyle sultanın kardeşi (Ebû Yahyâ) Ebû Bekir de Kosantine'ye vali olarak atandı. Hâcib bu tavsiyesiyle birlikte sultandan Ebû Bekir ile birlikte Kosantine'ye görevlendirilmesini talep etti. İbn Ğamer Ebû Bekir'in sultan olmasını istiyordu. Onu bu amaçla Ebü'l-Bekâ'ya muhalif olarak yavaş yavaş hazırlamaya başladı. Bu uğraşlar neticesinde Kosantine Valisi Ebû Bekir Hâcibi İbn Ğamer'in de desteğiyle 711/1311 yılında isyan ederek sultanlığını ilan etti. Bundan sonra Kosantine'nin etrafındaki şehirlerden kendisine destekçi toplamaya başladı. Onun desteğini talep ettiği kişilerden biri Bicâye Valisi Ebû Abdurrahman Sanhâcî idi. O bu bölgede Sanhâce kabilesinin de desteğiyle güçlü bir yönetim sergiliyordu. Ayrıca onu atayan Sultan Ebü'l-Bekâ'ya da sıkı sıkıya bağlıydı. Ebû Bekir onu itaate davet ettiğinde ise hem bu bağlılıktan hem de Hâcib İbn Ğamer'i sevmemesinden dolayı itaatini arz etmedi. Bunun üzerine Bicâye'ye bir sefer düzenleyen Ebû Bekir, şehri muhasara etse de başarılı olamadı.¹⁷⁶

Ebü'l-Bekâ Hâlid komutanı Zâfir'i orduyla birlikte Bâce'ye¹⁷⁷ gönderdi. Ebû Bekir ise bu ordunun bir süre sonra Kosantine'ye geleceğini düşündü. Aynı zamanda daha önce Ebû Asîde döneminde hacca giden Muvahhidî şeyhi İbnü'l-Lihyânî'nin geri döndüğünü ve Trablusgarp'ta bedevî Arapların kendisine biat ettiği haberini aldı. Bunun üzerine İbn Ğamer'le birlikte siyasî bir plan hazırlandı. İbn Ğamer, Ebû Bekir'le kavga etmiş gibi görünerek İbnü'l-Lihyânî'nin yanına gidecekti. Onu Hafsî sultanı olmaya teşvik ederek bedevî Araplarla birlikte Tunus'u onun adına almak için yardımcı olacaktı. Emir Ebû Bekir ise bu sayede İbn Ğamer'e düşman olan Bicâye Valisi Sanhâcî'ye hâciblik teklif ederek bir tuzak kuracak ve sonrasında onu ortadan kaldıracaktı. İki taraf da bu planı hiçbir problemle karşılaşmaksızın gerçekleştirdi. İbn Ğamer, İbnü'l-Lihyânî'yi Tunus'a doğru sefere çıkmaya ikna ederken; Ebû Bekir Kosantine'ye doğru yola çıkan Bicâye Valisinin öldürülmesini emretti. Böylece

---

¹⁷⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1738-1739; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 124-125; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 156.

¹⁷⁷ Akdeniz'den yaklaşık kırk kilometre uzaklıkta iç kısımdadır. Tunus'la arasında da seksen kilometreden fazla mesafe bulunur. el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, 1983, II/66.

Bicâye'yi herhangi bir savunma olmaksızın ele geçirerek Hafsîler Devleti'nin batısında yeni bir saltanat oluşturmuş oldu.¹⁷⁸

Kuûb Araplarının desteğini alan İbnü'l-Lihyânî Tunus'u ele geçirmek için yola çıktı. Öncü birlik olarak Kuûb kabilesinin kollarından biri olan Ebü'l-Leyl oğullarını görevlendirdi. Sultan Ebü'l-Bekâ ise onların önünü kesmek için komutanı Zâfir'i Bâce'ye doğru gönderdi. Ebü'l-Leyl oğullarının birliği Hafsî ordusunu yenerek Tunus'a doğru ilerledi. Bu birlik 711/1311 yılı Cemaziyelevvel'de şehre ulaşarak şehrin meydanında devlet ileri gelenlerinden bir kişiyi öldürdü. Kadı Ebû İshâk b. Abdürrâfi sultanı savaşması için cesaretlendirmeye çalıştı. Ancak sultan hastalığını bahane göstererek bu grupla karşı karşıya gelmekten kaçındı. Neticede de sultanlıktan feragat ettiğini açıkladı. Daha sonra Ebü'l-Leyl oğulları tarafından tutuklanarak sarayında öldürüldü.¹⁷⁹

7. Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Lihyânî (711-718/1311-1318) ve Muhammed b. Ebû Yahyâ b. Lihyânî-Ebû Darbe(718/1318)

Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Lihyânî, Ebü'l-Bekâ'nın öldürülmesinin hemen ardından Recep ayında Tunus'a ulaşarak burada sultanlığını ilan etti. Tunus'ta idarî mevkilerde görevlendirmelerde bulundu. Bu görevlere çoğunlukla yakın olduğu kişileri tayin etti. İlme olan sevgisi sebebiyle siyaset işlerini kendisi yerine bir vekil tayin ederek yaparken, ilimle ilgili faaliyetlere daha çok önem verdi. Bu sebeple onun döneminde idarî durum gittikçe zayıfladı. Hâcib İbn Ğamer ise İbnü'l-Lihyânî'nin yanındaki görevlerini tamamladıktan sonra Emir Ebû Bekir'le barıştığını beyan ederek Bicâye'ye geri döndü.¹⁸⁰

İbn Ğamer Bicâye'ye hâcib olarak geri döndüğünde bu süreçte Ebû Bekir ile yakın irtibat kurmuş herkesi görevinden uzaklaştırdı. Bunlardan biri de Ebü'l-Bekâ'nın öldürülmesi esnasında salıverilen Komutan Zâfir idi. O Tunus'tan kaçarak Ebû Bekir'e sığınmış, Kosantine valiliği ile taltif edilmişti. Dolayısıyla Ebû Bekir ve Zâfir arasında bir yakınlık oluşmuştu. Ancak İbn Ğamer, Ebû Bekir'e kendisinden başka kimsenin yakın olmasına tahammül edemezdi. Bu sebeple Zâfir'i bir komployla Endülüs'e

¹⁷⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1739-1740; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 126-127; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 159.

¹⁷⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1740; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 84-85; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 127.

¹⁸⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1740; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 84-85; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 129-130.

sürdürmeyi başardı. Bunun gibi birçok devlet adamı Bicâye’de onun kurduğu planlarla Ebû Bekir’in yanından uzaklaştırıldı. Daha sonra İbn Ğamer’in ikinci planı Ebû Bekir’i de Bicâye ve Kosantine’den uzaklaştırmaktı. Bu esnada o da Bicâye ve çevresinde mutlak nüfuz sahibi olarak kalacaktı. Emir Ebû Bekir büyük bir orduyla birlikte önce Kosantine’ye ardından Tunus’a doğru ilerledi. İbnü’l-Lihyânî ise onun buraya geliş haberini alır almaz Tunus’tan kaçmak için hazırlıklara başladı. Saray içerisindeki kitaplara kadar her şeyi satan sultan şehirde bir savunma hattı oluşturduktan sonra ailesini de yanına alarak Kâbis’e kaçtı. Daha önce cinayet işlediği için kadı tarafından hapisle cezalandırılan oğlu Muhammed’i ise Tunus’ta bırakmak zorunda kaldı.¹⁸¹

Diğer taraftan Emir Ebû Bekir Tunus’a doğru yola koyulduğunda yol üzerindeki Arap kabileleri ona yardımcı olmak için söz verdiler. Emir Bâce’ye ulaştığında, Tunus’ta vekil bırakılan komutan telaşa kapılarak Kâbis’teki Sultan İbnü’l-Lihyânî’ye haber gönderdi. Fakat o buraya dönemeyeceğini bir mektupla bildirdi. Tunus’ta kalan ordu da bu haber üzerine İbnü’l-Lihyânî’nin hapisteki oğlu Muhammed’i önder tayin etti. Bu ordu Tunus’tan ayrılarak Kayrevan’a doğru geri çekildi. Ebû Bekir, Muhammed komutasındaki bu orduyu Kayrevan’da mağlup ederek 718/1318 yılı Recep ayında Tunus’a girdi. Ancak girdikten yedi gün sonra burada istikrarı sağlayamayacağını anlayarak Bicâye’ye geri döndü. Onun Bicâye’ye doğru yola çıkmasının hemen ardından ise Muhammed (Ebû Darbe) Tunus’a gelerek halktan biat alarak saltanatını ilan etti. Bu durumu haber alan İbnü’l-Lihyânî ise oğlunun yanına Tunus’a dönmek yerine Trablusgarp’a geçerek burada yeni bir meşihat meclisi kurdu. İbnü’l-Lihyânî oluşabilecek herhangi bir olumsuz durumda Mısır’a doğru kaçmak için İfrîkiye’nin en uzak noktasında bulunuyordu.¹⁸²

Ebû Bekir Bicâye’ye geri döndüğünde İbn Ğamer tarafından şehre alınmadığı için Kosantine’ye gitmek zorunda kaldı. İbn Ğamer’in ne kadar tehlikeli olabileceğini de bu esnada fark etti. Ebû Bekir Tunus’a geri dönebilmek için İbn Ğamer’den ordu oluşturması için son bir ricada bulundu. İbn Ğamer ise onu Bicâye’den uzak tutmak için yardımcı olmaya hazırды. Ebû Bekir adına bölgedeki kabilelerden asker toplayarak büyük bir ordu oluşturdu. Ebû Yahyâ bu orduyla birlikte 718/1318 yılında Tunus

¹⁸¹ İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 1741-1742; İbnü’ş-Şemmâ’, *el-Edille*, 85-86; Zerkeşî, *Târihü’l-devleteyn*, 131-132.

¹⁸² İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 1742-1743; İbnü’ş-Şemmâ’, *el-Edille*, 87; Zerkeşî, *Târihü’l-devleteyn*, 132-135.

üzerine sefere çıktı. Muhammed'in ise Tunus surlarını güçlendirmek dışında Ebû Bekir karşısında yapabileceği hiçbir şey yoktu. O kadar ki maiyetindeki Arap kabilelerinin isteklerini karşılamaya çalışırken surları güçlendirecek maddî imkânı da kalmadı. Bundan sonra isteklerinin karşılanamadığını gören Arap askerler de Ebû Bekir'in tarafına geçtiler. Yalnız başına kalan Muhammed (Ebû Darbe) az sayıda askeriyile birlikte savunma gerçekleştirmeye çalışsa da bunun mümkün olmadığını görerek Tunus'tan Kayrevan'a kaçtı. Tunus'ta kalan ailesi ise Ebû Bekir'e şehri teslim etmemek için direndi. Ancak bir süre sonra dayanamayarak onlar da Mehdiyye'ye kaçtı. İbnü'l-Lihyânî ise Ebû Bekir'in Tunus'u ele geçirdiği haberini aldığı anda, Trablusgarp'tan Mısır'a giderek Memlûk Sultanı Kalavun'un yanına sığındı.¹⁸³

8. Ebû Yahyâ Ebû Bekir-Mütevekkil (718-747/1318-1346)

Hafsî Emiri Ebû Yahyâ Ebû Bekir nihayet 718/1318 yılı Şevval ayında Tunus'taki saltanatı devralarak tüm ülkeye hâkim olabildi. Buradaki tek istisna Ebû Yahyâ'ya direnen Muhammed Ebû Darbe'nin sığındığı Mehdiyye ve İbnü'l-Lihyânî'nin Mısır'a giderken vekil bıraktığı İbn Ebû İmrân yönetimindeki Trablusgarp şehriydi. Diğer taraftan Kosantine ve Bicâye şehirleri sultana tabi gözükseler de İbn Ğamer'in yönetimi altındalardı. Aslında her ne kadar İfrîkiye toprakları Sultan Ebû Bekir'in elinde bir bütün olarak gözükse de her an bir isyan hareketi çıkarabilecek potansiyele sahipti.¹⁸⁴

Bicâye yöneticisi İbn Ğamer bir süre sonra hastalanarak vefat etti. Ölmeden önce oğlu Ali b. Ğamer'i buraya yönetici tayin etmişti. Bu topraklarda tekrar söz sahibi olabilmek için fırsat bekleyen sultan da İbn Seyyidünnâs'ı İbn Ğamer'in servetine el koymak üzere buraya görevli tayin etti. İbn Seyyidünnâs serveti toplayarak Ali b. Ğamer'le birlikte Tunus'a geldi. Hafsî Sultanı bundan sonra Bicâye ve Kosantine'ye oğullarını yönetici tayin etti. 720/1320 yılında oğlu Ebû Abdullah'ı Kosantine'ye, diğer oğlu Ebû Zekeriyâ'yı Bicâye'ye vali olarak atadı. Ebû Abdullah b. Kâlûn ikisi için de hâcib olarak görevlendirildi. Ebû Abdullah b. Kâlûn hâciblik görevi için Bicâye ve Kosantine'ye gittiğinde, devlet adamları onunla ilgili sultanı etkilemeyi başardılar. Onların gözünde İbn Kâlûn fırsat bulduğu anda sultanın oğullarını isyana teşvik edebilirdi. Bu endişelerle sultan İbn Kâlûn'u Tunus'a çağırarak İbn Seyyidünnâs'ı

¹⁸³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1743; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 135-137.

¹⁸⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1743-1744; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 87.

Bicâye'ye hâcib olarak gönderdi. Muvahhidî şeyhlerinin önerisi üzerine Kosantine'ye hâcib olarak da Zâfir'i görevlendirdi. Bu şekilde Sultan Ebû Bekir saltanatının batı kısmını kendisi için güvenli bir bölge haline getirdi.¹⁸⁵

Hafsî Sultanının düşmanlarından biri olan Ebü'l-Leyl kabilesi liderleri Tunus'u sultanın elinden alabilmek için bir müttefik arıyorlardı. Trablusgarp yöneticisi Ebû İmrân'a giderek kendilerine liderlik yapmasını teklif ettiler. Muhammed b. Ebû İmrân'ın kabulüyle birlikte ani bir baskın yapma planıyla Tunus'a doğru yola çıkıldı. Hafsî Sultanı haberi alır almaz kendisi için hazırladığı güvenli bölgeye Kosantine'ye doğru geri çekildi. Bu esnada görevden alınmasının intikamını almak için fırsat bekleyen Hâcib İbn Kalûn Tunus halkını Ebû İmrân'a itaate davet etti. Böylece Tunus'u Ebû İmrân'ın saltanatı için hazırlayarak Hafsî Sultanından intikam almış oldu. 721/1321 yılı Ramazan ayında Muhammed b. Ebû İmrân buraya gelerek saltanat merkezini ele geçirdi. Bir sene sonra Sultan Ebû Bekir Kosantine'de ordusunu toparlayarak Tunus'a yöneldi. Bu yılın safer ayında karşı tarafı ağır bir hezimete uğratarak Tunus'u geri almayı başardı. Ancak sultan Tunus'ta sadece kırk gün kalabildi. Ebû İmrân, Ebü'l-Leyl oğulları ile birlikte Tunus'a saldırarak burayı geri aldı. Bu saldırı sonrasında Hafsî Sultanı yeniden Kosantine'ye geri döndü. Burada altı ay kalarak gücünü topladıktan sonra geri dönerek Ebû İmrân ve müttefiği Ebü'l-Leyl oğullarını yeniden Tunus'tan çıkarmayı başardı.¹⁸⁶

Hamza Ebü'l-Leyl ve Ebû İmrân saltanatı elde etme yolunda büyük çaba sarfetseler de başarılı olamamışlardı. Ebü'l-Leyl oğulları ikinci kez şanslarını Mehdiyye'deki Muhammed'le birlikte denemek istediler. Ebü'l-Leyl lideri Hamza ve Ebû Darbe ittifak yaparak Abdülvâdî Sultanı Ebû Tâşfin'den yardım talep ettiler. Abdülvâdî Sultanı Ebû Tâşfin de devletin sınırlarını genişletmek için bu fırsatı değerlendirmek istedi. Böylece istekleri üzerine onlar için Mûsâ b. Ali el-Kürdî önderliğinde bir ordu görevlendirdi. Abdülvâdî ordusu Sultan Ebû Bekir'in ordusu tarafından 723/1323 yılı Şaban ayında Tunus yakınlarında büyük bir hezimete uğratıldı. Ebû Darbe ve Mûsâ b. Ali hezimetin ardından Abdülvâdî Sultanının yanına geri döndü. Diğer taraftan Ebü'l-Leyl kabilesi Hafsî hanedan üyesi olduğunu iddia eden İbrahim b. Şehîd'in liderliğinde Recep 725/Haziran-Temmuz 1325'te Tunus'u ele geçirdi. Sonuç

¹⁸⁵ Zâfir İbn Ğamer tarafından Endülüs'e sürülmüş, buradan Mağribü'l-aksâ'ya gelmiş, en sonunda Ebû Bekir'in sultan olduğunu haber alınca Tunus'a gelmişti. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1744-1745.

¹⁸⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1745-1746.

olarak Sultan Ebû Bekir yeniden Kosantine'ye dönmek zorunda kaldı. Birkaç ay sonra Hafsî Sultanı Tunus'u geri almak için yeni bir sefer düzenledi. Sultan Ebû Bekir 725/1325 yılı Eylül-Ekim/Şevval ayında Tunus'u İbrahim b. Şehîd'in elinden aldı.¹⁸⁷

Hafsî Sultanına karşı yapılan isyan girişimlerinden biri de kardeşi tarafından gerçekleştirildi. Sultanın Muhammed, Abdülaziz ve Abdurrahman adında üç kardeşi de yanında bulunuyordu. Abdurrahman'ın vefatının ardından Muhammed ve Abdülaziz Sultanın saltanattaki destekçileri oldular. Ancak bir süre sonra Abdülaziz hırsına yenik düşerek, Abdülhak b. Osman'ın isyan teklifini kabul etti. Abdülhak b. Osman Endülüs'ten kaçarak Tunus sultanına sığınan devlet ricalinden biriydi. İki birlikte 729/1329 yılı Ocak-Şubat/Rebûlevvel ayında Tunus'taki Arap mahallelerine yardım çağrısı için gittiler. Fakat onlar sultan karşısında hiçbir şey yapamayacaklarını bildirince, Abdülhak b. Osman Tilimsan'a kaçtı. Abdülaziz ise bu Arapların himayesini kabul ederek Tunus'taki mahallelerinde yaşamaya başladı. Bu durum sultana haber verilince o da komutanı Muhammed b. Hakîm'i Abdülaziz'i öldürtmek için görevlendirdi. Abdülaziz kısa süreli bir çatışmanın ardından öldürülerek Tunus'a defnedildi.¹⁸⁸

Abdülhak b. Osman ise Tilimsan'da da rahat durmayarak, Abdülvâdî Sultanı Ebû Tâşfin'i Hafsîler Devleti'yle savaşması için ikna etti. Ebû Tâşfin Zenâte kabilesinin birlikleriyle birlikte Yahyâ b. Mûsâ komutasında bir orduyu 729/1328-1329 yılında İfrîkiye'ye doğru gönderdi. Sultan Ebû Bekir de bu orduyu durdurabilmek için yola çıktı. İki devletin ordusu Hevvâre beldesinin yakınlarında Riyas mevkiinde karşı karşıya geldi. Tilimsan ordusunun başarılı bir savaş sergilemesi neticesinde Hafsî ordusu mağlup oldu. Hafsî Sultanının karargâhı dahi ele geçirilerek iki oğlu Ahmed ve Ömer esir alındı. Daha sonra Tilimsan Sultanı bunları salıvererek babalarının yanına gönderdi. Tilimsan ordusu komutanı Yahyâ Tunus'a kadar ilerleyerek 731/1330 yılı Safer ayında burayı ele geçirdi. Bir müddet sonra Tilimsan'a geri dönünce Sultan Ebû Bekir de Kosantine'den çıkarak Tunus'a gelip saltanatını geri aldı.¹⁸⁹

Sultan Ebû Bekir artık en kuvvetli düşmanı olarak Abdülvâdîler'i görüyordu. Sultanları Ebû Tâşfin Hafsîler Devleti'ne karşı isyan girişiminde bulunacak kişileri hem

¹⁸⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1747.

¹⁸⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1749.

¹⁸⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1739; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 89.

himaye ediyor hem de savaşmaları için destek oluyordu. Bu durum karşısında Ebû Bekir Merînîler'le ittifak kurarak Abdülvâdîler Devleti'ni ele geçirmeyi düşündü. Oğlu Ebû Zekeriyâ ve Muvahhidî Şeyhî İbn Tafragîn'i Merînî Sultanı Ebû Saîd Osman'a gönderdi. Merînî Sultanı onları çok güzel bir şekilde karşılayarak taleplerini dinledi. İki taraf için de ortak düşman olan Abdülvâdîler'e karşı önerilen ittifakı kabul etti. Ebû Saîd Osman daha önce komutanlarından birini 721/1321-1322 yılında Sultan Ebû Bekir'in kızını kendi oğluna istemesi için Tunus'a göndermişti. Ancak Sultan Ebû Bekir o esnada bir isyan hareketiyle meşgul olduğu için talebe herhangi bir cevap verememişti. Hafsî heyetinin Mağrib'e gelişiyle birlikte Merînî Sultanı teklifini yineledi ve heyetle birlikte dönürlük talebini de Tunus'a göndermiş oldu. Sultan Mûtevekkil gelen haberi olumlu karşılayarak kızı Fatıma'yı Merînî Velihtı Ebü'l-Hasan'la nişanladı. Hafsî Sultanı 731/1330-1331 yılında da Muvahhidî şeyhleri Ebü'l-Kâsım b. Atuv ve Muhammed b. Süleyman en-Nâsik'in de önderlik ettiği bir düğün heyetiyle birlikte kızı Fatıma'yı Mağrib'e gönderdi.¹⁹⁰

Merînî Sultanı Ebû Saîd Osman Hafsî Sultanına verdiği söz gereğince bir yandan ordusunu Tilimsan'a doğru sevk ederken bir yandan da gelini Fatıma'yı karşılamak için Fas'tan ayrıldı. Karşılama için Melviye vadisine¹⁹¹ ulaştığında ise aniden rahatsızlanarak vefat etti. Oğlu Ebü'l-Hasan hem vefat eden babasının cenazesini hem de nişanlısı Fatıma'yı alarak Fas'a geldi. Sultanlık için biat aldıktan sonra düğünü yapıldı. Tilimsan'a Ebû Saîd tarafından gönderilen ordu ise Hafsî Sultanının buraya ulaşamaması sebebiyle Fas'a geri döndü. Daha sonra Ebü'l-Hasan babasının verdiği söz gereğince 732/1331-1332 yılında kayınpederi Hafsî Sultanıyla Tilimsan yakınlarında buluşmak niyetiyle harekete geçti. Üstelik Ebü'l-Hasan kayınpederi daha buraya ulaşmadan Tilimsan'ı muhasaraya başladı. Hafsî Sultanı Ebû Bekir ise yol üzerindeki Bicâye'yi Abdülvâdîler'den geri almak için kuşatma altına almıştı. Kuşatmanın uzaması sebebiyle de söz vermesine rağmen Tilimsan'a Ebü'l-Hasan'ın yanına yardıma gelememişti. Ebü'l-Hasan ise bir ay boyunca kış şartları ağır bir hal alana kadar burada bekledi. Bu esnada muhasara altındaki Abdülvâdî Sultanı Ebû Tâşfin ise Ebü'l-Hasan'a tuzak kurarak kendisini kurtarmaya çalışıyordu. Ebü'l-Hasan'ın kardeşi Ebû Ali,

¹⁹⁰ Merînî Velihtı Ebü'l-Hasan ile Hafsî Sultanının kızı Fatıma'nın düğün hazırlıkları oldukça gösterişli olmuştur. İbn Haldûn düğün hazırlıklarını; "mehri, çeyizi, düğünü oldukça şaşaalıdır ki günümüzde dahi konuşulmaktadır" şeklinde tavsif etmiştir. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1750; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 140-141; İbrahim Harekât, *el-Mağrib abre't-târih* (Dârü'l-beyzâ: Dârü'r-reşâd, 2000), II/35.

¹⁹¹ Fas yakınlarında bir vadi. el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, 2/841.

Abdülvâdî Sultanı Ebû Tâşfin'in teşvikiyle valilik yaptığı Sicilmâse'de isyan etti. Sonuç olarak Ebü'l-Hasan kardeşinin isyan haberini aldığıında, İbn Tâşfin de muhasaradan kurtulmuş oldu.¹⁹²

Ebü'l-Hasan Tilimsan'daki muhasarayı kaldırdıktan sonra kardeşinin çıkardığı isyanı bastırmaya giderek Sicilmâse'yi kuşatma altına aldı. Yaklaşık bir yıl sonra Ebû Ali'nin isyan girişimine son verebildi. Bu esnada Ebû Tâşfin fırsattan istifade ederek Merîni topraklarının küçük bir kısmını ele geçirdi. Ebû Ali'nin isyanını Muharrem 734/1333'te bastıran Ebü'l-Hasan Ebû Tâşfin'in saldırılarını geri püskürterek tekrar Tilimsan'a yöneldi. Bu sefer niyeti kendisine karşı düzenlenen komplonun intikamını alarak Ebû Tâşfin'i ortadan kaldırmaktı. Bu esnada da Hafsî Devleti'ne kendisine yardım etmesi için birkaç kez haber gönderdi. Ancak Hafsî Sultanı Ebû Bekir ülkesindeki isyanlarla uğraştığı için Merîni Sultanına destek olamadı. Ebü'l-Hasan Tilimsan şehrini 735/1334-1335 yılından itibaren iki yıl boyunca muhasara altında tuttu. Ebû Tâşfin'in önderliğinde Tilimsan halkı muhasaraya tüm gücüyle direniyordu. Nihayet Merîni Sultanı 27 Ramazan 737/29 Nisan 1337 tarihinde Tilimsan şehrini ele geçirerek Ebû Tâşfin ve oğullarını öldürdü. Bu zaferin sonucunda Ebü'l-Hasan Memlûklü Sultanı Muhammed b. Kalavun'a hediyeler göndererek bir devleti ortadan kaldırdığını müjdeledi. Büyük bir ihtimalle bu zaferin Memlûklü Sultanına bildirilmesindeki amaç Merîni Sultanının bölgedeki üstünlüğünü göstermekti.¹⁹³

Diğer taraftan Hafsî Sultanı Bicâye'deki mücadelesini sürdürürken, bir yandan da ülkenin güneyine doğru ilerleyerek Mesîle'deki¹⁹⁴ Devâvide Araplarının itaatini aldı. Mesîle şehrini ele geçirerek surlarını yıktırdı. Tam da bu esnada bir önceki Sultan İbnü'l-Lihyânî'nin oğlu Abdülvâhid b. Lihyânî Mısır'dan İfrîkiye'ye dönerek saltanat iddiasıyla biat almaya başlamıştı. Abdülvâhid b. Lihyânî Dübâb Araplarının yanına gelerek onlardan destek aldı. Kâbis yöneticisi İbn Mekkî ve Ebü'l-Leyl oğulları da ona biat ettiklerini ilan ettiler. Abdülvâhid b. Lihyânî tüm bu desteklerle birlikte Ebû

¹⁹² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1750; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 141; Muhammed İsa Harirî, *Târihü'l-Magribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs fi'l-Asri'l-Merîni* (Kuveyt: Dârü'l-Kalem, 1985), 110-111; Harekât, *el-Mağrib*, II/35.

¹⁹³ Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 149-150; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 365-366. Kayınpederi Sultan Ebû Bekir hayattayken de Merîni Sultanının İfrîkiye'yi ele geçirmek isteğinin farkındaydı. Tilimsan'ı ele geçirmesi Tunus'a gelişinin habercisi gibi görülüyordu. Brunschvig, *Târihu İfrîkiyye*, I/189-190; Harirî, *Târihü'l-Magrib*, 111-113.

¹⁹⁴ Nûmedya çölüne doğru Bicâye'den yaklaşık yüz kırk mil uzaklıkta bir şehir. el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/52.

Bekir'in yokluğundan istifadeyle 732/1332 yılında Tunus'u ele geçirdi. Abdülvâhid'in şehre girişinden on beş gün sonra Hafsî Sultanı gönderdiği küçük bir birlikle şehri onlardan geri aldı. 732/1332 yılı Ramazan bayramında şehre giren Ebû Bekir şehri bir kez daha düşmanlarının elinden kurtarmış oldu.¹⁹⁵

Hafsî Sultanı saltanatı ele geçirdiği ilk günden itibaren hem içeride hem de dışarıda düşmanlarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bicâye'ye oğullarına hâcib olarak gönderdiği İbn Seyyidünnas da daha önce Tilimsan Sultanı Ebû Tâşfîn tarafından görevlendirilen Mûsâ b. Ali'yle işbirliği yapmıştı. İki taraf da sultanlarına komplo kurmaya hazırlanıyordu. Ancak bir süre sonra bu ittifak ortaya çıkınca, Ebû Bekir İbn Seyyidünnas'ı Tunus'a yanına çağırarak sarayda ikamet etmesini istedi. Daha sonra sultan düşmanlarından fırsat bularak Tunus'ta hâkimiyetini tam olarak elde edince, onu tutuklatarak 733/1332-1333 yılında öldürttü.¹⁹⁶

Ebû Bekir'in son olarak itaat altına alması gereken bir tek Cerîd bölgesi kalmıştı. Hafsî Sultanı hem kuzeyde hem de Tunus'ta istikrarı tam olarak sağladıktan sonra güneydeki bu bölgeye yönelmeye karar verdi. İlk olarak 735/1334-1335 yılında Kafsa'yı yöneten Yahyâ b. Muhammed b. Abdülcilil üzerine yöneldi. Günlerce süren muhasara esnasında Hafsî Sultanı şehir halkını teslim olmazlarsa etraftaki ağaçları kesmekle tehdit etti. Halk da endişe hissettiği için sultandan eman isteyince İbn Abdülcilil Ebû Bekir'in yanına gelerek af diledi. Bundan sonra sultan Benî'l-Âbid kabilesinden birkaç kişiyle birlikte onu Tunus'a gönderdi. Sultan Kafsa'ya girdiğinde ise özellikle de ihtiyaç sahiplerine oldukça hoşgörülü davrandı. Halk bu vesileyle Hafsî saltanatından aldıkları iktâ belgelerini de yeniledi. Şehirde gereken düzenin sağlanmasının ardından oğlu Ebü'l-Abbâs'ı bu şehirle birlikte Cerîd bölgesinin (Kastiliyye) valisi olarak görevlendirdi. Oğluna hâcib olarak da Muvahhidî Şeyhi Ebü'l-Kâsım b. Atuv'u tayin ederek Tunus'a doğru yola çıktı.¹⁹⁷

Emir Ebü'l-Abbâs hâcibiyle birlikte güneydeki hâkimiyeti genişletmeyi planlıyordu. Hâcib İbn Atuv öncelikle Nefta şehrine giderek yönetimindeki Benî Medâfi' liderlerini etkisiz hale getirdi. Nefta şehrinin sorumluluğunu da alan Ebü'l-Abbâs Cerîd şehirlerinin çoğunluğunu ele geçirmiş oldu. Tûzer'in yöneticisi Ebû Bekir

¹⁹⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1751; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 142-143.

¹⁹⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1751; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 89.

¹⁹⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1752; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 147-148.

b. Yemlûl de Hafsîler Devleti'ne itaat etmek istemedi. Ebü'l-Abbâs'ın bunu Tunus'a bildirmesi üzerine sultan büyük bir ordu hazırlayarak Tûzer'e doğru yola koyuldu. Henüz Hafsî Sultanı Kafsa'ya yeni ulaşmışken geliş haberini alan Ebû Bekir ise Biskire'ye sığındı. Artık bundan sonra Tûzer de Ebü'l-Abbâs'ın yönetimine dâhil edildi. Bu şehirler dışında itaat altında alınmayan bir tek Abdülmelik b. Mekki'nin yöneticisi olduğu Kâbis şehri kaldı. İbn Mekki, Sultan Ebû Bekir'in yönetimini sağlamlaştırdığını görünce Merînî Sultanına bir elçi göndermişti. Merînî Sultanından Hafsî Sultanına bir elçi göndererek kendisi için aracı olmasını talep etti. Merînî Sultanı da onun bu talebini geri çevirmeyerek Sultan Ebû Bekir'e haber gönderdi. Sultan Ebû Bekir Abdülmelik b. Mekki'yi affederek, onun Hafsî Devleti'nin Kâbis valisi olduğunu ilan etti. Tüm bunların ardından Hafsîler Devleti neredeyse İfrîkiye'nin tamamında hâkimiyeti sağlamış oldu.¹⁹⁸

Ebû Bekir İfrîkiye'de hâkimiyeti sağladıktan sonra bölge ve şehirlerin yönetimini oğulları arasında paylaştırmaya başladı. Oğlu Emir Fazl'ı Bûne'ye, Emir Ebû Zekeriyâ'yı Hâcibi Muhammed b. Ferhûn'la birlikte Bicâye'ye atadı. Ardından Emir Ebû Fâris Azûz ve Ebü'l-Bekâ Hâlid'i Hâcib Muhammed b. Tahir'le birlikte Sûse ve devletin sahil şeridinin tamamına vali olarak görevlendirdi. Daha sonra Muhammed b. Rakrâk adında bir şahsın Mehdiyye'de isyan etmesiyle birlikte Ebû Fâris Azûz Sûse ve sahilin yönetimini tek başına üstlenirken, Ebü'l-Bekâ Hâlid Mehdiyye'nin valisi oldu. Oğullarından Ebû Abdullah da Kosantine'ye vali olarak atandı. Ancak o bir süre sonra 737/1336-1337 yılında burada vefat etti. Ebû Abdullah herkes tarafından sevilen, beğenilen ve sultanın da veliaht olarak düşündüğü bir kişiydi. Hafsî Sultanı onun ölümünün ardından Ebû Abdullah'ın en büyük oğlu Emir Ebû Zeyd Abdurrahman'ı Kosantine'ye yönetici olarak atadı. Bicâye yöneticisi Emir Ebû Zekeriyâ da kardeşi Ebû Abdullah'la aynı kaderi yaşarak babasından önce vefat etti. Onun vefatının ardından 747/1346 yılı Rebiulevvel ayında küçük kardeşlerinden biri olan Ebû Hafs Ömer buraya vali tayin edildi.¹⁹⁹

Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan ise 741/1340 yılında Endülüs'te yaşanan Tarif hezimetine kadar Hafsîler Devleti'nin damadı olarak kaldı. Endülüs'teki Benî Ahmer Devleti ve İspanyollar arasındaki savaşta ağır bir hezimete uğrayan Ebü'l-Hasan ancak

¹⁹⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1756; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 159.

¹⁹⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1753; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 148-149, 155-156, 161; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 165-167.

savaş meydanından kaçarak kurtulabildi. Tarif hezimetini adı verilen bu yenilgi esnasında İspanyollar Ebü'l-Hasan'ın karargâhına saldırarak haremdeki herkesi öldürdü. Haremde içerisinde Hafsî Sultanının kızı Fatıma da bulunuyordu. Fatıma'nın ölümünden sonra Merînîler'le Hafsîler Devleti arasında herhangi bir akrabalık bağı kalmadı. Ancak Merînî Sultanı ne olursa olsun bu bağı devam ettirmek istediği için Hafsî Sultanından bir kızını daha istedi. Hafsî Sultanı Ebü'l-Hasan'ın İfrıkıye'yi ele geçirmek için bu akrabalık bağını devam ettirmek istediğinin farkındaydı. Üstelik daha önce kendisiyle evlendirdiği kızını koruyamamış ve savaş meydanında ölüme terk etmişti. Hem Ebü'l-Hasan'ın ısrarı hem de daha önceki kızının evliliğine öncülük eden Hâcibi İbn Tafragîn'in teşvikiyle kızı Azzûne'yi Merînî Sultanıyla nişanladı. Azzûne 747/1346 yılı Rebülevvel ayında Bûne Valisi olan ağabeyi Fazl ile birlikte Fas'a doğru yola çıktı. Sultan Ebû Bekir de bu yılın Recep ayının ilk gecesinde ansızın vefat etti.²⁰⁰

D. MERİNÎ İSTİLASI (747-758/1346-1357)

Hafsî Sultanı Ebû Bekir aniden vefat ettiğinde, veliaht olarak ilan ettiği oğlu Ebü'l-Abbâs Ahmed görevinin başında Kafsa'daydı. Çeşitli vilayetlere atanan kardeşlerinden Bicâye valisi olan kardeşi Ebû Hafs Ömer ise babasının vefatı esnasında Tunus'ta bulunuyordu. Bu durumdan istifade ederek babasının ölüm haberini alır almaz saraya girdi. Hemen ardından da kapıları kapatarak saray haricindeki iletişimi kesti. Kâdılcemâa İbn Abdüsselam ve Kâdılenkiha Ecemî(?)'ye haber göndererek, onlardan kendisinin sultanlığına şahitlik etmelerini istedi. Fakat onlar daha önce Ebü'l-Abbâs Ahmed'in veliahtlığına şahitlik ettiklerini söyleyerek onun teklifini geri çevirdiler. Bu esnada Hâcib İbn Tafragîn Ebû Hafs Ömer adına duruma müdahil oldu. Kadılara ve devlet adamlarına defin işlemleri bittikten sonra sultan tayininin gerçekleştirileceği bildirildi. Diğer taraftan Muvahhidî şeyhlerini yanına alan İbn Tafragîn, Ebû Hafs Ömer'e biat ettiklerini açıkladı. Diğer devlet ricali Ebû Hafs Ömer'in sultanlığı için çalınan davul seslerini işittiklerinde durumun farkına vardılar. Bundan sonra Ebû Hafs Ömer'e biat etmek dışında başka bir seçenekleri kalmadı.²⁰¹

²⁰⁰ Üç ayların başlama haberini sarayının bahçesinde dolaşırken alan sultan bunun sevincini şehrin çarşısında bol bol sadaka dağıtarak Tunus halkıyla da paylaşmıştı. O günün akşamında sırtında çıkan büyük bir çıbanla birlikte rahatsızlığı başlamıştı. Bu rahatsızlık kısa bir süre sonra ölümüne sebep olmuştu. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1757; İbn Kurfûz, *el-Fârisiyye*, 168; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 90-91; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 160, 163-164; Harîrî, *Târihü'l-Magrib*, 116-117.

²⁰¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1758; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 91; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 165; Veneşerîsî, Fakih İbn Arafê'nin İbn Tafragîn'in yaptığı bu zekice hamleyi takdir ettiğini aktarır. Zira

Ebû Bekir'in oğullarından Ebü'l-Bekâ Hâlid Ra'sü Tâbiye'de bulunduğu esnada ağabeyinin sultan olduğunu öğrenince Tunus'tan kaçmak istedi. Ancak kaçma girişimi esnasında Ebû Hafs'ın adamları tarafından tutuklanarak hapse atıldı. Bir süre sonra Ebû Hafs'ın sultan olma haberi Kafsa Valisi Veliht Ebü'l-Abbâs'a ulaştı. Arap kabilelerinden büyük bir ordu hazırlayan Ebü'l-Abbâs Tunus'a doğru yol alırken Sûse valisi olan kardeşi Ebû Fâris Azûz ile karşılaştı. Ebü'l-Abbâs kardeşiyle birlikte Tunus'a doğru ilerlerken Ebû Hafs Ömer de burada savaş hazırlıkları yapıyordu. Fakat kendisine destek olan Hâcib İbn Tafragîn'in savaştan korkarak kaçması üzerine o da kardeşleriyle çarpışmaya cesaret edemeyerek şehirden ayrıldı. Böylece Ebü'l-Abbâs 747/1346 Ramazan ayında Ebû Hafs'ın terk ettiği Tunus'a girdi. Kardeşi Ebü'l-Bekâ'yı hapisten çıkardıktan sonra saltanat sarayına geçerek Tunus'a hükmetmeye hazırlandı.²⁰²

Ebü'l-Abbâs kendisini saltanata hazırlarken kardeşi Ebû Hafs Bâce'de yeniden bir ordu kurmaya çalıştı. Neticede ordusunu tekrar düzenli hale getirerek ansızın Tunus şehrine saldırdı. Şehir halkının kendisine karşı sevgisi ve yardımıyla Tunus'u kolaylıkla ele geçirebildi. Ebü'l-Abbâs'ı burada bulunan kardeşleriyle birlikte öldürdü. Ebü'l-Leyl'den Ebü'l-Abbâs'a destek için gelen seksen kişilik Arap birliği de sultanlarını savunmak isterken öldürüldü. Ebû Hafs saltanatını kardeşlerinden kurtarmayı başarsa da dışarıdan gelecek saldırılara karşı henüz hazırlıklı değildi. Ona en yakın devlet adamlarından biri olan İbn Tafragîn ise Mağrib'e kaçarak Merînî Sultanlığına sığınmıştı. Hâcib İbn Tafragîn, Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan'ın Hafsî Devleti'yle akrabalık bağı kurmasında büyük rol oynamıştı. Bu sefer de Hafsî saltanatını ele geçirmesi için son kez aracılıkta bulunarak teşvikkâr oldu.²⁰³

Bedevî Arap kabilesi Ebü'l-Leyl oğulları da Merînî Sultanının Tunus'a gelmesini istiyorlardı. Bu hususta Sultana bir heyet gönderdiler. Ebü'l-Leyl heyeti sultan için İfrîkiye'deki Arap kabilelerinin tamamından destek alacağını vadetti. O esnada Fas'ta olan Fazl da kardeşi Ebû Hafs Ömer'in yaptıklarını duyduktan sonra

---

Veliht Ebü'l-Abbas Ahmed Tunus'tan uzaktadır ve buraya gelinceye kadar fitne çıkma ihtimali bulunmaktadır. Bu sebeple halihazırda Tunus'ta bulunan birine biat etmek gayet akıllıca bir çözümdür. Bu durum İslâm hukuku açısından da hiçbir problem teşkil etmez. Çünkü Ebü'l-Abbâs'ın veliahtlığına şahitlik eden iki kadı da Ebû Hafs Ömer'e biat alındıktan sonra haberdar edilmişlerdir. el-Venşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib*, X/5-6.

²⁰² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1758-1759; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 91; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 166-167.

²⁰³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1759; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 168-169; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 92-94; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 167-168.

Tunus'a gitmeye kesin olarak karar verdi. Bundan sonra Merînî Sultanı Tilimsan'da hazırlıklara başladı. Merînî Sultanı kayınbiraderi Fazl'la birlikte 748/1347 yılı Safer ayında İfrîkiye topraklarına doğru ilerledi. Yol üzerindeki bedevî kabileler Merînî Sultanına itaatlerini bildirirken bir yandan da destek birlikleri gönderdi. Kâbis, Nefta, Tûzer, Kafsa, Hâmma, Trablusgarp, Konsatine gibi İfrîkiye şehirlerinin valileri de heyetler göndererek sultana itaatini bildirdiler. Bölgede yalnızca Bicâye Valisi Ebû Abdullah Muhammed b. Zekeriyâ sultana karşı direniş gösterdi. Bir müddet sonra ise sultanın karşısında duramayacağını anlayarak itaatini bildirdi. Ancak ilk gösterdiği tavırdan dolayı Merînî Sultanı tarafından kardeşleriyle birlikte Nedrûme²⁰⁴ şehrine sürgün edildi.²⁰⁵

Merînî Sultanı Tunus'a gitmeden önce son hazırlıklarını yapmak üzere Kosantine'de kaldı. Bu esnada da öncü birlik olarak Mühelhel oğullarını gönderdi. Ebû Hafs Ömer ise Ebü'l-Hasan'ın Tunus'a doğru geldiğini haber aldığıında Tunus'u terk ederek güneye doğru gitti. Kâbis yakınlarında Mübareke mevkiinde Hafsî ordusu ve Merînîler'in öncü birliği karşı karşıya geldi. İki taraf arasında yaşanan şiddetli bir savaşın ardından Hafsî ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Ebû Hafs Ömer kaçarak kendisini kurtarmaya çalışsa da yakalanarak öldürüldü. Henüz daha Tunus'a ulaşmadan Ebû Hafs'ın başı Sultan Ebü'l-Hasan'a sunuldu. Ayrıca savaştan kaçan kişiler de yakalanarak sultana gönderildi. Bunlar içerisinde Ebü'l-Kâsım Atuv, Sahr b. Mûsâ, Ali b. Mansûr gibi Muvahhidî şeyhleri ve devlet adamları da bulunuyordu.²⁰⁶

Merînî Sultanı Tunus'a damadı Yahyâ b. Süleyman komutasında bir öncü birlik daha gönderdi. Bu ikinci birlik herhangi bir zorlukla karşılaşmaksızın Tunus'u teslim aldı. Böylece şehir halkı Merînî Sultanının gelişini beklemeye başladı. 748/1347 yılı Cemaziyelührâ/Eylül ayında Tunus'a gelen sultan devlet adamları, ulema ve âyânlar tarafından şehrin dışında güzel bir şekilde karşılandı. Şehrin ileri gelenleri ve sâkinleri hiçbir zorluk çıkarmaksızın sultana biatlerini sundu. Ordusunu Sicum düzlüğünden şehrin kapısına kadar dizen Ebü'l-Hasan davul ve zurnalar eşliğinde mağrur bir şekilde şehre girdi. İbn Tafragîn eşliğinde Kasba ve sarayı gezerek, Ra'sü tabiye'ye giden yolda yürüdü. Daha sonra damadı Yahyâ b. Süleyman'ı Tunus'a yönetici tayin ederek

²⁰⁴ Tilimsan yakınlarında bir şehir el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/13-14.

²⁰⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1759-1760; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 94; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 168-169.

²⁰⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1760; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 94-95; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 170.

İfrîkiye'nin tarihî şehirleri olan Kayrevan, Mehdiyye ve Sûse'yi gezmek için yola çıktı. Bu şehirlerdeki tarihî yerleri ve tasavvuf önderlerini ziyaret ederek Ramazan ayının başında Tunus'a geri döndü. Böylece Merînî Sultanı Trablusgarp'tan Merakeş'e tüm Mağrib bölgesinin lideri oldu.²⁰⁷

Merînî Devleti'nin Sultanı Ebü'l-Hasan Mağrib ve İfrîkiye'nin tamamında hüküm sürmeye başladı. Ancak bu durum çok fazla devam etmeyerek, Ebü'l-Hasan'ın Tunus'taki önde gelen kişilere kötü muamelesi neticesinde son buldu. Öncelikle Hafsî ailesinin gördüğü kötü muamele, bu aileden kendisini destekleyenlerin güvenini sarstı. Eşinin kardeşi Fazl, Sultan Ebü'l-Hasan'ı desteklerken saltanatı kendisine vereceğini düşünmüştü. Fakat Merînî Sultanı Tunus'un yönetimini damadına teslim ettikten sonra Fazl'ı Bûne valisi olarak atadı. Aslında diğer Hafsî hanedanına hiçbir şekilde yönetimde yer vermeyip onu görevlendirmesi değer verdiğinin bir göstergesiydi. Ancak eniştesini her fırsatta destekleyen Fazl için bu mükâfat yeterli değildi. Bulduğu görevi beğenmeyen yalnızca Fazl değildi ki İbn Tafragîn de vezirliğe atansa bile ümit ettiği konumda bulunmuyordu. Devlet işlerinde önceden olduğu kadar yetkili bir konumda yer almıyordu. Üçüncü olarak sultana destek olan Hafsî ileri gelenleri saraydan uzaklaştırılıyor, Arapların ise iktâları ellerinden alınıyordu.²⁰⁸

Merînîler'in bu süreçte kazandığı düşmanlar arasından Araplar muhalif bir hareket başlatarak sultana ilk isyan eden grup oldu. İktâlarının ellerinden alınmasının ardından sultana öfke duyan Arap kabileleri Tunus'un mahallelerine saldırarak yağmaladılar. Devlete ait hayvan sürülerini de çalarak Merînî Sultanına düşmanlıklarını bildirdiler. Bu esnada İfrîkiye'yi Ebü'l-Hasan'ın elinden alacak bir lider arayışı içerisindeydiler. Daha önce destekledikleri Abdülvâhid b. Lihyânî'nin kendilerine önder olabileceğini düşündüler. Üstelik İbnü'l-Lihyânî, Merînî Sultanıyla birlikte saraydaydı. Kendisine sunulan teklifi kabul eden İbnü'l-Lihyânî bu durumun gizlenmesi, hazırlıklar tamamlanınca ortaya çıkarılması hususunda Araplardan söz aldı. Fakat bir süre sonra onunla Araplar arasında yapılan anlaşma ortaya çıkınca Merînî Sultanı tarafından tutuklanarak alıkonuldu.²⁰⁹

²⁰⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1760; İbn Kurfûz, *el-Fârisiyye*, 170; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 95; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 171; Harekât, *el-Mağrib*, II/39.

²⁰⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1760; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 95; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 172.

²⁰⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1761; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 172; Harirî, *Târîhü'l-Mağrib*, 120-121.

İbnü'l-Lihyânî konusunda umutsuzluğa düşen Araplar kendilerine yeni bir lider arayışına girdi. Muvahhidî Halifelerinden sonuncusu Osman b. Ebû Debbûs'un torunu Ahmed ailesiyle birlikte İskenderiyye'ye sürülse de bir süre sonra İfrîkiye'ye dönerek Tûzer şehrinde terzilik yapmaya başlamıştı. Arap kabileleri Ahmed b. Ebû Debbûs'a giderek Merînî Sultanının karşısında kendilerine liderlik etmesi teklifinde bulundu. Ahmed'in teklifi kabul etmesi üzerine Arap kabileleri toparlanarak Tunus'a doğru ilerledi. Arap kabilelerinin kendisine savaş açtığını haber alan Ebü'l-Hasan da ordusunu hazırladı. Kayrevan ve Tunus arasında bir mevkiide karşı karşıya gelen iki gruptan, Merînî ordusu diğerine oranla sayıca oldukça üstün konumdaydı. Durumu fark eden Arap liderleri bu orduyla başa çıkamayacaklarını anlayarak Kayrevan'a doğru geri çekildi. Merînî ordusunun Kayrevan'a doğru ilerlediğini görünce de savaşmaktan başka çarelerinin olmadığını anladı. Bu şekilde iki taraf arasında Kayrevan'a yakın bir yerde 749/1348 yılı Muharrem/Nisan ayında şiddetli bir savaş meydana geldi. Merînî ordusu sayıca az olan Arap kabilelerinin oluşturduğu ordu tarafından ağır bir şekilde hezimete uğratıldı. Sultan Ebü'l-Hasan ise Kayrevan şehrine sığınarak kurtulmayı başardı.²¹⁰

Merînî Sultanı ve Vezir İbn Tafragîn muhasara edilen Kayrevan şehrinde saklanıyorlardı. Bununla birlikte İbn Tafragîn sultanı İfrîkiye'den çıkarmak için Araplarla gizli bir anlaşma yaptı. Arap Şeyhleri sultanın İbn Tafragîn'i salıvermesi durumunda muhasarayı kaldıracaklarını bildirdi. Merînî Sultanı da sulh için İbn Tafragîn'i yanlarına göndermeye razı oldu. Böylece İbn Tafragîn aradığı fırsatı yakalayıp, siyaset hakkında hiçbir bilgisi olmayan Ahmed b. Ebû Debbûs'un yanında yer almayı seçti. Artık eskisi gibi yönetimde istediği şekilde söz sahibi olabilecekti. İbn Tafragîn yeni sultanı da yanına alarak Tunus'a doğru ilerledi. Şehri Merînîler'in elinden alarak saltanat merkezini ele geçirmiş olacaktı. Babasının yenilgisini duyarak Mağrib'ten buraya gelen Ebû Sâlim İbrahim Kasba'da bulunan Merînî ailesini iyi bir şekilde korudu. Hem Tunus halkının hem de İbn Tafragîn'in saldırılarına karşılık şiddetli bir savunma gerçekleştirdi. Diğer taraftan İbn Tafragîn'in kendisine ihanet ettiğini anlayan sultan verdiği vaatlerle birlikte Kayrevan'ı muhasara eden Araplarla

---

²¹⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1761; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 170; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 96; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 173.

anlaşmaya vardı. Sonuç olarak Araplar İbn Tafragîn'i Ahmed İbn Ebû Debbûs'la birlikte yürüttüğü mücadelede yalnız bıraktı.²¹¹

Ebü'l-Hasan anlaşmaya vardığı Arap kabile liderleriyle birlikte geceleyin Kayrevan'dan yola çıkarak Sûse'ye ulaştı. Buradan deniz yoluyla Tunus'a geçmeyi planlıyordu. Sultanın Kayrevan'dan ayrıldığı haberi İbn Tafragîn'e ulaştınca, o 749/1348 yılı Rebûlevvel/Mayıs-Haziran ayında İbn Ebû Debbûs'la ordusunu yalnız bırakarak deniz yoluyla İskenderiyye'ye kaçtı. Geriye kalan ordu da gelen haberlerle birlikte dağılarak şehirden uzaklaştı. Böylece muhasaranın kalkmasıyla rahatlayan Tunus'taki Merînî ailesi sultanın gelişini beklemeye başladı. Merînî Sultanı Tunus'a ulaşarak devlet işlerini tekrar düzene soktukten sonra Arapların kendilerine bağlılığını sağladı. Kabilelerden aldığı esirler ve Arap liderlerine verdiği paralar vasıtasıyla sultan bir müddet Arap isyanlarına karşı önlem almış oldu. Liderleri olarak belirledikleri İbn Ebû Debbûs'u da onlardan teslim alarak cezalandırdı. Bu türden tedbirlerden biri de oğlu Fazl'ı Ebü'l-Leyl kabilesi lideri Hamza b. Ömer'in kızıyla evlendirmesiydi. Akrabalık bağının iki taraf arasındaki güveni sağlayacağını düşünüyordu.²¹²

Ebü'l-Hasan İfrîkiye üzerine fetih hareketi düzenlerken veliahtı Ebû İnan'ı Mağrib'te yerine vekil olarak bırakmıştı. Babasının Kayrevan'da öldürüldüğüne dair haberler alan Ebû İnan devlet büyüklerinden biat alarak sultanlığını ilan etti. Tilimsan'da biat almasının ardından yeğenin de Fas'ta sultanlığını ilan ettiğini öğrenen Ebû İnan Mağribü'l-aksâ'ya doğru yola koyuldu. Yeğeni Mansûr b. Abdülvâhid yaptığı tüm hazırlıklara rağmen amcasının gelmesiyle birlikte sultanlıktan çekilmek zorunda kaldı. Böylece Ebû İnan Mağribü'l-aksâ'yı hâkimiyet altına alarak, buradaki devlet adamları ve halktan biat aldı. Bu esnada Merînî Devleti'nin parçalanacağını düşünen Abdülvâdîler de hareketlenerek tekrar saltanatlarını canlandırmak istedi. Bu sebeple Ebû İnan'ın Tilimsan'da vekil bıraktığı Osman b. Cirâr Abdülvâdîler adına Tilimsan'da 749/1348 yılında tekrar bu devleti devam ettireceğini ilan etti. Abdülvâdî Hanedanlığının neredeyse tamamı Ebü'l-Hasan'la birlikte Tunus'a gelmişlerdi. Tunus'ta bulunan Osman b. Abdurrahman b. Yağmurasan da bu haberi alır

---

²¹¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1761-1762; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 97; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 173-174.

²¹² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1762,1763; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 97; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 174.

almaz sultanlığını ilan ederek biat aldı. Bundan sonra Tilimsan'a gelerek saltanatı Abdülvâdî hanedan üyesi vasfıyla Osman b. Cirâr'ın elinden aldı.²¹³

Fazl, Ebü'l-Hasan'ın bu parçalanmalar karşısında zor durumda kaldığını gördüğünde Bûne'de bağımsızlığını ilan etti. Ancak Tunus'a giderek Hafsî saltanatını geri almaya cesaret edemedi. Henüz sadece Bûne'nin desteğine sahip olan Fazl Kosantine şehrinin Merînîler'den kurtulmak istediğini fark edince buraya yöneldi. Burada o esnada Mali ve Kastilya'dan Ebü'l-Hasan'ı tebriğe gelen heyetler misafir ediliyordu. Ebü'l-Hasan'ın Kayrevan'da mağlup olduğu haberi geldiğinde Kosantine halkı Merînî yönetimini buradan çıkarmak ve burayı yağmalamak istedi. Bu heyetler hediye olarak getirdikleri eşyaları ve Ebü'l-Hasan'ın İspanyollar tarafından esir alınan oğlu Ebû Tâşfîn'i de burada bırakarak Kosantine'den kaçtı. Fazl buraya gelerek şehre rahatlıkla girse de Kasba'yı Merînîler'den teslim alamadı. Bunun üzerine Kosantine merkez camiinde cuma namazı kıldıktan sonra caminin hatibi İbn Kunfüz vasıtasıyla Kasba'daki halka eman gönderdi. Verdiği emniyet sözü Merînî ahalisi tarafından kabul görerek, Kasba kapısı Fazl'a ikinci vakti açıldı. Kosantine halkının Merînîler'e olan kızgınlığını bilen Fazl, onları gizlice buradan çıkartarak emniyetlerini sağladı.²¹⁴

Fazl Kosantine'yi ele geçirdikten üç ay sonra Bicâye'ye doğru yöneldi. Bicâye halkı onun geliş haberini alır almaz Merînî yönetimine karşı isyan hareketini başlattı. Onun şehri teslim almasını kolaylaştıran bu isyan hareketi neticesinde Bicâye'yi de rahatlıkla ele geçirdi. Fazl, Hafsî Devleti'nin batı topraklarının büyük bir kısmını hâkimiyet altına alarak Tunus şehrini ele geçirebilecek yeterli gücü elde edebildi. Bu esnada Ebû İnan babasının hayatta olduğunu öğrenince, babasının Mağrib'e gelmesine engel olmak için yanında sürgün bulunan Bicâye valisi ve kardeşlerini İfrîkiye'ye gönderdi. Onların babasının geçişine mani olmaları şartıyla burada valilik yapmalarına müsaade etti. Sonuç itibariyle Bicâye Valisi Muhammed b. Ebû Zekeriyâ'nın buraya gelerek şehri geri almasıyla Fazl, Bicâye ve Kosantine'yi bırakarak Bûne'ye geri dönmek zorunda kaldı.²¹⁵

---

²¹³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1762; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 171; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 98; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 175-176.

²¹⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1762-1763; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 171-172; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 176.

²¹⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1763; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 171-172; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 177.

Fazl aradığı desteği bir süre sonra Ebü'l-Leyl Araplarının yanına gelmesiyle buldu. Araplar Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan'ı Tunus'tan gönderebilmek için son çare olarak Fazl'ı gördüler. Fazl ile birlikte birkaç kez Tunus'u muhasara etseler de bir sonuç elde edemediler. Sonuç olarak Fazl Araplarla birlikte Cerîd bölgesine geri çekildi. Burada Fazl'ın sultan olduğu ilan edildi. Daha sonra Kâbis yöneticileri Benî Mekkî de Fazl'ı sultan olarak tanıdığını duyurdu. Merînî Sultanı Fazl'ın büyük bir ordu toplayarak Tunus'a saldırmasından korktu. Bu sebeple İfrîkiye'den Mağrib'e doğru geri çekilme kararı aldı. Öte yandan oğlu Ebû İnan'ın Mağrib'te kendisini tanımayarak sultanlığını ilan etmesinden dolayı da tedirgindi. Bir de tüm bunlara ilave olarak veba salgını İfrîkiye'de hızla yayılıyordu. Ebü'l-Hasan 750/1349 yılı Ramazan bayramında Fazl'ın emniyet sözünün ardından Tunus'tan ayrıldı.²¹⁶

Ebü'l-Hasan Tunus'tan Mağrib'e deniz yoluyla geçmeye karar vermişti. Bu kararın kış aylarında verilmesi, yolculuk açısından oldukça sıkıntılı durumlar meydana getirdi. Havanın soğukluğu sebebiyle gemilerdeki suların donması üzerine su almak için Bicâye'ye inme kararı alındı. Fakat Bicâye Valisi Ebû İnan'a verilen söz sebebiyle Sultan Ebü'l-Hasan'ın bu topraklara inmesine mani olundu. Sultan ve beraberindekiler buraya inerek savaşma kararı aldı. Ancak tam sahile yaklaşmak üzereyken Bicâye tarafından gelen dalga altı yüz adet gemiden oluşan donanmanın neredeyse tamamını parçaladı. Ebü'l-Hasan'ın Tunus'tan Mağrib'e götürdüğü birçok âlim de Merînî ordusuyla birlikte bu felakette hayatını kaybetti. Sultan ve birkaç kişi fırtınanın etkisiyle bir kayaya tutunarak kurtulabildiler. Ertesi gün bir geminin onları fark etmesinin ardından bu gemiyle Cezayir'e ulaştılar. Burada şehir halkının biatıyla karşılanan Ebü'l-Hasan, oğlu Ebû İnan'dan saltanatını geri almak için hazırlıklar yaptı. Ebü'l-Hasan Sicilmâse halkının da desteğini alarak büyük bir orduyla birlikte oğlu Ebû İnan'la birkaç kez savaştı. Fakat oğlunun karşısında bir zafer elde edemeyeceğini anlayınca onun Mağrib Sultanı olduğunu onaylamak zorunda kaldı. Teslim olmasından kısa bir süre sonra 23 Rebûlulahir 752/19 Haziran 1351 tarihinde de vefat etti.²¹⁷

Fazl Tunus'a geldiğinde, Merînî Sultanının oğlu burada kalan ailesini koruyordu. O halkın Merînîler'i istememesi sebebiyle yalnızca sarayı savunmakla yetindi. Daha sonra babasına söz verdiği şekilde Fazl'a burayı teslim ederek, dönürleri

²¹⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1763; İbn Kurfüz, *el-Fârisiyye*, 173; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 181-182.

²¹⁷ Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 182, 183-184; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 98-99; Harekât, *el-Mağrib*, II/42-43.

Ebü'l-Leyl'in nezaretinde Cezayir'e babası Ebü'l-Hasan'ın yanına ulaştı. Bu şekilde İfrîkiye artık Hafsî Hanedanlığının yönetimine tekrar geri dönmüş oldu. Bundan sonra yeni Sultan Fazl etrafındaki kişilerden yönetici tayinlerine başladı. Kendisini saltanat yolunda destekleyen Cerîd Yöneticisi Ebü'l-Kâsım b. Atuv'u hâcib olarak görevlendirirken, ordu komutanlığına Muhammed b. Şevvâş'ı atadı. Sultanın danışmanlığını ise Ebü'l-Leyl oğullarından Fetîte b. Hamza b. Ömer yaptı. Her konuda sultan üzerinde etkisi bulunan, yönetimde söz sahibi olan Fetîte devlet adamları tarafından uzaklaştırılmak istendi. Ancak bütün girişimler sonuçsuz kaldı.²¹⁸

Fetîte'nin babası Ömer b. Hamza ise hac vazifesini yaptığı esnada İbn Tafragîn'le anlaşmada bulunarak, onu destekleyeceğine dair sözler vermişti. Buna ilave olarak Ebü'l-Leyl oğullarının sultana İbn Tafragîn'i hâcib olarak ataması hususunda ısrar etmeleri istendi. Fazl bu durumu kabul etmek istemeyince de bu kabile İbn Tafragîn için şehri muhasara altına aldı. Sultan kendilerini ikna etmek için dışarı çıktığı esnada da tutuklanarak alıkonuldu. İbn Tafragîn de 751/1350 Cemâziyelevvel/Temmuz-Ağustos tarihinde Tunus'a girerek yeni bir sultan arayışına başladı. Henüz on üç yaşında olan İbrahim b. Ebû Bekir Hafsî'yi annesinden izin alarak sultan ilan etti. Diğer yandan Sultan Fazl da hâcibin emriyle alıkonulduğu yerde öldürüldü. Fazl'ın Hâcibi Ebü'l-Kâsım b. Atuv da bu olayların ardından sıranın kendisine geleceği endişesiyle şehirden kaçma girişiminde bulundu. Bununla birlikte kaçıışı esnasında yakalanarak işkence altında hayatını kaybetti.²¹⁹

İbn Tafragîn, Sultan İbrahim'i geri planda tutarak devletin tüm yetkilerini kendisinde topladı. Şehirlerin valilerine haber göndererek İbrahim b. Ebû Bekir'e itaat etmelerini istedi. Cerîd bölgesinin itaati gelse de, Kâbis ve Cerbe başta olmak üzere birçok şehrin valisi yeni sultana bağlılığını bildirmedi. Kâbis Valisi İbn Mekkî, İbn Tafragîn'i sevmemesi sebebiyle bir kurtarıcı olarak Kosantine Valisi Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Ebû Bekir'den yardım istedi. Arap kabilelerden Mühelhel oğullarıyla müttefik oluşturarak Tunus'u muhasara etmesi için Ebû Zeyd Abdurrahman'ı teşvik etti. Ebû Zeyd onların taleplerini kabul ederek, Tunus'u İbn Tafragîn'in elinden alabilmek için büyük bir ordu hazırladı. İbn Tafragîn bu durumu

²¹⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1763-1764; İbn Kurfüz, *el-Fârisiyye*, 173; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 183, 185-186.

²¹⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1764; İbn Kurfüz, *el-Fârisiyye*, 173-174; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 101-102; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 186-188.

haber aldığıında Kuteybe b. Ebü'l-Leyl komutasında bir savunma ordusu hazırladı. İki ordu Cezayir'in doğusunda Hevvâre bölgesinde karşı karşıya geldi. Kuteybe ağır bir hezimete uğrayarak öldürüldüğünde ordusu kaçarak Tunus'a geri döndü. Ebû Zeyd'in ordusu her ne kadar galip olsa da bu savaşın ardından Tunus'a doğru ilerlemek yerine Kosantine'ye geri döndü.²²⁰

İbn Mekkî'nin yoğun ısrarıyla birlikte Ebû Zeyd Abdurrahman bu sefer kendisinin yönettiği bir orduyla birlikte 753/1352 yılı Safer/Mart-Nisan tarihinde Kosantine'den yola çıktı. Bu konuda onu destekleyen İbn Mekkî'yi de hâcibi tayin ederek, Arap kabilelerinin organize edilmesini sağladı. Karşı tarafta ise İbn Tafragîn Tunus ordusunun komutanlığına Şeyh Muhammed b. Nezzâr'ı atadı. Tunus ve Kosantine ordusu Mermecâne mevkiinde şiddetli bir çatışmaya başladı. İkinci kez Tunus ordusu Kosantine ordusunun şiddetli bir şekilde savaşıması karşısında mağlup oldu. Hezimete uğrayan Tunus ordusu şehre doğru kaçınca, Ebû Zeyd ordusuyla birlikte onları Tunus'a kadar takip etti. Bundan sonra şehir muhasara altına alındıysa da halkın direnişi sebebiyle ele geçirilemedi. Kosantine ordusu buradan muhasarayı kaldırarak önce Kayrevan'a daha sonra da Kafsa'ya geçti. Ebû Zeyd Abdurrahman Tunus'a geri dönme hususunda kararsız kaldı. İbn Tafragîn Bicâye valisiyle anlaşma yaparak onun Kosantine'ye saldırmasını sağlamıştı. Bu durumda Ebû Zeyd Tunus'la Kosantine arasında seçim yapmak zorunda kaldı. Diğer taraftan Merînî Sultanı Ebû İnan'ın Tilimsan'ı alarak doğuya doğru ilerlemesi haberi onu daha da tereddüde düşürdü. Kosantine yöneticisi Ebû Zeyd Abdurrahman şehrine geri dönerek, İbn Mekkî ve kardeşi Ebû Yahyâ Zekeriyâ'yı İfrîkiye'de savaşmaları için yerine vekil olarak bıraktı.²²¹

Sultan Ebû İnan, Mağribü'l-evsat'ı Abdülvâdîler'den aldıktan sonra İfrîkiye'ye doğru ilerledi. Burada ilk ulaşılabilecek nokta Bicâye ve Kosantine şehirleriydi. Bicâye Valisi Ebû Abdullah Muhammed, Merînî Sultanı Ebû İnan'a şehir halkının yönetime karşı geldiğine dair şikâyetle bulunmuştu. Buradaki amaç sultanın şehir halkını korkutması, ona itaat etmeleri konusunda zorlamasını sağlamaktı. Ancak durum Ebû Abdullah'ın istediği gibi sonuç vermedi. Ebû İnan, Ebû Abdullah'ın Bicâye'deki görevini elinden alarak kendisini Mağrib'e davet etti. Her ne kadar Ebû Abdullah

²²⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1764; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 174; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 101-102; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 188-189.

²²¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1764-1765; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 189-190.

durumdan şikâyetçi olsa da yapacağı bir şey olmadığı için durumu kabullenerek Mağrib'e gitmek zorunda kaldı. Sultan Ebû İnan Bicâye'ye onun yerine Ömer b. Ali b. Vezir'i atadı. Bicâye'deki Hafsî devlet adamları ve Sanhâce kabilesi önderleri Merînîler'in atadığı bir valiyi kabul etmek istemiyorlardı. Bu sebeple Ebû Abdullah'ın kölesi Fârih'le anlaşarak yeni valiye bir tuzak kurdular. Bu valiyi Fârih'e öldürttükten sonra Bicâye valiliğine de Sanhâce kabilesinden Mûsâ b. İbrahim'i atadılar. Ertesi gün Merînî devlet görevlilerinden olan Kadı İbn Ferkan'ı da öldürdüler. Bir süre sonra ise korktukları için köle Fârih'i öldürerek başını Ebû İnan'a gönderip pişmanlıklarını bildirdiler. Sultan Ebû İnan valisinin öldürülme haberini aldığı anda, eski Bicâye valisi Ebû Abdullah'ın bu komployu kurduğunu zannederek onu hapse attirmişti. Ancak sultan Bicâye ahalisinin yaptıkları işten pişmanlık duymaları neticesinde onun herhangi bir müdahalesinin olmadığını anlayarak Ebû Abdullah'ı hapisten çıkardı.²²²

Ebû İnan Bicâye'ye ikinci olarak 754/1353-1354 yılında Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Amr'ı görevlendirerek yönetimi ele geçirdi. Sultanın hedefinde Bicâye'nin ardından Kosantine bulunuyordu. Yeni Bicâye Valisi Kosantine üzerine gittiğinde, Kosantine yöneticisi de büyük bir ordu hazırladı. Kosantine Valisi Ebû Zeyd'in yanında Ebû İnan'ın İspanya'da İkab hezimetinde esir alındıktan sonra akli sıhhatini kaybeden kardeşi Ebû Tâşfin de bulunuyordu. Vali Merînî Sultanına kardeşini göstererek kızdırmıştı. Bunun üzerine şehir sultan tarafından muhasara altına alındı. Mezkûr muhasara Ebû İnan'ın kardeşinin kendisine teslim edilmesiyle kaldırıldı. Muhasara kaldırılrsa da Kosantine Valisi yine de kendisini güvende hissedemiyordu. Bu sebeple aralarındaki düşmanlığa rağmen Tunus'tan yardım istemek zorunda kaldı.²²³

İfrîkiye'de Merînîler ve Hafsîler arasında nüfuz mücadeleleri sürerken Hıristiyanlar İfrîkiye'nin en doğusundaki kent olan Trablusgarp'ı ele geçirdi. 755/1354 yılı Rebûlâhîr/Nisan-Mayıs ayında Cenevizli askerler tüccar kılığında geceleyin ansızın baskında bulunmuşlardı. Trablusgarp yöneticisi İbn Sâbit ancak etrafındaki Dübâb kabilesinin yanına kaçarak kendisini kurtarabildi. Kâbis Valisi İbn Mekkî Trablusgarp için fidye ödeyerek buradan gitmelerini istese de Hıristiyanlar elli bin altın gibi yüksek bir miktar istedi. Bunun üzerine Merînî Sultanı da İbn Mekkî'ye bu fidye için bir miktar para gönderdi. Bununla birlikte İbn Mekkî Kâbis ve Cerîd şehirlerinden fidyenin geri

²²² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1765; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 102-103; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 191-192.

²²³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1765-1766; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 194; Harekât, *el-Mağrib*, II/46.

kalanını topladı. Hıristiyanlar Trablusgarp'ı yağmalayarak bu yılın Şaban/Ağustos ayında şehri terk ettiler. Netice itibariyle Trablusgarp düşman işgalinden kurtarılmış oldu. Diğer taraftan İbn Mekki'nin bu iyi yöneticiliği Ebû İnan'ın dikkatini çekti. Onun Kâbis valiliğini onaylayarak şehri yönetmeye devam etmesini istedi. Sultan halktan fidye olarak toplanan paraları da valiye göndererek halka iade etmesini emretti. Böylece Kâbis ve diğer birçok şehir de Merînî hâkimiyetine girdi.²²⁴

Emir Ebû Zeyd valilik yaptığı Kosantine şehrini 757/1356 yılında kardeşi Ebü'l-Abbâs'a bırakmak zorunda kaldı. Kosantine halkı Ebü'l-Abbâs'ı destekleyerek Ebû Zeyd'in şehre girişine engel oldu. Merînîler'in ikinci defa Kosantine'yi muhasara altına almaları ise hemen bunun ardından gerçekleşti. Bicâye Valisi Abdullah b. Ali burayı kuşatma altına aldığı Merînî Sultanının ölüm haberi askerler arasında yayılmaya başladı. Bu haberin yayılmasının sebebi sultanın hasta olmasıydı. Epeyce ağır bir hastalık geçiren sultan muhasaranın kaldırılması emrini verdi. Ancak Kosantine'nin kenar mahallelerinde muhasara devam ediyordu. Emir Ebü'l-Abbâs muhasarası devam eden mahalleleri kurtarmak için halkla birlikte harekete geçti. Ebü'l-Abbâs'ın oluşturduğu ordu Merînî askerlerinin bir kısmını öldürürken, diğer yandan da askerî karargâhları yağmaladı. Bicâye Valisi de bu saldırıdan yaralı bir şekilde kaçarak kurtuldu. Kurban bayramı öncesindeki bu hezimet haberi sultan Ebû İnan'a bildirilince hastalığı daha da şiddetlendi. Sultan hastalığına rağmen kendisinin komutanlık yaptığı bir orduyla birlikte 758/1356-1357 yılında Kosantine'ye doğru yola çıktı.²²⁵

Merînî Sultanı hazırlıklarını tamamlayarak Kosantine şehrine gelirken, Ebü'l-Abbâs Tunus'taki sultandan yardım istedi. Fakat onun yardım talebine herhangi bir karşılık gelmedi. 758/1356 yılı Recep/Haziran-Temmuz ayında Merînî ve Kosantine ordusu arasında surların dışında şiddetli bir savaş başladı. Çatışmalar esnasında Ebü'l-Abbâs'ın abdest aldığı esnada gelen oklardan birinin imamesine isabet etmesi öldürme de korkmasına sebep oldu. Bundan sonra Merînî ordusuna güç yetirecemeyeceğini anlayarak Ebû İnan'dan eman istedi. Ebû İnan onun buradan ayrılıp Sebte'ye gitmesi şartıyla kendisine eman vermeyi kabul etti. Bu teklifi kabul eden

---

²²⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1766; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 192-193; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 102-103.

²²⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1767-1768; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 194-196.

Ebü'l-Abbâs, Ebû İnan'ın şehir dışındaki karargâhında birkaç gün kaldıktan sonra deniz yoluyla Sebte'ye geçti.²²⁶

Kosantine'nin hâkimiyet altına alınmasından sonra sıra başkent Tunus'a geldi. Bu esnada bir taraftan Kâbis, Nefta, Tûzer gibi şehirlerden Merînî Sultanına itaatler gelirken, diğer taraftan Mühelhel Araplar'ı Tunus'a ilerlemesi için ona askerî destekte bulunuyorlardı. Sultan Ebû İnan Tunus'u savaştan alabilmek için İbn Tafragîn'e itaat etmesi için son bir şans daha verdi. İbn Tafragîn buna olumsuz yanıt vererek Sultan Ebu İshâk önderliğinde Ebü'l-Leyl oğullarından bir ordu hazırladı. Diğer taraftan Sultan Ebû İnan da kendisini teşvik eden Mühelhel Araplarıyla birlikte ordusunun bir kısmını savaşmaları için Tunus'a doğru gönderdi. Öte yandan deniz yoluyla gelen ikinci bir Merînî ordusu bu öncü ordudan önce Tunus'a ulaştı. Birkaç gün süren mücadelenin ardından Merînîler'e güç yetiremeyeceğini anlayan İbn Tafragîn şehri terk ederek Mehdiyye'ye kaçtı. Merînî ordusu 758/1357 yılı Ramazan/Ağustos ayında Tunus'u ele geçirdiğinde, Merînî ordu komutanı Yahyâ b. Rahav burada sultanın emirlerini okudu.²²⁷

Tunus'un ele geçirilmesinin ardından şehre ulaşan Merînî Sultanı Ebû İnan burada babası Ebü'l-Hasan'dan daha az süre kalabildi. Her ne kadar Mühelhel ve Ebü'l-Leyl Arapları sultanın yanında yer alsalar da diğer Arap kabileleri sürekli sıkıntı çıkarıyordu. Benî Riyah kabilesi, vergi ödemekten kaçınarak ülkenin güneyinde isyan çıkardı. Sultan bu kabilenin isyanı sebebiyle Tunus'u terk etmek zorunda kalarak Kosantine'ye sığındı. Kosantine'den Tunus'a gitmek için bir ordu hazırladığında ise bu sefer Hafsî Sultanı Ebû İshâk'ın ordusuyla karşı karşıya geldi. Tunus yolu üzerinde iki tarafın karşılaşması esnasında Merînî askerleri arasında Mağrib'e geri dönme nidaları duyuldu. Askerler buradaki yorgunluğun etkisiyle bir an önce Mağrib'e dönmek istiyorlardı. Netice itibariyle Ebû İnan askerlerinin savaşı bırakması sebebiyle Mağrib'e geri dönmeye karar verdi.²²⁸

Merînîler Devleti'nin İfrîkiye'den çekilmesinin ardından, Mehdiyye şehrine sığınan İbn Tafragîn Tunus'a doğru harekete geçti. Diğer yandan Hafsî Sultanı Ebû

---

²²⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1768; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 102-103; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 197; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/99.

²²⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1768; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 104; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 197-198.

²²⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1768; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 199-200.

İshâk Merînîlerle çarpışmasının ardından güneyde Cerîd bölgesine sığınmıştı. İbn Tafragîn uzakta bulunan Ebû İshâk'ın yerine Mehdiyye'deki sultanın kardeşi Ebû Zekerıyyâ ile saltanat üzerine bir anlaşmaya vardı. Ebû Zekerıyyâ Mehdiyye'de Hâcib Ahmed b. Halef'le birlikte Hafsî Devleti'ni yönetirken, İbn Tafragîn Tunus şehrinin idaresini üstlenecekti. Fakat işler İbn Tafragîn'in planladığı gibi gitmedi. Ebû Zekerıyyâ kendisine verilen hâcibi öldürerek Kâbis yöneticisi Ahmed b. Mekkî'yi hâcibi ilan etti. Ebû Zekerıyyâ isyan ettiğini Merînî Sultanına haber göndererek bildirdi. Sultan Ebû İnan hastalığının ağırlaşmasına rağmen deniz yolu üzerinden Mehdiyye'ye destek birliği gönderdi. Ebû İnan bundan kısa bir süre sonra da 759/1358 yılında vefat etti.²²⁹

İbn Tafragîn Ebû Zekerıyyâ'nın kendisine karşı başlatmış olduğu isyan sebebiyle Mehdiyye üzerine bir ordu gönderdi. Ebû Zekerıyyâ bu ordunun karşısında bir şey yapamacağını anlayınca Ahmed b. Mekkî'nin yanına Kâbis'e kaçtı. Bu iki önder güçlerini toplayarak Tunus'a hücum etme kararı aldılar. Ancak Tunus'u muhasaraları başarısızlıkla sonuçlanınca Ahmed b. Mekkî onu burada bırakarak Kâbis'e geri döndü. Ebû Zekerıyyâ da buradan güneyde Devâvide Araplarına sığınarak kabile lideri Ya'kûb b. Ali'nin yeğeniyle evlendi. Böylece akrabalık bağı da kurarak kendisinin güvenliğini sağlamış oldu. Diğer taraftan İbn Tafragîn Cerîd'den Tunus'a gelen Ebû İshâk'ı yeniden sultan olarak tahta oturttu. Sultan Ebû İshâk'la birlikte İfrîkiye'nin tamamında hâkimiyeti sağlamaya karar verdi. Öncelikle Bicâye'den başlayarak bu bütünlüğü sağlamaya çalıştı. Bicâye halkı Merînîler'in bıraktığı valiyi istemediklerini Tunus'a iletince İbn Tafragîn Sultan Ebû İshâk komutasında bir orduyu buraya gönderdi. Sultan Ebû İshâk Bicâye halkının da yardımıyla 761/1360 yılında şehri hâkimiyet altına aldı.²³⁰

Sultan Ebû İshâk Bicâye'de kalarak Tunus'tan istediği yardımları alabildi. Böylece İbn Tafragîn de Tunus'u rahat bir şekilde yönetebildi. Sultan ancak İbn Tafragîn'in vefatının ardından Tunus'a geri dönebildi. Merînî Sultanlığı ise Ebû İnan'dan sonra Ebû Sâlim'in eline geçti. Ebû İnan tarafından Benî Ahmer Devleti'ne sürgüne gönderilen Ebû Sâlim, ağabeyinin ölümünden sonra bu devletten yardım talep etti. Benî Ahmer'den herhangi bir yardım alamayan Ebû Sâlim Kastilya Krallığından destek istedi. Kastilya Kralının onun için hazırladığı bir donanma ile Sebte sahillerine

²²⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1768-1769; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 104; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 201-202.

²³⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1769; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 175; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 105; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 202-203.

ulaştı. Burada daha önceden ağabeyi tarafından Kosantine'den sürgün edilen Ebü'l-Abbâs ile karşılıklı olarak onun ve beraberindekilerin yardımıyla Merînîler Devleti'ni ele geçirebildi. Ebü'l-Abbâs'ın Ebû Sâlim'e verdiği bu destek, daha sonraki dönemlerde karşılığını buldu. Her ne kadar Ebû Sâlim İfrîkiye'ye doğru yaptığı seferlerde babası ve ağabeyi kadar başarılı olamasa da Ebü'l-Abbâs'ı Kosantine'ye atayarak burada kendisinden bir iz bırakmış oldu.²³¹

Bicâye Valisi Ebû Abdullah daha önce Ebû İnan döneminde ihanet ettiği düşüncesiyle sultan tarafından hapse atılmıştı. İbn Haldûn da Ebû Abdullah ile işbirliği yaptığı iddia edilerek hapse gönderilmişti. Ebû Abdullah ve İbn Haldûn arasında hapisanede kurulan dostluk daha sonra Ebû Sâlim döneminde Ebû Abdullah'ın Bicâye'yi tekrar ele geçirmesiyle neticesini gösterdi. Bicâye Valisi Mağrib'ten Endülüs'e sürülen İbn Haldûn'u buraya çağırarak hâcib olarak görevlendirdi. Ancak şartlar onların burada kurdukları düzenin kısa süre sonra sonunun gelmesine sebep oldu. Bicâye halkı Ebû Abdullah'ın yönetiminden memnun kalmayarak Kosantine Valisi Ebü'l-Abbâs'tan yardım istedi. Bu durumu haber alan İbn Haldûn yakınlığı bulunan bazı Arap kabilelerinden Ebû Abdullah için yardım talebinde bulundu. Bicâye Valisinin ise bu Arap kabilelerle başarı sağlayacağına dair bir ümidi bulunmuyordu. Bu sebeple Abdülvâdî Sultanıyla kızını evlendirerek kendisini emniyete almak istedi. Ebû Abdullah bu kadar büyük destek toplamasına rağmen Araplardan bazılarının Kosantine Valisinin saflarına geçmesiyle yenilgiye uğratılarak öldürüldü. Bu yenilginin ardından Bicâye'de bulunan İbn Haldûn ise 765/1364 yılı Ramazan/Haziran ayında şehri Kosantine Valisine teslim etmek zorunda kaldı. Her ne kadar Kosantine Valisi kendisine nezaketle davransa da İbn Haldûn izin isteyerek Devâvide Araplarının yanına sığındı. Kosantine Valisi Ebü'l-Abbâs İbn Haldûn'un şehirden ayrılmasının ardından ailesine kötü muamelelerde bulunarak kardeşi Yahyâ'yı hapse attı.²³²

Abdülvâdî Sultanı Ebû Hamav, Bicâye yöneticisi kayınpederi Ebû Abdullah'ın öldürülmesinin hesabını sormak için Ebü'l-Abbâs'ı Bicâye'de muhasara altına aldı.

²³¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1770-1771; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 106-107; Zerkeşî, *Tarihü'd-devleteyn*, 203-204, 205; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, II/180.

²³² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1771, 1772; Zerkeşî, *Tarihü'd-devleteyn*, 204, 210; İbn Haldûn Sultan Ebû İshâk'a Alâmet kâtipliği yaptıktan sonra ilim hususundaki isteği sebebiyle bir yolunu bularak Tunus'tan Mağrib'e gitti. Burada Sultan Ebû İnan tarafından önemli görevlere getirildi. İbn Haldûn'un Merînîler Devleti'ndeki görevleri devlet ricalinin kendisine attığı iftiralar sebebiyle son buldu. İbn Haldûn, *Hatıralar*, 87-89.

Aslında Ebû Hamav'ın niyeti Abdülvâdî Sultanlığının topraklarını genişletmekti. Ebü'l-Abbâs ise Ebû Hamav'ın bu hamlesine karşılık olarak Kosantine'de tutuklu bulunan Abdülvâdî hanedan üyesi Ebû Zeyyân b. Osman'ın salıverilmesi emrini verdi. Böylece Ebû Zeyyân yönetiminde yola çıkan ordu Sultan Ebû Hamav'ı sıkıştırarak hezimete uğratacaktı. Sonuç olarak Ebû Hamav'ın yanındaki Arapların Ebû Zeyyân tarafına geçmesiyle Abdülvâdî ordusu ağır bir hezimete uğratıldı. Ebü'l-Abbâs ise hem amcasının oğlu Ebu Abdullah'ı ortadan kaldırarak hem de Tilimsan Sultanı Ebû Hamav'a üstünlük sağlayarak Hafsî topraklarının batısında tam bir hâkimiyet sağladı.²³³

Ebü'l-Abbâs'ın İfrîkiye'nin tamamını elde etmek için tek bir rakibi bulunuyordu ki o da Ebû İshâk'tı. Sultan Ebû İshâk, İbn Tafragîn'in 766/1365 yılında vefat etmesinin ardından Hafsîler Devleti'nin mutlak hâkimi olmuştu. İbn Tafragîn'in oğlu Muhammed b. Tafragîn Araplar'la birlikte Tunus'a karşı isyan girişimine kalkışsa da başarılı olamayacağını anlayarak bundan vazgeçti. Tunus'a gelerek Ebû İshâk'tan af dilemesinin ardından babası İbn Tafragîn gibi yönetimde söz sahibi olabilmeyi ümit etti. Fakat devlet idaresinde herhangi bir otoritesinin olmadığını gören Muhammed, Mühelhel Araplarını da yanına alarak Kosantine'ye sığındı. Buraya sığınmakla kalmayarak Ebü'l-Abbâs'ı Tunus'a sefer düzenlemesi için ikna etmeye çalıştı. Ebü'l-Abbâs ilk olarak Bûne yöneticisi kardeşi Ebû Zekerıyyâ ile birlikte çoğunluğu Araplardan oluşan bir orduyu Tunus'a gönderdi. Tunus halkı muhasara karşısında şiddetli bir şekilde şehri savunarak karşı tarafı ateşkes ilan etmek zorunda bıraktı. Böylece Ebü'l-Abbâs'ın ilk Tunus'u ele geçirme girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. Bir müddet sonra karşı bir hamle olarak Sultan Ebû İshâk Bûne'yi ele geçirmek için bir ordu gönderdi. Ancak bu sefer de Bûne halkının başarılı savunması karşısında Tunus ordusu burayı ele geçiremeden geri dönmek zorunda kaldı.²³⁴

Tüm bu mücadelelerin ardından Sultan Ebû İshâk Recep/Şubat-Mart 770/1369 tarihinde ansızın vefat etti. Yöneticiler bu beklenmedik ölüm sebebiyle telaşe kapılarak yeni bir sultan tayinine yöneldi. Ebû İshâk'ın devlet adamları Komutan Ulûc Mansûr ve Hâcib Ahmed b. İbrahim el-Bâlıkî, Ebû İshâk'ın oğlu Ebü'l-Bekâ Hâlid'i öne çıkararak ona biat etti. Yeni sultan bu iki devlet adamının etkisi altında devleti yönetmeye çalıştı. Bu dönemde askerî olarak Araplardan yardım talep edildi. Ancak bir süre sonra Araplar

²³³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1773.

²³⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1772, 1773-1774; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 105-106; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 207-208, 211.

yöneticiler tarafından hakir görülmeye başlandı. Bu muameleden rahatsız olan Ebü'l-Leyl Arapları da Kosantine'ye giderek Ebü'l-Abbâs'a destek olacaklarını bildirdiler. Ebü'l-Leyl'in arkasından Cerîd bölgesinden gelen heyetler de emiri desteklemek için söz verdiler. Böylece İfrîkiye bölgesinin büyük bir kısmını hâkimiyet altına almış olan Ebü'l-Abbâs Tunus'a sefer düzenlemeye karar verdi. Ordusunu toplayarak Tunus'a doğru yola çıktı. Tunus yolu üzerinde uğradığı tüm şehir ve kabileler de Ebü'l-Abbâs'a itaatlerini sundu. Emir Tunus'a ulaştığında şehri kuşatma altına aldı. Şehir halkından yeterince destek alamayan Sultan Ebü'l-Bekâ ve devlet ricali ise muhasara başladığında şehri terk etmek zorunda kaldı. Böylece Emir Ebü'l-Abbâs Tunus'u kolaylıkla ele geçirebildi. Şehir ele geçirildikten sonra birkaç gün Araplar tarafından yağma edildi. Bir süre sonra sultanın şehirde sükûneti sağlayacak önlemler almasıyla bu yağmalar da sona erdi.²³⁵

E. BİRLİĞİN SAĞLANMASI (772-839/1371-1488)

1. Ebü'l-Abbâs Ahmed (772-796/1371-1394)

Ebü'l-Abbâs gelenek olduğu üzere tahta oturduğu ilk günlerde devlet düzenini sağlamaya çalıştı. En yakın yardımcısı kardeşi Ebû Zekeriyâ'yı hâcibi, onu buraya gelmeye ikna eden Muhammed b. Tafragîn'i de kardeşinin yardımcısı olarak atadı. Muhammed b. Tafragîn devlet işlerindeki işleyişi en iyi bilen kişilerden birisiydi. Vezir olarak da Ebû İshâk İbrahim b. Vezir Ebü'l-Hasan Ali ve kardeşi Ebû Abdullah Muhammed görevlendirildi. Kâtibü'l-alâmet görevine ise Fakîh Ebû Zekeriyâ b. Şeyh Ebû İshâk İbrahim el-Kûmî el-Kosantinî seçildi. Bu şekilde sultan önemli görevlere güvendiği kişileri getirerek döneminin devlet ricalini belirledi.²³⁶

Devlet düzenini sağlayan Ebü'l-Abbâs İfrîkiye'nin tamamında hâkimiyetini sağlamlaştırmayı hedefliyordu. Bu dönemde hâkimiyeti tehdit eden en büyük tehlike Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan'ı bile buradan çıkarmaya güç yetiren Araplardı. Hafsî yönetimi altındaki yerlerden sultanla birlikte vergi alıyorlar, iktâlar ediniyorlardı. Ebü'l-Abbâs onların şehir ve bölgeler üzerindeki hâkimiyetlerine son vererek iktâlarını ellerinden aldı. Bu uygulamanın karşılığı olarak Ebü'l-Leyl de Benî Hakîm ve Devâvide

²³⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1774-1775; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 176; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 106-107; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 212,215-216.

²³⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1775; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 177-178; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 216-217.

Araplarıyla isyan etmek için anlaştı. Devâvide Araplarının yanında önceki Sultan Ebû İshâk'ın kardeşi Ebû Yahyâ Zekeriyâ da bulunuyordu ki bu onlar için önemli bir fırsattı. Ebû Yahyâ Zekeriyâ'ya sultan olarak biat edildikten sonra Ebü'l-Leyl liderliğinde bir isyan hareketi başlatıldı. Sultan Ebü'l-Abbâs da Arap kabileleriyle savaşmak için kardeşi Ebû Yahyâ Zekeriyâ önderliğinde bir ordu hazırladı. Savaş Hafsî ordusunun yenilgisiyle sonuçlandığında, Araplar Tunus'u muhasara altına aldı. Sultan bu kuşatma esnasında Muhammed b. Tafragîn'in Araplarla iş birliği yaptığını farkedince onu Kosantine'deki hapishaneye gönderdi. Her ne kadar bu şekilde Arapların şehre girmesine engel olunduysa da muhasara devam etti. Ebü'l-Abbâs Ebü'l-Leyl'in lideri Mansûr b. Hamza ile konuşarak kuşatmayı kaldırmaya çalıştı. Ebü'l-Abbâs'ın verdiği sözler üzerine Mansûr b. Hamza itaatinin bir nişanı olarak oğlunu sultanın yanında bırakarak bir daha isyan etmemeye söz verdi. Arap kabilelerinin yanına döndüğünde ise Ebû Yahyâ Zekeriyâ'yı desteklemekten vazgeçtiğini bildirerek kabilesine geri döndü. Bunun üzerine diğer Arap kabileleri de muhasarayı kaldırarak Tunus'tan ayrıldı.²³⁷

Ebü'l-Abbâs Arapları itaat altına almasının ardından Sûse ve Mehdiyye şehirlerine yönelmişti. Bu iki şehrin valisi de sultana biat ettiklerini bildirmemişlerdi. Sûse çok uzun zamandan beri Benî Hakîm kabilesi lideri Ebû Sa'nûne tarafından yönetiliyordu. Ebû Sa'nûne yaptığı zulümlerden dolayı şehir halkı tarafından sultana şikâyet edildi. Ebü'l-Abbâs da ilk olarak buraya doğru yola çıktı. Sultanın buraya geleceğini haber alan Ebû Sa'nûne halktan da herhangi bir destek bulamayınca şehri terk etti. Böylece Ebü'l-Abbâs şehri rahatlıkla hâkimiyet altına alabildi. Diğer taraftan Mehdiyye şehri de Sultan Ebû İshâk döneminden beri burada valilik yapan Muhammed b. Cakcâk'ın yönetiminde bulunuyordu. Ebü'l-Abbâs'a boyun eğmeyen Cakcâk, sultanın kardeşi Ebû Yahyâ Zekeriyâ'nın Trablusgarp'ın etrafında vergi topladığı esnada sıranın kendisine geleceğini anladı. Kısa bir süre sonra şehri terk ederek kendisiyle akrabaları bulunan Trablusgarp yöneticisi Ebû Bekir b. Sâbit'e sığındı. Böylece Mehdiyye de hiç çaba sarf edilmeksizin ele geçirildi.²³⁸

Cerbe adası da bu iki şehir gibi uzun zamandan beri Tunus'tan bağımsız bir şekilde yönetiliyordu. Valisi Muhammed b. Ebü'l-Kâsım b. Ebü'l-Uyûn, Hâcib İbn

²³⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1775-1776; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 110; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 218-219.

²³⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1776.

Tafragîn tarafından buraya görevlendirildikten bir süre sonra bağımsızlığını ilan etti. Ebü'l-Abbâs diğer şehirler gibi burayı da ele geçirmek istiyordu. Bu hedefle oğlu Ebû Bekir'i Cerbe'yi ele geçirmesi için görevlendirdi. Ebû Bekir'in komutasındaki donanma Cerbe'ye gelerek, Kastilya kalesine sığınan Ebü'l-Uyûn'u muhasara altına aldı. Kuşatma esnasında adanın Berberî şeyhlerinden destek alamayan Ebü'l-Uyûn tek başına sultanın askerlerine güç yetiremeyeceğini anladı. Bunun üzerine teslim olmaktan başka çözüm bulamadı. Daha sonra tutuklanarak Tunus'a götürüldü. Netice itibariyle Cerbe adası da yeniden Hafsî idaresine geri dönmüş oldu.²³⁹

Sultan Ebü'l-Abbâs hâkimiyetini genişlettiği bu dönemde, İfrîkiye bölgesini daha iyi bir şekilde idare edebilmek için görevlendirmelerde bulundu. Daha önceki atamalara benzer bir şekilde o batı ve güneydeki şehirlere oğullarını görevlendirdi. Bicâye'ye oğlu Emir Ebû Abdullah'ı, Kosantine'ye ise küçük yaştaki oğlu Emir Ebû İshâk'ı yönetici tayin etti. Kosantine'deki oğlunun yaşının küçüklüğü sebebiyle Komutan Beşir'i ona yardımcı olarak görevlendirdi. Komutan Beşir'in vefatının ardından artık Emir Kosantine'yi yönetebilecek tecrübeye ulaşmıştı. Cerîd bölgesi de Sultan Ebü'l-Abbâs'ın diğer şehirlerin ardından ele geçirmek için istediği bölgelerden biriydi. Sultan Tunus'ta bulunan Zenâte, Ebü'l-Leyl, Hakîm ve Mühelhel kabilelerinin birlikleriyle birlikte ordusunu da yanına alarak 777/1375-1376 yılında bu bölgeye doğru ilerledi. Ebü'l-Leyl oğullarının sefer esnasında çıkardığı zorluklar sultanın Cerîd bölgesinde yapacağı savaş konusunda güvensizliğe sebep oldu. Bu kabile üyelerini tutuklayarak Tunus'a geri döndü. Fakat sultanın bu korkusundan cesaret alan diğer Arap kabileleri Tunus'a saldırılar düzenlemeye başladılar. Bunun üzerine Ebü'l-Abbâs yeniden bu bölgeye sefer düzenleme kararı aldı. Sultan Ebü'l-Abbâs yola çıktığında Kayrevan üzerinden Kafsa'ya uğrayarak burayı muhasara altına aldı. Sultan savaş stratejisi olarak surların dışındaki ağaçları kesmekle şehir halkını tehdit etti. Kafsa halkının bu durumdan korkması üzerine daha fazla destek alamayacağını fark eden Kafsa yöneticisi Ahmed b. Âbid şehri sultana teslim etmek zorunda kaldı. Kafsa şehri bundan sonra sultanın oğlu Ebû Bekir tarafından yönetilmeye başlandı.²⁴⁰

Ebü'l-Abbâs'ın bir sonraki hedefi İbn Yemlûl'ün yöneticiliğini yaptığı Tûzer şehriydi. İbn Yemlûl'ün sultanın buraya yöneldiği haberini aldıktan sonra şehri terk

²³⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1776-1777.

²⁴⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1777-1778; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 110; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 221-222.

etmesiyle birlikte şehir rahatlıkla ele geçirildi. Sultan buraya ve savaşız bir şekilde itaatini arz eden Nefta şehrine de oğlu Mustansır'ı vali tayin ederek Tunus'a geri döndü. Tunus'a dönüş yolunda İbn Yemlûl, Ebü'l-Leyl Araplarıyla birlikte sultana tuzak kurdu. Fakat sultanın ordusu karşısında mağlup olarak Kayrevan'a kaçtı. İbn Yemlûl bir süre sonra sultana bir barış heyeti göndererek pişman olduğunu beyan etti. Diğer yandan Kafsa'da şehir ayanlarından biri olan Ahmed b. Ebû Zeyd, Vali Emir Ebû Bekir'in Tûzer'e gitmesini fırsat bilerek isyan girişiminde bulunmuştu. Ancak emirin hâcibi Abdullah et-Terîkî onun şehri ele geçirmesine engel oldu. İsyân haberini alan Emir Ebû Bekir Tûzer'den dönerek Ahmed b. Ebû Zeyd'e yardım eden şehir halkını cezalandırdı.²⁴¹

Kâbis'i yöneten Benî Mekkî ailesi de bir süredir İfrîkiye siyasetine yön veren, Hafsî sultanlarından istediğini destekleyen istediğine muhalefet eden bir haldeydi. Ailenin lideri Abdülmelik b. Mekkî, Ebü'l-Abbâs'a karşı Abdülvâdî Sultanıyla birlikte planlar yapmaktaydı. Bu planlardan haberdar olan Hafsî Sultanı onu itaat altına almak için yola çıktı. Hafsî Sultanının yol üzerindeki Araplardan destek alması üzerine korkan İbn Mekkî şehri terk ederek Dübâb kabilesine sığındı. Sultan Ebü'l-Abbâs hiçbir mukavemetle karşılaşmaksızın Kâbis şehrini 781/1380 yılında ele geçirdi. Sultan Kâbis'teyken daha önce itaat etmeyen Trablusgarp yöneticisi de bir heyet göndererek sultana itaatini sundu. Tüm İfrîkiye'de hâkimiyeti sağlayan sultana yalnızca Biskire şehri itaatini arz etmemişti. Biskire'yi yöneten Müzenî ailesi önce itaat etmemek için dirense de bir süre sonra korkarak Hafsî sultanına biat etmeye karar verdi.²⁴²

Her ne kadar bu dönemden sonra Hafsîler Devleti'nde birlik sağlanmış gibi görünse de Ebü'l-Leyl, Mühelhel ve İbn Yemlûl'ün çıkardığı isyanlar Sultan Ebü'l-Abbâs'ı uzun bir süre daha uğraştırdı. Bunların ardından Biskire sultana olan itaatini bozarak tekrar İbn Müzenî'nin yönetimine geri döndü. Kâbis de Benî Mekkî ailesi tarafından geri alındı. Biskire ve Kâbis Sultan Ebü'l-Abbâs'ın buraya tekrar sefer düzenlemesinin ardından yeniden Hafsî hâkimiyetine girdi. Bu şehirlerin ardından Kafsa'da da Benî Âbidler'in isyanı başlamıştı. Kafsa Valisi Ebû Bekir'in Tunus'a geri dönmesinin ardından Abdullah et-Terîkî şehre yönetici tayin edildi ve Benî Âbidler'in isyanını bastırdı. Abdullah'ın vefatının ardından da oğlu Muhammed et-Terîkî

²⁴¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1778-1779; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 222-223.

²⁴² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1779; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 224-225.

yöneticiliği devraldı. Ancak onun yönetiminin zayıflığı Benî Âbid'in isyanında başarılı olmasına sebep oldu. Bunun üzerine Ebü'l-Abbâs, Arap kabileleriyle birlikte 795/1383 yılında Kafsa'yı muhasara altına alsada başarılı olamayarak Tunus'a geri döndü.²⁴³

Hafsî Sultanı şehir ve bölgelerde yaşanan isyanlar sebebiyle oğullarının valilik yerlerini bazen değiştiriyor, bazen de onların vefatları neticesinde yeni atamalarda bulunuyordu. Tûzer Valisi Mustansır'ın Tunus'a dönmesi üzerine kardeşi Ebû Zekeriyâ bu görevi üstlendi. Ancak Cerîd halkı Mustansır'ın buraya tekrar atanmasını isteyince, Sultan Ebü'l-Abbâs oğlunu yeniden buraya görevlendirdi. Kardeşi Emir Ebû Zekeriyâ'yı da Nefta ve Nefzâve yöneticisi olarak atadı. Kosantine Emiri İbrahim 790/1388 senesinde vefat ettiğinde de yerine oğlu Abdullah vali tayin edildi. Diğer taraftan sultanın oğullarından Abdullah da Trablusgarp'taki isyanı bastırarak Cerbe, Safakes gibi yerleri itaat altına aldı. Ardından Kâbis'e giderek Benî Mekki'nin saltanatına son verdi. Bu başarılarının mükâfatı olarak da sultan tarafından Trablusgarp'a ilave olarak Safakes, Kâbis ve Cerbe adasının yönetimi de kendisine verildi.²⁴⁴

Sultan Ebü'l-Abbâs'ın hayatının son mücadelesi Hıristiyan devletlerin Mehdiyye saldırısı esnasında oldu. Bicâye'den planlı olarak yaklaşık otuz yıldır Akdeniz'deki Hıristiyanların sahil ve adalarına yapılan baskınlar bir süre sonra bu devletleri Hafsî Devletine karşı harekete geçirdi. Ceneviz ve Barselona öncülüğünde Avrupalı devletlerin bir araya getirdiği büyüklü küçüklü yüz adet gemiden oluşan Haçlı donanması 792/1390 yılında Mehdiyye'yi hedef aldı. Hıristiyanların/Haçlıların buraya geleceğini haber alan Ebü'l-Abbâs da oğlu Ebû Fâris Azûz komutanlığındaki orduyu Mehdiyye'ye gönderdi. Mehdiyye halkıyla birlikte Hıristiyanlara karşı şehri müdafaa eden Ebû Fâris dışarıdan herhangi bir yardım gelmemesi sebebiyle oldukça zor durumda kaldı. Hıristiyanlar muhasaranın devam etmesi hususunda kararlılık gösteriyorlardı. Bunun üzerine Sultan Ebü'l-Abbâs oğlu Ebû Zekeriyâ'yı Arap kabilelerinden topladığı birliklerle birlikte Bicâye'ye gönderdi. Böylece Hıristiyan Frenk ordusu hem Mehdiyye'den gelen savunmayla hem de arkalarından gelen Hafsî saldırısıyla iki ateş arasında bırakıldı. Bu sıkıştırma öyle bir aşamaya geldi ki Hıristiyanların savaş için yaptıkları ahşap burçları yandı. İki tarafın da yiyecekleri

²⁴³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 178-1783; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 225, 230.

²⁴⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1782, 1784, 1786; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 110; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 230.

tükenip kış bastırmaya başladığında Cenevizliler muhasarayı kaldırmak zorunda kaldı. Bu durumda tüm Hristiyan/Haçlı ordusu gelişlerinden yirmi ay sonra ülkelerine geri döndü. Ebü'l-Abbâs döneminde İfrîkiye'ye yapılan Hristiyan saldırısı da böylece bertaraf edilmiş oldu.²⁴⁵

Sultan Ebül-Abbâs isyan ve işgallerin sona ermesinin ardından ağır bir hastalığa yakalandı. Hafsî Sultanı uzun zamandır gut hastalığının sıkıntısını yaşıyordu ki sefere gittiği zamanlarda yanında mutlaka bir sedye bulundururdu. Sultanın hastalığı daha da ağırlaşınca çocukları amcaları Ebû Zekeriyâ'nın Hafsî yönetimine el koymasından korktu. Bu sebeple ağabeyini ziyarete gelen Ebû Zekeriyâ sultanın çocukları tarafından tutuklatarak hapse atıldı. Ebû Zekeriyâ'nın Tunus'ta bulunan çocukları da Bûne'de valilik yapan ağabeyleri Muhammed'in yanına kaçtı. Sultan Ebü'l-Abbâs tüm bu karışıklıklar arasında 796/1394 yılı Şaban/Haziran ayında vefat ettiğinde Tunus'ta bulunan sultanın çocuklarının tamamı ağabeyleri Ebû Fâris Azûz'a biat etmek istedi. Ancak sultan, oğulları arasından Ebû Bekir'i veliaht tayin etmişti. Bir yandan da Kosantine, Bûne yöneticisi Muhammed'in işgali tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Bu durumda Ebû Fâris veliaht olarak seçilen Ebû Bekir'e ya sen Kosantine'ye git ben Tunus'u koruyayım ya da ben Kosantine'ye gideyim dedi. Emir Ebû Bekir Tunus'u yönetmeyi göze alamayarak veliahtlıktan vazgeçti. Böylece sultan tarafından seçilen veliaht Hafsî sultanlığından feragat ederek Kosantine'ye gitti.²⁴⁶

2. Ebû Fâris Azûz (796-837/1394-1434)

Sultan Ebû Fâris Hafsî saltanatını devraldıktan hemen sonra saltanatta yeni görevlendirmelerde bulundu. Devlet işlerinde yakın görevlisi olarak Muvahhidî Şeyhi Muhammed b. Abdülaziz'i, kâtibü'l-alâmet olarak babası döneminde de görevli olan Ebû Abdullah Muhammed b. Kâsım b. Hacer'i, kâtibü'l-inşâ görevine Fakih Ebû Abdullah Muhammed Kalcânî'yi atadı. Vergi ve tenfiz görevini de Muhammed b. Ebü'l-Kâsım b. Kalîlülhem'e teslim etti. Devlet görevlilerinin yanı sıra İfrîkiye'deki valilikleri de belirledi. Kardeşlerini Kosantine, Mehdiyye ve Sûse gibi şehirlere atadı.

²⁴⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1784-1785; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 111; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 228-229; el-Veşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib*, X/10.

²⁴⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1786; Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-Red 'alâ Ehli's-Salib (tahk. Dr. Muhammed Ali Hamâye)* (Kahire: Dâru'l-maârif, 1992), 50; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 112-113; Zerkeşî, *Tarihü'd-devleteyn*, 231-233.

Kendisine yakın gördüğü kardeşi İsmail ise Tunus'ta yönetimde onun yardımcısı olarak kaldı.²⁴⁷

Ebû Fâris'in saltanatı devralmasından rahatsız olan kardeşleri de bulunuyordu. Bunlardan Mustansır ve Ebû Zekeriyâ, Tûzer ve Nefta valiliklerini bırakarak Hâmma ve Nefzâve dağlarına sığındı. Kosantine Valisi olan kardeşi Ebû Bekir de burada sultanlığını ilan ederek ona itaat etmemeye karar verdi. Kosantine'ye gelen Emir Ebû Bekir şehre girişinin daha onuncu gününde halktan biat isteyerek sultanlığını ilan etmişti. Bu isyanda Kosantine'de sarayda kâtiplik yapan Ahmed b. Kemmâd'ın da payı bulunuyordu. Ancak kâtip bir süre sonra pişman olarak Bûne yöneticisi Muhammed b. Ebû Zekeriyâ'nın yanına gitti. Muhammed, İbn Kemmâd'la birlikte Bûne'deki orduyu toplayarak 6 Zilka'de 796/2 Eylül 1394 tarihinde Kosantine'yi muhasara için yola çıktı. Şehri uzun süre muhasara etmesine rağmen Kosantine'nin direnişi karşısında istediğini elde edemeyerek Bûne'ye geri döndü. Bir sonraki sene yeniden muhasara girişiminde bulunsa da yine başarılı olamadı. Ebû Fâris Tunus'ta idarî işleri düzenlerken, Bûne ve Kosantine arasındaki çekişmeyi herhangi bir girişimde bulunmaksızın takip etmeye kadar verdi. Fakat bir süre sonra Muhammed b. Ebû Zekeriyâ'nın Kosantine'yi ele geçirdiğinde daha güçlü hale gelmesinden korktu. Bu sebeple sultan 797/1395 Ramazan ayında Bûne'ye doğru yola çıktı. İki grup Bûne yakınlarında Tebersek'te karşı karşıya geldiğinde Muhammed'in ordusu ağır bir yenilgiye uğratıldı. Muhammed b. Zekeriyâ Bûne'ye doğru kaçarak şehre sığındı. Karanlığın çökmesiyle de deniz yoluyla Mağrib'e doğru yola çıkarak Merînîler Devleti'ne iltica etmek için yola çıktı. Sultan Ebû Fâris onun şehirden kaçmasının ardından Bûne'yi hâkimiyeti altına aldı. Bûne'nin teslim alınmasından sonra Kosantine Emiri Ebû Bekir'den sultana itaat bildiren bir mektup geldi. Böylece Emir Ebû Bekir saltanat iddiasından vazgeçerek Hafsîler Devleti'nin bir valisi olarak kaldı.²⁴⁸

Hafsîler Devleti'nin bütünlüğünü sağlamak için sırada hâkimiyet altına alınması gereken Ebû Hafs Ömer'in valilik yaptığı Safakes şehri bulunuyordu. Kardeşine karşı muhalefet eden Ebû Hafs Ömer, sultanın burayı muhasara etmesiyle zor durumda kaldı. Bir müddet kuşatma altında kalan şehir halkı sultanla anlaşma yaparak burayı Hafsî ordusuna açtı. Ebû Hafs Ömer de tutuklanarak sultana teslim edildi. Bu esnada

²⁴⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1786; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 113; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 233-234.

²⁴⁸ Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 237-239.

Kosantine Valisi Emir Ebû Bekir'in yeniden itaatten çıktığı haberi sultana ulaştı. Yeni kâtibi İbrahim b. Yûsuf el-Endülüsî onu isyan etmesi için teşvik etmişti. Sultan Ebû Fâris bu sebeple Kosantine'yi 798/1396 yılı Ramazan ayında kuşatma altına aldı. Bu muhasara halkın sultana destek vermesiyle daha kolay bir şekilde başarıya ulaştı. Kaçmaya çalışan Ebû Bekir ve kâtibi tutuklandı. Sultan Safakes'te tutukladığı kardeşi Ebû Hafs Ömer ve bu muhasara esnasında alıkoyduğu Ebû Bekir'i Tunus'a gönderdi. Ebû Fâris ise Kosantine'de resmî işleri düzenlemek için yaklaşık bir ay kaldı. Kosantine şehrine Komutan Nebil'i yönetici olarak atayarak Tunus'a geri döndü.²⁴⁹

802/1400 yılında Hafsî Sultanı birbirine yakın olan iki yeri Tûzer ve Kafsa'yı ele geçirmek için yola çıktı. Tûzer muhasarası neticesinde zafer elde ettikten sonra İbn Yemlûl'ü tutukladı. Kafsa da şehir halkının teslim olmasıyla birlikte Hafsî Sultanının hâkimiyetine geçti. Şehri yöneten Benî Âbid Şeyhleri de İbn Yemlûl gibi tutuklanarak sultanla birlikte Tunus'a doğru yola koyuldu. Sultan Tunus'a dönmeden önce Kafsa'ya Komutan Muhammed et-Terâsî'yi yönetici tayin ederek şehrin surlarını yıktırdı. Bu seferden bir yıl sonra da Trablusgarp'ı ele geçirmek için yola çıktı. Şehrin ileri gelenleri ve mutasavvıfların yardımıyla Recep ayında burayı ele geçirdi. Buraya da başka bir komutanını görevli tayin ederek başkente geri döndü. Daha sonra 804/1402 yılında Biskire'ye giderek şehri uzun yıllar yönetimi altında tutmuş İbn Müzenî ailesinin elinden aldı. Komutanlarından birini buraya vali tayin ederek Ahmed b. Müzenî'yi de yanına alarak Tunus'a geldi.²⁵⁰

Sultan Ebû Fâris genel olarak İfrîkiye'de sükûneti sağlamışken, 810/1408 yılında Hakîm Araplarının Hâmma ve Nefzâve halkına zulmetmeleri sebebiyle bölgede tekrar bir karışıklık meydana geldi. Hakîm kabilesinin lideri Ahmed b. Ebû Sa'nûna ile Sultan Ebû Fâris bu bölgede karşı karşıya geldiklerinde Hafsî ordusu Arapları ağır bir hezimete uğrattı. Ayn-ı Ğader olarak adlandırılan bu olayın ardından Benî Hakîm kabilesi Hafsî Sultanına itaatini bildirdi. Ancak itaat etmesine rağmen bir yandan da sultana karşı yeni bir ittifak arayışına girmişlerdi. Merînî Devleti'ne sığınan Hafsî hanedan üyesi Muhammed b. Ebû Zekerıyyâ onlar için iyi bir seçenektir. Araplar Merînîler'den Hafsî Sultanı karşısında yardım istediklerinde, sultan onlar için bir ordu görevlendirdi. Merînî ordusu Muhammed'in önderliğinde İfrîkiye'ye doğru

²⁴⁹ Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 239-240; Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr fi 'Acâbi't-tevârih ve'l-ahbâr (tahk. Ali ez-Züvârî – Muhammed Mahfûz)* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), II/199.

²⁵⁰ Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 241-242, 245-246.

ilerlediğinde Arap kabilelerinin de desteğini almıştı. Arap kabilelerinin desteği büyüyünce sayıyı yeterli bulan Merînî ordusu Fas'a geri dönerek Emir Muhammed'i yalnız bıraktı. Muhammed b. Ebû Zekeriyâ yanında kalan Araplarla birlikte önce Bûne'yi ele geçirdi. Daha sonra Ebû Fâris'in kardeşi Ebû Zekeriyâ'nın valilik yaptığı Bicâye'yi hâkimiyet altına aldı. Hafsî Sultanı onun ilerlemesini durdurmak amacıyla Bicâye'ye yönelerek şehri muhasara altına aldı. Bicâye halkının yardımıyla şehri ele geçiren Ebû Fâris, Emir Muhammed'in Bicâye'ye vekil bıraktığı oğlu Mansûr'u da tutukladı.²⁵¹

Sultan Ebû Fâris, Emir Muhammed'le kaşı karşıya gelmek için Bicâye şehri etrafında arama başlattı. Sultan, Emir Muhammed ve destekçisi Ebû Sa'nûna'yla karşılaştığında savaş başladı. Ebû Sa'nûna bir süre sonra Muhammed'i savaş meydanında yalnız başına bıraktı. Tek başına kalan Emir Muhammed daha fazla direnemeyeceğini anlayarak kaçmaya başladı. Ancak Betîte mevkiine geldiğinde burada Hafsî birlikleri tarafından yakalanarak öldürüldü. Böylece Sultan Ebû Fâris devlet içerisindeki düşmanlarının hepsini bertaraf etmiş oldu. Bundan sonraki hedefi Mağrib'teki diğer devletlerin kendisine tabi olmasını sağlamaktı. Bu amaçla sultan o dönemde zayıf düşen Abdülvâdî Devleti'ne boyun eğdirmek için 827/1424 yılında Tilimsan'a giderek şehri teslim aldı. Hafsî Sultanının buraya geleceğini haber alan Sultan Abdülvâhid b. Ebû Hamav ve oğlu Ebû Fâris şehri terk ederek dağlara sığınmıştı. Ebû Fâris Tilimsan'a Sultan Abdülvâhid'in yeğeni Muhammed b. Ebû Tâşfin'i yönetici olarak atayarak, Mağrib'e doğru yöneldi. Merînî Devleti'nin zayıflığından istifadeyle Ebû Fâris burayı da hâkimiyet altına almak istiyordu. Ebû Fâris'in buraya ulaşmasına henüz iki günlük mesafe varken Merînî Sultanı bir heyet göndererek itaat ettiğini bildirdi. Bu durumda Sultan Ebû Fâris sefere devam etmeyerek buradan geri dönmeye karar verdi. Endülüs Benî Ahmer Devleti'nin biati de kendisine ulaşınca artık o Mağrib ve Endülüs Sultanı unvanına sahip oldu.²⁵²

Ebû Fâris Mağribü'l-aksâ'yı hâkimiyeti altına toplamaya çalışırken, Haçlılar/Hıristiyan devletleri de İfrîkiye'ye saldırmak için uygun zamanı gözlüyordu. Hafsî Sultanı henüz dönüş yolundayken Haçlılar/Hıristiyanlar elli gemilik bir donanmayla Karkana adasına gece saatlerinde ansızın bir baskın düzenledi.

²⁵¹ Zerkeşi, *Târihü 'd-devleteyn*, 247-249; Harekât, *el-Mağrib*, II/58.

²⁵² Zerkeşi, *Târihü 'd-devleteyn*, 249, 251, 252; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, II/190; Harekât, *el-Mağrib*, II/58-59.

Hıristiyanların yaklaşık on bin askeri bulunuyorken, adadaki az sayıda Müslüman halk kendilerini savunacak bir konumda değildi. Adanın sığınılacak herhangi bir kalesi de bulunmuyordu. Ancak ada sakinleri dirayetli bir direniş göstererek dört yüz kadar Hıristiyanı öldürürken kendilerinden de iki yüz şehit verdiler. Hayatta kalan Müslümanlar ise Hıristiyanlar tarafından esir alınarak, Hafsî Sultanıyla pazarlık yapmak amacıyla Safakes'e götürüldü. Katalonya Kralı V. Alfonso'nun asıl hedefi Cerbe adasıydı. Fakat Hafsî Sultanının geleceği haberini alınca hızlıca Karkana adasına yöneldi. Hafsî Sultanı bu esirler için elli bin dinar teklif etse de Hıristiyanlar bunu kabul etmediler. Hakîm Arapları bu Hıristiyan askerlerini öldürmeyi teklif etse de sultan buna müsaade etmeyerek, onlara eman verip ülkelerine gitmelerine müsaade etti.²⁵³

Mağrib'te ilerlemesini bitiren Sultan Ebû Fâris deniz aşırı yerlerde de hâkimiyetini genişletmek hedefindeydi. Her ne kadar Karkana adasını kaybetse de diğer adalarda hâkimiyet sağlamak istiyordu. Bu amaçla Malta adasını ele geçirebilmek için 833/1429 yılında Tunus'ta büyük bir donanma hazırlayarak harekete geçti. Komutan Rıdvan bu donanmanın başında orduyu yöneterek kısa bir muhasaradan sonra adayı ele geçirebildi. Fakat bu donanma Malta'yı aldıktan birkaç gün sonra herhangi bir yönetici tayininde bulunmaksızın Tunus'a geri döndü. Aynı yıl Hafsî hâkimiyetinde yaklaşık beş yıl kadar kalan Tilimsan, sultanın atadığı Vali Muhammed b. Ebû Tâşfin'in isyanıyla hâkimiyetten ayrılmıştı. Ebû Fâris bu durumu haber alınca Komutan Ulûcu'l-hayr ve eski Tilimsan yöneticisi Abdülvâhid ile birlikte Tilimsan'a bir ordu gönderdi. Bu ordu Tilimsan muhasarasında başarılı olamayınca, Abdülvâhid dağlarda bulunan Araplardan yardım talep etti. Bu Arap kabilelerinin yardımıyla Tilimsan'ı ele geçirdikten sonra Sultan Ebu Fâris'e itaatini bildirdi. Artık dağlara sığınma sırası Muhammed b. Ebû Tâşfin'deydi. Yeniden güç toplayan Muhammed b. Ebû Tâşfin Tilimsan'ı muhasara ederek Abdüvâhid'in elinden aldı. Abdülvâhid'i de öldürerek kendisini sultan ilan etti. Bu sefer Ebû Fâris kendisinin yönettiği bir orduyla birlikte Tilimsan'a doğru yola çıktı. İbn Ebû Tâşfin Hafsî Sultanının geliş haberini alır almaz şehri terk edince Tilimsan rahatlıkla ele geçirilebildi. Bir süre sonra Muhammed b. Ebû Tâşfin'in sığındığı dağ da muhasara altına alındı. Muhasaradan çıkamayacağını anlayınca eman talep ettikten sonra tutuklandı. Bundan sonra kendisine ikinci bir şans verilmeyerek sultan tarafından

---

²⁵³ Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 252-253; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, II/190-191.

Tunus'a götürüldü. Ebû Fâris bu kez Ahmed b. Ebû Hamav ez-Zeyyânî'yi Tilimsan'a vali olarak atadı.²⁵⁴

Ebû Fâris'in vefatından önce son kez yaptığı sefer Cerbe adasına olmuştu. Katalonya Kralı V. Alfonso Balear, Sicilya ve Malta adalarına uğradıktan sonra asker toplayarak 835/1432 yılında Cerbe adasına ulaştı. Hafsî Sultanı ise bu durumu Kafsa'dayken öğrendiği zaman bir birlik hazırlayarak adaya gönderdi. Kral adaya ulaşabilse de bu birliğin oluşturduğu savunma sebebiyle adaya ayak basamamıştı. Alfonso'nun buraya ulaşmasından on gün sonra da Ebu Fâris donanmasını toplayarak adaya ulaştı. Kral bir taraftan adanın belli bir kısmını ele geçirirken sultan adanın dışında deniz üzerinde limandaki karargâhında bulunuyordu. Her gün belli miktarda Müslüman asker adada savaşıp bu karargâha geri döndüğünde sultan tarafından iltifat görüyordu. Fakat bu askerlerden biri Hıristiyanlar için casusluk yaparak Krala sultanın devlet ricaliyle birlikte yalnız kaldığı bir anı haber verdi. Hıristiyan birliğin bu esnada deniz üzerinden sultanın karargâhına saldırmasıyla, buradaki devlet adamlarından birçoğu şehit düştü. Hafsî Sultanı ise kaçarak hayatını kurtarmayı başarabildi. Cerbe adası sakinlerinden birinin bu saldırının ardından sultana gelerek rehberlik etmesiyle Hafsî ordusu adadaki düşman askerlerinin karşısına çıktı. Katalonya Kralı Müslümanların ansızın karşısına çıktığını gördüğünde herhangi bir savaş hamlesinde bulunamadı. Zaten bundan sonra onlarla savaşacak gücü de kalmamıştı. Burada kalarak güç kaybetmeme kararı alan Alfonso, aynı zamanda İtalya'da yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle gelişinden yirmi yedi gün sonra geri döndü. Böylece Cerbe adası defalarca yaşadığı Hıristiyan işgallerinin sonuncusundan da kurtulmayı başardı.²⁵⁵

Ebû Fâris Cerbe'den Tunus'a geri döndüğünde Tilimsan'ın tekrar Hafsî hâkimiyetinden çıktığı haberini aldı. Sultan Tilimsan'a gitmek için yeniden hazırlıklara başladı. Ancak Ebû Fâris 837/1434 yılı kurban bayramı sabahında büyük bir orduyla birlikte çıktığı yolda aniden vefat etti. Bu esnada veliaht olarak seçtiği torunu Muhammed Muntasır b. Muhammed Mansûr da yanında bulunuyordu. Dedesinin vefatını gizleyerek bayram namazını kendisi kıldırma kararı aldı. Dedesi Ebû Fâris'in veliaht olarak seçtiği oğlu Muhammed Mansûr 833/1430 yılında Trablusgarp muhasarası esnasında vefat etmişti. Ebû Fâris de vefat eden oğlunu çok sevdiği için

²⁵⁴ Zerkeşi, *Târihü 'd-devleteyn*, 256-257.

²⁵⁵ Zerkeşi, *Târihü 'd-devleteyn*, 257-258.

onun oğlu olan Muhammed Muntasır'ı babasının yerine veliaht seçmişti. Ebu Fâris'in Bicâye Valisi oğlu Mutemid bu duruma sinirlenerek kardeşinin taziyesine gelmiş gibi görünerek Tunus'a ulaşmıştı. Burada niyetini belli etmesi üzerine Sultan Ebû Fâris tarafından Tunus'ta alıkonulmuştu. Tilimsan'a sefere çıkıldığında ordu içerisinde Mutemid de bulunuyordu. Dolayısıyla Muntasır amcasının isyan etmesini engellemek amacıyla dedesinin vefatını gizlemişti. Bununla birlikte Ebû Fâris vefat ettiğinde Hafsî ordusu Tilimsan'a yakın bir yerde bulunuyordu. Tilimsan Yöneticisi sultanın ölüm haberini aldığında Hafsî ordusunun zayıf bir zamanında saldırıya geçebilirdi. Bu sebeplerle birlikte Veliaht Muhammed Muntasır dedesinin cenazesıyla birlikte orduyu kısa süre içerisinde Tunus'a geri döndürdü. Ancak Mutemid ordu içerisinde yayılan ölüm haberini aldığında Tunus'a dönüş yolunda ordudan kaçtı. Mutemid bir süre sonra yakalanarak veliahta getirildiğinde gözlerine mil çekilerek cezalandırıldı.²⁵⁶

3. Ebû Abdullah Muhammed Muntasır (837-839/1434-1436)

Sultan Ebu Fâris'in ölüm haberi ordu içinde yayılınca Muntasır'a biat edildi. Ebû Fâris ise yıkanıp kefenlendikten sonra Sîdî Mahrez b. Halef'in türbesine defnedildi. Muntasır henüz Tunus dönüş yolundayken Kosantine, Mesîle gibi şehirlerden biat haberleri kendisine ulaşmıştı. Bu şekilde biatleri alarak saltanatı devraldıktan sonra şehirlere yeni valiler atamaya başladı. Bicâye valiliğine amcası Ebü'l-Hasan'ı, Kosantine valiliğine ise kardeşi Ebû Amr Osman'ı atadı. Bu atamalarla birlikte yönetim konusunda sıkıntı çıkaracağını düşündüğü kardeşi Ebü'l-Fazl'ı ve oğlunu da tutuklatmıştı. Tutuklanma haberinin yayılması sultan henüz Tunus'a gelmeden şehirde bir kargaşaya sebep olmuştu. Çünkü şehri vekâleten yöneten Muvahhidî Şeyhi İbn Abdülaziz torunu Ebü'l-Fazl'ın tutuklanmasının kendi sonunu hazırlayacağını biliyordu. Sultan Muntasır da bu karışıklığı tahmin ederek komutanları Ebü'l-Fehm Nebil'i ve Ebû Sena Mahmûd'u öncü birlik olarak Tunus'a gönderdi. Komutanlar buraya ulaştıklarında şehre girmeleri engellendi. Şeyh İbn Abdülaziz bu şekilde zaman kazandıktan sonra ailesini yanına alarak havanın kararmasıyla birlikte kaçtı. Bu iki komutan öncülüğündeki birlik de bir süre sonra şehre girmeyi başararak, şeyhin şehirdeki ikâmet yerine ulaştı. Burayı yağmaladıktan sonra İbn Abdülaziz'in peşine

---

²⁵⁶ Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 259-260.

düşerek onu ailesiyle birlikte tutukladılar. Tunus'a getirilen İbn Abdülaziz vefat edinceye kadar Kasba'da tutuklu olarak kaldı.²⁵⁷

Sultan Muntasır tüm bu gelişmelerin ardından 838/1434 yılı Muharrem/Ağustos Eylül ayında Tunus'a gelerek halktan biat aldı. Tunus'a gelişinden itibaren burada çeşitli hayır faaliyetlerinde bulundu. Şehirdeki tutuklulardan bazılarını affederken, fakirlere ve ilim talebelerine sadakalar dağıttı. Falaka çarşısına medrese, Ebû Sa'dûn kapısının yanına bir su sebili inşa ettirdi. Sultanlığı devralmasından itibaren hayır işlerine büyük bir önem verdi. Sultan Muntasır devlet idaresinde de görev değişikliklerinde bulundu. Vezirliğe el-Hâc Ebû Abdullah Muhammed Hilâlî'yi, Muvahhidî şeyhi olarak Ebû Abdullah Muhammed b. Şeyh Ebü'l-Abbâs'ı görevlendirdi. Alâmet kâtipliğine daha önce bu görevi yapmakta olan Ebû Abdullah Muhammed b. Kâsım b. Hacer'i, vergi toplama ve tenfiz görevine arkadaşı Ebû Abdullah Muhammed b. Kalîlülhem'i atadı. Böylece idarî işleri yetkililere teslim ederek, Tunus dışındaki şehirlerin durumunu kontrol etmek için yola çıktı. İlk olarak Kafsa'ya gelerek burada birkaç gün konakladı. Kafsa'dan ayrıldığı esnada Bûne Valisi Ebû Yahyâ Zekeriyâ kardeşi ile birlikte şehirden ayrılarak sultana tuzak kurmak amacıyla Ebü'l-Leyl oğullarının yanına geldi. Bu durumu haber alan Sultan Muntasır onların Tunus'a saldıracaklarını düşünerek bir komutanını Tunus'a gönderdi. Daha sonra kendisi de Kafsa'da hastalanmasına rağmen Tunus'a doğru yola çıktı. Kosantine Valisi kardeşi Ebû Amr Osman'ı da kendisine yardım etmesi için Tunus'a çağırdı.²⁵⁸

Kosantine'den yola çıkan Ebû Amr Osman yerine Komutan Nebîl b. Katâya'yı bırakarak Tunus'a yöneldi. Sultan Muntasır Ebü'l-Leyl'le çarpışması için kardeşi Ebû Amr Osman komutasında bir ordu hazırladı. Ebû Amr Osman hazırlıkların tamamlanmasının ardından Ebü'l-Leyl oğullarının bulunduğu Cebel-i Reyân'a gitti. Ancak burada büyük bir hezimete uğrayarak Tunus'a geri döndü. Ebû Amr Osman Arapların Tunus'a geleceklerini tahmin ederek Ebü'l-Leyl'in düşmanı olarak bilinen Mühelhel Arapları ile ittifak kurmaya karar verdi. Diğer taraftan Ebû Yahyâ Zekeriyâ önderliğindeki Ebü'l-Leyl oğulları da Tunus şehrini muhasara etmişti. Daha sonra Ebü'l-Leyl oğulları Ebû Amr Osman'ın buraya geleceğini haber aldıklarında

²⁵⁷ Zerkeşi, *Târihü 'd-devleteyn*, 260-262.

²⁵⁸ Zerkeşi, *Târihü 'd-devleteyn*, 262-263.

muhasarayı sürdüremeyeceklerine karar vererek geri çekildiler. Ebû Amr Osman bu sebeple hiçbir zorlukla karşılaşmaksızın şehre girebildi.²⁵⁹

Ebû Zekerıyyâ Ebü'l-Leyl oğullarını bir kez daha Tunus'u muhasara etmesi için ikna etti. Ebü'l-Leyl Kayrevan'dan toplanarak Tunus'a doğru yönelirken, Hafsî ordusu Ebû Amr Osman komutasında Tunus'tan yola çıktı. İki taraf el-Kerûme²⁶⁰ mevkiinde karşı karşıya geldiğinde bu kez galip olan taraf Hafsî ordusu oldu. Ebü'l-Leyl'den birçok kişinin katledilmesinin ardından Ebû Zekerıyyâ ve kardeşi Devâvide kabilesine sığınarak Şeyhi Îsâ b. Muhammed'den Hafsî Sultanından kendileri adına af dilemesi talebinde bulundular. Muntasır onları affettiğini beyan etse de bir süre sonra tutuklanmalarını emretti. Muntasır kardeşi Ebû Amr Osman'ın bu zaferinden kısa süre sonra ağırlaşan hastalığı sebebiyle 12 safer 839/6 Eylül 1435'de vefat etti.²⁶¹

4. Ebû Amr Osman (839-893/1436-1488)

Sultan Muntasır'ın vefat ettiği günün sabahında kardeşi Ebû Amr Osman'a biat edildi. Halk tarafından oldukça olumlu karşılanan bu görev teslimi, Ebû Amr'ın ağabeyi dönemindeki başarılarının bir neticesiydi. Zira sultanın hastalandığı dönemde düşmanla mücadelede büyük bir çaba göstermişti. Son yıllarda sıklıkla yaşanan taht kavgalarının aksine bu durum istikrar ve düzenin bir işareti olarak hissedilmişti. Ebû Amr Osman Hafsî Sultanlığına geldikten sonra Sultan Muntasır'ın devlet idaresinde görevlendirdiği kişilerle çalışmaya devam etti. Ancak idaresi süresince bazen vefatlar bazen de görevden alınmalar sebebiyle birçok defa görev değişiklikleri vuku buldu. Sultan Muntasır'ın hâcibi Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Ebü'l-Abbâs Ahmed onun döneminde de hâciblik görevini sürdürdü. Vergi ve tenfîz görevine Ebû Abdullah b. Kalîlülhem getirildi.²⁶² Kâtibü'l-alâmet görevine de Fakih Ebû Abdullah Muhammed b. Kâsım görevlendirildi.²⁶³ Sultan kâdılcemâa olarak dönemin büyük fakihlerinden Ebü'l-

²⁵⁹ Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 263-264.

²⁶⁰ Tunus'a çok yakın bir yerde bulunmaktadır. Hatta Kerâyim Tunus olarak da adlandırılmaktadır. Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 272.

²⁶¹ Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 264.

²⁶² Vergi ve tenfîz görevini daha sonra sırasıyla Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Şeyh el-Hâc İshâk b. İbrahim Süleymânî, Fakih Ebû Abdullah Muhammed ez-Zevâğî yerine getirmiştir. Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 265-266.

²⁶³ Kâtibü'l-alâmet görevinde de sırasıyla Muhammed et-Tevâsî, Fakih Ebû Ali Ömer b. Kalîlülhem, Ebü'l-Berekât Usfûr, Fakih Abdullah Muhammed el-Bûnî, Mizvâr el-Hâc Ebû Abdullah Muhammed el-Hilâlî, Şeyh Ebû Osman Saîd ez-Züreyzir, Fakih Ebû Ali Mansûr Mizvâr, Ebû İshâk İbrahim b. Ahmed el-Fütühî ve son olarak da oğlu Abdülaziz atandı. Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 216.

Kâsım b. Sâlim el-Veştâtî el-Kosantinî'yi atadı.²⁶⁴ Kâdilenkiha olarak da Şeyh Ebû Hafs Ömer Kalşânî'yi görevlendirdi.²⁶⁵

Hafsî saltanatının bu yeni sultanı her ne kadar halk tarafından herhangi bir tepkiyle karşılaşmasa da Hafsî hanedan üyeleri arasından çıkan isyan hareketleriyle uğraşmak zorunda kaldı. Ebû Amr Osman saltanatı devraldığıında müderris olan büyük amcası Abdullah Muhammed el-Hüseyn b. Halife Ebü'l-Abbâs isyan etmeye karar verdi. Bu amaçla çocuklarıyla birlikte Ebü'l-Leyl kabilesine sığındı. Sultan bu durumdan haberdar olduğunda Ebü'l-Leyl'e adamlarını göndererek onlardan isyan etmeyeceklerine dair söz aldı. Ebü'l-Leyl oğulları Ebû Abdullah kendilerine ulaştığında onu tutuklayarak sultana gönderdiler. Ebû Abdullah bir yıl boyunca vefatına kadar çocuklarıyla birlikte tutuklu halde kaldı. Çocukları onun ölümünden bir süre sonra serbest bırakıldılar. Bununla birlikte tarihçiler bu isyan girişiminin şehirde büyük bir paniğe yol açtığını ve bu korkuların neticesinde fiyatların arttığını özellikle belirtmiştir.²⁶⁶

Ebü'l-Leyl her ne kadar Ebû Abdullah konusunda sultana karşı olumlu bir tavır takınsa da destekleyecekleri iyi bir aday bulmak için bir arayış içerisindeydi. Bu Arap kabilesi Hafsîler'e tâbi olan bütün beldelerde bozgunculuk çıkararak yağmalarda bulunuyordu. Ebû Amr Osman bu durumu engellemek için bir elçi göndererek onları bozgunculuk yapmaktan vazgeçmeye davet etti. Ancak bu duruma kızan kabile yaptığı yağmaları daha da arttırdı. Artık savaşmaktan başka çare bulamayan sultan 839/1436 yılı Şaban/Şubat-Mart ayında harekete geçti ve Sa'teriyeye'ye ulaşarak burada karargâh kurdu. Henüz burada hazırlıklarını tamamlamadan Ebü'l-Leyl Arapları Sultanın karargâhına saldırmak istedi. Sultan bu durumu haber aldığıında ise ordusuyla birlikte Tunus'a geri döndü. Araplar hemen ardından Tunus'a kadar takip ederek şehri kuşatma altına aldılar. Tunus'a ulaşan Sultan Ebû Amr Osman şehri muhasara eden Araplarla savaştı. Ebü'l-Leyl oğulları bu karşılaşmada ağır bir yenilgi alarak Tunus'tan kaçtı.

---

²⁶⁴ Ebü'l-Kâsım'ın ardından bu göreve sırasıyla Fakih Ebû Hafs Ömer el-Kalşânî, Fakih Ebû Abdullah Muhammed el-Huzâmî İbn İkâb, Fakih Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Kalşânî, Ebû Abdullah Muhammed el-Kalşânî, Şeyh Fakih Ebû Abdullah Muhammed b. Ebü'l-Kâsım er-Rassâ', Şeyh Fakih Ebû Abdullah Muhammed el-Veştâşî atandı. Zerkeşî, *Târihü 'd-devleteyn*, 266-267.

²⁶⁵ Onun ardından Şeyh Fakih Ebû Muhammed Abdullah el-Buhayrî, Fakih Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Kosantinî, Ebû Abdullah Muhammed ez-Zendevî, daha sonra Zendevidî'nin oğlu Fakih Ebü'l-Hasan, Fakih Müderris Ebû Abdullah Muhammed Rassa', Şeyh Fakih Ebû Muhammed Abdürrahim el-Hasminî?, sonra onun oğlu Fakih Ebü'l-Hasan görevlendirildi. Zerkeşî, *Târihü 'd-devleteyn*, 267-268.

²⁶⁶ Zerkeşî, *Târihü 'd-devleteyn*, 271.

Mühelhel Araplarının Ebü'l-Leyl'e yardım edeceği duyulunca sultan bu sefer onları takip ederek Kerûme'de tamamıyla karşı karşıya geldi. Arap kabilelerinden birçok kişinin öldürüldüğü bu savaş Hafsîler Devleti'nin zaferiyle sonuçlandı.²⁶⁷

Amcası Ebü'l-Hasan'ın Bicâye'de bağımsızlığını ilan etmesi de Sultan Ebû Amr Osman'ı epey uğraştıran meselelerdendi. Bicâye Valisi Emir Ebü'l-Hasan bağımsızlığını ilan ettiğinde, Tunus'tan yenilmiş olarak dönen Ebü'l-Leyl onu desteklemek için yanına geldi. Ebü'l-Leyl zaten Ebû Amr Osman'a karşı destekleyeceği siyasî bir aday arayışı içerisindeydi. Bu kabile için Ebü'l-Hasan'ın sultanlık mücadelesi iyi bir fırsattı. Onlar Ebü'l-Hasan'ı Tunus'u muhasara etmesi için ikna etti. Tunus'tan önceki ilk hedef Kosantine şehriydi. Ancak şehrin valisi Nebîl kuvvetli bir direniş sergilemişti. Neticede Kosantine'nin bir aylık muhasarasının ardından herhangi bir şey elde edilemedi. Kosantine geride bırakılıp Tunus'a doğru yola çıkıldı. Öncelikle Tunus yakınlarındaki Hafsî birlikleri onlara engel olmaya çalıştı. Buna ilave olarak ordusunu toplayan Sultan Ebû Amr Osman da Tunus'a doğru yola çıktı. 24 Rebiülevvel 840/6 Ekim 1436 yılında iki grup burada karşı karşıya geldiğinde, Ebü'l-Hasan'ın ordusu büyük bir mağlubiyet yaşadı. Ebü'l-Hasan kaçarak kendini kurtarsa da ordusu feci şekilde katledilerek bozguna uğradı. Netice itibariyle Sultan Ebû Amr Osman Ebü'l-Hasan'a karşı zafer kazanarak Tunus'a geri döndü. Bu yılın Ramazan ayında da Ebü'l-Leyl'in önderleri sultandan eman almaksızın Tunus'a gelme cesaretinde bulundu. Sultan da bunların Tunus'a girerken tutuklanmasını emretti.²⁶⁸

Sultan Ebû Amr Osman 840/1437 yılının sonlarına doğru hala Ebü'l-Hasan'ın hâkimiyetinde olan Bicâye'ye doğru yola çıktı. Yol üzerinde bir Arap kabilesi yöneticisi sultanın ilerlemesine mani olmak istedi. Sultan şeyhin askerleriyle bir müddet mücadele ettikten sonra 841/1437 yılının ilk günlerinde Tunus'a dönmek zorunda kaldı. Hafsî Sultanının Bicâye'ye olan ikinci seferi ise üç yıl sonra 843/1439 yılı Cemaziyeluhâ ayında gerçekleşti. Hafsî ordusunun geliş haberini alan Ebü'l-Hasan Bicâye'den kaçtığında, Bicâye halkı sultanı karşılayarak kendileri ve malları için eman istedi. Halka eman veren ve Bicâye'ye vali olarak da amcasının oğlu Emir Ebû Muhammed

---

²⁶⁷ Zerkeşî, *Târihü 'd-devleteyn*, 272.

²⁶⁸ Zerkeşî, *Târihü 'd-devleteyn*, 272-275.

Abdülmümin b. Ebü'l-Abbâs Ahmed'i atayan sultan bu yılın Recep ayında Tunus'a geri döndü.²⁶⁹

Nefta şehri sultana karşı isyan ettiğini ilan etti. Nefta halkı Benî Halef kabilesinden Ebû Zekeriyâ'nın etrafında toplanarak, sultanın gönderdiği yöneticiyi şehre almamıştı. Bu haber üzerine Sultan Ebû Amr 845/1442 yılında ordusuyla birlikte Nefta'ya doğru yola çıktı. Öncü birlik olarak Ebü'l-Fehm Nebîl komutasında bir birliği buraya göndererek muhasarayı başlattı. Sultanın Nefta'ya ulaşmasından sonra ise halk kendisini daha sıkı bir muhasara altında buldu. Nefta halkından birçok kişinin savunma esnasında öldürülmesinin ardından Hafsî ordusu şehre girebildi. İsyancı Ebû Zekeriyâ ve babası sultanın emriyle öldürüldü. Daha sonra Sultan Ebû Amr daha önceden atamış olduğu komutana şehri teslim ederek Tunus'a doğru yola çıktı. Bu yılın son günlerinde de Tunus'a ulaşmış oldu.²⁷⁰ Nefta'nın itaat altına alınmasından birkaç sene sonra 850/1445 yılında Ebü'l-Hasan Bicâye'yi yeniden ele geçirdi. Sultan bu haberi alır almaz Komutan Nebîl ve ordusuyla birlikte Tunus'tan yola çıktı. Ebü'l-Hasan bu durumu haber alır almaz buraya gelişinden yirmi gün sonra şehri bırakıp dağa kaçtı. İlk olarak komutan Nebîl Bicâye'ye gelerek şehri hiçbir sıkıntıyla karşılaşmaksızın ele geçirdi. Bir müddet sonra da sultan buraya gelerek Muhammed b. Ferec'i buraya vali tayin ederek Tunus'a geri döndü. Fakat Bicâye şehrinin sıkıntılı durumu henüz sona ermedi. İlerleyen yıllarda sultan birçok kez Bicâye'yi itaat altına için sefer düzenlemek zorunda kaldı.²⁷¹

Takert bölgesi de sultanın daha şehrin valisinin vergi memurunun işini yapmasına engel olmasıyla birlikte 853/1449 yılında itaatten çıkmış oldu. Bu yılın Şaban ayında sultan Takert'e doğru yola çıktı. Şevval ayında şehrin muhasarası devam ederken etraftaki hurma ağaçlarının kesilmesiyle Tâkert valisi sultanın ordusuna güç yetiremeyeceğini anladı. Sultandan belli bir mal ve eman isteyerek şehri bırakacağına dair söz verdi. Sultan Ebû Amr Osman onun bu şartını kabul etmiş gibi gözükse de şehirden çıkışı esnasında onu ve tüm ailesini tutuklayarak Tunus'a beraberinde getirdi.²⁷² Sultan iki yıl sonra da Trablusgarp'a giderek vergilerini topladı. Aynı yıl içerisinde veliaht olarak seçtiği Ebû Abdullah Muhammed Mesûd'u kendisinden önceki

²⁶⁹ Zerkeşi, *Târihü 'd-devleteyn*, 275, 277.

²⁷⁰ Zerkeşi, *Târihü 'd-devleteyn*, 278.

²⁷¹ Zerkeşi, *Târihü 'd-devleteyn*, 281.

²⁷² Zerkeşi, *Târihü 'd-devleteyn*, 285-286.

sultan olan ağabeyi Muntasır'ın kızıyla çok ihtişamlı bir düğünle evlendirdi. Öyle ki düğün yemeği vermek için özel bir yer inşa ettirmişti. Bu gösterişli düğünden hem oğluna hem de ağabeyi Muntasır'a verdiği değer belli oluyordu.²⁷³

Bicâye 856/1453 yılında ikinci kez Ebü'l-Hasan ve Araplar tarafından kuşatma altına alındı. Sultan Ebû Amr Osman tekrar buraya ordusunu göndererek kuşatmayı durdurmayı hedefledi. Bu kuşatma Arapların Ebü'l-Hasan'ı desteklemesiyle gerçekleşti. Ancak bir süre sonra Araplar bu destekten vazgeçip Ebü'l-Hasan'ı yakalayarak Hafsî Sultanına götürdüler. Daha sonra Ebü'l-Hasan sultanın emriyle öldürüldükten sonra cesedi ibret olarak çarşıya asıldı. Fakat Bicâye'deki sıkıntılar onun ölmesiyle son bulmadı. Sultan bu olayların ardından amcasının oğlu Emir Ebû Muhammed Abdülmelik'i Bicâye'ye vali olarak atadı. Bir süre sonra da Bicâye'ye bir ziyaret gerçekleştirdi. Sultan Bicâye'ye ulaştığında kadı, fukahâ ve mutasavvıflardan oluşan bir grup onu karşılamak için bekliyordu. Ancak vali bir müddet oyalanarak sultanın karşısına çıkmak istemedi. Vali bir gün sonra sultanın karşısına çıkarsa da tutuklanması emredildi. Hafsî Sultanı buraya Komutan Fârih b. Mansûr'u tayin ederek Tunus'a geri döndü.²⁷⁴

Yaklaşık iki yıl sonra 858/1457 yılı Şevval/Eylül-Ekim ayında bu sefer Bicâye halkı Vali Fârih'e karşı isyan etti. Halk onun yöneticiliğini kabul etmeyerek buradan çıkarmaya çalışıyordu. Sultan Ebû Amr Osman doğruya doğru ilerlemeyi planlarken bu olay sebebiyle batıya doğru sefer düzenlemeye karar verdi. Bicâye halkının vali yapmak istediği Emir Ebû Bekir b. Abdülmümin'le yolda karşılaşınca onu tutuklayarak Tunus'a gönderdi. Tunus'tan yola çıkan Ebû Bekir'in niyeti Bicâye'ye ulaşarak halkın isteğini yerine getirmektir. Fakat sultanla yol üzerinde karşılaşınca tutuklanarak Tunus'a gönderildi. Sultan buradan Bicâye'ye doğru ilerlerken şehrin âyânları kendisine gelerek isyan çıkaran kişilerin şehirden kaçtığını haber verdi. Bu haber üzerine Komutan Fârih'i görevden azlederek yerine oğlu Ebû Fâris Abdülaziz'i buraya vali tayin etti. Hafsî Sultanı tayinin ardından Tunus'a geri döndü.²⁷⁵

Hafsî Sultanını Bicâye'den sonra en çok uğraştıran şehir Tilimsan oldu. Şehir Ebû Amr Osman döneminde Hafsî Devleti'ne tâbi olan yönetici Ebü'l-Abbâs Ahmed b.

²⁷³ Zerkeşi, *Târihü 'd-devleteyn*, 287.

²⁷⁴ Zerkeşi, *Târihü 'd-devleteyn*, 288-290.

²⁷⁵ Zerkeşi, *Târihü 'd-devleteyn*, 294-295.

Hamav tarafından yönetiliyordu. 866/1461-1462 yılı Rebülevvel/Aralık-Ocak ayında bu yöneticinin kardeşinin torunu Muhammed b. Ebû Sabit onu buradan kovarak Tilimsan'da bağımsızlığını ilan etti. Ebü'l-Abbâs da bunun üzerine Tilimsan'dan ayrılmak zorunda kalarak Endülüs'e sığındı. Hafsî Sultanı bahsi geçen olayları haber aldığı anda bu yılın Şevval/Haziran-Temmuz ayında Tilimsan'a doğru büyük bir orduyla birlikte yola çıktı. Buna ilave olarak İfrîkiye'nin tamamından asker toplayarak ordusunu daha da genişletti. Tilimsan'a iki günlük mesafede Benî Raşid toprağına geldiğinde bu bölgedeki Araplardan Süveyd, Benî Yâkûb, Devâvide, Benî Abdülvâd, Benî Âmir gibi birçok kabileden sultana itaatini bildirmek için heyetler geldi. Tilimsan'ın hâkim olduğu şehirlere bu Araplardan topladığı birlikleri dağıtarak buralardan vergi aldı. Sultan bu şekilde ilerlemeye devam ederken bir yandan da kar yağmaya başladı. Sultan Tilimsan'a ulaştığında ise Mutasavvif Şeyh Ebü'l-Abbâs Ahmed İbnü'l-Hasen, Fakih Ebû Abdullah Muhammed b. Şeyh Ebü'l-Kâsım Ukbânî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hamav b. Ebû Tâşfîn ve Emir Muhammed'i barış elçisi olarak şehre gönderdi. Aslında buradaki amaç Tilimsan yöneticisini savaşmadan teslim olmaya ikna etmektir. O da heyetin sulh teklifini kabul ederek sultanın görevlendireceği vekile itaat edeceğini açıkladı. Bu sebeple de sultan Tilimsan'a girmeden ve herhangi bir yönetici de tayin etmeden Tunus'a geri döndü. Zira kış bastırıldığında ordusunun yaşayacağı sıkıntıları düşünüyordu.²⁷⁶

Tilimsan dönüşünde bazı Arap kabileleri sultandan atıyye istediklerini beyan ettiler. Sultanın ihsan dağıtmayı kabul etmemesiyle birlikte de Mühelhel, Benî Yâkûb, Miskîn kabileleri şehirlerde bozgunculuk çıkardılar. Bunun üzerine 867/1463 yılı Recep/Mart-Nisan ayında sultan bir ordu hazırlayıp tüm beldeleri dolaşarak Arapları şehirlerden kovdu. Sultan Ebû Amr Osman tüm kabilelerin liderlerini değiştirerek isyancıları Nefta'ya sürdü. Onlar Nefta'da kalamayarak çöle doğru gitse de buradaki şiddetli sıcağın etkisiyle açlık ve susuzluktan yorgun düşmüşlerdi. Bu durumda tek çare sultana sığınarak af dilemektir. Sultan onları tekrar kabilelerinde lider olarak görevlendirmese de, bağışlanma isteklerini kabul etti. Sultan Nefta etrafındaki şehirleri dolaşıktan sonra Tûzer ve Kafsa'ya da uğrayarak ülkesinde tam olarak sükûneti sağlamış bir şekilde Tunus'a döndü.²⁷⁷

²⁷⁶ Zerkeşi, *Târîhü 'd-devleteyn*, 303-305.

²⁷⁷ Zerkeşi, *Târîhü 'd-devleteyn*, 305-307.

Tilimsan'a ikinci kez sefer düzenlemeden önce Veliaht Ebû Abdullah Muhammed Mesûd'u Kosantine tarafına isyancı Arapları itaat altına alması için gönderdi. Tilimsan'a ikinci kez gidişi ise Tilimsan Araplarından Benî Amir ve Süveyd'den bir heyetin gelerek yöneticileri hakkında Ebû Amr Osman'a şikâyetle bulunmaları üzerine oldu. Hafsî Sultanı da bu şikâyetler üzerine Kasba'da alıkoyduğu Ebû Cemil Zeyyân b. Sultan Abdülvâhid ez-Zeyânî'yi Tilimsan'a yönetici olarak atadı. Sultan Tunus'ta Ebû Cemil önderliğinde büyük bir ordu hazırladı. 870/1466 yılı Şevval/Mayıs-Haziran ayında Hafsî Sultanı da Ebû Cemil'le birlikte yola çıkararak Tilimsan yakınlarında Evrâs dağındaki bütün kaleleri ele geçirdi. 871/1466 Rebûlâhir/Kasım-Aralık ayında Sultan Tilimsan şehrine ulaşarak burayı muhasara etti. Aynı zamanda şehrin dışında bir ordugâh kurdu. Şehrin dışında Tilimsan askerleri ve Hafsî ordusu arasında şiddetli çatışmalar gerçekleşti. Çarpışmalar neticesinde Hafsî ordusu daha ilk günden şehre girmeyi başardı. Ertesi gün ise şehir tam olarak ele geçirilmişti. Şehir ele geçirildiğinde surlar yıkılarak Tilimsan yöneticisinin sarayına doğru gidildi. Burada şehrin âyânları Ebû Amr Osman'a gelerek yöneticileri adına af dilediler. Bahsi geçen âyânlar aynı zamanda yöneticilerinin biat metnini de sultana ulaştırmışlardı. Tilimsan yöneticisi bu metinde kızını veliaht Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Mesûd'la evlendirmek istediğini de beyan etmişti. Sultan bu sözü kabul ederek 871/1466 yılı Şaban/Şubat-Mart ayında Tunus'a geri döndü. Hafsî Sultanı bundan sonra Tunus dışında herhangi bir sefer düzenlemedi. Sultan 893/1488 yılı Ramazan/Ağustos-Eylül ayında vefat ederek saltanatı torunu Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Mesûd'a bıraktı.²⁷⁸

Ebû Amr Osman uzun süren saltanatı boyunca birçok eser yaptırmıştır. Sultanın en güzel eserleri Mücavire medresesi ve Gâbetü Şerîk zâviyesidir. Bunlara ilave olarak Zeytûne Camiine bir kütüphane ve abdesthane de inşa ettirmiştir. Diğer taraftan bu dönemde birçok doğal afet de yaşanmıştır. 847/1444 senesinde veba salgını, 12 safer 851/1448 yılına bir deprem, 857/1454 yılında veba, 860/1455 yılında dolu afeti, 872/1467'de veba salgınının tekrar yayılması devleti ve halkı zor durumda bırakmıştır. Özellikle veba salgınında her gün bin kişinin bu hastalığa yakalandığı zikredilmiştir. Sultanın bu hastalığa yakalanmamak için bir seneden fazla Tunus dışında yaşadığı

---

²⁷⁸ Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 313-315.

kaynaklarda belirtilmiştir. Netice itibariyle Sultan Ebû Amr Osman yaklaşık elli iki yıl süren saltanat döneminin tamamını mücadeleyle geçirmiştir.²⁷⁹

F. ÇÖKÜŞ DÖNEMİ (893-983/1488-1574)

1. Ebû Abdullah Muhammed el-Hasan (899-932/1494-1526)

Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan dedesinin vefatının hemen ardından tahta geçemedi. Sultan vefat etmeden önce torunu Ebû Zekeriyâ Yahyâ'yı velihat olarak bırakmıştı. Ancak Ebû Zekeriyâ sultanlığının ilk döneminde Araplarla yaşadığı bir mücadele esnasında ortadan kaybolmuştu. Bu durumda vefat ettiği zannedilen sultanın yerine amcasının oğlu Abdülmümin b. Ebû İshâk'a biat edilmişti. Kaybından bir süre sonra ortaya çıkan Ebû Zekeriyâ Tunus'a girdiğinde Abdülmümin saltanatı ona bırakarak Tunus'tan kaçmıştı. Ebû Zekeriyâ ise saltanatı ele geçirdikten sonra 899/1494 yılı Şaban/Mayıs-Haziran ayında Tunus'taki veba salgını sebebiyle vefat etmişti.²⁸⁰

Hafsî Sultanlığına Ebû Zekeriyâ Yahyâ'nın ardından amcasının oğlu Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan geldi. Ebû Abdullah tahta çıktığı dönemde tarihçi İbn Ebû Dînâr'ın vasfıyla zeki, kavrayışı sağlam ve hayır yapmayı seven biriydi. Fakat bir süre sonra Araplarla yaşadığı mücadelenin ardından umursamaz, devlet işlerini yürütemez bir hale geldi. İlk olarak Kayrevan'da peşine düştüğü Arap kabilelerinin birlikleri tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı. Ordusundan geriye kalan sekiz yüz atıyla Tunus'a geri dönmek zorunda kalmıştı. Tunus'a girdiği anda ise Memlûklü elçisini düşman askeri zannederek öldürmüştü. İşte tüm bu olumsuz durumların korkusuyla sultan uzun süren saltanat dönemi boyunca Tunus'tan dışarı çıkmamıştı.²⁸¹

Sultan Ebû Abdullah'ın dönemi İfrîkiye'nin düşman istilalarıyla parçalandığı bir zamana takabül ediyordu. Bu dönemde Kayrevan ve bazı şehirleri istila eden Araplar halkı zor durumda bıraktılar. Diğer yandan İfrîkiye'nin sahil şehirleri İspanyol askerleri tarafından işgal edilmeye başlandı. Endülüs'te kalan son Müslüman Devlet Benî Ahmer'i ele geçiren Aragon Kralı bir sonraki hedef olarak İfrîkiye'yi belirlemişti. Kral Akdeniz'de faaliyet göstermeye başlayan Osmanlı Devleti'nin İfrîkiye'yi ele geçirmesinden korktuğu için bu şekilde önlem almaya çalışmıştı. Bu sebeple

²⁷⁹ Zerkeşi, *Târîhü 'd-devleteyn*, 277, 280, 282, 286, 291, 315.

²⁸⁰ İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 150; Makdîş, *Nüzhetü 'l-enzâr*, I/605.

²⁸¹ İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 150-151.

görevlendirilen İspanyol askerler Malaka ve Eleş adalarını işgal ettikten sonra Vehran, Cezayir ve Bicâye şehirlerini de ele geçirmişlerdi. Vehran'a yapılan işgal dört binden fazla Müslümanın katledilmesi ve sekiz bin Müslümanın esir alınmasıyla ağır bir hezimetle neticelenmişti.²⁸²

İspanyollar İfrîkiye'nin Vehran, Cezayir ve Bicâye gibi batıdaki merkez şehirlerini işgal ettikten sonra doğuda Trablusgarp şehrini ele geçirmek istemiştir. Trablusgarp 916/1510 yılında İspanyol askerleri tarafından kuşatma altına alındıktan kısa bir süre sonra teslim olmuştur. Teslim olmasına rağmen Trablusgarp halkından beş bin kişi öldürülmüş, yaklaşık altı bin kişi de esir alınmıştır. Bununla birlikte Sultan Ebû Abdullah Trablusgarp'a Muhammed Ebû Hidâd komutasında küçük bir ordu göndermek dışında hiçbir destekte bulunmamıştır.²⁸³

İspanyol kuvvetleri Trablusgarp'ı aldıktan sonra Cerbe adasına yönelmiştir. Ada Akdeniz'de stratejik bir konumda bulunması sebebiyle her dönemde Hıristiyan devletlerin ilgisini çekmiştir. Halkının sık sık düşman saldırılarının hedefinde olması onları savaş konusunda mâhir bir konuma yükseltmiştir. Roger de Lauria komutasındaki İspanyol ordusu adaya üç kez saldırmış, ancak hiçbirinde başarı elde edememiştir. Sonuncu hamle 926/1520 yılından Sicilya Kral vekili önderliğinde gerçekleştirilmiştir. Hafsî Sultanı ise yapılan bu saldırılar karşısında Cerbe halkına hiçbir yardımda bulunmamıştır. Cerbe'nin Hafsî yönetimine itaat etmeyerek müstakil bir halde yönetilmesi bu sessizliğin sebebi olarak açıklanabilir. Ancak Bicâye ve Trablusgarp saldırılarında dahi hiçbir şey yapmayan sultanın bu durumu göz önünde bulundurması hayli uzak bir ihtimaldir.²⁸⁴

Hafsîler Devleti dört taraftan İspanyollar tarafından işgal altındayken Osmanlı korsan gemileri Akdeniz'de faaliyet göstermeye başladı. Bununla birlikte Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı ele geçirmesinin ardından Osmanlı donanmaları Akdeniz'de daha da aktif hale geldi. Üstelik Osmanlı korsan gemilerinin Endülüs Müslümanlarına yardım etmesi bölgedeki Müslüman devletleri Osmanlı'ya daha da yakınlaştırıyordu. Oruç ve

²⁸² Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/606; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 648-656.

²⁸³ İşgalin sebebi olarak bir de şu olaylar zikredilmektedir. İspanyol işgalinden önce Trablus'ta Sultan Ebû Abdullah'ın oğlu Ebû'l-Hasan Ahmed'in yöneticilik yaptığı ve babasına kızgın olduğu rivayet edilmektedir. Bu kızgınlık neticesinde Ebû Abdullah Sultandan intikam almak için İspanyollar'ı Trablus'a çağırmıştır. Diğer bir rivayete göre ise buranın yöneticisinin Ahmed adındaki oğlu İspanyollar'ı buraya çağırıştır. Üçüncü bir rivayete göre ise İspanyol tüccarlar Trablus halkının zenginliğini göreyek Krallarını Trablus'u işgal etmesi için ikna etmişlerdir. Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 656-661; Mustafa Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), II/913.

²⁸⁴ Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/606; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 662-668.

Hızır reis de Endülüslü Müslümanlara yardım eden korsan denizcilerdendi. Bu iki kardeş Akdeniz'deki faaliyetleri esnasında Hafsî Sultanıyla bağlantı kurarak, onun için savaşmayı teklif etti. İspanyollardan ülkesini kurtarmak için çözüm arayan sultan onların bu tekliflerini kabul etti. Savaşlardan elde ettikleri ganimetlerden pay almak karşılığında ülkesini bu iki kardeşe açtı. Oruç ve Hızır reis Cezayir'in fethine kadar kışları Tunus'ta kalıyor, yazları ise seferlere çıkıyorlardı. Bir süre sonra İfrîkiye'deki İspanyolları da geri püskürtmeyi başarmışlardı. Böylece hem sultanın hem de halkın güvenini kazanmışlardı.²⁸⁵

Oruç ve Hızır reis Hafsî toprakları gibi Tilimsan'ı da İspanyol işgalinden kurtardılar. Muhammed es-Sâbit Zeyyanî'nin kendilerine itaat etmesiyle birlikte Tilimsan etrafında da saygınlık elde ettiler. Tüm bu başarılarının ardından Cezayir'de hüküm sürmeye başladılar. Ancak bir süre sonra hem İspanyol hem de bedevî Arapların saldırılarıyla karşı karşıya kalmışlardı. Hafsî ve Abdülvâdî sultanları ise hâkimiyetlerinin ellerinden gideceğini düşünerek bu saldırılara destek olmuşlardı. İfrîkiye'nin bu karışık yapısı kardeşleri daha sağlam bir destek arayışına sevk etti. Oruç ve Hızır kardeşler bölgedeki faaliyetlerini Osmanlı Devleti adına gerçekleştirmeye karar verdiler. İfrîkiye'de gerçekleştirdikleri fetihlerin haberlerini 924-926/1519 yılında Sultan Yavuz Selim'e bildirerek itaatlerini arz ettiler. Oruç Reis'in Akdeniz'de savaşırken vefat etmesinin ardından Hızır (Barbaros) durumu daha da ilerleterek sultan adına hutbelerde dua okuttu. Sultan Yavuz Selim de onun arzına güzel bir şekilde karşılık verdi. Bundan sonra yaklaşık altı bin askerden oluşan bir donanma göndererek Hızır'ı Cezayir Beylerbeyi ilan etti. Böylece Cezayir bölge devletlerinden bağımsız olarak Osmanlı Devleti'nin bir parçası haline geldi.²⁸⁶

Bir süre sonra halkta Osmanlı Devleti'ne tâbi olmak konusunda endişe oluşmaya başladı. Bir de Hızır Reis'in hâkimiyeti genişlemeye başlayınca, bölgedeki devletlerin İspanyollarla ittifak gerçekleştirdikleri bile görüldü. Bunun ilk örneği olarak Abdülvâdî Sultanının Hızır'dan kurtulmak için İspanya'dan yardım istemesiydi. İspanyol askerler

---

²⁸⁵ Müellif Hafsî Sultanının Hızır ve Oruç reis için tahsis ettiği yerin Halkü'l-Vâd olduğunu belirtir. Burası Tunus'un en stratejik noktalarından biridir. İspanyollar Tunus'u işgal ettiklerinde Halkü'l-Vâd'in kendilerine tahsis edilmesini istemişlerdir. Bununla birlikte buraya bir kale inşa ederek İfrîkiye'de sürekli var olacaklarını göstermişlerdir. Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, 106-109; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 673-675, 703-704; M. Ertuğrul Düzdağ, *Barbaros Hayreddin Paşa'nın Hâtıraları* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2014), 35-40.

²⁸⁶ İbn Ebû Dinâr, *Mûnis*, 151; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/59; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, 111, 113; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 676-679; Cezar, *Mufasssal*, II/914; Düzdağ, *Barbaros*, 93-102, 113-114, 133-140.

ve bedevî Araplar tarafından desteklenen Abdülvâdî Sultanı Hızır Reise karşı savaş açtı. Sultan büyük bir destekle yola çıkmasına rağmen Hızır Reis karşısında uzun süre mücadele edemedi. Bu savaş Tilimsan'ın Hızır Reis tarafından kuşatma altına alınmasıyla son buldu. Sultanın Hızır'dan eman dilemesinin ardından Abdülvâdî Sultanlığı yeniden Osmanlı Devleti'ne tabi oldu. İfrîkiye'de bu olaylar yaşanırken diğer taraftan Hafsî Sultanı 932/1526 yılında vefat ederek tahtını oğlu Ebû Muhammed Ahmed el-Hasan'a bıraktı.²⁸⁷

2. Ebû Muhammed el-Hasan (932-941/1526-1535)

Sultan Ebû Abdullah'ın vefatının ardından sayısı oldukça fazla olan erkek evlatlarının arasından Ebû Muhammed el-Hasan saltanatı devraldı. Yeni Hafsî Sultanı tahta oturduğunda İfrîkiye bölgesi çok karışık bir vaziyetteydi. Hafsî topraklarının çoğunluğu bedevî Arap kabilelerinin hâkimiyeti altındaydı. Batı Hafsî toprakları ve Trablusgarp Türklerin elindeydi. Sûse şehri ise sultanın damadı Kalî'nin bağımsızlığını ilan etmesiyle Hafsî hâkimiyetinden ayrıldı. Kayrevan'da da Şa'bîlerin reisi şeyh Arefe b. Na'mûn isyan ederek destekleyecek yeni bir sultan adayı buldu. Şeyh, Mağrib'ten İfrîkiye'ye gelerek kendisinin Hafsî soyundan olduğunu iddia eden Yahyâ adında biri adına biat toplamaya başlamıştı. Şeyh Arefe b. Na'mûn, Yahyâ'nın yalnızca ismini kullanmak niyetindeydi. Bu durumu fark eden Yahyâ onun yanından gizlice Tunus'a kaçtı. Bir süre sonra ise Sultan Ebû Muhammed'in adamları tarafından yakalanarak öldürüldü. Bununla birlikte sultan Kayrevan'ı birçok kez muhasara altına alsada başarılı olamadı. Sultan bu durumda şehirlerde bozgunculuk yapan Arap kabilesi Saîd'le barış antlaşması yapmakla yetindi.²⁸⁸

Diğer yandan sultan herhangi bir muhalefet hareketiyle karşılaşmamak için kardeşlerinin büyük çoğunluğunu öldürttü. Bu katliamdan kaçabilen Reşîd, Arap kabilelerine sığınarak kurtulabildi. Arap kabilelerinin yanında güvende olamayacağını anladığında da Cezayir Beylerbeyi Barbaros (Hızır)'a sığındı. Reşîd'in Cezayir'e geldiği günlerde Osmanlı Padişahı Kanûnî Sultan Süleyman, Cezayir Beylerbeyini İstanbul'a davet ediyordu. Bu çağrının üzerine Barbaros, Hafsî hanedan üyesi olarak Reşîd'i de yanında İstanbul'a götürdü. Reşîd'in Tunus halkı tarafından Sultan Ebû

²⁸⁷ Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, 111-112; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/606; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 680-682.

²⁸⁸ İbn Ebû Dînâr, *Münis*, 152-153; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/606-607; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 682-684; Cezar, *Mufasssal*, II/924.

Muhammed el-Hasan'dan daha çok sevildiği bildirilmesine rağmen Padişah Reşîd'in Barbaros'la birlikte Tunus'a gitmesine müsaade etmedi. Bununla birlikte Kanûnî Tunus'un Osmanlı adına ele geçirilmesi için emir buyurarak büyük bir donanmanın Barbaros'a verilmesini emretti.²⁸⁹

Osmanlı donanması seksen dört parça gemiyle birlikte Barbaros Paşa komutasında Tunus'a doğru yola çıktı. Öncelikle Akdeniz'deki üstünlüğünü göstermek niyetiyle yol güzergâhında bulunan Güney İtalya sahillerine saldırarak yağmaladı. Avrupa'da ise Papa X. Leon'un önderliğinde İtalya, İspanya, Fransa, İngiltere, Portekiz gibi devletler tarafından Osmanlı üzerine bir Haçlı seferi yapılması planlanıyordu. Böylece Barbaros'un Avrupa sahillerine saldırması bu ülkeler için mesaj niteliği taşıyordu. Bu saldırıların ardından Akdeniz'de ilerlemeye devam eden Barbaros ilk olarak Cezayir'e uğradı. Buradan da gerekli hazırlıkları yaparak Benzert²⁹⁰ limanına geçti. Halkın Reşîd'in tahta oturacağına dair beklentisi 936/1530 yılında Barbaros Paşa'nın Tunus'u rahatlıkla ele geçebilmesini sağladı. Hafsî Sultanı Ebû Muhammed el-Hasan ise onların geliş haberini alır almaz şehri terk ederek Arap kabilelerine sığındı. Arapların desteğiyle birkaç kez Tunus'a saldırırsa da başarılı olamayınca İspanya'ya sığınmak dışında bir çare bulamadı. Bu çatışmalar esnasında Barbaros'un top atışını kullanması da yeni bir silah çeşidi gören Arap kabilelerini korkutmuştu.²⁹¹

Hafsî ve Osmanlı kaynakları Barbaros'un Tunus'u fethetmesinin ardından askerler ve şehir halkı arasında büyük bir çatışmanın yaşandığını kaydeder. Osmanlı kaynaklarına göre Tunus'ta minberlerde Reşîd'in yerine Osmanlı Padişahı Kanûnî adına hutbe okunması halkta endişeye sebep olmuştur. Üstelik Barbaros'un Hafsî tahtına oturması da bu endişenin tırmanmasının ana nedenlerinden biridir. Bu sebeple Tunus'un kenar mahallelerinde Osmanlı askerleriyle Hafsî taraftarları arasında büyük bir çatışma yaşanmıştır. Hafsî tarih kaynakları mezkûr bilgilere ilave olarak Osmanlı askerlerinin halka kaba davranmasını da zikreder. Süveyka kapısının yakınlarında gerçekleşen bu çatışma iki taraftan da birçok kişinin ölmesine sebep olmuştur. Bahsi geçen büyük

---

²⁸⁹ İbn Ebû Dinâr, *Mûnis*, 153; Caravajal, *İfrîkiye*, III/29-30; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, 113-114, 124-125; Peçevi, *Peçevi Tarihi*, I/130; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/607; Cezar, *Mufassal*, II/923-924.

²⁹⁰ Tunus'tan yaklaşık otuz beş mil uzaklıktadır. Eski bir şehir olarak Akdeniz sahilinde Tunus'un batı kısmında kalır. el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/68.

²⁹¹ Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, 125; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/607; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 685-686, 689-690; Cezar, *Mufassal*, II/925-926; Düzdağ, *Barbaros*, 305-308.

çatışmadan Osmanlı askerleri daha az kayıpla çıkmıştır. İbn Ebû Dînâr, Barbaros'un Süveyka kapısına gelerek çatışmaya son verdiğini de özellikle zikretmiştir.²⁹²

Tunus'ta yaşanan tüm olaylar bir tarafa bırakılacak olursa, Ebû Muhammed el-Hasan'ın saltanattan vazgeçmeye niyeti yoktu. Ebû Muhammed İspanya'ya giderek Barbaros'a karşı Kral Şarlken'den yardım talep etti. Endülüs ve Kuzey Afrika'da İspanyollar tarafından yapılan katliamları görmezden gelen Ebû Muhammed o günlerde sadece tahtını geri almayı düşünüyordu. Öte yandan İspanya bölgede yeniden etkinlik kazanmak için böyle bir teklifi geri çevirmedi. Bir de bu seferin Osmanlı'ya karşı olması Şarlken'i daha da heyecanlandırdı. Ayrıca Papa X. Leon'u himaye eden Roma Kralının ölümü üzerine Şarlken tüm Avrupa'da hâkimiyetini ilan etmişti. Şarlken'le hâkimiyet yarışında olan Fransa ise bu hamleye karşılık olarak İspanya'nın düşmanı Osmanlı'yla ittifak gerçekleştirdi. Bundan sonra İspanya Akdeniz'deki Osmanlı hâkimiyetini engelleme hedefini hızlandırdı. İşte bu noktada Hafsî Sultanının Osmanlı Devleti'ne karşı yardım talebi çok kısa sürede karşılık buldu.²⁹³

Kral Şarlken dört yüz gemi ve otuz bin askerden oluşan büyük bir donanmayı Hafsî Sultanı el-Hasan'ın liderliğinde Tunus'a gönderdi. Tunus'taki Osmanlı yönetimine bakılırsa Barbaros Hayreddin Paşa bu kadar büyük bir orduya sahip değildi. Bununla birlikte kaynakların belirttiğine göre sekiz bin asker ve on sekiz bin bölge halkından oluşan gönüllü birlik onunla birlikteydi. Hafsî kaynaklarına göre Barbaros İspanya'dan gelen donanmayı küçümseyerek ilk başta bir hazırlıkta bulunmadı. Ancak Osmanlı kaynaklarına göre gelen donanmanın Cezayir'e saldırma ihtimali Barbaros'u endişeye düşürmüştü. Sebep her ne olursa olsun Barbaros Hayrettin Paşa kısa süreli bir direnişin ardından, Andrea Doria önderliğindeki orduya güç yetiremeyeceğini anlayarak Tunus'u terk etti. Barbaros İspanyol ordusuyla çarpışması esnasında Tunus Kasba'sına doğru geri çekildi. Ancak Tunus'taki Hıristiyan esirler buranın kapılarını kapatarak onun girişini engelledi. Bir de Tunus halkından gerekli desteği göremeyeceğini anlayan

---

²⁹² İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 153-154; Caravajal, *İfrîkiye*, III/31; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, II/204; Peçevi, *Peçevi Tarihi*, I/348; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/607-608; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 686-687; Cezar, *Mufasssal*, II/926; Düzdağ, *Barbaros*, 308-309.

²⁹³ İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 154; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, 125; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 693-697; Cezar, *Mufasssal*, II/926-927.

Hayrettin Bûne üzerinden deniz yoluyla Cezayir'e geçerek burayı Hıristiyan ordusundan korumak için şehri tahkim ettirdi.²⁹⁴

Hıristiyanlar Türklerin şehirden çekilmesiyle ve İfrîkiye halkının da herhangi bir savunma girişimde bulunmamasıyla rahatlıkla Tunus'a girdi. Barbaros'un ardından tekrar tahtı ele geçiren Ebû Muhammed Kral Şarlken'le birlikte halka eman vereceklerini açıkladı. Bununla birlikte sultan Tunus'u geri almanın karşılığı olarak Hafsî topraklarının tamamının hâkimiyetini İspanya'ya teslim edeceğinin sözünü vermişti. Sultan Ebû Muhammed'in verdiği sözlerden haberdar olmayan halk rahat bir şekilde dükkânlarını açarak şehirdeki gündelik hayatına devam etti. Ancak verdiği sözü tutmayan Hıristiyan askerler şehir halkına saldırarak ellerinde bulunan her şeyi yağmaladı. Bu yağma esnasında Tunus halkından öldürülenler olduğu gibi esir alınanlar ve şehri aileleriyle birlikte terk edenler oldu.²⁹⁵

Hıristiyan askerler kaçanların yakalanıp getirilmesi karşılığında Araplara belli bir miktar ödül vaadinde bulundu. Bununla birlikte Arap bedevîlerinin kaçanlara daha kötü muamele ettiklerine ve Hıristiyanlara vermemek için para istediklerine şahit olunuyordu. Tunus halkının yaşadığı bu faciaya "Hataretü'l-erbiâ (karanlık Çarşamba)" ismi verildi. Dönemin âlimlerinin rivayet ettiğine göre Tunus halkının üçte biri öldürüldü, üçte biri esir alındı ve üçte biri de kaçtı. İbn Ebû Dînâr'ın verdiği sayıya göre her üçte birlik kısım altmış bin insanı ihtiva ediyordu. Sonuç olarak şehrin Hıristiyanlar tarafından yağmalanması yaklaşık üç gün sürdü. Bu süre içerisinde Ebû Muhammed el-Hasan Şarklen'le birlikte sarayında oturmaktan başka hiçbir şey yapmadı. Şehirdeki her şey yağmalanırken değerli kitaplar yakıldı. Kutsal yerlere hakaret maksadıyla binekler bağlandı. Temmuz 941/1535 yılında yaşanan bu vakianın ardından Kral Şarlken sözde olayları yatıştırıyor gibi görünerek ateşkes ilan etti. Ağustos ayı geldiğinde Şarlken Ebû Muhammed el-Hasan'la bir antlaşma imzalayarak ve askerlerinden bir kısmını da Tunus'ta bırakarak ülkesine geri döndü.²⁹⁶

---

²⁹⁴ İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 154-155; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, 125-126; Peçevi, *Peçevi Tarihi*, I/348; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/609; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 697-700; Cezar, *Mufasssal*, II/927-928; Barbaros Hayreddin Paşa ona ihanet edenlerin yalnızca Hıristiyanlar olmadığını Hafsîler'in nezdinde çalışan Türk askerlerin dahi bu süreçte Tunus'ta kendisine ihanet ettiğini ifade etmektedir. Barbaros geri çekildiği esnada Türk ve Hıristiyan askerler tarafından Tunus'a alınmamıştır. Düzdağ, *Barbaros*, 316-319.

²⁹⁵ İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 155; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/609-610.

²⁹⁶ İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 155; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/610.

Ebû Muhammed el-Hasan ve Kral Şarlken arasında yapılan anlaşmaya bakıldığında Hafsîler Devleti'nin İspanya'ya karşı büyük bir borca girdiği görülür. Anlaşma içerisinde İfrîkiye'deki Hıristiyanların burada dinlerini rahatça yaşayabilmeleri, Bûne, Benzert ve Halkü'l-vâd'ın İspanyollara verilmesi, Kral'a on iki bin duka savaş masrafı ödenmesi ve senelik olarak da on iki bin Arap atı verilmesi gibi şartlar bulunmaktaydı. Şartların ihlal edilmesi durumunda ilk seferinde elli bin ikincisinde yüz bin dük ceza ödenecek, eğer üçüncü kez şartlar ihlal ediliyorsa da saltanat hakkı düşecekti. Ayrıca Kral kendisi için Halkü'l-vâd'de on askerî gemi kapasiteli ve korunaklı bir kale inşa ettirecekti. Kral Şarlken kalenin inşaatının tamamlanmasının hemen sonra İspanya'ya geri döndü.²⁹⁷

Kral Şarlken'in Tunus'tan ayrılmasıyla birlikte sultan Tunus'la sınırlı olan saltanatını genişletmek istedi. İfrîkiye İspanyollar, Türkler, Arap kabileleri ve Kayrevan'daki Şabiyyînler arasında bölünmüş vaziyetteydi. Sultan Ebû Muhammed el-Hasan bunlar arasından Kayrevan'ın reisi Şeyh Arafe eş-Şabbî'ye güç yetirebileceğini düşündü. Sultan Araplarla ittifak kurarak birkaç kez Kayrevan üzerine gittiyse de başarılı olamadı. Bu yenilginin hırsıyla tekrar Kral Şarlken'den yardım istemek için İspanya'ya doğru harekete geçti. Ebû Muhammed el-Hasan'ın yardım talep ettiği günlerde İspanya, Fransa ile şiddetli bir savaşın içerisindeydi. Bununla birlikte Fransa ile ittifak yapan Osmanlı Devleti'nin verdiği söz neticesinde Barbaros Hayrettin Akdeniz'deki Fransız gemilerinin geçişine kolaylık sağlıyordu. Dolayısıyla İspanya bu dönemde oldukça kötü bir durumdaydı.²⁹⁸

Hafsî Sultanının yola çıktığı esnada bölgedeki karışıklıkların yanı sıra Tunus'ta da bir karmaşa yaşandı. Ebû Muhammed el-Hasan'ın oğlu Bûne Valisi Ahmed Tunus'a doğru ilerleyerek babasının tahtına oturdu. Onun bu hamlesi üzerine Ebû Muhammed el-Hasan İspanya'ya ulaşmadan korsan Alfredo'nun askerleriyle birlikte Tunus'a geri dönmek zorunda kaldı. İspanya'nın Tunus'ta bıraktığı elçi sultanı bu durumdan haberdar etmişti. Tunus'ta babasının saltanatının kötülüğünden dolayı kısa sürede kabul gören Ahmed devlet ricalinin de onayını aldı. Bir süre sonra Hıristiyan askerlerin sultanla birlikte Halkü'l-vâd'de belirmesiyle Tunus halkı aynı faciayı yaşamamak için

²⁹⁷ Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, 126; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/610; Cezar, *Mufasssal*, II/928-929. Bkz. Emrah Naki, "1574 Tunus Seferi Üzerine Yeni Bir Bakış", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 40 (2016), 132-133.

²⁹⁸ İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 156; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/610; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 705-706.

şehirden kaçmaya başladı. Yeni Hafsî Sultanı onların kaçışını engellemek için şehirde nidacılar görevlendirerek kendisine getirilen bir düşman başına yüz dinar vereceğini ilan etti. Halk bundan sonra savaş için daha istekli hale gelirken daha önceden yaşadıkları tecrübeyi tekrar yaşamamak için Tunus'u savunmaya karar verdi.²⁹⁹

Sultan Ahmed el-Hafsî Kasba kapısında oturarak ödül olarak dinarları dağıtmak için Müslüman savaşçıların gelmesini bekliyordu. Özellikle Tunus'un kenar mahalleleri Bâbü Süveyka ve Bâbü'l-cezire'den sultanın çağrısına büyük katılım oldu. Tunus halkı akın akın İspanyolların üzerine savaşmaya gidiyordu. İspanyol korsan birlikleri böyle bir savunmayla karşılaşacağını düşünmüyordu. Şeyh Sîdî Ali Mahcûb gibi şeyhlerin de savaşta halka önderlik etmesiyle savaşta büyük bir zafer kazanıldı. Sultan nezdinde düşman başına yüz dinarlık ödül Hıristiyan ölümlerin çoğalmasının ardından bir dinara kadar düştü. Savaş neticesinde yaklaşık yirmi bin Hıristiyan asker öldürülürken, beş bin asker de Halkü'l-vâd'e sığındı. İspanyolların müttefiki Sultan Muhammed el-Hasan da Tunus gölüne dalarak kaçmaya çalıştı. Ancak tekrar tahta oturmasından korkan halk onu yakalayıp oğlu Sultan Ahmed'in yanına götürdü. Hafsî Sultanı halkına ihanetin cezası olarak babası Ebû Muhammed el-Hasan'ın gözlerini oydu.³⁰⁰

3. Ebü'l-Abbâs Ahmed (941-977/1535-1569) ve Muhammed (977-982/1569-1574)

Ebü'l-Abbâs Ahmed tahta oturduğunda babası Sultan Ebû Muhammed el-Hasan'ın yaptığı hataların farkındaydı. Ancak babasının devlet hazinesini boş ve borçlu bırakması, Arapların gittikçe ülkede başıboş dolanmaları bu yeni sultana sıkıntılı günler yaşattı. Arap kabilelerinden Saîd bu dönemde kargaşanın önderliğini yapıyordu. Kabile o kadar cesur bir tavır sergiliyordu ki Tunus yakınlarında bulunan sultana ait hayvan sürüsünü kaçırmaya girişiminde bulundu. Hafsî Sultanı savaşmak için bizzat kendisi çıkarak Saîd oğullarını bozguna uğrattı. Genel olarak bakıldığında ise Ebü'l-Abbâs dönemi babasının dönemiyle neredeyse aynıydı. İspanyollar, Türkler ve Arap bedevîleri Ebû Muhammed el-Hasan'ın saltanatını Tunus'la sınırlandırmışlardı.³⁰¹

²⁹⁹ İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 157-158; Peçevi, *Peçevi Tarihi*, I/349; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/610-611; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 706-707.

³⁰⁰ İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 158; Peçevi, *Peçevi Tarihi*, I/349; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/611; Mustafa Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), III/1256.

³⁰¹ İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 159; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/620.

Hafsî Sultanı saltanatının ilk günlerinden itibaren Türklerle irtibatını sağlam tutmaya çalıştı. Veziri Muhammed el-Kâsibî'yi Cezayir ve Trablusgarp'taki Osmanlı Beylerbeylerine birkaç kez gönderdi. Bilhassa Trablusgarp yöneticisi Turgut Paşa ile bağlantısını sağlam tutarak Kayrevan'daki Şabbiyyînler'den kurtulmak niyetindeydi. Turgut Paşa ise hem Tunus'u kontrol altında tutmak hem de Halkü'l-vâd'deki İspanyol askerlerinden kurtulmak istiyordu. Bu karşılıklı irtibat Turgut Paşa'nın Güney İtalya seferinde kazandığı zaferden sonra 955/1548 yılında Tunus'u ziyaret etmesiyle taçlandırıldı. Her iki tarafın da birbirilerine kıymetli hediyeler vermeleri dostluklarını pekiştirdi. Hafsî toprakları Osmanlı-İspanyol devletleri arasında yaşanan mücadelede tarafların sahip olmak istedikleri bir çekişme merkeziydi. Bahsi geçen dönemde bu rekabetin tarafı olan İspanya, Avrupa devletleriyle yaptığı savaşlardan dolayı Tunus üzerinden elini çekmişti. Osmanlı Beylerbeyi Turgut Paşa ise İfrîkiye'de bu dönemde istediği gibi hareket edebiliyordu. İfrîkiye halkı düşmanla olan mücadelede ona güveniyor, gerektiğinde yardım talebinde bulunuyordu. Bu yardım taleplerine örnek olarak şu olay zikredilebilir. Kayrevan'da Şabbiyyînler'in yönetiminden memnun olmayan halk Turgut Paşa'dan yardım talep etmişti. Bu talebe hemen karşılık veren Turgut Paşa Kayrevan'a gelerek Şabbiyyînler'in hâkimiyetine son vermişti. Önderleri Muhammed b. Tayyib eş-Şabbî'yi öldürerek yakınlarını şehirden uzaklaştırmıştı. Son olarak da Kayrevan'ı Şabbîler'den temizledikten sonra Haydar Paşa'ya teslim ederek Trablusgarp'a geri dönmüştü.³⁰²

Her ne kadar Hafsî Sultanı Türk yöneticilerle iyi irtibat kurmaya çalışsa da bir süre sonra sıkıntılar baş göstermeye başladı. Sultan ve Cezayir Beylerbeyi Ali Paşa arasında bir takım anlaşmazlıklar yaşandı. Vezir Ebû Tayyib el-Hâc ile sultan arasındaki irtibat kötüleşince, Vezir Cezayir Beylerbeyini Tunus'u alması için teşvik etti. Arap kabilelerinden ve Türklerden büyük bir ordu hazırlayan Ali Paşa bu fırsatı değerlendirmek isteyerek Tunus'a doğru yola çıktı. Sultan Ebü'l-Abbâs savaşmak için Bâce'ye kadar ilerlediyse de hezimete uğrayacağını düşünerek Tunus'a geri döndü. Tunus'tan ailesini ve yakınlarını alarak Halkü'l-vâd'deki İspanyol kalesine sığındı. 977/1569 senesinde Tunus'a gelen Ali Paşa herhangi bir direnişle karşılaşmadan şehre girdi. Ali Paşa Tunus'ta devlet düzenini sağladıktan sonra ilk iş olarak sultana ihanet

---

³⁰² İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 161; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, 148; Makdiş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/626; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 255; Cezar, *Mufasssal*, II/977.

eden veziri öldürttü. Vezir muhtemelen yaptığı yardım dolayısıyla devlet kadrosunda üst mertebeye gelmeyi planlarken ihaneti nedeniyle ölümle cezalandırılmıştı.³⁰³

Hafsî Sultanı tüm bu olanlar karşısında Aragon Kralından yardım istemek için harekete geçti. Kral, sultanın çağrısı üzerine kardeşi Don Juan'ın komutasında bir orduyu Tunus'a gönderdi. Don Juan Halkü'l-vâd'e ulaştığında İspanyollar'ın şartlarını Sultan Ebü'l-Abbâs'a bildirdi. Ancak Sultan Ebü'l-Abbâs babasının halka yaşattığı sıkıntıları yeniden yaşatmamak için bu anlaşmayı imzalamayı kabul etmedi. Bunun üzerine İspanyollar şartlarını kabul eden kardeşi Muhammed'i sultan tayin ettiler. Sultan Ahmed ise daha fazla İfrîkiye'de kalmayarak Sicilya'ya kaçtı.³⁰⁴

Cezayir Beylerbeyi Tunus'ta yönetim düzenini sağladıktan bir süre sonra Ramazan Paşa'yı ve sekiz yüz askeri Tunus'a bırakarak Cezayir'e geri dönmüştü. Burada kalan Ramazan Paşa İspanyolların Tunus'u muhasara etmesiyle birlikte şehri muhafaza etmek için tüm gücüyle mücadele etti. Bir yandan da öldürdüğü İspanyol askerlerinin başını Kayrevan'a göndererek halkı sakinleştirmeye çalıştı. Ancak bir süre sonra İspanyollar karşısında daha fazla mücadele edemeyerek Kayrevan'a geri çekilmek zorunda kaldı. Geride kalan halk ise daha önce yaşadıkları katliamı unutamadıkları için korkarak şehri terk etti. Yeni Hafsî Sultanı Muhammed İspanyollarla birlikte şehre girdiğinde yönetilecek hiç kimse kalmamıştı. Diğer taraftan sultan halka eman verdiğini bildirerek şehre geri dönmeleri için çağrıda bulundu. Tunus halkı geri döndüğünde İspanyol askerlerin evlerini ve dükkânlarını ele geçirdiğini gördü. Buna rağmen korku sebebiyle herhangi bir hak iddia eden olmadı. Fakat bir süre sonra İspanyolların baskıcı tavırlarına dayanamayan halk onlarla çatışmaya başladı. Zira Hıristiyanlar en çok da kutsal mekânlara camilere saldırıyorlardı. Zeytûne Camii'ne bineklerini bağlıyorlar, kütüphanelerdeki önemli eserleri caddelere atıp yakıyorlar, Sîdî Şeyh Mahrez b. Halef'in mezarını değerli bir eşya bulabilmek için kazıyorlardı.³⁰⁵

Diğer yandan Kıbrıs'ın fethi Osmanlı Devleti'nin İspanyollara üstünlük sağladığının bir ispatıydı. Ancak bir süre sonra İnebahtı'da gücünü toplayabilen Haçlı ordusu 978-979/1571 yılında Osmanlı donanmasını ağır bir şekilde hezimete uğratmıştı.

³⁰³ İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 162-164; Peçevi, *Peçevi Tarihi*, I/349; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/623-624; Cezar, *Mufasssal*, III/1256-1257.

³⁰⁴ İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 164-165; Peçevi, *Peçevi Tarihi*, I/355; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/624; Cezar, *Mufasssal*, III/1257-1258.

³⁰⁵ İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 165-166; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, I/624-625; Cezar, *Mufasssal*, III/1258.

Ardından İspanya bu mağlubiyetle birlikte yukarıda bahsi geçen Tunus işgalini 981/1573 yılında gerçekleştirmişti. Sonuç olarak bu işgalin ardından Akdeniz'deki mücadelenin Osmanlı Devleti aleyhine döndüğünü gören Sultan II. Selim, Tunus'un alınmasının zaruri olduğunu fark etti. Sultanın emriyle hazırlıklara başlayan Donanma-yı Hümâyûn Piyale Paşa'nın önderliğinde Navarin'de bulunuyordu. Bir taraftan da Cezayir ve Trablusgarp Beylerbeyine İfrîkiye'de hazırlık yapılması için haber gönderildi. Kış şartlarının bastırmasıyla mevsimin deniz seferi için uygun olmaması sebebiyle Osmanlı donanması Arnavutluk sahillerinden geri dönmeye karar verdi.³⁰⁶

Osmanlı Devleti II. Selim'in emriyle 982/1574 yılında Tunus'un fethi için yeniden hazırlıklara başladı. Bu seferin en önemli sebebi Mısır- Trablusgarp-Tunus-Cezayir hattı boyunca yalnızca Tunus'un Osmanlı hâkimiyetinde bulunmamasıydı. Özellikle Halkü'l-vâd İspanyolların elinden alınmadığı müddetçe İfrîkiye sürekli işgal tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin İnebahtı'da yaşadığı hezimetin intikamı Tunus'ta alınmalıydı. İbn Ebî Dinâr eserinde Padişahı fetih konusunda harekete geçiren sâikin Sîdî Mahrez b. Halef'i rüyasında görmesi olduğunu aktarır. Zira İspanyol askerleri Sîdî Mahrez'in türbesini tahrip ederek şeyhin ruhaniyetine saygısızlık etmişlerdir. Her ne kadar rüyaya dair herhangi bir değerlendirme yapmak mümkün olmasa da Müslüman bir ülkenin Hristiyan hâkimiyetine geçmesi ve dinî değerlerine saygı gösterilmemesi Osmanlı Devleti tarafından kabul edilemeyecek düşmanlıklardandır. Netice itibariyle bu gerekçelerle sultanın emriyle birlikte kaptan Kılıç (Uluç) Ali Paşa hazırlıklarını tamamlayarak 15 Mayıs 982/1574 yılında Tunus'a doğru yola çıkmıştır.³⁰⁷

Vezir Sinan Paşa'nın komutasında iki yüz altmış sekiz adet kadirga Tunus'a doğru yol alırken, Cezayir ve Trablusgarp Beylerbeyine haber gönderildi. Kayrevan'da bulunan Ramazan Paşa'ya ise ilk olarak Benzert'e mi yoksa Tunus'a mı gidilmesi gerektiği soruldu. Ramazan Paşa'ya aynı zamanda İfrîkiye'de bulunan tüm Osmanlı yöneticilerinin Tunus'un fethi için gerekli hazırlıkları yapmaları gerektiği bildirildi.

---

³⁰⁶ Peçevi, *Peçevi Tarihi*, I/349-352, 355; Cezar, *Mufassal*, III/1243-1249, 1258; Osmanlı Devleti'nin Tunus fethinin tüm detaylarını görmek için bkz. Ahmet Kavas, "Osmanlı Devleti'ni Kuzey Afrika'da Kalıcılaştıran Sefer: Tunus Savaşı (1574)", *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2016), 1-42; Emrah Naki, "1574 Tunus Seferi Sonrası İspanya - Osmanlı İlişkileri ve Osmanlı Sarayındaki Gayri Resmî Müzakereci Jaime de Losada", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2018), 56.

³⁰⁷ İbn Ebû Dinâr, *Münis*, 168; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, 178; Peçevi, *Peçevi Tarihi*, I/355; Cezar, *Mufassal*, III/1259. Bkz. Naki, "1574 Tunus Seferi", 131.

Tunus'a ulaşmadan önce Kalbiye (İklibiyye) burnuna uğrayan donanma son hazırlıklarını burada yaptı. 14 Temmuz'da Halkü'l-vâd'e ulaşan Osmanlı ordusu buraya askerî karargâhını kurdu. Ordu İspanyol kalesini top atışlarıyla tahrip etmeye çalışırken Trablusgarp beyi Mustafa Paşa da yeniçeri ve Mısırdan gelen askerlerle kaleyi kuşattı. Vezir Sinan Paşa ise kale içerisinde bulunan İspanyol askerlerine teslim olmaları için haber gönderdi. Olumlu bir yanıt alamayınca savaş için gereken son hazırlıklar yapıldı. Kalenin etrafındaki su dolu hendekler toprak ve taşla doldurularak bir süre kaleye ulaşılmaya çalışıldı. Tüm bu çabalar ancak bir ay sonra 24 Ağustos'ta sonuç vermeye başladı. Kale kılıç zoruyla düşmanın elinden alınarak, bombalarla yerle bir edildi. Düşmanın yeniden kaleye sığınması ihtimali de bu şekilde ortadan kalkmış oldu.³⁰⁸

Tunus yakınlarında İspanyollar tarafından yeni inşa edilmeye başlanan bir kale de içindekilerle birlikte ele geçirildi. Böylece Osmanlı Devleti İspanyol askerlerinin tamamını etkisiz hale getirerek Tunus'un fethini tamamlamış oldu. Hafsî Sultanı Muhammed düşman askerleriyle birlikte esir alındı. Tunus'un fethinin ardından Vezir Sinan Paşa, Tunus Beylerbeyi olarak Ramazan Paşa'yı görevlendirdi. Aynı zamanda buraya dört bin yeniçeri askeri bıraktı. Tunus'ta Osmanlı Devleti adına yeni düzenin sağlanmasıyla ordu ekim ayında 982/1574'te İstanbul'a döndü. Hafsîler Devleti de Osmanlı askerlerinin Tunus'u ele geçirmesiyle birlikte sona ermiş oldu. Bundan sonra İfrîkiye şehirlerinin tamamı Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdi.³⁰⁹

---

³⁰⁸ Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 730-732; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, 178-179; Peçevi, *Peçevi Tarihi*, I/355-356. Bkz. Cezar, *Mufasssal*, III/1259-1260.

³⁰⁹ İbn Ebû Dînâr, *Münis*, 129; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, 179; Peçevi, *Peçevi Tarihi*, I/356. Bkz. Cezar, *Mufasssal*, III/1260-1261; Kavas, "Osmanlı Devleti'ni Kuzey Afrika'da Kalıcılaştıran Sefer", 34-35.

İKİNCİ BÖLÜM

HAFSİLER'DE İDARÎ YAPI

A. MERKEZÎ TEŞKİLÂT

1. Devlet Yönetimi

Ebû Zekeriyâ 625/1228 yılında bağımsızlığını ilan ettiğinde Hafsîler Devleti henüz kuruluş sürecindeydi. Bu durum bir süre sonra Hafsî sultanlarının devlet olma yolundaki çabalarıyla değişmeye başladı. Ebû Zekeriyâ ilk olarak Muvahhidler'in benzeri bir devlet sistemi kurarak yönetici atamalarında bulundu. İlave olarak Muvahhidler Devleti'nin Tunus'a bıraktığı orduya takviye askerler görevlendirip İfrîkiye bölgesinin tamamını itaat altına alarak devletin sınırlarını belirledi. Bu dönemde batıda Bicâye doğuda Trablusgarp kuzeyde Akdeniz güneyde Cerîd ve Zâb bölgesinin sınır şehirleri olmak üzere arada kalan tüm topraklar Hafsîler Devleti'nin hâkimiyeti altındaydı. Devletin hâkimiyet alanı içerisine zaman zaman Şerîk ve Cerbe gibi Akdeniz adaları da ekleniyordu.³¹⁰ Ayrıca sultan devlet merkezi olarak Tunus'ta³¹¹ kalmayı seçerek şehrin içerisine surlarla çevrili bir idarî merkez oluşturdu. Tunus'un batısında kalan "Kasba"³¹² olarak isimlendirilen bu bölge tamamıyla devlet idaresi için ayrıldı. Sultan Kasba surlarının içerisine devlet erkânı için saraylar, cami³¹³ ve yüksek bir

³¹⁰ Hafsîler Devleti'nin hâkimiyet altında tuttuğu alan tam olarak İfrîkiye sınırlarına tekabül ediyordu. Mağrib bölgesinin bir parçası olarak İfrîkiye, Mısır'a en yakın konumda bulunuyordu. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, I/228; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, IV/62-63; Hüseyin, *el-Hurûbu's-salibiyye*, 49-51.

³¹¹ Tunus Ümmü Amr dağının eteklerine kurulmuş bir şehirdir. Ümmü Amr'ın tam karşısında Tövbe dağı vardır ki burası Hafsîler Devleti zamanında Zellâc olarak isimlendirilerek devlet adamlarının, mutasavvıfların ve ilim adamlarının defnedildiği bir mezarlık haline gelmiştir. Tunus bu iki dağ arasında kurulmuştur. İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 38; İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 27.

³¹² Kasba genel olarak Mağrib sultanlarının ikamet ettikleri kaleye verdikleri isimdir. Burası şehir içinde bir yönetim merkezi olarak görülmektedir. el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, V/102-103.

³¹³ Muvahhidler Camii İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 56-57; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 58; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, II/145.

gözetleme kulesi yaptırdı. Şehre yapılan herhangi bir saldırıda veya şehrin içerisinde yaşanan halk ayaklanmasında bu bölge saray ahalisi için korunaklı bir hal alıyordu.³¹⁴

Sultan Mustansır Kasba'da sarayın önünde âyânlarını ve askerlerini karşılayacağı Cülûs yeri (sultanın tahta oturduğunda tören yaptığı mekân) yaptırdı. Zeytûne Camii'nin doğu kısmına bir sulama kanalı ve Ebû Fihri adında gösterişli bir bahçe inşa ettirdi. Sarayın önünden bu bahçeye doğru haremünün kimseye görünmeden rahatlıkla geçebileceği bir yol açtırdı. Bu dönemde şehir kalabalıklaşınca surların etrafına dört yeni mahalle eklendi. Bâbü's-Süveyka ve Bâbü'l-Menâra'nın dış kısmında iki mahalle oluşturuldu. Bâbü'l-Menâra yakınlarında Hıristiyan askerlerin iskân edildiği bir mahalle kurulurken, Bâbü'l-Bahr'ın dışında yabancı tüccarların kalacağı hanlar bölgesi inşa edilmeye başlandı. Endülüs'ten gelen muhacirler ve bedevî Arapların şehre yerleşmeleriyle birlikte şehrin nüfusu daha da arttı. Hafsîler devlet sisteminin düzenli bir hal almasıyla da Tunus şehri gelişme göstererek büyüdü.³¹⁵

Sultanlar yalnızca idarî açıdan değil aynı zamanda dinî ve sosyal yapının da bir gereği olarak şehri geliştirmeye çalıştı. Sultan Yahyâ Vâsık Tunus'ta cami sayısının artırılması için emir verdi. Bundan sonra Tunus'un her yerinde cami inşa edilmeye başlandı. İnşa edilen camilerde halkın günlük ibadetini yapmasının yanı sıra fetva meclisleri de kuruldu. Ayrıca camiler medreselerin yanında eğitim öğretimin sürdürüldüğü yerler haline geldi. Ebû Bekir Mütevekkil döneminde ise çarşı ve dükkânların sayısında ciddi bir artış meydana geldi. Su ve hayvan gücüyle çalışan değirmenler bu dönemde zenginliğin bir göstergesi olarak neredeyse hiç durmaksızın çalışıyordu. Dolayısıyla idarî yönetimin otoriteyi tam olarak sağlaması hem şehrin gelişimini hem de halkın maddî durumunu doğrudan etkiliyordu. 675/1276 ve 772/1371

³¹⁴ Tunus Müslümanların Kuzey Afrika'ya yaptıkları ilk fetihler esnasında Hassân b. Nu'mân tarafından 74/693-694 yılında ele geçirilmiştir. Asıl adı Tirtiş olan bu küçük yerleşim yeri, Hassân tarafından tahrip edilerek yeni bir şehir oluşturulmuştur. Zeytûne Camii ve Tunus limanının ilk inşası da bu dönemde gerçekleşmiştir. Neredeyse bir köy mahiyetinde olan şehir Ağlebîler döneminde yeniden imar edilmiştir. Zeytûne Camii'nin genişletilmesi ve en son haline getirilmesi de bu dönemde olmuştur. Ayrıca Tunus, Ağlebîler döneminde ilim merkezi olmaya başlamıştır. Zirîler döneminde ise Fakih Mahrez b. Halef'in halkı teşvik etmesiyle birlikte şehir surlarla çevrilmiştir. Böylece şehir Şîî baskınlarına karşı daha korunaklı hale gelmiştir. Daha sonraki dönemde Hammâdîler Devleti'nin buraya atadığı Horasanî olarak bilinen ailenin üyeleri Tunus'u yönetim altında tutmuşlardır. Hafsîler öncesinde son olarak bedevî Araplar burayı ele geçirerek yağmalamışlardır. Müellifi Meçhul, *el-İstîbsâr*, 121; el-Bekrî, *el-Mesâlik*, II/693; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/63; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 56-57; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 58; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/73; Dülâtî, *Medînetü Tunis*, 38; İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 27-28. Bkz. Michael R. T. Dumper - Bruce E. Stanley (ed.), *Cities Of The Middle East And North Africa- A Historical Encyclopedia* (Santa Barbara/California: ABC-Clio, 2007), 369-370; İsmail Yiğit, "Tunus", *DİA*, XXXXI/387.

³¹⁵ İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 66-68; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 71; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/74. Bkz. İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 30.

yılları arasındaki bir asırlık karışıklık döneminde hem şehir hem de halk çok zor durumda kaldı. Aynı zamanda bu dönemde şehre yapılan saldırılar imar için gösterilen bahsi geçen çabaları boşa çıkardı. Mustansır'ın yaptırdığı Ebû Fihri bahçesi ve şehrin surları da bu saldırılardan payını alarak tahrip oldu.³¹⁶

Sultanların tam olarak otorite sağlayabildiği, idarî sistemin düzenli bir şekilde işlediği 772-839/1371-1488 yılları arasında Tunus'ta büyük gelişmeler yaşandı. Su sıkıntısı çeken şehir halkı için Sultan Ebû'l-Abbâs tarafından sulama kanalları ve sebiller inşa edildi. Daha sonra şehrin etrafına fakirlerin ve dışarıdan gelen yolcuların istifadesi için zâviye ve vakıflar yaptırıldı.³¹⁷ Tunus ve etrafındaki şehirlerin imarının yanı sıra yollar da yolcular için daha rahat bir hale getirildi. Sultan Ebû Fâris, şehrin içerisine bir hastahane (mâristân) inşa ettirerek burayı idare edecek bir vakıf kurdu.³¹⁸ Netice itibarıyla Tunus, Hafsîler Devleti'nin kuruluşundan itibaren saltanatla birlikte gelişen bir başkentti. Bununla birlikte Hafsî Saltanatı da Tunus'la özdeşleşmiş bir haldeydi. Öyle ki Kosantine veya Bicâye'de bağımsızlığını ilan ettikten sonra Tunus'u ele geçirerek iktidarı devralan sultanlar, hiçbir zaman devletin başkentini değiştirme girişiminde bulunmadı. Bu da Tunus'un medeniyet bakımından diğer şehirlerden daha üstün bir durumda olduğunu göstermekteydi.³¹⁹

Hafsî sultanları bu şekilde dönemin ihtiyaçları gereğince başkent Tunus'u geliştirirken, gerektiği kadar da idarî görevli tayin etmişlerdir. Bölgenin daha önce Muvahhidler idaresinde olması ve Hafsîler'in de onların yolundan gittiklerini ifade etmeleri, Muvahhidler'e ait kurumların Tunus'ta varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. İlk dönemlerde Muvahhidler'den devralınan devlet geleneği üzerine bir idarî sistemle kurulan devlet, daha sonraki dönemlerde bazen yeni görevler ihdas ederek bazen de bu görevleri ilga ederek hâkimiyetini sürdürmüştür. Hâciblik, vezirlik, kâtiplik gibi vazifelerden dönemin siyasî şartlarının gerektirdiği ölçüde istifade edilmiştir. Bu vazifelerin görev tanımları net olmadığı gibi bazı sultanlar tarafından da rahatlıkla ortadan kaldırılabilmişlerdir. Sonuç olarak idarî sistemin her sultan döneminde aynı

³¹⁶ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/71; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 74, 90-91, 97-98; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, II/153.

³¹⁷ Sultan İbn Merdûm arazisinde vakıflar inşa etti ve bunları insanların faydasına sundu. İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 111.

³¹⁸ Tercüman, *Tuhfetü'l-erîb*, 57-59; "Bâbu'l-Bahr"ın yanına bir zâviye inşa etti. Bunu müebbed vakıf haline getirdi. Sicûm'da da donanımlı bir zâviye inşa ettirdi ve buraya hutbe için bir cami, ilim ehli için bir derslik, talebelerin kalması için mekan, kalanlar ve gelip geçenler için de yemek tahsisinde bulundu. İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 114, 118.

³¹⁹ İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 110-111, 115, 121-126; Dûlâtî, *Medînetü Tunis*, 57-58. Bkz. Dumper - Stanley, *Cities*, 370.

şekilde işlediğini söylemek mümkün değildir. Buna ilave olarak istikrarsızlık dönemlerinin istikrar zamanlarından daha fazla olması, her yeni gelen sultanın idarî sistemi yeniden gözden geçirmesine neden olmuştur. Hafsîler devlet sistemi bu sebeple oldukça karmaşık bir vaziyette değişiklikler göstermeye devam etmiştir.³²⁰

Hafsîler’de merkezî teşkilat genel olarak sultan, Muvahhidî şeyhleri, vezir, hâcib, mizvâr ve kâtiplerden oluşur. Zerkeşî, İbn Kunfûz, el-Ömerî ve İbn Haldûn’un detaylı olarak açıkladığı bu vazifelere ilave olarak Hasan el-Vezzân yenilerini eklemiştir. Kaynaklarda haklarında yeterince bilgi olmayan bu vazifelere kısaca değinmek yerinde olacaktır. Vezzân, sultanın en yakında bulunan devlet ricalini şu şekilde zikreder. Müellif sultanın en yakınında bulunan ve sultan vekili olarak görülen “müneffiz” adında bir görevliyi ilk sıraya koymaktadır. Müneffiz, sultanın onayıyla tüm görevlileri tayin edebilir ve bu kişiler hakkında gerekli bütün tafsilatı bilmektedir. Bahsi geçen müneffizlik görevi Hafsîler Devleti’nin son döneminde vezirlik makamının yerine ihdas edilmiştir. Kaynaklarda ilk defa Sultan Ebû Fâris’in saltanatı döneminde zikredilmiştir. Vezzân ikinci vazife olarak da sultanın özel korumalarının komutanlığını yapan “mizvârlık” görevini zikreder. Mizvârlık daha sonra hâciblikle birlikte açıklanacaktır. Bir sonraki görev sarayın ve sarayda bulunan hapishanenin muhafazasını üstlenen “saray komutanlığı”dır. Bu görevlerin ardından cinayet davalarına bakan ve hukukî bir karar veren “Tunus valiliği” gelir. Son olarak da “kâtibü’l-a‘zam (başkâtip)”, “kâidü’l-îvân (sultanın meclisini düzenleyen)”, “emîn (vergileri teslim alarak beytü’l-mâle aktaran)”, “müdîrü’l-meks (meks vergisi müdürü-Tunus’a ithal edilen malları denetleyerek vergi alan)”, “müdîrü’l-cümrük (ihraç edilen mallardan vergi alan)”, “kâim bi’s-sarf (saltanat sarayının yiyecek ve giyeceklerini temin eden)” görevliler sayılabilir. Bahsi geçen görevler aşağıda açıklaması yapılan vazifelere ilave olarak zikredilenlerdir. Bu bürokratik sistem hiyerarşik olarak sırayla yalnızca Hasan el-Vezzân tarafından aktarılmıştır.³²¹

a. Halife/Sultan

“Sultan” kelimesi sözlükte “güç, kuvvet, otorite, iktidar” manalarını taşır. Kelime, Kur’ân-ı Kerîm ve hadis kitaplarında da aynı anlamda sıklıkla ifade edilmiştir. Bununla birlikte “sultan” kelimesinin siyasî bir otoritenin unvanına dönüşmesi ise Gazneliler Devleti döneminde olmuştur. Dolayısıyla sultan unvanı devletin en üst

³²⁰ Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye*, II/60-61.

³²¹ el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/78-80.

kademesinde yer alan mutlak otorite sahibi yöneticiler için kullanılmıştır. Abbâsî hilafet çatısı altında birleşen devletler, kendi yönetim sistemini kurduklarında halifeye saygı duyduklarını göstermek adına “sultan” unvanını kullanmayı uygun görmüşlerdir. İslâm dünyasında V./XI. asırdan itibaren yaygın bir şekilde kullanılan sultan isimlendirmesi Hafsîler Devleti hükümdarları için de bir unvan olmuştur. Ancak Hafsîler’in bu unvanı devlet geleneği içerisinde kullanması tarihî bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir.³²²

V./XI. asırlarda kurulan Muvahhidler Devleti’nin kurucusu İbn Tûmert Mehdîliğini ilan etmiştir. Bu ilanın ardından Hafsî ailesi İbn Tûmert’in Mehdîliğini ilk destekleyen gruplardan biri olmuştur. Hafsîler, Muvahhidler Devleti’nden ayrılarak bağımsızlığını ilan ettiği dönemde bile Mehdî’ye olan inançlarını sürdürmüşlerdir. Nitekim devletin kurucusu Ebû Zekeriyâ ve oğlu Mustansır’ın “emirü’l-mü’minîn” sıfatını kullanmak istememeleri de Mehdî’ye olan saygılarının neticesidir. İfrîkiye camilerinde önce Mehdî b. Tûmert’e daha sonra Hafsî hükümdarlarına dua edilmiştir.³²³ Hafsî hükümdarları Mustansır döneminden itibaren ise hem “halife” hem de “sultan” unvanını kullanmışlardır. İbn Haldûn ve Zerkeşî gibi müellifler özellikle Ebû Zekeriyâ’yı “emir” olarak, oğlu Mustansır’ı ve sonrakileri bazen “emir” bazen de “sultan” olarak kaydetmişlerdir. “Halife” ve “emirü’l-mü’minîn” unvanını da zaman zaman kullanmışlardır. Burada zihinlerde soru işaretine sebep olacak husus aynı anda hem “emir” hem de “sultan” unvanlarının kullanılmasıdır. Tespit edilebildiği kadarıyla ilk dönemlerde hem sultanların hem de oğullarının isimlerinin ikisinin başına da “emir” ifadesinin konulması bu karışıklığa sebep olmuştur. Diğer yandan Mustansır dönemi sonrası hükümdarların künyelerine bakıldığında “sultan” ve “emir” arasındaki fark ortaya çıkmaktadır. Bu künyelerde hükümdar olabilenler “sultan”, diğer hanedan üyeleri ise “emir” olarak adlandırılmışlardır.³²⁴ İbn Haldûn’un *Kitâbü’l-İber*’inde bu ayrım çok net bir şekilde görülmektedir. Müellif bedevî Arapların liderlerini dahi “emir” olarak isimlendirmiştir. Dolayısıyla “emir” unvanının kullanımı çok geniş bir çerçevede yönetici olan herkes için kullanılmıştır. Ancak “sultan” unvanı yalnızca saltanatı ele geçirebilen kişiler için zikredilmiştir. Netice itibarıyla dönemin tarihçilerinin zikrettiği

³²² “Sultan” unvanının ortaya çıkması ve İslâm devletleri arasında kullanımının yaygınlaşması ile ilgili bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Sultan”, *DİA*, XXXVII/496.

³²³ İbnü’ş-Şemmâ’, *el-Edille*, 58, 66-67; Zerkeşî, *Târihü’l-devleteyn*, 55. Bkz. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib*, 118-119; Ceran, *Fas Tarihi*, 287.

³²⁴ Ebû Yahyâ Mûtevekkil’in künyesi buna güzel bir örnek teşkil eder. Babası Ebû Zekeriyâ saltanatı devralamadığı için “emir” olarak isimlendirilir. Dedesi Ebû İshâk ise Hafsî hükümdarlarından olduğu için “sultan” olarak zikredilir. Zerkeşî, *Târihü’l-devleteyn*, 137.

şekilde Hafsî hükümdarlarının “sultan” olarak ifade edilmeleri yerinde olacaktır. Sultanların oğulları ise “emir” olarak zikredilecektir.³²⁵

Hafsîler’in “halifelik” vazifeleri Abbâsîler’in yıkılışının hemen ardından başlamıştır. Hafsîler, Mustansır’ın Mekke Şerifi tarafından 658/1259 yılında halife tayin edilmesiyle birlikte hilafeti devralmışlardır. Ancak kısa bir süre sonra Sultan I. Baybars’ın 659/1261 yılında Abbâsî soyundan Ebü’l-Kâsım Ahmed’i halife ilan etmesiyle hilafet Memlûkler’in eline geçmiştir. Buna rağmen Hafsî sultanları Mısır’daki halifeye itaat etmeyerek hilafeti kendilerinin devam ettirdiklerini göstermişlerdir. Devletlerarası yazışmalarda özellikle de Hıristiyan devletlerle yapılan anlaşmalarda “halife” ve “emirü’l-mü’minîn” unvanını kullanmaları bunun en önemli göstergesidir. Fakat Hafsîler’in halifeliği Mağrib ve Endülüs’teki devletler dışında hiçbir devlet nezdinde kabul görmemiştir. Mağrib ve Endülüs’teki devletler ise ancak Hafsîler’in üstün konumda olduğu dönemlerde bu durumu kabullenmişlerdir. Özellikle de Merînîler, bölgede üstünlük sağladığı durumlarda Hafsîler Devleti’nin hilafet hususundaki en güçlü rakipleri olmuşlardır.³²⁶

Halifelik iddiasını hüküm sürdüğü son ana kadar devam ettiren Hafsîler Devleti, hilafetin gerekliliklerini de yerine getirmeye çalışmışlardır. Bunun ilk adımı olarak Hafsîler, halifenin Kureyş’ten olma zorunluluğu tartışmalarını kendi lehlerine çevirmeyi başaramışlardır.³²⁷ Hafsîler Halife Ömer b. Hattâb’a dayanan soy şeceresini ortaya koyarak Kureyş’ten olduklarını iddia etmişlerdir.³²⁸ Diğer taraftan hükümdarlar hem

³²⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 1759,1760, 1767, 1775; Zerkeşi, *Târihü’l-d-devleteyn*, 92, 102, 105, 127, 152, 307; İbn Âmir, *ed-Devletü’l-Hafsiyye*, 21; Abdurrahman b. Muhammed el-Ceylâlî, *Târihü’l-Cezairi’l-Âm* (Beyrut: Dârü Mektebeti’l-hayât, 1965), II/9.

³²⁶ Zerkeşi, *Tarihü’l-d-devleteyn*, 70; Matvî, *es-Saltanatü’l-Hafsiyye*, 89-90, 190-192. Bkz. Casim Avcı, “Hilâfet”, *DİA*, XVII/544-545; el-Arevî, *Mücmel*, 356-357; Ceran, *Fas Tarihi*, 287; Yiğit, *Endülüs ve Kuzey Afrika*, 309-310.

³²⁷ İbn Haldûn’a göre hilafetin Kureyş’ten olması gerekli değildir. İslâm’ın ilk dönemlerinde Kureyş asabiyette en baskın kabileydi. Bu sebeple hilafetin Kureyş’ten olması gerekliydi. Ancak bir süre sonra İslâm’ın farklı coğrafyalara yayılmasıyla birlikte bu bölgelerdeki güçlü asabiyetteki kabileler değişmeye başladı. Netice olarak asabiyeti güçlü olan kabileyeye mensup birinin halife olması en uygun oldu. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 241-243.

³²⁸ İbn Haldûn Hafsîler’in atası Şeyh Ebû Hafs Ömer’in soy şeceresini şu şekilde zikreder: Ömer b. Yahyâ b. Muhammed b. Vânu’dîn b. Ali b. Ahmed b. Vâlâl b. İdris b. Hâlid b. İlyesa’ b. İlyâs b. Ömer b. Vâftîn b. Muhammed b. Neciyye b. Ka’b b. Muhammed b. Sâlim b. Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb. Bu haliyle Hafsîler’in soyu Ömer b. Hattâb’a dayanmış olur. İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 1696; Zerkeşi’de ise Vâftîn yerine Yâsîn, Neciyye yerine Necbe şeklinde geçer. Kanaatimizce bu isimler eserleri tahkik edenlerin okuma farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu künyenin sıhhati de şüphelidir. İki müellif de künyeyle ilgili bir yorum yapmaksızın bu bilgiyi paylaşır. Zira künyenin sıhhatini tespit edebilmek oldukça zordur. Zerkeşi, *Târihü’l-d-devleteyn*, 55; İbnü’ş-Şemmâ’, *el-Edille*, 48-49; Matvî, *es-Saltanatü’l-Hafsiyye*, 91.

halife hem de sultan olduklarının bir göstergesi olarak göreve başladıkları ilk günlerde biat almışlardır. Biatler, bey'atü'l-hâssa ve bey'atü'l-âmmе olmak üzere iki aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir. Hafsî hükümdarları ilk olarak “el-hal ve'l-akd” olarak isimlendirilen bir grup devlet ricalinin biatini kabul etmiş, ardından tüm devlet görevlilerinden biat almışlardır. Burada ehl-i hal ve'l-akd olarak öne çıkan özel grup Muvahhidî şeyhleridir.³²⁹ Bunun dışında sultana yakın olan devlet ricali de çoğunlukla bu gruba girmektedir. Zikredilen sıralamanın aksine ilk olarak halktan biat alan Hafsî sultanları da olmuştur. Biatın ardından İfrıkıye topraklarının tamamında cuma ve bayram namazı hutbelerinde Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn'in ardından Hafsî Halifesine dua edilmeye başlanmıştır. Halifenin biat aldıktan sonra ölüm ya da görevden alınmasına/indirilmesine kadar da onun adına dua edilmeye devam edilmiştir.³³⁰

Hilafet veya saltanat kurumu için gerekli olan diğer bir husus ise veliaht tayini meselesidir. Hz. Peygamber'in ardından Râşid Halifeler'in her biri farklı bir seçimle halife olarak tayin edilmiştir. Emevîler dönemine gelindiğinde ise hilafet saltanatla bir araya getirilerek, halifetin veraset sistemiyle devam ettirildiği görülmüştür. Bu gelenek daha sonra kurulan İslâm devletlerinde de aynı şekilde devam ettirilmiştir. Hafsîler Devleti de babadan oğula geçen bu veraset sistemi üzerine kurulmuştur. Veliahtlar çoğunlukla sultan vefat etmeden önce belirlenmiştir. Ayrıca kâdılcemâa ve kâdılenkiha şahitliğinde veliahtlığe dair bir belge düzenlenerek tüm İfrıkıye'de hutbelerde veliahtın ismi ilan edilmiştir. Bununla birlikte devlet erkânının sultanın vefatının ardından veliaht değişikliği yaptığı istisnai durumlar da olmuştur.³³¹

Halife/sultanın halk nezdinde de bazı yükümlülükleri bulunmaktadır. Bu yükümlülüklerin en önemlisi imâmet görevidir. İslâm devlet geleneğinde bu görev bazen halifenin kendisi tarafından bazen de vekil tayin ettiği kişilerce yerine getirilmiştir. Hafsî sultanlarının imâmet görevi ise dönemin önde gelen âlimlerine

³²⁹ Maverdî'nin belirttiği üzere bu şekilde ehl-i hal ve akd denilen bir grubun biati de yeterli oluyordu. Bu hükmün bir uygulaması olarak Muvahhidî devlet geleneğinde ehl-i hal ve akdın biati diğer kişilerin biatından daha önemli bir haldeydi. Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, çev. Prof. Dr. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2020); Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 44.

³³⁰ Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 69, 123-124, 240; Caravajal, *İfrıkıye*, III/26.

³³¹ Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 61, 67, 165-166, 233; el-Veşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib*, X/5-6; Caravajal, *İfrıkıye*, III/27. Bkz. Yiğit, *Endülüs ve Kuzey Afrika*, 311.

devredilmiştir.³³² Cuma ve bayram namazları görevli vekil imam tarafından kaldırılmıştır. Sultan bu namazları Tunus şehrinin merkez camii olan Zeytûne Camii'nde halkla birlikte kılmaya özen göstermiştir. Hafsî sultanlarının cuma ve bayram namazlarına gitme geleneği ise şu şekilde olmuştur. Sultan cuma namazı için Türk Memlûkleri eşliğinde Zeytûne Camii'ne ulaştığında, vezirü'l-cünd ona caminin kapılarını açmış ancak onunla birlikte namaz kılmamıştır. Halifeyi gören halk yüksek sesle “es-Selâmu aleyküm” dediğinde halifenin buraya gelişi bu şekilde cami cemaati tarafından anlaşılmıştır. Hünkâr mahfili³³³ Ebû Zekerıyyâ tarafından kullanılmamış, sultan devlet âyânlarından kendisine yakın olan kişilerle birlikte halkın arasında namaz kılmıştır. Ancak oğlu Mustansır 648/1250-1251 yılında Kasba'daki Muvahhidî Camii'nde kendisi için bir mahfil tahsis etmiştir.³³⁴ Diğer yandan cuma namazının ardından sultanın akrabalarıyla birlikte caminin büyük kubbesinin altında sohbet etmesi de gelenek haline gelmiştir. Bayram namazlarında ise sultan yine imâmeti yetkili bir kişiye devretmiştir. Kendisi de etrafında devlet ricalinin oluşturduğu düzenli bir birlik eşliğinde saraydan camiye doğru yola çıkmıştır. Sultanla birlikte yapılan bu yürüyüş yaklaşık bir saat sürerken, etrafında Kur'ân okuyan başka bir grup da sultana eşlik etmiştir. Bu düzenli birlik bayram namazı kılındıktan sonra da saraya kadar sultanın yanında yer almıştır. Sultan saraya ulaşırken dua etmiş, yakınında bulunan vezirü'l-cünd yüksek sesle “amin” dediğinde etrafındakiler de “amin” demiştir. Böylece Hafsî Sultanı imâmet görevini yerine getirmiştir.³³⁵

Halife/sultanın halk nezdindeki diğer görevlerinden biri de kazâ, fetva, emniyet (şurta) gibi önemli vazifelerin yerine getirilmesidir. Kazâ-yargı işleri dışındaki tüm bu görevler Hafsî sultanları tarafından ehil kişilere devredilmiştir. Sultan kazâ görevinin de yalnızca “mezâlim” kısmıyla ilgilenmiştir. Mezâlim mahkemeleri sultanın öncülüğünde

³³² İbn Haldûn, şayet sultan kendisi adına görevlerini bir yetkiliye devrederse vekil tayin ettiği kişiyi dikkatli bir şekilde seçmesi gerektiğini söylemiştir. Hafsî sultanları da özellikle dinî görevler olan imamet ve yargı gibi vazifelere tayin edilecek kişiyi seçmede oldukça dikkatli davranmışlardır. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2015, 265.

³³³ Camilerde hükümdar için tahsis edilen özel bir mekan bkz. M. Baha Tanman, “Mahfil”, *DİA*, XXVII/331.

³³⁴ Mesâlik'te son dönemde sultanların halkın arasına karışmadığı gizlendiği ifade edilir. Bu ifadelerin kullanıldığı dönem ise Ebû Yahyâ Mütevekkil dönemidir. İbn Kunfûz da Ünsü'l-Fakîr adlı kitabında bunu onaylamaktadır. İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr ve 'İzzü'l-hakîr (tahk. Muhammed el-Fâsî-Adolphe Faure)* (Rabat: el-Merkezü'l-câmi'î li'l-bahsi'l-ilmî, 1965), 40-41; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 4/72; Ebû'l-Fazl'ın Kosantine'yi almak için buranın büyük camisinde namaz kılışı esnasında şehrin teslim olup olmayacağını öğrenmek için mahfilde beklediğine dair bilgi bulunmaktadır. Öyleyse bu dönemlerde mahfilin yaygınlaştığı düşünülebilir. Zerkeşî, *Tarihü'd-devleteyn*, 176; el-Endülüsi, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, II/146.

³³⁵ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/69-71; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 265, 266.

cumartesi günleri icra edilmiştir. Diğer hukukî davalarla da kâdılcemâa başta olmak üzere çeşitli mertebelerdeki kadılar görevlendirilmiştir. Fetva görevi ise her şehrin merkez camilerine atanan müftüler tarafından yürütülmüştür. Emniyet (şurta) görevi sultanın yanında bulunan ordu komutanlarına teslim edilmiştir. Komutanlar savaşlar dışında şehirlerin güvenliği ile ilgilenmekle de görevlendirilmişlerdir. Hatta bu komutanlar emniyetle ilgili sıkıntı yaşanan bazı dönemlerde şehirlere vali olarak da atanmışlardır. Tüm bunlara ilave olarak İbn Haldûn'un özellikle üzerinde durduğu husus, yukarıda bahsi geçen görevlilerin atamasının bizzat halife tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır. İsteddiği zamanda da bu kişileri görevden alma hususundaki tek yetkili kişi kendisidir. Böylece Hafsî sultanları dinî görevlerini ehil kişilerden vekil tayin ederek gerçekleştirmiş sayılmaktadırlar.³³⁶

Hafsîler Muvahhidler Devleti tarafından Tunus'a vali olarak atanan ataları Abdülvâhid b. Ebû Hafs'la birlikte İfrîkiye topraklarında kalıcı olmaya başlamışlardır. Kurucu Sultan Ebû Zekeriyâ döneminden itibaren de bağımsızlıklarını elde ederek kendileri için bir saltanat geleneği oluşturmaya başlamışlardır. Bu geleneğin en başında sultanların kendi isimleri yerine "Mustansır, Vâsık, Mütevekkil, Mu'ted" gibi lakaplar kullanması gelir. Sultanlar göreve başladıkları ilk gün kendileri için uygun bir lakap da seçmişlerdir. Bununla birlikte bir de kendilerine mühür için kullanabilecekleri alâmet (tuğra) belirlemişlerdir. Hafsî sultanlarının mühürleri için belirledikleri alâmet "elhamdülillah ve'ş-şükrü lillah" olmuştur. Her sultanın tahta çıktığında kendi adına yeni bir para bastırıldığı da bilinmektedir. Diğer taraftan valide sultanların da çoğunlukla Rum ve Arap asıllı cariyelerden olduğu müşahade edilmektedir. Sultanlar ilk dönemden itibaren Rum ve Arap asıllı cariyeleri haremlerine dâhil etmişlerdir. Genellikle bu cariyelerin dünyaya getirdiği erkek çocuklar sultan olmuşlardır.³³⁷

Hafsî devlet geleneğinde sultanlara özel bir diğer husus ise onların giyim kuşamlarıdır. El-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-epsâr*'ında Hafsî sultanlarının giydikleri kıyafetler detaylı olarak zikredilmektedir. Eserde devletin kurucusu Ebû Zekeriyâ'nın giydiği kıyafet diğer sultanlardan ayrı bir başlık altında anlatılmıştır. Mütevazılığı ve zühdüyle tanınan sultan müellifin tabiriyle "muhattem (ipek kumaş) olmayan" bir elbise giymiştir. Muhattem olmayan elbiseler yün ve ipek karışımıyla üretilmişlerdir. Daha

³³⁶ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/72; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 266-268, 294.

³³⁷ İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 63; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 55, 70, 71, 85, 90, 105, 120, 124, 167; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 238.

sonra gelen sultanlar da adeten bu kumaştan üretilen kıyafetleri giyseler de özel zamanlarda “muhattem” olan kumaştan üretilen elbiseleri kullanmışlardır. Tilimsan’da üretilen muhattem kumaş renklerinin canlılığı ile dikkat çekmektedir. Kumaş sultan için ceviz yeşili ve siyah renklerde dokunmaktadır. Ayrıca Sultan Ebû Zekeriyâ bu elbisenin üzerine yenleri bol bir üstlük giymiştir. Bu üstlüğün üzerine omuzlarını örten yün bir şal da kullanmıştır. *Mesâlikü’l-epsâr*’da özellikle sultanların sefer haricinde kesinlikle mesh kullanmadıkları vurgulanır. Bununla birlikte yine sultanların başında devlet büyüklerinin imâmesinden (sarı) daha büyük bir imâme bulunur. İçte doğru sarılan bu imâme sultanları diğer devlet büyüklerinden ayırsa da abartılı büyüklükte değildir. Yünden veya ketenden üretilen imâmeler ipekle işlenerek Hafsî sultanlarının özel başlıkları olarak kullanılmışlardır. Hafsî hanedan üyeleri de bu imâmeyi kullanabilmektedirler. el-Ömerî’nin bahsetmediği ancak Zerkeşi’nin dile getirdiği başka bir husus daha bulunmaktadır. O da Hafsî sultanların saltanatlarının bir işareti olarak gösterişli bir taç kullandıklarıdır.³³⁸

Yukarıdaki bilgilere ilave olarak sultanların defin işlemleri zikredilebilir. Bu hususta da Hafsî sultanlarına özel bir geleneğin olduğu anlaşılmaktadır. İlk Hafsî Sultanı Ebû Zekeriyâ Mutasavvıf Şeyh Emir Mervân’ın mezarının yanına Bûne Camii’nin haziresine defnedilmiştir. Daha sonra vefat eden sultanların ise Zeytûne Camii’nde cenaze namazlarının kılınmasının ardından meşhur Âlim Şeyh Seyyid Mahrez b. Halef’in türbesinin yanı başına defnedildikleri rivayet edilmiştir. Mahrez b. Halef İfrîkiye’de Sünniliği yaymak için büyük çabalar sarfeden, Şia ve Hâricilik karşısında duran bir âlim olarak hayatını sürdürmüştür. Ayrıca Tunus’u sünnî âlimler için de bir ilim merkezi haline getirmiştir. Hafsî sultanlarının ona duydukları saygı sebebiyle bu hazireye defnedilmek istemiş olmaları muhtemeldir.³³⁹

³³⁸ el-Ömerî, *Mesâlikü’l-epsâr*, IV/77-79; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 308-309; İbnü’ş-Şemmâ‘, *el-Edille*, 55-57; Zerkeşi İbnü’l-Lihyânî döneminden itibaren taç takma geleneğinin sona erdiğini aktarmıştır. *Mesâlikü’l-epsâr*’da ise sultanların taç taktıklarına dair hiçbir ifade bulunmamaktadır. *Mesâlikü’l-epsâr*’ın müellifinin İbnü’l-Lihyânî’den yedi yıl sonra sultan olan Ebû Yahyâ dönemine şahitlik ettiği düşünülürse bu durumdan haberdar olmadığı anlaşılır. Zerkeşi, *Târihü’l-devleteyn*, 99, 123; el-Endülüsî, *el-Hulelü’s-sündüsiyye*, II/144; Matvî, *es-Saltanatü’l-Hafsiyye*, 309.

³³⁹ Zerkeşi, *Târihü’l-devleteyn*, 67, 255, 260, 264-265. Bkz. Dûlâtî, *Medinetü Tunis*, 40-41.

b. Meşihatü'l-Muvahhidîn/Muvahhidî Şeyhleri

“Meşihatü'l-Muvahhidîn/Muvahhidî şeyhleri” Hafsîler Devleti'nin kuruluşundan itibaren var olan önemli bir heyetti. Aslında bu makam Kuzey Afrika'da çok uzun zamandır var olan istişare heyetinin kurumsallaşmış haliydi. Bahsi geçen grubun varlığı muhtemelen Berberî kabile hayatının bir yansıması olarak şeyhin istişare heyeti ile birlikte kabilesini yönetmesi geleneğine dayanıyordu. İstişare kurulu bilindiği kadarıyla bölgede ilk defa Rüstemîler (160/777-296/909 yılları arasında) ve İdrîsîler (172/789-375/985 yılları arasında) devletleri tarafından tesis edildi. Daha sonra kurulan Murâbitlar Devleti'nin yönetim sisteminde de bir istişare heyeti bulunuyordu. Bu heyetin kurumsal bir hal alması ise Muvahhidler Devleti döneminde gerçekleşti. “Muvahhidî şeyhleri” olarak isimlendirilen bu heyet, Muvahhidler'in devlet sisteminin merkezinde yer alıyordu. Sultandan sonra en yetkili konumda olan on kişilik bir istişare kurulu devlet işlerinde ona yardımcı oluyordu. Hafsî ailesinin atası Abdülvâhid b. Ebû Hafs da Muvahhidler Devleti'nin bu heyeti içerisinde yer alıyordu. İfrîkîye valiliğine atandığında da heyetin içerisine kalmaya devam etti. İşte Ebû Zekerîyyâ'nın yeni bir devlet kurduğu dönemde sisteme dâhil ettiği “Muvahhidî şeyhleri” heyeti bu geleneğe dayanmaktaydı. Böylece sultan, Muvahhidler'in devlet sisteminin bir benzerini kendi saltanatında da uyguladı.³⁴⁰

Hafsîler Devleti'ndeki “Muvahhidî şeyhleri” aynı Muvahhidler Devleti'nde olduğu gibi sultandan sonra en yetkili kişiler olmuştur. Bu heyet Hafsî aile üyeleri ve Muvahhidler Devleti'nden gelerek Tunus'a yerleşen devlet adamlarından teşekkül etmiştir. Muvahhidî gelenekte olduğu üzere Hafsîler Devleti'nde de bu heyete on kişi tayin edilmiştir. Bu on kişinin üçü ehl-i rey olarak sultana en yakın vaziyette bulunmuşlar, devlet içerisinde de sultandan sonra tam yetkili kişiler olmuşlardır. Rey ehli olan üç kişiden biri de heyet başkanı olarak “Muvahhidî şeyhi” unvanını almıştır. Muvahhidî şeyhi müstakil olarak bulunduğu makamda kalabildiği gibi aynı zamanda vezirlik makamına da atanabilmiştir. Mâverdi'nin tefvîz (tam yetkili) ve tenfiz (sınırlı yetkili) vezirliği olarak adlandırdığı iki çeşit vezirlikten birincisi Muvahhidî şeyhinin

³⁴⁰ Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 398; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 283-284; Harekât, *el-Mağrib*, I/317-318. Bkz. Arı, *Rüstemîler*, 201-202; Ceran, *Fas Tarihi*, 145; Muvahhidler Devleti'nin istişare heyetinin detaylı anlatımı için bkz. Adnan Adıgüzel, “Muvahhidler Devleti”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-Abbâsiler Döneminde Kurulan Devletler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 7/151-152; İsmail Yiğit, “Murâbitlar”, *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), XXXI/153; istişare heyetinin ilk defa kurulmasıyla ilgili bkz. Murat Gök, *Ehli Beyt Nesli'nin Kurduğu İlk Devlet İdrîsîler* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2021), 206.

vezirliğinin tam karşılığı olarak görülebilir.³⁴¹ Nitekim Muvahhidî şeyhi devletin tüm işlerinde sultandan sonra en yetkili kişi sayılmıştır. Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan hâciblik makamına da atanabilen Muvahhidî şeyhi, aynı şekilde tefvîz veziri gibi hareket etmeye devam etmiştir.³⁴² Üstelik herhangi bir göreve getirildiklerindeki bu tam yetkili tavırları kendilerine verilen büyük salahiyetlerden kaynaklanmıştır. Şeyhlerin devletin malî ve idarî işlerinde kanaat bildirmelerinden veliaht seçimindeki onaylarına kadar her durum bu salahiyetlere eklenmiştir. Muvahhidler'in bu salahiyetlerine ilave olarak devletten aldıkları maaşın sultanla aynı olması sultanın yanında onları daha da güçlü hale getirmiştir. Netice itibariyle şeyhler devletin vezirlik, hâciblik ve sâhibü'l-eşğâllik gibi üst düzey vazifelerinde tam yetkiyle görev alabilmişlerdir.³⁴³

Ebû Zekeriyâ devletin kuruluş aşamasında Muvahhidî şeyhlerinin bu baskın tavırlarını dengelemek için Endülüs'ten göç eden devlet adamlarını da sistemin içerisine yerleştirmiştir. Daha sonra oğlu Sultan Mustansır'ın dönemi de dâhil olmak üzere Endülüs'ten gelen devlet adamlarına büyük önem verilmiştir. Bu dönemde her ne kadar Muvahhidî şeyhleri devletin en önemli görevlerinde bulunsalar da Endülüslüler'e karşı gösterilen bu itinadan rahatsız olmuşlardır. Muvahhidî Şeyhi Vezir Ebû Abdullah Muhammed b. Mehdî el-Hintâtî, Endülüslüleri yönetimde etkisiz hale getirebilmek için Mustansır'a isyan etmeyi planlamıştır. Muvahhidî şeyhleri ile birlikte hareket eden Vezir Ebû Abdullah bu planını gerçekleştirmediği gibi, Endülüslüler'i ve Hıristiyan askerleri sultanın etrafından uzaklaştırmak isterken Muvahhidler'in sonunu hazırlamıştır. Zira Sultan Mustansır, bu plandan haberdar olduğunda vezir ve beraberindeki Muvahhidler'in öldürülmesini emretmiştir. Sultanın ordusu önce isyan eden Muvahhidî şeyhlerinin tamamını öldürmüş, bununla da yetinmeyerek isyana katılmayan Muvahhidler'in evlerinde de katliam gerçekleştirmiştir. Bu dönemde

---

³⁴¹ Maverdî vezirliği iki çeşit olarak ifade etmiştir. Bu çeşitlerin daha detaylı tasnifi vezirlik bahsinde yer alacaktır. el-Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, 63-64.

³⁴² İbn Fazlullah el-Ömerî Muvahhidî şeyhliğini İbn el-Küba'a sormuş o da naipliktedir yani sultanın yardımcısı veya vekilidir şeklinde tanımlamıştır. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/77.

³⁴³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1732-1733; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 286; Müellif, Ebû Bekir Mütevekkil döneminde bir Muvahhidî şeyhinin maaşının yüz altmış dinar olduğunu belirtir. Bu maaşı iki bayramda, Rebîulevvel ve Recep ayında dört fasılda aldıklarını da açıklar. Ayrıca bu şeyhlere ekilip biçilen veya vergi alınan bir arazinin geliri de tahsis edilmiştir. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/75; Şeyhler yılda dört defa maaş almalarının yanında bir de sultan tarafından dağıtılan ihşanlardan da paylarını almışlardır. İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 89.

yaşayan Muvahhidler'in bir kısmı bu karışıklıkta vefat etmiş, sağ kalabilenler ise bir süre devlet işlerinde geri planda kalmaya özen göstermişlerdir.³⁴⁴

Muvahhidî şeyhlerinin devlet içerisindeki eski konumlarına geri dönmeleri ise Endülüslüler'in kendi aralarındaki çekişmenin neticesinde olmuştur. Hafsî sultanlarını etki altına almaları ve birbirleriyle olan rekabetçi tavırları Endülüslüler'in devlet için bir tehdit unsuru olma endişesini gündeme getirmiştir. Bununla birlikte Muvahhidî şeyhlerinin Endülüslüler'le olan bu iktidar mücadeleleri Dâî olarak adlandırılan Sultan İbn Ebî Ümâre dönemine kadar devam etmiştir.³⁴⁵ Dâî, Muvahhidî şeyhi Ebû Muhammed Abdülhak b. Tafragîn'i ordu başkomutanlığına atayarak mevcut durumu tersine çevirmeye başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde İbnü'l-Lihyânî ve İbn Tafragîn gibi Muvahhidî şeyhleri devletin istikrarsızlık sürecinde (711-761/1311-1360 yılları arasında) Hafsî yönetimini dahi ele geçirebilmişlerdir. Muvahhidî şeyhleri Hafsîler Devleti'nde birliğin sağlandığı 772/1371-839/1488 yılları arasında ise bazen şeyhlik makamında kalarak bazen de hâcib veya vezir tayin edilerek varlıklarını devam ettirmişlerdir.³⁴⁶

Muvahhidî olarak adlandırılan bu grubun devlet içerisindeki görevleri yalnızca vezirlik ve hâciblikle sınırlı kalmamıştır. Muvahhidler Hafsî ordusunda askerî birlik olarak yer almışlar, ayrıca sultanın korumalığını yapan Vakkâfın adında özel bir grup da oluşturmuşlardır. Diğer yandan Muvahhidî şeyhleri ve onların askerî birlikleri yalnızca başkent Tunus'ta görev almamışlardır. Şeyhler Bicâye ve Kosantine gibi şehirlere atanan valililerin yanlarında da görevlendirilerek yönetim hususunda onlara yardımcı olmuşlardır.³⁴⁷

c. Vezir

“Vezirlik” Abbâsîler'den itibaren tüm İslâm devletlerinde var olan sultana en yakın makamlardan biri olmuştur. Hafsîler Devleti de kurulduğu ilk günden itibaren vezirlik kurumundan istifade etmiştir. Vezirlik kurumu üzerinde devletin ilk dönemlerinde Muvahhidî şeyhlerinin, sonraki dönemlerinde ise Endülüslülerin etkisi

³⁴⁴ Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 176-177; Şerif, *Târîhu Tunus*, 55.

³⁴⁵ Özellikle Vâsık döneminde Muvahhidler'in çok kötü bir vaziyette oldukları belirtilir. Sultanı yönetimi altına alan Endülüslü Vezir Yahyâ b. Abdülmelik el-Ġafikî'nin Muvahhidî şeyhlerine çok kötü davrandığı rivayet edilmiştir. İbn Kunfûz, Muvahhidler'in ihtiyaç duyduklarında bu vezirden ricacı olduklarını aktarmıştır. İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 134-135.

³⁴⁶ Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 97, 117-118, 121, 188-189; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 134-135; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 232-233; Hasan, “Harekâtü'l-âmmе”, 242.

³⁴⁷ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, IV/76; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 357-358.

olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde vezirlik görevinin Muvahhidî şeyhleri ve Endülüs muhacirleri arasında bir rekabet unsuru haline geldiği açıkça görülmektedir. Bir süre sonra hâciblik görevinin öne çıkmasıyla da vezirlik sadece devletin malî işlerini yerine getiren bir görev haline gelmiştir. Devletin son dönemlerindeki sultanların (772-839/1371-1488 yılları arasında) tüm görevlilerin üstünde nüfuzlarını hissettirmeleriyle birlikte de Muvahhidî şeyhliği, vezirlik ve hâciblik gibi vazifeler sıradanlaşmıştır.³⁴⁸

Hafsîler Devleti'nde vezirliğin isimlendirilmesi ve aldıkları görevler incelendiğinde, bunların tarihî süreç içerisinde değişmiş oldukları görülmektedir. Maverdî'nin tefvîz ve tenfiz vezirliği olarak yaptığı ayrımla Hafsîler devlet sisteminin vezirü'l-cünd ve vezirü'l-mâl şeklindeki ayrımı çoğunlukla birbiriyle örtüşmüştür. Bunlara ilave olarak vezirü'l-fazl Maverdî'nin bu ikili ayrımından farklı bir noktada yer almıştır. Vezirü'l-cünd, Hafsî devlet sistemi içerisindeki en yetkili vezirdir. Vezirü'l-cünd her zaman sultanın en yakınında olan ve bazı önemli olaylarda kendi başına da karar alabilen tam yetkili bir görevlidir. Bu vezir ordu üzerinde de tam tasarruf hakkına sahip olarak savaşlarda sultanın yerine orduyu yöneten başkomutandır. Hafsî tarih kaynaklarında vezirü'l-cünd ismi çoğunlukla kısaltılarak vezir olarak geçmektedir. Diğer taraftan vezirü'l-mâl (maliye veziri) ise devletin malî işlerini idare eden en yetkili kişidir. Bununla birlikte vezirü'l-cünd kadar yetki sahibi değildir. Vezirü'l-mâl tarihî kaynaklarda çoğunlukla sâhibü'l-eşgâl olarak isimlendirilmektedir. Sultan Ebû Fâris (796-837/1394-1434) döneminden itibaren sâhibü'l-eşgâl ismi de değiştirilerek bu vezire vergi ve tenfiz görevlisi denilmiştir. Devletin malî işlerine bakan vezirü'l-mâl (sâhibü'l-eşgâl veya vergi ve tenfiz görevlisi) hazine gelir ve giderlerine nezaret ederek bu husustaki görevlileri tayin etmektedir. Bu vazifeye ilk dönemlerde devlet işlerinde tecrübeli, muhasebeden anlayan Endülüs göçmenleri atanmıştır. Daha sonra devletin malî işlerinin yabancılara teslim edilmesi uygun görülmemiş, bu göreve daimi olarak Muvahhidî şeyhlerinden biri atanmıştır. Sultan Ebû Yahyâ Mütevekkil döneminden itibaren istikrar dönemine kadar (718/1318-772/1371 yılları arasında) bu iki vezirliğin görevini hâcib yerine getirmiştir.³⁴⁹

³⁴⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 285-287; Zerkeşî, *Tarihü'd-devleteyn*, 32. Bkz. Fatih Yahya Ayaz, "Vezir", *DİA*, XXXXIII/80; Abdülaziz ed-Dûrî, *İslam Kurumları Tarihi*, çev. Kasım Koç (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019), 214.

³⁴⁹ el-Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, 63-64, 70-71; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 286, 289; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, V/139; Zerkeşî, *Tarihü'd-devleteyn*, 64, 85, 265; el-Ceylâlî, *Tarihü'l-Cezair*, II/9; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 230-233.

Vezirü'l-fazl görevi ise kaynaklarda çoğunlukla sâhibü'l-alâmet ve inşâ olarak geçer. Bu iki makam farklı isimlendirmelerle anılsa da aynı görevi yerine getirmektedirler. İkisi de Hafsîler Devleti'nde sır kâtibi olarak sultanın yanında yer alır. Sâhibü'l-alâmet görevindeki küçük fark onun iki ayrı göreve bölünerek alâmetü'l-kübrâ ve alâmetü'l-suğra olarak isimlendirilmesi sırasında ortaya çıkmıştır. Alâmetü'l-kübrâ görevini alan kişi sultanın yanında özel sır kâtibi olarak yer almış ve onun adına yazışmaları imzalama yetkisine sahip olmuştur. Suğrâ ise günlük devlet yazışmaları ve sarayın resmî işleriyle meşgul olmuştur. Hafsî devlet yönetim sistemini ifade etmenin zorluğu bu içiçe geçmiş vazifeler sebebiyledir. Tam olarak aynı işi yapan birkaç farklı unvanın bulunması ve tarihî kaynakların bunların arasındaki nüansları açıkça dile getirmeyişi vazifelerin sınırlarını belirlemeyi zorlaştırmıştır. Ayrıca Hafsîler Devleti'nin kuruluşundan önce tüm bu vezirlerin görevini bir kâtibin tek başına yerine getirmesi daha sonraki dönemlerde ihdas edilen makamların görev sınırlarının tam olarak çizilememesine sebep olmuştur.³⁵⁰

Vezirü'l-fazl ve sâhibü'l-alâmet olarak iki şekilde isimlendirilen bu makamın görevi devletlerarası yazışmaları, sultanî hükümleri ve görevlendirmeleri yazılı bir belge haline getirmektir. Sultanla diğer vezirlerden ayrı olarak hususi görüşmeler yapan bu görevliler sultanın kütüphanesi için talep ettiği eserleri de yazarak temin etmekle sorumludurlar. Bu vazifeyi çoğunlukla resmî yazılarda tecrübe sahibi olan Endülüslüler yerine getirmiştir. Zira Endülüslüler bu dönemde ilmî açıdan İfrîkiyelilerden daha öndeydiler. Daha sonraki dönemlerde ise Endülüslülerin Kosantine, Bicâye gibi şehirlerde yetiştirdikleri ilim adamları bu makama seçilmeye başlamışlardır. Sultana olan yakınlıkları ise hâcibliğin ön plana çıkmasıyla birlikte sona ererek hâciblerin yardımcılara haline gelmişlerdir.³⁵¹

d. Hâcib ve Mizvâr

“Hâcib” kaynaklarda sultanın devlet ricali ve halkla iletişimini sağlamak için ihdas edilen devlet görevlisi olarak geçmektedir. Sultanın en yakınında bulunan bu görevli, saray işlerinde de sultanın ve devlet ricalinin yardımcısı olmuştur. Ortaya çıktığı ilk dönemden itibaren sultan ve görevliler arasındaki aracılığı sağlayan bu makam İslâm devlet sisteminin gelişmesiyle birlikte dönüşüm de yaşamıştır. Hâciblik

³⁵⁰ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/71, 74; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, V/139; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 82.

³⁵¹ el-Gabrîni, *Unvânü'd-dirâye*, 307; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/74, 80-81; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, V/139; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 289-291.

makamı ilk dönemlerde kâtiplikle aynı seviyede bir görev olsa da zamanla sultana olan yakınlığı sebebiyle en üst konuma yükselmeyi başarmıştır. Ancak hâciblik görevinin seyri her İslâm devletinde farklı şekillerde olmuştur. VI./XII. asırdan önce Mağrib'te kurulan İslâm devletlerinde ise hâciblik görevi ihdas edilmemiştir. İlk defa Muvahhidler Devleti döneminde bir hâcibin varlığı göze çarpmaktadır. Öte yandan Endülüs Emevî Devleti'nde ise bu görev neredeyse kuruluşundan itibaren mevcuttur.³⁵²

Hâciblik görevi Hafsîler Devleti'nin kuruluş döneminde devlet sistemi içerisinde yer almamıştır. Hafsîler'de hicâbet ilk defa Benî Ahmer Devleti içerisinde bir müddet yaşayan daha sonra sultan olan Ebû İshâk (678-682/1279-1283) döneminde tesis edilmiştir. Bu dönemde hâciblik makamına atanan kişiler de İbn Seyyidünnâs ve Muhammed b. Ebû Bekir b. el-Hüseyin b. Haldûn gibi Endülüs'ten hicret eden devlet adamları olmuştur. Dolayısıyla hâciblik görevinin Endülüs'ten Hafsîler Devleti'ne aktarıldığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte Sultan Ebû İshâk döneminde hâciblik makamı sultana yardımcı olarak değil, Bicâye ve Kosantine gibi büyük şehirlere atanan emirlere destek niteliğinde kullanılmıştır. Daha sonra Dâî İbn Ebî Ümâre (682-683/1283-1284) döneminde sultanların yanına da hâcib görevlendirmesi yapılmaya başlanmıştır. Hâciblik bundan sonra vezirliği de aşan bir konuma yükselmiştir. Bu dönemde Kâbis yöneticisi İbn Mekkî, Dâî İbn Ebî Ümâre'ye olan yardımları neticesinde hâcib olarak atanarak sultana en yakın devlet adamlarından biri olmuştur. Hâcibliğin bu yükselişi Sultan Ebû Bekir Mütevekkil (718-747/1318-1346) döneminde en üst seviyeye ulaşmıştır.³⁵³

Hâciblik ilk tesis edildiğinde daha çok emirleri yetiştiren, onlara yardımcı olan bir makam olarak bilinirken, bir süre sonra sultanların özel işlerini yapan vezirliğin de üstünde yer alan bir seviyeye yükseltilmiştir.³⁵⁴ Ebû'l-Bekâ Hâlid ve kardeşi Ebû Bekir Mütevekkil Kosantine ve Bicâye'de valilik yaparken hâciblerinin yardımıyla Tunus'taki saltanatı ele geçirebilmişlerdir. Ebû Bekir Mütevekkil Tunus'u ele geçirip 735/1335 ve 747/1346 yılları arasında devlet işlerini düzene koyduğu dönemde kendisi için on iki

³⁵² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 286. Bkz. Aydın Taneri, "Hâcib", *DİA*, XIV/508; Adıgüzel, *Muvahhidler: Kuruluş Dönemi*, 259-260.

³⁵³ Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 91-92, 98; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 165; Yazar İbn Haldûn'un Merînîler Devleti'nde hâciblik yaptığı bilgisini paylaşmıştır. Ancak İbn Haldûn Merînîler Devleti'nde hâciblik makamının olmadığını Mukaddimesi'nde belirtmiştir. Ayrıca onun Merînîler Devleti'ndeki görevi kâtipliktir. Yazar bu durumu Bicâye emiri Ebû Abdullah'ın yanındaki hâciblik göreviyle karıştırmış olmalıdır. Taneri, "Hâcib", XIV/510; İbn Haldûn'un yaşadığı dönemde Merînîler'de hâciblik olmadığına dair ibaresi için bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 286; İbn Haldûn, *Hatıralar*, 61-62.

³⁵⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 284-285; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1732.

tane hâcib tayin etmiştir. Bu hâciblerin reisi olarak bir de baş hâcib görevlendirilmiştir. Bu dönemde sultan tarafından özel olarak verilen görevlerden saray teşrifatına kadar bütün devlet işleri, bu kalabalık hâcibler grubu tarafından yerine getirilmiştir.³⁵⁵

Ebû Yahyâ Mütevekkil döneminde önceden var olmayan “mizvârlık” adlı bir görevin de kaynaklarda zikredildiği görülmektedir. Askerî görevler dışında neredeyse hâciblikle aynı işleri yapan bu görevliler Merînîler Devleti’nde hâcib yerine kullanılmıştır. Hafsîler devlet sistemi içerisinde ise hâciblik ve mizvârlık görevi iç içe giren birbirine benzeyen bir makam halini almıştır. Kapı muhafızlığı olarak da tanımlanan mizvârlık, sarayda görevli askerleri yönetmek için tahsis edilmiştir. Mizvâr sultanın verdiği her türlü emri yerine getirmekle sorumlu tutulmuştur. Hapishane nazırlığı görevini de yerine getiren mizvâr, mahkumların cezaevindeki durumlarıyla ilgilenmiştir. Sultanın halkla görüştüğü meclislerdeki düzen de bu görevli tarafından sağlanmıştır. Netice itibariyle hâcibin yerine getirdiği görevlerin tamamını mizvâr da yapmaktadır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus hâcibin mizvârdan farklı olarak askerî görevlerden sorumlu olmayışındır. Mizvâr Tunus’ta ve diğer merkezî şehirlerde çoğunlukla komutanların elde ettikleri bir unvan olmuştur. Hâciblik ise Ebû Bekir Mütevekkil sonrası dönemde vezirlerin ve komutanların görevde yükselerek elde ettikleri bir makamdır. Bu dönemde hâcibler sultanın üzerinde etkisi bulunan, ona en yakın görevliler haline gelmişlerdir. Dolayısıyla hâcibliğin mizvârlıktan daha üst konumda bir görev olduğu söylenebilir.³⁵⁶

Ebû Bekir Mütevekkil döneminden itibaren hâcib devlet içerisinde neredeyse sultan kadar yetki sahibi bir yönetici haline gelmiştir. Bu dönemde göreve atanan İbn Tafragîn 747/1346’dan 772/1371 yılına kadar göreve gelen sultanların tamamını hâkimiyeti altına almıştır. Daha sonra saltanatı devralan Ebû’l-Abbâs (772-796/1371-1394) hâciblik makamının bu şekilde istibdat vesilesi olarak kullanılması sebebiyle kardeşlerini hâcib olarak görevlendirmiştir. Daha sonraki sultanların döneminde ise

³⁵⁵ Hafsî devlet sistemindeki bütün görevlilerden bahseden İbn Fazlullah hâciblik görevine değinmemiştir. Aslında müellif Ebû Yahyâ Mütevekkil dönemindeki bilgileri yazmıştır. Bu dönemde de hâcibliğin sayıca fazla olduğu herkesçe bilinmektedir. Ancak Ebû Yahyâ saltanatının ilk yıllarında Tunus’ta bir hâcib edinmemiştir. Hâcib edindiği dönem ise 735/1335 ve 747/1346 yılları arasındaki saltanatında istikrar sağladığı döneme tekabül eder. Bununla birlikte İbn Fazlullah’ın Hafsîler hakkında bilgi aldığı İbn Kûba’ ise sultanın bu dönemine şahit olamamış, çok daha önce Mısır’a gitmiş 738/1338 yılda da burada vefat etmiştir. el-Ömerî, *Mesâlikü’l-ıbsâr*, IV/66-81; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 286-287; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 1738-1739; Zerkeşi, *Târîhü’l-devleteyn*, 124-125, 139-159; Muhammed Mahfûz, *Terâcimü’l-mü’elliğine’t-Tûnisiiyin* (Beyrut-Lübnan: Dârü’l-Garbi’l-İslâmi, 1985), IV/123-125.

³⁵⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 286; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 1774; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 166; Zerkeşi, *Târîhü’l-devleteyn*, 139. Bkz. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib*, 127.

hâciblik vazifesine geçmişteki kadar değer verilmeyerek bu görevin geri planda kalması sağlanmıştır. Kaldı ki çöküş döneminde devlet ricalinin Hafsî sultanlarını eskisi kadar etki altına alamadıkları da görülmektedir. Diğer taraftan mizvârlık bu dönemde saray içerisinde ve diğer şehirlerde komutanlık makamının işlevini yerine getirmeye devam etmiştir.³⁵⁷

e. Kâtip

“Kâtip” İslâm’ın ilk dönemlerinden itibaren var olan Müslümanların devlet sisteminin en önemli görevlilerinden biridir. Hz. Peygamber’den itibaren devletin resmî yazışmalarını takip eden bu görevli, edebiyat ve yazı sanatına hâkim olan kişiler arasından seçilmiştir. Devletlerin kuruluş sürecinde vezir veya hâciblik görevi ihdas edilmeden önce kâtibler görevlendirilmiştir. Hafsî ailesinin ataları Abdülvâhid b. Ebû Hafs, İfrîkiye’ye vali olarak atandığında ilk olarak kendisine yardımcı bir kâtip tayin etmiştir. Ebû Zekeriyâ’nın devleti kurmasının hemen ardından vezirlik ihdas edilse de kâtiplik görevi her daim önemini korumuştur. Öyle ki sır kâtibleri vezirü’l-fazl ve sâhibü’l-alâmet gibi büyük isimlendirmeler elde etmişlerdir. Daha önce vezirlik başlığı altında sâhibü’l-alâmeti’l-kübrâ’nın (vezirü’l-fazl-sır kâtibi) görevleri zikredilmiştir. Ancak sâhibü’l-alâmeti’l-kübrâ’nın sâhibü’l-alâmeti’s-suğrâ göreviyle birlikte daha detaylı ve karşılaştırmalı bir şekilde bu başlık altında yeniden ele alınması uygun olacaktır.³⁵⁸

Sâhibü’l-alâmeti’l-kübrâ sır kâtibi vazifesiyle sultanın gizli açık tüm yazışmalarını gerçekleştirirdi. Bununla birlikte sultan adına mühür basma yetkisine sahipti. Sâhibü’l-alâmeti’s-suğrâ adı altında görev yapan kâtipler ise bu sır kâtibinin veya diğer vezirlerin resmî belgelerini hazırlayan ve imzalarını atan memurlardı. Bunlar sır kâtipliğinden (sâhibü’l-alâmeti’l-kübrâ) farklı olarak sultanın yakınında bulunmazlar, alâmesini yazarak mühürlerini basmazlardı. Dolayısıyla bu görevi hem sır kâtibinin hem de vezirlerin yardımcılığını yapan bir vazife olarak görmek mümkündür. Dîvânü’r-resâil ve’l-kitâbe³⁵⁹ bu iki sâhibü’l-alâmet’in de görev yaptığı dîvân olurdu. Elbetteki bu dîvândaki önemli belgeler ve devletlerarası yazışmalar sır kâtibinin

³⁵⁷ Zerkeşi, *Târîhü’l-devleteyn*, 216, 263, 265, 271, 302.

³⁵⁸ Zerkeşi, *Târîhü’l-devleteyn*, 217. Kâtiplik için genel bilgiler bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Kâtip”, *DİA*, XXV/49; ed-Dürî, *İslam Kurumları*, 204-205.

³⁵⁹ Resmî ve devletlerarası yazışmaların icra edildiği birimdir. Bu birim aynı zamanda burada yazılan resmî belgeler ve anlaşma metinlerinin de kopyalarının saklandığı yer olarak geçmektedir. Bahsi geçen birimin sarayda bulunması dışında herhangi bir bilgi bulunmadığı için dipnotta izahı tarafımızca uygun görülmüştür. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 290-291.

(sâhibü'l-alâmeti'l-kübrâ) gözetimi altında bulunurdu. Dîvânü'r-resâil dışındaki dîvânların da hususi kâtipleri bulunurdu. Ayrıca valiliklerde de resmî yazışmaları takip eden kâtipler grubu bulunurdu. Kâtiplik görevlerinin tamamında belli başlı kurallar mevcuttu. Bu kurallar şu şekildeydi; Hafsî Devleti'nde sultanın yazışmalarında kullanılan kâğıdın rengi mutlaka sarı olurken, kâtip sarı renk dışında bir kâğıt kullanmak zorundaydı. Sultan yazışmalarda besmelenin ardından alâmet (tuğra) olarak “elhamdülillah ve’ş-şükrü lillah” şeklinde kendisini temyiz eden bir yazı yazdırırdı. Yazı stilleri içerisinde meşrik veya mağrib adında iki yazım tarzı bulunur, kâtip sultanın istediği tarzla yazı yazardı. Meşrik yazı stilinde uzatmalar bulunurken, Mağrib hattı uzatmalar olmadan yazılırdı. Sır kâtibi (sâhibü'l-alâmeti'l-kübrâ) Endülüs'lü meşhur İbnü'l-Ebbâr meşrik hattıyla yazılması istenilen resmî bir belgeyi mağrib hattıyla yazdığı için görevinden azledilmişti. Kâtipler mezalim mahkemelerinde sultana arz edilen şikâyet dilekçelerini okuyarak, sultanın bu husustaki emirlerini bu dilekçeler üzerine not alırdı. Sultan yazışmalara herhangi bir müdahalede bulunmaz, ayrıca yazım sanatında kâtip kadar bilgi sahibi de olmazdı. Bu görevlerin yanı sıra sultanın meclisine iştirak eden şairlerin okuyacakları şiirlerin sunumu da yine kâtiplerin göreviydi.³⁶⁰

2. Adlî/ Hukukî Yapı

a. Kâdılcemâa

“Kâdılcemâa” Meşrik'teki “kadılkudât” makamının bir karşılığı olarak Mağrib'te hukuk otoritesinin en üst konumunda olan kişinin meslekî ismidir. Bu isim Abbâsîler Devleti'nde kullanılan kadılkudât tabirinden farklı olması amaçlanarak Endülüs Emevî Devleti tarafından ihdas edilmiştir. İki isimlendirme arasındaki farklılığa rağmen her iki unvan da İslâm devletlerinde hukuk sisteminin en yetkili kişisi olarak bilinir. Hafsîler Devleti Endülüs Emevî Devleti'nin hukuk sistemini örnek alarak bu ismi kullanmaya başlamıştır. Devletin en önemli görevlileri arasında bulunan bu makamın sahibi hukuk sisteminde sultandan sonra en yetkili kişidir. Kâdılcemâa şeriatin bir temsilcisi olarak kendisinden daha alt konumda olan kadı, müftü, udûl ve müderris gibi görevlileri yönetmekle sorumludur. Bu görevlilerin atanması da sultan ve kâdılcemâanın istişaresi neticesinde gerçekleşir. Dolayısıyla devlet hukuk sistemi

³⁶⁰ İbnü'l-Ebbâr, *İ'tâbü'l-küttâb (tahk. Dr. Salih el-Eşter)* (Dimaşk: Matbuât Mecmai'l-lügati'l-Arabiyye, 1961), 13-14; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/74, 81; Zerkeşi, *Tarihü'd-devleteyn*, 70; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 123-124; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/79; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 216.

şeriatin asıl temsilcisi halife veya sultandan başlayarak kâdılcemâa ve diğer kadılar ardından da diğer görevliler şeklinde devam etmektedir.³⁶¹

Kâdılcemâa hukuk sisteminin en yüksek mertebesinde bulunduğu gibi onun görev tanımı da oldukça genişti. Başkent Tunus'ta kendisine başvuru davalarının tamamında hâkim olarak görev yapardı. Bu davaları genellikle Perşembe günlerinde evinde veya şehrin büyük camilerinin birinde takip ederdi. Bir yandan hukuk sisteminin işleyişini sağlarken diğer yandan sistem içerisindeki görevlileri denetlerdi. Sultanların göreve gelişleri esnasında bir belge düzenleyerek bir çeşit saltanatlarını onaylayan noter görevini yerine getirirdi. Diğer devletlere elçi olarak gönderilmesi ve devletlerarası önemli anlaşmalarda şahit olarak bulunması da kâdılcemâalığın önemini gösterirdi. Bununla birlikte fıkhîta en yetkili ve bilgi sahibi kişi olarak görüldüğü için Tunus'ta cami ve medreselerde ders vermesi istenirdi. Üç ayların başlangıcı olan Recep hilali görüldüğü zaman resmî bir belge ile sultana bildirmek onun görevlerinin arasında sayılırdı. Tüm bu görevler neticesinde bu vazifenin maaş olarak karşılığı aylık on beş dinardı. el-Ömerî'nin ifadesine göre önceleri bineğinin yemi de devlet tarafından karşılanırken, bir süre sonra bu uygulama sona erdirildi.³⁶²

Hafsîler döneminde kâdılcemâa çoğunlukla devlet büyükleri arasında görevini en iyi şekilde yerine getiren, adalet hususunda sultan ve yakınlarına dahi iltimas göstermeyen bir konumda olmuştur. Sultan İbnü'l-Lihyânî'nin oğlunun kaynakların zikretmediği bir suç sebebiyle kâdılcemâa tarafından önce ölüm cezasına çarptırıldığı daha sonra bunun hapis cezasına dönüştürüldüğü aktarılmıştır. Sultan Mustansır kâdılcemâa olarak İbn Habbaz'ı atadıktan sonra "İbn Habbaz hüküm verdiğinde Allah beni ümmetin işlerinden sorumlu tutmaz" demiştir.³⁶³

Genel olarak kadıların görevlendirilmeleri için belli şartları taşımaları gerekmektedir. Müslüman, erkek, akıllı, adaletli, hür, buluğ çağına ermiş, ilim sahibi olması; işitme, görme ve konuşma hususunda herhangi bir kusurunun bulunmaması şeklindeki özellikler Mâverdî, İbn Arafe ve Burzülî gibi fıkıh âlimlerince

³⁶¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 266-268. Bkz. Şükrü Özen, "Kâdılkudât", *DİA*, XXIV/77, 79-80; Adnan Hasan en-Nevâsıra, *el-Kadâ fî Ahdi'd-devleti'l-Hafsiyye bi-İfrîkiye (635/1227-667/1573)* (Ürdün: Câmîatü Âli el-Beyt, Basılmamış Lisans Tezi, 2003), 24; David S. Powers, *Hukuk, Toplum ve Kültür: Kuzey Afrika 1300-1500*, çev. İsmail Eriş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 34.

³⁶² Kâdılcemâanın yıllık geliri yüz seksen dinardır. Bu durumda yılda yüz altmış dinar alan Muvahhidî şeyhlerinden de sultanın bizzat kendisinden de daha fazla geliri bulunmaktadır. Böylece Hafsîler Devleti'nin adalete vermiş olduğu değer ortaya çıkmaktadır. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr*, IV/75,77; el-Gabrîni, *Unvânü'd-dirâye*, 97, 100, 117; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 147; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 168. Bkz. Powers, *Hukuk*, 34; İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 34.

³⁶³ İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 125; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 66-67.

zikredilmiştir.³⁶⁴ Kadı olmak için gereken bu kadar şartla birlikte kâdılcemâalar bu özellikleri taşıyanların da en iyilerinden seçilmiştir. Toplum içerisinde saygın, fıkhıta ilim ve feraset sahibi kişiler devlet tarafından da taltif edilerek bu makama atanıp ön plana çıkarılmıştır. Bununla birlikte devlet tarafından seçilmelerine rağmen bu makamın getireceği büyük sorumluluğu almak istemeyen fakihler de olmuştur. İbn Ğammaz bu görevi 718/1318-1319 yılında devraldığına “kaç kavmi davet ettiler de bu makamı kabul etmediler” diyerek kâdılcemâalığın zorluğunu ifade etmiştir.³⁶⁵

Şeyh Abdülvâhid el-Ğiryânî Muvahhidler Devleti’nde kadılığın süresinin iki yıl olarak belirlendiğini rivayet etmiştir. Bazı kaynaklar Hafsîler Devleti’nin de bu geleneği takip ettiğini iddia etmişlerdir. Ancak kâdılcemâaların tayin ve azil tarihlerine bakıldığında bu durumun Hafsîler Devleti için geçerli olmadığı görülür. Muvahhidler Devleti’nin Hz. Ömer’in yöneticiliğinin iki yıl olması gerektiği ile ilgili beyanından hareketle bu uygulamayı gerçekleştirdiği bilinmektedir. Hafsîler Devleti’nde ise bu uygulama kadıların sıklıkla değiştirilmesi şeklinde tatbik edilmiştir. Nitekim bir sultan döneminde kâdılcemâanın birkaç kez değiştirildiği olmuştur. Üstelik görevden alınan bir kâdılcemâanın aynı sultan veya farklı bir sultan döneminde yeniden görevlendirilmesi de mümkün olabilmiştir. Dolayısıyla Hafsî kadıları için her an görevden alınabilme korkusu, vazifelerini daha iyi icra etmeleri için teşvik edici olmuştur.³⁶⁶

Hafsîler Devleti’nin merkezî camilerinde kâdılcemâa ve diğer kadıların imam olarak görev yapmalarına müsaade edilmemiştir. Kadıların hüküm vermesi neticesinde kendisine karşı kin besleyen kişilerin önünde imamlık yapmaları uygun görülmediği için böyle bir gelenek ortaya çıkmıştır. Dönemin en meşhur müftülerinden biri olan Burzülî tarih vermemekle birlikte bu uygulamanın eskiden beri mevcut olduğunu aktarmıştır. Burzülî bu durumu şu hadise dayandırır, Tirmizî’nin Ebû Ümâme’den yaptığı tahricle: “Şu üç kişinin namazı kabul olmaz; birincisi efendisine geri dönünceye kadar kaçan köle, ikincisi kocası kendisine kızgın olduğu halde geceleyen kadın, üçüncüsü de namaz kıldığı topluluğun kendisinden nefret ettiği imam". Buradan

³⁶⁴ Mâverdi, İmam Mâlik’in âmânın şahit olduğu gibi hâkim olmasında da bir sakınca olmadığını söylediğini nakleder. Fakat Burzülî İmam Mâlik’in bilinen böyle bir ifadesinin olmadığını, vücut sıhhatinin tüm fakihler tarafından ittifakla şart koşulduğunu ifade etmiştir. el-Maverdi, *el-Ahkâmü’s-Sultaniye*, 139; İbn Arafe, *el-Muhtasar*, IX/96-97; el-Burzülî, *Fetâva’l-Burzülî*, IV/6.

³⁶⁵ Meşhur Fakih Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Osman b. Aclân el-Kaysi bunlardan yalnızca bir tanesidir. el-Gabrîni, *Unvânü’d-dirâye*, 99-100; Zerkeşi, *Târihü’d-devleteyn*, 129-130, 137-138.

³⁶⁶ Zerkeşi, *Târihü’d-devleteyn*, 54, 64, 67, 74-75, 115; el-Endülüsî, *el-Hulelü’s-sündüsiyye*, II/161-162.

hareketle hüküm verdiği kişilerin namaz kıldırıldığı cemaatte olması ihtimaliyle kadıların büyük camide imamlıktan men edilmesine karar verilmiştir.³⁶⁷

Kâdılcemâa ve kâdılenkiha gibi en üst mertebedeki kadıların çoğunlukla yerli halktan olmalarına dikkat edilmiştir. Mehdiyye, Bâce, Bicâye gibi yerlere nispet edilen kişiler kâdılcemâalığa uygun görülmüşlerdir. Devletin kurucusu Ebû Zekeriyâ döneminden itibaren devam ettirilen bu uygulama Muvahhidlik dinî hareketinden Mâlikî mezhebine geçişi hızlandırmıştır. Zira İfrîkiye bölgesindeki fakihler Mâlikî mezhebinde uzmanlaşmış ve bölge halkı da Hafsîler Devleti öncesinde Mâlikîliği benimsemiştir. Devletin ilk dönemlerde Mâlikîliğe karşı mesafeli duruşu, daha sonraki dönemlerde bölgenin Mâlikîlik hususundaki baskın tavrıyla ortadan kalkmıştır. Diğer yandan Sultan Ebû Amr Osman döneminde (839-893/1436-1488) fakih ailelerin ortaya çıktığı ve bu ailelerin hem kâdılcemâa hem de kâdılenkiha makamlarını ele geçirdikleri görülmüştür. Kadılık bu durumda babadan oğula ya da toruna geçen bir makam halini almıştır. Daha sonraki dönemlerde bu durumun devam edip etmediğine dair bir bilgi kaynaklarda yer almamıştır.³⁶⁸

b. Müftü

“Müftü” Kur’an-ı Kerîm ve sünnet temelinde İslâm hukuk çerçevesinde kendisine getirilen sorulara cevap veren “fetva” makamıdır. Müftüler birçok fakih arasından ilmî olarak öne çıkan, bazen siyasî otoritelerin görevlendirdiği bazen de halkın kendilerine teveccüh ettiği kişiler olmuştur. İslâm fikhını tüm boyutlarıyla bilen bu hukuk otoritesi hem bireysel hem de kamusal sorunlara karşı fetva sunmuştur. Müftüler İslâm devletleri içerisinde kadıkudât veya kâdılcemâaların yanında yer almışlardır. Hafsîler Devleti’nde de bu gelenek devam ettirilerek müftüler fetva makamı olarak kadıların yanında görevlendirilmişlerdir. Kaynaklarda ifade edildiği kadarıyla bu görevlendirme VIII./XIV. asır itibariyle başlayarak devletin yıkılışına kadar devam ettirilmiştir. Devlet tarafından ilk olarak atanan müftü Ebû Mûsâ Hârûn el-Himyerî Tunus Zeytûne Camii’nde görev yapmıştır. Daha sonraki dönemlerde resmî olarak kadı görevlendirilen tüm şehirlere müftü de atanmıştır.³⁶⁹

³⁶⁷ el-Burzûlî, *Fetâva'l-Burzûlî*, IV/9-10.

³⁶⁸ Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 275; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 54, 64, 67, 74-75, 115; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-süندیyye*, I/672. Bkz. Bel, *el-Firak*, 305-306.

³⁶⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 266; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 138. Bkz. Powers, *Hukuk*, 36-37; Fahrettin Atar, “Fetva”, *DİA*, XII/487.

Hafsîler Devleti hukuk sistemi içerisinde müftü, kâdılcemâa kadar büyük bir otorite olarak kabul edilmiştir. Bazı dönemlerde fakihler müftülük makamından kâdılcemâalığa atanırken, bazen de tam tersi mümkün olmuştur. Dolayısıyla kâdılcemâa ve müftülük görevleri arasındaki geçiş alt-üst olarak değil, yatay bir görev değişimi olarak ifade edilebilir. Zira kadı ve müftülerin almış oldukları fıkıh eğitimi birbirinden farklı değildir. Bu iki vazifeye yapılan görevlendirme bazen devletin bazen de makamı devralacak kişinin kadılık veya müftülüğe atanma konusundaki tercihinine göre değişmektedir.³⁷⁰

Devletin hukuk sistemi içerisinde müftü, kadıya yardımcı bir konumda bulunmaktaydı. Kadı bazı davalarda fetva almak için müftüye yazılı bir beyanla davanın ayrıntılarını yazarak iletirdi. Müftü de İslâm hukuk terimleriyle özetlenmiş bu dava beyanı üzerinde bir görüş bildirerek kadıya gönderirdi. Böylece verdiği fetva neticesinde kadının dava sürecindeki yardımcısı olurdu. Ancak kadı, müftünün verdiği fetvadan hareketle bir hükme varmak zorunda değildi. Hatta müftünün fetvasıyla hüküm veren kadının hükmü kâdılcemâa tarafından fesh edilebilirdi. Burada kadı ve müftülük makamının görevleri arasındaki farklılık ön plana çıkıyordu. İlk olarak kadının verdiği hükmün kesin bir bağlayıcılığı varken, müftünün verdiği fetvanın yerine getirilmemesi durumunda herhangi bir cezaî müeyyide uygulanmıyordu. Bu hususta kadının her türlü delil ve şahitlikle olayları takip etmesi, müftünün ise kendisine bildirilen bir problemi dinî hükümlere bakarak çözmesi esastı. Sonuç olarak müftü kendisine danışılan durumlarda görüş beyan eden resmî bir görevliydi. Diğer taraftan kâdılcemâa ve diğer kadılar örfî olarak merkezî camilerde imamlık yapamazken, müftüler çoğu zaman fetva verdikleri camilerde namaz kıldırmakla da görevli olurdu. Zira müftünün vermiş olduğu fetva kişiyi ilgilendirirken, uygulanmaması durumunda herhangi bir cezaî müeyyidesi bulunmuyordu.³⁷¹

Hafsîler Devleti Mâlikî mezhebiyle fetva veren, verdikleri fetvaları da kayıt altına alarak kitap halinde günümüze ulaştıran birçok müftü görevlendirmiştir. İbn Arafê, Burzülî gibi asırlarının önde gelen fakihleri Kuzey Afrika'nın tamamından kendilerine fetva sorulacak derecede bir şöhrete ulaşmışlardır. Ayrıca verdikleri fetvaları bir araya getirerek dönemin hukuk sistemine ışık tutacak bir kaynak bırakmışlardır. Üstelik çağdaşları olan kadılarla birlikte medreselerde ders vererek

³⁷⁰ Zerkeşî, *Târîhü 'd-devleteyn*, 145-146, 218, 250, 266, 268.

³⁷¹ el-Burzülî, *Fetâva 'l-Burzülî*, IV/9-10. Bkz. Atar, "Fetva", XII/487-488; Powers, *Hukuk*, 36-37.

kendilerinden sonra gelecek fakihlerin yetişmesine de zemin hazırlamışlardır. Diğer taraftan devlet tarafından hususi olarak görevlendirilmemiş, ancak resmî bir izin belgesiyle istedikleri yerde fetva veren müftüler de var olagelmiştir. Devlet bu şekilde yönettiği hukukî yapının dışındaki fikhî faaliyetleri kontrol altında tutmak istemiştir. Böylece ehil olmayan kişilerin fetva vererek halkı hem dinî hem de siyasî yönden farklı yönlere çekmesinin önüne geçilmiştir.³⁷²

c. Kâdilenkiha

“Kâdilenkiha” yani nikah kadısı Hafsîler Devleti’nin hukuk sistemi içerisinde evlenme ve boşanma ile ilgili davalara bakan bir makamı temsil eder. Burzülî’nin ifadesiyle Tunus’a çok uzun zamandan beri nikah kadısı atanması âdeti mevcuttur.³⁷³ Kâdilenkiha, kâdılcemâadan sonra en yetkili hukuk otoritesidir. Bununla birlikte kâdılcemâanın vefatı ve azliyle birlikte genel örf kâdilenkihanın kâdılcemâalığa atanmasıdır. Ancak bu durumun istisnası olarak kâdilenkihalıktan kâdılcemâalığa atanamayan, başka bir kadılık görevine geçirilen fakihler de mevcuttur. Nikah kadılığından genel kadılığa geçiş adeti bazen iş birliğini bazense rekabeti de beraberinde getirmiştir. Bu durumun bir örneği olarak şu olay zikredilebilir; Fakih İbn Hârûn, sultana yakın olan İbn Taskert’den kendisinin kâdılcemâa olarak atanmasına aracı olmasını rica etmiştir. İbn Taskert de kâdilenkiha makamındaki Muhammed el-Acemî’nin kâdılcemâa olmasını sağlayarak, İbn Hârûn’u enkiha kadılığına tayin ettirmiştir. El-Acemî vefat edince İbn Hârûn bu dolaylı yoldan kâdılcemâalığa atanarak istediğini elde edebilmiştir. Dikkat edilirse İbn Taskert örfü bozarak İbn Hârûn’un doğrudan kâdılcemâalığa atanmasını sağlamamıştır. Diğer taraftan bu örfün kâdılcemâa ve kâdilenkiha arasında rekabete yol açtığı durumlar da olmuştur. Kâdılcemâa İbn Abdürrefî’ ile kâdilenkiha Ebû Ali Ömer’in liderlik çekişmesi, iki kadının birbirinden uzak durma hususundaki yeminleriyle neticelenmiştir. Çünkü birinin terfii diğerinin azline bağlı haldedir. Burada da meslekî yeterlilik devreye girmektedir. Kâdılcemâa İbn Abdürrefî’, kâdilenkiha Ebû Ali Ömer’in fetvasını eleştiren bir risale yazarak onun yeterli olmadığını ima etmiştir. Zira kâdilenkiha devlet tarafından fikhî konuda daha yeterli görülürse kâdılcemâalık görevine atanabilmektedir. İbn Abdürrefî’ de bunun önüne geçebilmek için Ebû Ali Ömer’i küçük düşürmeye çalışmıştır. Dolayısıyla

³⁷² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 266; Zerkeşî, *Tarihü’l-devleteyn*, 218, 250. Bkz. Ali Şafak, “Burzülî”, *DİA*; Sa’d Gurâb, “İbn Arafe”, *DİA*.

³⁷³ el-Burzülî, *Fetâva’l-Burzülî*, IV/27.

kâdilenkihanın kâdılcemâadan daha fazla öne çıkararak kâdılcemâanın azline neden olabileme ihtimali bu rekabetin en temel sebebi olmuştur.³⁷⁴

Kâdilenkiha nikah ve boşanma işlemleriyle ilgili her türlü davaya bakma yetkisine sahip olmuştur. Ancak bu husustaki çözülemeyen bazı davalar günümüzde üst mahkeme olarak tabir edilen kâdılcemâaya sunulmuştur. Bununla birlikte kâdilenkiha nikah ve boşanma dışında kâdılcemâaya ulaşamayan bazı davalarda da hüküm verebilmiştir. Dolayısıyla bazen iş bölümü olarak bazen de yukarıda beyan edildiği gibi birinin bakmadığı davaya diğerrinin bakmasıyla yetki alanı bölüşülmüştür. Başkent Tunus'ta durum bu şekildeyken, Kosantine ve Bicâye gibi merkez şehirlere hem kadı hem de kâdilenkiha atanmıştır. Böylece bu iki kadı şehir etrafındaki bölgelerin de davalarına bakarak Tunus'taki kâdılcemâa ve kâdilenkihanın hukukî yükünü hafifletmiştir. Bununla birlikte İfrîkiye şehirlerinin neredeyse tamamına sultan ve kâdılcemâa tarafından kadı görevlendirmeleri yapılmıştır. Kaynaklarda hakkında yeterince bilgi olmayan kadımahille (ordu kadılığı) adında bir görevli de bulunmaktadır. Bu görevli Hafsî ordusunun hukukî işlemlerini yapmak ve savaşlarda rehberlik etme görevini icra etmiştir. Sıklıkla zikredilmeyen bu makama muhtelemen yalnızca birkaç kez atama yapılmıştır.³⁷⁵

d. Udûl (Şuhûd)

“Udûl” âdilin çoğulu “şuhûd”un da karşılığı olarak İfrîkiye’de Mâlikî hukuk sisteminin bir parçası olarak bilinmektedir. Udûl ve şuhûd unvanları İslâm hukukunda davalardaki şahitlik görevinin kurumsallaşan halini ifade etmektedir. İslâm tarihinde fethedilen yerler genişleyip Müslüman nüfus arttıkça mahkemelerde kendisine güvenilen şahitlerin görevlendirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. İlk olarak Abbâsîler döneminde Mısır kadısı tarafından sınırlı sayıda şahidin görevlendirilmesiyle birlikte bu unvan ortaya çıkmıştır. Şahitlik müessesinin kurumsallaşması ise Endülüs ve Mağrib’te Mâlikî mezhebinin yaygınlaşmasının hemen akabinde gerçekleşmiştir. Bununla birlikte

³⁷⁴ Hâlbuki bu rekabete rağmen Ebû Ali ömer kâdılcemâalık makamını elde edemedi 731/1330 yılında vefat etmiştir. İki arasındaki rekabete örnek olarak nikah kadısının müslümanın gayr-i müslimlerin nikahına şahitlik etmesine mübah olarak hükmetmesi, bunun üzerine de kâdılcemâanın bu beyanı udûllerin şahitliğiyle kayda geçmesi olayı zikredilebilir. Zira kâdılcemâa şahitlik edemeyeceğine hükmetmiş, rakibin zayıflığını ispat etmek için verdiği hükme şahit tutmuştur. Nikah kadısı rakibinin bu hareketi neticesinde bu hususta bir risale de kaleme almıştır. Zerkeşî, *Târihü’l-devleteyn*, 141-142, 180-181; el-Burzülü, *Fetâva’l-Burzülü*, IV/27.

³⁷⁵ Mâverdî ve Burzülü’nin de ifade ettiği şekilde bir şehirde iki kadının bulunması caiz görülür. el-Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultaniye*, 150; el-Gabrîni, *Unvânü’l-dirâye*, 63, 82; el-Burzülü, *Fetâva’l-Burzülü*, IV/27; Zerkeşî, *Târihü’l-devleteyn*, 274; el-Endülüsî, *el-Hulelü’s-sündüsüyye*, I/661.

bu görevi üstlenen kişilere şahit veya şühûd yerine adaletle vasfedilen manasında âdilin çoğulu olan udûl ismi verilmiştir.³⁷⁶

Endülüs Mâlikî hukuk sistemini örnek alan Hafsî hukuk sisteminde de udûl etkin bir şekilde varlık göstermiştir. Tunus başta olmak üzere tüm şehirlerde görevlendirilen udûller kadıların istişare ettiği, halkın kendilerine başvurarak şahitlik talebinde bulunduğu bir makam halini almıştır. Davalı veya davacının getireceği tanınmayan şahitler yerine kadılık tarafından resmî bir atama belgesine sahip olan fakihlerin bu makama tayini hukuk sistemini rahatlatmıştır. Bununla birlikte hukuk sistemi bir kişinin udûl olarak tayin edilmesini belli şartlarla sınırlandırmıştır. Bahsi geçen şartlar da en iyi şekilde İbn Haldûn tarafından aktarılmıştır. İbn Haldûn'un vafına göre udûl olarak atanan kişilerin şer'î olarak adalet ve dürüstlikle tanınır olması gerekmektedir. Resmî belgeleri düzenlemeleri ve gerekli bilgileri yazıya geçirmeleri sebebiyle yazılarının anlaşılabilir olması zorunludur. Fikhî terimlerle yazmaları gerektiğinden de yeterli fıkıh bilgisine sahip olmaları şart koşulmaktadır. Bu sebeple udûl, fakihler arasından en uygun kişilerden seçilmektedir. Fikhî yeterlilik öyle bir düzeydedir ki udûl olarak görev yapan kişinin bir süre sonra kadılığa veya müftülüğe atanması bu fikhî bilgisi ve tecrübesiyle mümkün olabilmıştır. Diğer taraftan udûllerin meslekleri gereği güvenilir olmaları gerekmektedir. Bu noktadan hareketle udûlün seçiminde önceliğin güvenilirlik ve ilim olduğu söylenebilir.³⁷⁷

Udûl, sultan ve kâdılcemâanın istişaresi neticesinde göreve getirilerek uygun görülen davalara tayin edilir. Kâdılcemâa gerekli araştırmaları yaptıktan sonra sultanın onayıyla udûlü görevlendirir. Bu makama atanacak kişilerin gerekli şartları sağlaması hususundaki tüm sorumluluk kâdılcemâaya aittir. Udûllerin azli hususundaki yetki de hem sultan hem kâdılcemâaya aittir. Bununla birlikte Burzûlî'nin beyan ettiği başka bir husus daha göze çarpmaktadır. Onun aktardığına göre sultanın bir davaya tayin ettiği udûlü kâdılcemâanın davadan çıkarması mümkün olmadığı gibi, sultanın davada yer almasını istemediği kişiyi kâdılcemâa udûl olarak atayamaz. Bu görevlilerin bir davadan azli de açıkça ihmal veya suç gibi hususlar beyan edilmeden ve herhangi bir gerekçe gösterilmeden mümkün olamaz.³⁷⁸ Ancak tam tersi kadının davadan çıkardığı bir udûlü sultan yeniden tayin edebilir. Diğer taraftan udûl resmî olarak görevlendirildiğinde,

³⁷⁶ Fahrettin Atar, "Noter", *DİA*, XXXIII/211.

³⁷⁷ el-Gabrîni, *Unvânü'd-dirâye*, 227; İbn Arafe, *el-Muhtasar*, IX/228-231; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 270-271; el-Burzûlî, *Fetâva'l-Burzûlî*, IV/31. Bkz. Atar, "Noter", XXXIII/212.

³⁷⁸ Bu arada Burzûlî udûl'ün başka bir göreve atanmasının azil olmadığını vurgular. el-Burzûlî, *Fetâva'l-Burzûlî*, IV/31.

kâdılcemâa veya şehir kadılarının verdiği görevleri yerine getirmekle mesuldür. Dava esasında dîvânü'l-kâdî için gereken bilgileri yazarak muhafaza etmek, kadının görevlendirdiği yerlere gidip davacıları dinleyerek lehte veya aleyhte şahitlikte bulunmak bu türden görevlerdendir. Ayrıca udûl, kadı tarafından görevlendirilmesi dışında halkın kendisine başvurması halinde de şahitlik görevini üstlenebilmektedir. Hatta halkın başvurusu için kendilerine küçük dükkânlar bile tesis etmişlerdir. Bununla birlikte resmî makamların veya halkın onaylatmak için getirdikleri belgeleri yazarak ve onaylayarak noterlik görevini de yerine getirmişlerdir. Maaşları ile ilgili hususa bakılırsa udûl resmî görevler için devletten, halkın isteğiyle görev yaptıkları durumlarda ise halktan ücret almışlardır. Bazı kaynaklarda udûlün günlük on beş dinara kadar kazandığı rivayet edilmektedir. Öte yandan caiz olmadığını düşünerek hiçbir ücret almadan bu görevi üstlenenler de olmuştur. Netice itibariyle udûl, Hafsî hukuk sisteminin en alt kademesinde yer alarak sistemin işleyişine katkı sağlamıştır.³⁷⁹

3. Malî Yapı

Hafsîler Devleti'nde malî yapı diğer Müslüman devletlerle aynı sistem üzerine çalışıyordu. Devlet hazinesinin veya görevlilerin isimleri farklılık arz etse de Hafsîler, İslâm devlet geleneğine göre bir sistem takip ediyordu. Devletin malî sisteminin merkezini diğer devletlerde olduğu gibi beytül-mâl oluşturuyordu. Hafsîler bu merkezi beytül-mâl, mahzen veya hazine olarak isimlendiriyordu. İsimlendirmesi her ne olursa olsun devletin tüm gelirleri sultanın sarayında bulunan bu merkezde toplanıyordu. Bununla birlikte beytül-mâlde yalnızca para veya altın değil değerli eşyalar ve yiyecek maddeleri de bulunuyordu. Beytül-mâl'e bağlı dîvânlar ise dîvânü'l-cünd, dîvânü'l-amûd ve dîvânü'l-bahr idi. Dîvânü'l-cünd ordunun giderlerinin düzenlenmesi için dîvânü'l-amûd ise bedevî Araplardan alınan vergileri toplamak üzere kurulmuştu. Yerli halktan toplanan cizye, haraç ve vergiler genel bir dîvâna işlenirken, bedevî Araplar için özel bir dîvân tahsis edilmişti. İlk dönemlerde görevliler bu Araplardan toplamış oldukları vergileri devlete göndermiyorlardı. Bu durum fark edilince onlar için ayrıca bir dîvân oluşturulması ve görevli tayin edilmesi kararı alındı. Ancak dîvânü'l-amûd'un Sultan Ebû Zekeriyâ (625-647/1228-1249) dönemi dışında işleyişine dair herhangi bir bilgi kaynaklarda yer almamıştır. Dolayısıyla daha sonraki dönemlerde Arapların vergilerinin

³⁷⁹ Bu miktar Kâdılcemâa'nın bir aylık kazancına tekabül eder. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr*, IV/77; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 270-271; el-Burzûlî, *Fetâva'l-Burzûlî*, IV/31, 33. Bkz. Atar, "Noter", XXXIII/212.

de genel dîvâna kaydedildiği görülmüştür. Dîvânü'l-bahr ise deniz üzerinden yapılan ithalat ve ihracat işlemlerinin işleyişini kontrol etmiştir.³⁸⁰

Beytûlmâl ve dîvânlar için özel görevliler tayin edilmiştir. İlk olarak beytûlmâlin tüm işleyişini takip eden görevli sâhibü'l-eşgâl (vezirü'l-mâl veya maliye veziri)dir. Hafsîler Devleti'nde sâhibü'l-eşgâl genellikle muvahhidî şeyhleri arasından seçilmiştir. Devletin malî yapısının yabancılara devredilmemesi fikrinden yola çıkarak böyle bir önlemin alınmış olması muhtemeldir. Ayrıca sâhibü'l-eşgâllik makamı Ebû Fâris Azûz (796-837/1394-1434) döneminden sonra isim değiştirerek vergi ve tenfiz görevlisi olarak kaynaklarda geçmektedir. Öte yandan dîvânü'l-cünd'ün kontrolü vezirü'l-cünd'e verilmiştir. Dîvânü'l-amûd görevlisi hakkında bir bilgi bulunmazken, dîvânü'l-bahr'in yönetimi için gümrük müdürü görevlendirilmiştir. Vergilerin dîvâna kaydedilerek resmî belgeler oluşturulması da küttâblar eliyle gerçekleştirilmiştir. Vergi tahsili ise sultan tarafından görevlendirilen âmiller tarafından yapılmıştır. Bicâye, Kosantine ve Trablusgarp gibi büyük şehirlerde ise valiler âmilleri aracılığıyla vergi tahsilinde bulunmuştur. Bahsi geçen büyük şehirlerin etrafındaki küçük yerleşim yerlerinin vergisi de bu valilerin uhdesinde toplanmıştır. Tunus'tan uzakta kalan kabile sistemiyle yönetilen bölge ve şehirlere ise devlet tarafından âmiller gönderilmiştir. Devletin görevlendirdiği âmillere vergi ödemek istemeyen yöneticiler bizzat sultan tarafından cezalandırılmıştır. Zira bu bölgeler vergi vermek istemediklerini bildirerek itaatten çıktıklarını beyan etmişlerdir. Hafsî sultanlarının Cerîd ve Biskire bölgesine gerçekleştirdikleri seferler genellikle bu sebeple olmuştur. Tüm bunlara sultanların sefere çıktıkları esnada hâkimiyet altında aldıkları şehir veya kabilelerden topladıkları vergiler ilave edilebilir. Hafsî sultanlarının Tilimsan'ı fethi giderken ele geçirdikleri yerlerden itaat aldıkları anda vergi topladıkları görülmüştür. Genel olarak vergi tahsilinin yıllık olarak yapıldığı da burada belirtilmelidir.³⁸¹

Vergi türleri incelenecek olursa Hafsîler'de birkaç çeşit verginin bulunduğu görülmektedir. “cibâye”, “darîbe”, “haraç”, “cizye” “meks” ve “uşûr” olarak ifade edilen vergiler beytûlmâlin gelirlerini oluşturmaktadır. Kaynaklar cibâye ve darîbe arasında bir fark olup olmadığına dair bir bilgi aktarmamışlardır. Nitekim herhangi bir tarihî bağlantı olmaksızın bu iki ısıtılâh da birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Devletin

³⁸⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 287-288; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 76, 233-234, 299; İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 22; Arevî, *Mücmel*, 369-370.

³⁸¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 286, 287-288; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 64, 226, 285, 287, 303-304; Tercüman, *Tuhfetü'l-erib*, 49-50; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/60, 79-80.

kendisine tabi olan halktan yıllık olarak tahsil ettiği vergiler bu isimlerle ifade edilmiştir. Haraç ve cizye de diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi Hafsîler'in tebaası gayr-i müslim halktan alınan vergilerdir. Meks vergisi ise ülkeye ithal ve ihraç edilen tüm mallardan alınan vergi çeşididir. Aslında Hafsî topraklarında ticaret yapan tüccarların tamamı bu vergiyi ödemek zorunda kalmıştır. Özellikle başkent Tunus'a ticaret yapmak üzere giren tüccarlar, mallarından yüzde iki buçuk oranda vergi ödemişlerdir. Yabancı Hıristiyan veya Yahudi tüccarlardan da meks vergisi tahsil edilmiştir. Ancak onlar yüzde ondan daha fazla vergi ödedikleri için aynı zamanda meks vergisi uşûr vergisi olarak da ifade edilmiştir. İslâm devletlerinde meks ve uşûrün aynı vergi türünü ifade ettiği bilinmektedir. Sultanlar saltanatı devraldıklarında tüm bu vergilerde düzenlemelerde bulunmuşlardır. Yerli halk için konulan vergiler bazen tamamen ortadan kaldırılırken, devletin maddi olarak kötü durumda olduğu dönemlerde daha da arttırılmıştır.³⁸² Yabancı tüccarlar için de durum aynı şekildedir. Sultanların anlaşma yaptıkları ülkelere göre vergi muafiyeti getirdikleri, yarı yarıya düşürdükleri veya yüzde ondan daha fazla aldıkları durumlar olmuştur. Şunu da ifade etmek gerekir ki beytülmâle en fazla gelir getiren vergi meks vergisidir. Zira ülke Afrika-Avrupa arası ticaret yolunun tam ortasında bulunmaktadır. Sudan'dan altın başta olmak üzere gelen birçok ürün Avrupalı devletlerin İfrîkiye limanlarında yoğun olarak ticaret yapmalarını sağlamıştır. Özellikle VIII./XIV. asrın sonu ve IX./XV. asrın tamamında Hafsîler Devleti'nin içeride tam bir hâkimiyet sağlayarak devletlerarası ilişkilerde de başarılı olmasıyla bu gelirler daha da artmıştır.³⁸³

Hafsîler Devleti dirhem³⁸⁴ ve dinar³⁸⁵ olmak üzere iki çeşit madenî para kullanmıştır. Bu iki çeşit paraya ilave olarak Sultan Mustansır'ın (647-675/1249-1276) handûs adında bir bakır parayı tedavüle çıkardığı görülür. Gümüşten imal edilen dirhemlerin sarraflarda ayarının değiştirilmesi sebebiyle piyasaya sürülen bu bakır paralar bir süre sonra aynı sultan döneminde ortadan kaldırılmıştır. İbn Şemma' *el-*

³⁸² İki sultan döneminde halk için vergi muafiyeti gelmiştir. İlki Yahyâ Vâsık (675-679/1276-1280) döneminde meks vergisinin tamamen kaldırılması ile olmuştur. ikincisi ise Ebû Fâris Azûz (796-837/1394-1434) döneminde çarşı esnafından vergi alınmama kararıyla birlikte gerçekleşmiştir. Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 87, 236-237; Ebû Abdullah Muhammed el-Hasan (899-932/1494-1526) döneminde ise halka daha fazla vergi yüklenmiştir. O kadar ki halk vergi ödemekten kendi yiyeceğini bile temin edemeyecek vaziyete gelmiştir. el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/70, 83, 85.

³⁸³ İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 135; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 76-77, 87; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/60, 79-80; Caravajal, *İfrîkiye*, III/28; el-Ceylâlî, *Târîhü'l-Cezair*, II/10; Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye*, I/284-285; Şerif, *Târîhu Tunus*, 56; Arevî, *Mücmel*, 370-371; ed-Dûrî, *İslam Kurumları*, 180.

³⁸⁴ Halil Salihlioğlu, "Dirhem", *DİA*, IX/370-371.

³⁸⁵ Halil Salihlioğlu, "Dinar", *DİA*, IX/352-355.

Edille'sinde, Mustansır'ın halkın Meşrik'ta daha rahat harcama yapabilmesi için bu bakır paraları piyasaya sürdüğünü aktarmıştır. Müellif, bu bilgilere halkın bu paralardan zarar etmesi üzerine sultan tarafından tedavülden kaldırıldığını da ilave etmektedir. Neticede daha sonraki dönemlerde dirhem ve dinar olmak üzere iki çeşit para, alım satım işlemlerinde kullanılmıştır. Dirhem de eski ve yeni olarak iki türe ayrılmıştır. Eski dirhem bakır karışımı gümüş paradır. Yeni dirhem ise saf gümüşten üretilmiş olarak yaklaşık altı kırattır.³⁸⁶ Alım satım muamelelerinde ise on eski dirhem sekiz yeni dirheme tekabül etmektedir. Ayrıca dirhemlerin Muvahhidler Devleti'nde olduğu gibi dikdörtgen olarak üretildiği de bilinmektedir. Öte yandan Hafsîler'in günümüze ulaşan dinarlarına bakıldığında onların da yuvarlak üstüne kare çizilmiş bir halde olduğu görülmektedir. Hafsî dinarı altın madeninden yaklaşık yirmi dört kirat olarak bastırılmıştır. Bilindiği kadarıyla da on eski veya sekiz yeni dirhem bir dinara tekabül etmektedir. Tüm bu paralar Tunus'ta dârü's-sikke olarak adlandırılan bir darphanede basılmaktadır. Kaynaklar her sultan dönemi için ayrı bir açıklamada bulunmadığı için devletin para ölçüsü olarak yukarıda verilen detaylar en genel bilgilerdir.³⁸⁷

Hafsîler Devleti beytûlmâlinin gelir kalemleri olduğu gibi gider birimleri de oldukça fazlaydı. Devlet görevlilerinin ve askerlerin maaşlarının tamamı beytûlmâlden karşılanıyordu. Bölgede yapılan kamu hizmetleri de beytûlmâle bağlıydı. Cami, medrese, zâviye, çeşme gibi kamu yapıları beytûlmâlden gelen paralarla inşa ediliyor ve onarılıyordu. Savaş giderleri de silah ve teçhizat olmak üzere hazineden karşılanıyordu. Tüm bunlara ilave olarak bedevî Arapların devlete askerî destek sağlama karşılığında aldığı yardımlar da beytûlmâlin giderleri arasındaydı. Ayrıca beytûlmâl zaman zaman neredeyse tamamen boşaltılarak yağma edilmişti. Sultan İbnü'l-Lihyânî'nin 717/1317 yılında yirmi kantar altın ve değerli taşları da alarak Tunus'tan kaçtığı kaynaklarda zikredilmişti. Oğlu Ebû Darbe onun ardından sultan olarak biat aldığı beytûlmâlde yüz elli bin dinar dışında hiçbir şey kalmamıştı. Bu para da İbnü'l-Lihyânî tarafından şehrin savunma giderleri için bırakılmıştı. Öte yandan Hafsîler Devleti'nin Avrupalı devletlere ödediği savaş tazminatları ve vergiler de

---

³⁸⁶ Para, ecza ve değerli taşların ölçülmesinde kullanılan bir ağırlık birimidir. Cengiz Kallek, "Kırat", *DİA*.

³⁸⁷ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr*, IV/64; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 78, 80; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 67; el-Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, II/81; İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 24; Brunschvig, *Târihu İfrikiyye*, I/71; Hasan, "Harekâtü'l-âmme", 232-233; Harekât, *el-Mağrib*, I/333; Hafsîler Devleti halkının sıklıkla yolculuk ettiği Mısır'daki Memlükler Devleti'nde "fels" adında bakır bir para mevcuttu. Detaylı bilgi için bkz. Fatih Yahya Ayaz, *Memlükler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 114.

beytûlmâli zor durumda bırakan giderlerdendi. Sultan Mustansır'ın (647-675/1249-1276) Haçlı seferinin ardından Sicilya Kralı ile yaptığı anlaşmada iki yüz on bin ukıyye altın veya yüz on kantar gümüş ödeyeceğine dair bir vaadi bulunuyordu. Aynı şekilde Sultan Ebû Hafs Ömer 684/1285 yılında Aragon Kralı'yla yıllık otuz üç bin parça gümüş vergi ödeyeceğine dair bir anlaşma yapmıştı. Bu ikisi gibi Avrupa devletleriyle yapılan birçok anlaşma beytûlmâlin gider kalemlerini arttırıyordu. Sonuç olarak da beytûlmâlin boş kaldığı, devletin malî idaresinin sağlanamadığı bu gibi durumlarda halktan daha fazla vergi alınıyordu.³⁸⁸

4. Askerî Yapı

Dünya tarihinde devletlerin en çok önem verdikleri kurumların başında askerî teşkilat gelir. Devletlerin var olabilmesi için her an savaşa hazır olmaları gerekmektedir. Bu sebeple tarih boyunca ilk olarak düzensiz birlikler ardından sistemli büyük ordular teşkil edilmiştir. İslâm'ın kuruluş yıllarında da Müslümanlar tarafından oluşturulan birliklerle savaşlar gerçekleştirilmiştir. İslâm devleti genişledikçe de Bizans ve Fars gibi büyük imparatorlukların askerî düzeni ve savaş stratejileri kullanılmaya başlanmıştır. Üstelik farklı milletlerden askerlerin de Müslüman devletlerin ordularında yer almaya başladığı görülmüştür. Sonuçta İslâm devletlerinin orduları tüm bu gelişmelerle birlikte paralı ve gönüllü birlikler olarak iki çeşit asker kadrosundan müteşekkil bir hale gelmiştir. İslâm kurumlar tarihi çalışmaları bahsi geçen ikili ayrımı “mürtezika” ve “mütetavvia” şeklinde yapmışlardır.³⁸⁹

a. Mürtezika

“Mürtezika” devlet tarafından dîvânlara kaydedilerek özel silah tahsis edilen, devlet hazinesinden belli bir maaş alarak çalışan askerlere verilen bir isimdir. Özel olarak eğitilen, bilgi ve tecrübe sahibi olan bu askerler devletlerin düzenli ordusunu oluştururlar. Genellikle büyük devletlerin orduları içerisinde yer alan bu askerler herhangi bir savaş veya tehdit durumunda devlet tarafından harekete geçirilen ilk topluluktur. Bu sebeple devletler için maaşlı ve düzenli birliklerden müteşekkil bir ordunun oluşturulması elzemdir. Hafsîler gibi kabile veya aile tarafından kurulan bir devletin başlangıçta bu şekilde maaşlı bir ordu tesis etmesi ise oldukça zordur. Ancak

³⁸⁸ Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 131-132, 234, 286; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 72; el-Vezzân, *Vasfû İfrikıyye*, I/50-51; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 210; Brunschvig, *Târîhu İfrikıyye*, I/56, 126, 252, 284.

³⁸⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 313-314. Bkz. Mustafa Zeki Terzi, “Ordu”, *DİA*, XXXIII/357-358.

Hafsîler'in Muvahhidler Devleti içerisinde bağımsızlık kazanması böyle bir orduya sahip olmasını kolaylaştırmıştır. Bağımsızlığını kazanmadan önce Muvahhidler Devleti'nin İfrîkiye valiliği görevini yapan aile, Muvahhidî ordusunun bir bölümünü de yanlarında bulundurmışlardır. Valiliğin bir devlete dönüşmesinin ardından da bu ordu Hafsîler'in ilk düzenli ve maaşlı birliğini oluşturmuştur.³⁹⁰

Hafsîler Devleti'nin Muvahhidler'den miras aldığı bir diğer maaşlı askerler birliği Oğuz Türkleri olmuştur. Muvahhidler Devleti İfrîkiye'de Türk komutan Karakuş'la olan mücadelesinin ardından ele geçirdiği Türk askerlerini burada maaşlı asker olarak görevlendirmiştir. Hafsîler Devleti'nin kuruluşundan sonra da Mısır'dan gelen ve orduda görev almak isteyen Türkler olmuştur. Bu askerler bazen ilk gelenlere nispetle oğuz, bazen Mısır'daki Memlûkler Devleti'nden geldikleri için de Memlûk olarak isimlendirilmişlerdir. Harp konusunda mâhir oluşları sebebiyle de devlet içerisinde önemli görevlere getirilmişlerdir. Nitekim bu maaşlı askerlerin içerisinde öne çıkarak seçilen bazı Türk komutanlar Hafsî sultanlarının özel korumalığını üstlenmişlerdir. Genellikle Hıristiyanlar üzerine yapılan seferlerde ordunun düzenini sağlamak üzere Hıristiyan komutanlar yerine bu Türk komutanlar görevlendirilmişlerdir. Dolayısıyla ordu içerisinde azınlık halindeki Türk asker ve komutanları Hafsî sultanlarının güvenini kazanmayı başarmışlardır.³⁹¹

Devlet bahsi geçen askerî kaynağa ilave olarak Hıristiyan askerleri yani ulûcları da orduya dâhil etmiştir. Ulûc olarak isimlendirilen bu Hıristiyan askerler Sultan Ebû Zekeriyâ döneminden itibaren Hafsî ordusunda yer almaya başlamışlardır. Devletin kuruluşundan yıkılışına kadar da sultanların en özel askerleri olarak orduda yer almışlardır. Ulûclar Türk Memlûkler gibi sultanın özel korumalığını üstlenmişlerdir. İçlerinden bir komutan hem ulûclara liderlik etmiş hem de sultanın en yakın koruması olmuştur. Bedevî Arapların ve Muvahhidî askerlerinin savaş meydanında bir düzen sağlayamamaları nedeniyle tecrübe sahibi komutanlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebeple ulûc komutanlar ordunun düzenli bir şekilde savaşabilmesi için seferlerde de ön saflarda yer almışlardır. Ancak ulûc askerleri, ihanet edebilme ihtimallerinden dolayı Hıristiyan

---

³⁹⁰ el-Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, 89; Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 398; İbn Şemâ', Sultan Ebû Zekeriyâ'nın ordusunun yetmiş bin askerden oluştuğunu aktarmıştır. 639/1242 yılında Tilimsan'a savaşmaya gittiğinde ise yanında altmış dört bin asker olduğunu belirtmiştir. İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 57, 59; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 313; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 39-40; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 105.

³⁹¹ Ayrıca burada Türk askerlerin sayısı bin olarak verilmiştir. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, IV/70, 79; Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 365; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 316-317; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 581.

devletlerle yapılan savaşlarda görevlendirilmemişlerdir. Diğer yandan 684/1285 yılında Hafsîler Devleti ve Aragon Krallığı arasında yapılan anlaşmada Aragon'un istediği bir askerinin ulûc komutanı olarak görevlendirileceği bildirilmiştir. Görülen o ki bahsi geçen şart gereğince ulûc komutanı bir süre Aragon Krallığı tarafından atanmıştır. Bunun neticesinde de ulûclara karşı bir güvensizlik ortaya çıkmıştır. Muhtemelen bu sebeple ulûclar Hıristiyanlarla yapılan savaşlarda yer almamıştır. Fakat böyle bir güvensizliğe rağmen sultanların en yakınında yer almaya devam etmişlerdir. Devletin son dönemlerinde ulûc komutanlarının bazı şehirlere vali veya yönetici olarak atandığı da olmuştur.³⁹²

Ordunun bir diğer unsuru olarak bedevî Arap kabileleri içerisinde görevlendirilen askerî birlikler zikredilebilir. Bu birlikler ordu içerisinde en tecrübesiz askerlerdir. Buna rağmen cesaretleri ve hırsları sebebiyle özellikle Hıristiyanlarla yapılan savaşlarda diğer asker gruplarından daha başarılı konumda yer almışlardır. Ganimet hususundaki hırsları ve yıkıcılıkları Hafsîler Devleti tarafından kullanılmıştır. Ancak savaşlardaki düzensizlikleri ve çabuk vazgeçmeleri nedeniyle devlet her dönemde bu birlikle ilgili sıkıntılar yaşamıştır. Bununla birlikte İfrîkiye'yi iyi tanımaları sebebiyle Arap birliklerinin ordudan çıkarılması hiçbir zaman gündeme gelmemiştir. Aynı zamanda her dönemde devletle anlaşma halinde olan kabilelerin birliklerinden istifade edilerek diğer Arap kabilelerinin devlete karşı çıkardıkları isyan durdurulmuştur. Böylece Arap askerler her ne kadar devlet için tehlikeli bir halde olsalar da çoğunlukla devletin yararı için orduda yer almaya devam etmiştir. Tüm bu unsurlara ilave olarak zenci kölelerin de ordunun içerisindeki varlıkları bilinmektedir. Ancak haklarında yeterli bilgi bulunmamaktadır.³⁹³

Orduda askerî yapının en üst makamındaki kişi vezirü'l-cünd olarak isimlendirilir. Vezirler arasında en yüksek makamda bulunan bu vezir her gün sultanın "medrese" olarak adlandırılan devlet işlerinin görüşüldüğü toplantı odasına ilk giren kişi olarak bilinir. Burada ordunun işleyişi ve ihtiyaçları hususunda sultanı bilgilendirir. Ordunun yönetimi ve maaşları hakkında en yetkili görevli bu vezirdir. Hafsî ordusu

---

³⁹² Ulûc komutanlarından Hilâl'in Sultan Mustansır tarafından ne kadar çok sevildiği kaynaklarda aktarılır. Bu komutan için Tunus'ta altı tane ev tahsis edildiği, her evde pişen yemeğin kendisine sunulduğu söylenir. Komutan Hilâl, Mustansır tarafından o kadar sevilmiştir ki vefatı onu derinden etkilemiştir. İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 127-128; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/75; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 316-317; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 292-309; Caravajal, *İfrîkiye*, III/28; Brunschvig, *Târihu İfrîkiyye*, I/126.

³⁹³ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/69-75; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1725; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 139-140; İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 38.

devlet tarafından yukarıda zikredilen unsurlar esas alınarak gruplara ayrılmıştır. Bu şekilde etnik ve dinî unsurlara göre bölünen ordunun yönetilmesi de daha kolay hale gelmiştir. Arap askerler ordunun en kalabalık üyeleri oldukları için her kabileye özgü üzerinde “La ilahe illallah”, “el-Mülkü Lillah” yazılı bayraklar taşırlar. Her kabile birliğinin başında genel sorumlu olarak da bir mizvâr görevlendirilir. Bu gruplara ilave olarak bir de vakkâfîn denilen sultanın sürekli yanında bulunan bir grup bulunur. Vakkâfîn sultanın halkla bir araya geldiği cuma namazları ile mezalim ve halk meclislerinde muhafız olarak görevlendirilmektedir.³⁹⁴ Tüm bu görevlilerin en üst konumunda ise büyük ve küçük olmak üzere Muvahhidî şeyhleri bulunmaktadır. Şeyhler, vezirü'l-cündün sultana sunduğu bilgilerin güvenilirliğini teyit için onun arkasından bu bilgileri sultanın önünde onaylarlar. Muhtemeldir ki bu grup sultan adına ordu içerisinde bir teftiş unsuru olarak kullanılmaktadır.³⁹⁵

Hafsîler Devleti'nin aynı zamanda kendisine özgü alemleri (bayrak) ve gösterişli bir bando takımı da bulunmaktadır. Bu türden alemler ve müzik aletleri özellikle savaşlarda orduyu harekete geçirmek ve düşmanı korkutmak açısından oldukça önemlidir. Bedevî Arap ve Berberî kabileleri bunu ordunun önünde hamasî şiirler okuyarak gerçekleştirir. Ancak kabile olmaktan çıkarak bir devlet haline gelen Hafsîler bunu daha resmî bir düzende gerçekleştirmek için bando takımı kurmuştur. Devletin kendine özgü bayrak ve bando takımıyla birlikte savaşa giderken düşmana karşı bir heybet gösterisi olan sefere çıkma nizamı da oluşturulmuştur. Bu resmî nizam hem sefere çıkma esnasında hem de bayram namazları gibi önemli günlerde sultanın yanında yer almıştır. Öncelikle sultan atının üzerinde giderken yanında yürüyen kılıç kuşanmış iki kişi onun yanında bulunuyor ve atının dizginlerini tutuyordu. Arkasında devlet büyüklerinden “aşere” yani Muvahhidî şeyhleri onu takip ediyordu. Onların da ardından arabân olarak isimlendirilen kılıç kuşanmış ellerinde sopalar bulunan ordunun önemli kişileri geliyordu. Sultanın önünde de kâdılcemâa ile ellerinde kılıç ve mızraklar taşıyan akrabalarından oluşan kalabalık bir grup yürüyordu. Sultanın önündeki heyetin muhafazası için ellerinde mızrak başlarında beyaz bayraklar olan “cefâve” isimli zenci köleler de burada bulunuyordu. En önde ise “ambarcı köleler” halka sefere çıkılacağını veya bayram olduğunu haber vermek için bağırıyorlardı. Bu köleler ellerinde mızrak ve

³⁹⁴ el-Ömerî vakkâfîn birliğini Memlûkler'deki hasekî emirlerine benzetmiştir. Vakkâfîn sultanın has ve yakın adamlarıdır. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, IV/76.

³⁹⁵ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, IV/69, 70, 75, 76; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 315-316; Caravajal, *İfrikîye*, III/29. Hafsîler'in ordu nizamı Muvahhidler Devleti'nin ordu düzeniyle birebir aynıdır. Bkz. Harekât, *el-Mağrib*, I/327; Adıgüzel, “Muvahhidler Devleti”, 7/115-116.

kalkanla giderken, aralarında bir atlı asker Hafsî Devleti'nin bayrağı olan “alemü'l-mansûr” isimli beyaz bayrağı taşıyordu.³⁹⁶ Buna ilave olarak sultanın arkasında da hem bayrak hem de sancak taşıyan bir atlı yer alıyordu. Bu atlıyı kabilelerin kendilerine özgü bayraklarını taşıyan bir grup kabile önderi takip ediyordu. Hafsî Devleti'nin resmî bando takımı ise en arkada bu birliği takip ediyordu. Bu dönemde Mağrib devletlerinin tamamında böyle bando takımlarını ellerinde sopalarla yöneten “sâka” isimli bir meslek grubu bulunuyordu. Halihazırda bir şef gibi vazife gören sâkalar bu bando takımının düzenini ve çalacakları marşların yönetimini üstleniyorlardı. Böylece Hafsî Devleti de oluşturduğu sefer düzeniyle düşman karşısında heybetini gösteriyordu.³⁹⁷

Hafsî ordusu savaş aleti olarak ok, yay, mızrak, kılıç, kalkan gibi o dönemde diğer devletlerde de bulunan silahlara sahipti. Bunlardan mızrak, kılıç ve kalkan yalnızca iki ordunun çarpışma anında kullanılıyordu. Ok ve yay ise daha uzak mesafeye atış gerçekleştirmesi bakımından hem çarpışma anında hem de şehir muhasaraları esnasında işe yarıyordu. Hafsî ordusu çoğunlukla meydan muharebesi ve şehir muhasarası olarak iki şekilde savaşıyordu. Meydan muharebelerinde Tunus yakınlarındaki Sicûm gibi geniş düzlükler kullanılırdı. Şehir muhasaraları ise ele geçirilmek istenen şehirlerin etrafında kurulan savaş teçhizatıyla gerçekleştirilirdi. İşte burada hem muhasara eden ordu hem de muhasara altına alınan şehir birlikleri ok ve yay kullanarak mücadele ederlerdi. Tüm bu savaş aletlerine ilave olarak mancınık da şehir muhasarası esnasında sıklıkla kullanılırdı. Taş atışıyla şehir surlarına zarar veren bu alet 709/1309 yılı itibariyle Hafsîler Devleti tarafından daha da geliştirildi. Tunus'ta dâru's-sinâada üretilen mancınıklar aynı anda üç taş birden atabiliyordu. Ancak Hafsî ordusunun savaş teçhizatının gelişimi bu mancınıklarla sınırlıydı. Diğer yandan Hafsî sultanlarının özel korumaları olan ulûc ve Türk askerlerinin son dönemde tüfek kullandıkları bilinmekteydi. Top arabaları ise Türkler tarafından İfrîkiye'ye getirilmişti. Osmanlı Devleti'nin 936/1530 yılında Tunus'u ele geçirdiği esnada top atışı

---

³⁹⁶ Bu beyaz bayrağın haricinde sultanın arkasında yedi tane daha bayrağın taşındığı zikredilir. Bu bayraklar ortada beyaz, yan taraflarında kırmızı, onların da yanında sarı ve en son her iki uçta yeşil olmak üzere yedi tanedir. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/70. İbn Âmir bu renkli alâmetlerin tamamının sancak olduğunu söyler. Ona göre Hafsîler Devleti'nin kendine özgü bir bayrağı bulunmamaktadır. İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 23.

³⁹⁷ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/69-70; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, V/139; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 302-303.

gerçekleştirdiği, Arapların bu atışlar esnasında büyük bir korku yaşadığı kaynaklarda zikredilmiştir. Zira İfrîkiye ahalisi ilk defa bir top atışıyla karşılaşmıştır.³⁹⁸

Askerî unsurlar, ordu ve sefer düzeni, savaş aletlerinin beyanının yanı sıra askerlerin sayısı ve aldıkları maaşların bilinmesi de Hafsî ordusunu tanımak için önemlidir. İlk olarak vezirü'l-cündün maaşı zikredilebilir. Bu vezirin maaşı diğer devlet görevlileri ile birlikte Ramazan ve kurban bayramları ile Rebûlevvel ve Recep ayında dağıtılmaktadır. Maaşları tek seferde kırk dinar olmak üzere toplamda yılda yüz altmış dinar olarak belirlenmiştir.³⁹⁹ Ordunun şeyhleri ise on çift öküz olarak maaşlarını almıştır. Pullukları ile verilen bu hayvanların değeri el-Ömerî tarafından yıllık yüz yirmi dinar olarak ifade edilmiştir. Bu da aslında devlet ricalinin aldığı maaşa denk bir ücrettir. Ordunun geriye kalanı senelik pulluğu ile birlikte beş çift öküzle çalışmaktadır. Ayrıca sultanın vergi topladığında yılda bir kez askerlere dağıttığı bir ihsan bulunmaktadır. Bu ihsanın miktarı belirli bir ücret olmayıp sultan tarafından tayin edilmiş, oğuz ve ulûclara Muvahhidler'den daha fazla verilmiştir. Tüm bunlara ilave olarak sultanlar savaşların ardından savaşan askerlere belli miktarlarda atıyye de dağıtmıştır. Ordunun sayısına gelince *Mesâlikü'l-ebşâr*'da yaklaşık on bin atlı ve çok sayıda bedevî asker diye aktarılmıştır. *Vasfu İfrîkiyye*'de ise yüz elli atlı birlik, yüz okçu takımından bahsedilir. Bunların da büyük bir kısmı Hıristiyan olup sonradan İslâmiyet'i kabul edenlerdir. Birçok eserde çeşitli sayılar zikredilmekle birlikte bu sayılar farklı sultanların zamanlarına aittir. Sultan İbn Ebî Ümare döneminde (682-683/1283-1284) şehirde bulunan yüz seksen dört Hıristiyan askeri cezalandırılmıştır. Sultan İbnü'l-Lihyânî ise 718/1318 yılında Tunus'tan ayrılırken bin atlıyı yanında götürürken, bin atlıyı da şehirde bırakmıştır. Netice itibariyle müellifler belli başlı sayılar verse de ordu için net bir asker sayısı vermek mümkün değildir.⁴⁰⁰

Hafsîler Devleti'nin Akdeniz sahilinde yer alması ve limanlarının bulunması nedeniyle donanma ve tersanelerinin bulunduğu bilinmektedir. Fakat kaynaklarda askerî bakımdan kara kuvvetleri ve deniz kuvvetleri olarak bir ayırım bulunmamaktadır. Bununla birlikte elinde bulundurduğu adaların güvenliğini sağlayabilmek için deniz

³⁹⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1725; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 120; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/59; Caravajal, *İfrîkiye*, III/28-29; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, II/162; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 139-140.

³⁹⁹ Kırk dinarın üç yüz eski dirheme eşit olduğu da burada rivayet edilmektedir. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, IV/75.

⁴⁰⁰ Askerlerin maaşları hakkında yalnızca İbn Fazlullah el-Ömerî detaylı bilgi vermiştir. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, IV/75-77; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 99, 132, 259; İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 39.

üzerinde de seferler düzenlediği ile ilgili birçok bilgi yer almaktadır. Ancak kaynaklarda askerî sistemin anlatıldığı başlıklar altında bahriyeliler ile ilgili bir ayırım yapılmadığı görülmektedir. Mağrib’te donanma kuvvetleri Muvahhidler döneminde çok büyük bir gelişme yaşamıştır. Hafsîler Devleti’nin diğer askerî nizamı devraldığı gibi donanmayı da Muvahhidler’den devralıp almadığı konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Donanmanın askerî birliği ve teçhizatı konusunda yeterli bir bilgi bulunmasa da Hafsîler Devleti’nde nadiren de olsa deniz seferlerine çıkıldığı görülmektedir. İfrîkiye’de devlet sınırları içerisinde birçok liman şehri ve tersane bulunmaktadır. Bu şehirlerde yaşayan halklar da denizcilik ve deniz taşıtları hususunda bilgi sahibi olmuştur. Hatta VIII./XIV. asır itibariyle Hristiyan devletlerin korsan saldırılarından muzdarip olan bu halk kendi imkânlarıyla korsan donanmalar oluşturmuştur. Bicâye’de ve diğer deniz şehirlerinde toplanan korsan birlikleri Hristiyan devletleri zor durumda bırakacak kadar büyük saldırılar gerçekleştirmiştir. VIII./XIV. asrın sonu itibariyle de bu korsan donanmaların başına sultanlar tarafından komutanlar atanmaya başlamıştır. Devlet Muhammed b. Mehdî (görevi XIV. asrın sonu) ve Ali b. İbrahim el-Endülüsî’yi (v.960/1552) korsan donanmaların başına komutan olarak görevlendirmiştir. Hafsîler Müslüman korsanların eliyle VIII./XIV.-X./XVI. asırlar arasında Akdeniz’de Hristiyan devletlere karşı üstünlük sağlamayı başarmışlardır.⁴⁰¹

b. Mütetavvia

“Mütetavvia” devlet tarafından kendisine herhangi bir ücret tahsis edilmeyen, savaş veya tehlikeli durumlarda devletin yönetimi altına giren birliklere verilen isimdir. İfrîkiye bölgesinde “mütetavvia” denilen bu askerî birlikleri bedevî Araplar ve yerli halktan kişiler arasından çıkar. Aslında buradaki gönüllü birlikler çoğunlukla bedevîlerin hızlıca biraraya gelerek oluşturdukları bir topluluğu ifade eder. Bedevî Arapların çoğunlukla geçimlerini yağma ve talandan kazanmaları, onların savaş hususundaki tecrübelerini sürekli canlı tutmalarını sağlamıştır. Hafsî sultanlarının İfrîkiye’den Mağrib’e yaptığı seferlerde Zâb bölgesi civarına ulaştıklarında burada yaşayan bedevî kabilelerden grup grup katılım gerçekleşmiştir. Üstelik bu grupların tek kazancı da ganimet ve sultanın savaş esnasındaki atıyyelerini kazanmaktır. Bedevî Arap

---

⁴⁰¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 298; Zerkeşî, *Tarihü’l-devleteyn*, 253; Hafsî sultanı Ebû Yahya Mütevekkil, Merînî sultanı Ebû’l-Hasan’a Kabis, Cerbe, Tunus, Bûne, Bicâye’den topladığı on altı adet donanmayı Endülüs’te savaşmaları için göndermiştir. Hafsîler’in donanma birlikleriyle ilgili bunun gibi bilgiler kaynaklarda çok az bir şekilde bulunmaktadır. Selâvî, *Kitâbü’l-İstiksâ*, III/135; Brunschvig, *Târihu İfrîkiyye*, I/227.

birliklerinin savaş esnasındaki yıkıcılıkları, mal ele geçirebilme hırsıyla düşmana çok kötü davranmalarındır. Savaşların yanı sıra Hafsî Hanedanlığı veya dışından bir kişinin sultana karşı gerçekleştirdikleri isyanlarda da bedevî Araplar aktif rol oynamışlardır. Bu isyanlar sebebiyle saltanat başkenti Tunus birçok kez bedevî Arapların yağmasına maruz kalmıştır. Ayrıca Hasan el-Vezzân'ın *Vasfu İfrîkiye* adlı eserinde her Arap kabilesinin belirli sayıda savaş teçhizatına, piyade ve atlı birliklere sahip olduğu aktarılmıştır. Kabileler savaş veya çatışma esnasında ilk olarak bu birlikleri öne çıkarmışlardır.⁴⁰²

Bedevî Araplar Hıristiyanların İfrîkiyye'ye yaptıkları saldırılarda da önemli roller üstlenmişlerdir. Araplar, Hafsî sultanlarının Hıristiyanlarla savaşmaktan çekindiği durumlarda bile kendi içlerinde bir nizam oluşturarak ülkeyi savunmuşlardır. Sultan Mustansır'ın 668/1270 yılında Haçlı ordusuyla karşılaşmaktan geri durduğu savaşta Arapların savaş meydanına akın etmeleri bunun en güzel örneğidir. "Mütetavvia" yani gönüllü birlikler denildiğinde bedevî Araplardan sonra ikinci olarak yerel halk akla gelmektedir. Hıristiyan devletlerin Hafsîler Devleti üzerine yaptıkları saldırılarda yerel halk da gönüllü olarak savaşmıştır. Özellikle Sûse, Mehdiyye gibi şehirlerde kurulan ribatlarda yaşayan bir grup tasavvuf ehli sırf bu saldırılarda savaşabilmek için hazırlıklı bir şekilde beklemiştir. Vatan savunmaları hem bu tasavvuf ehlinin hem de yerel halkın katılımı ile dönemin mutasavvıfları tarafından gerçekleştirilmiştir. Öte yandan ribat ehli ve yerel halkın savaş hususunda Araplar kadar tecrübeli olmamaları, bu türden acil durumlarda arka planda kalmalarına sebep olmuştur. Ancak ne olursa olsun halk can ve mal kaybı korkusu yaşadığı durumlarda tüm imkânlarını seferber etmiştir. Özellikle Hafsîler'in çöküş döneminde devletin sık sık Hıristiyan devletlerin işgaline maruz kalması halkın da gereken tedbirleri almasına neden olmuştur. Bu dönemde çok kez Hıristiyan askerlerin yağmasına maruz kalan halk 941/1535 yılında Aragon askerleriyle yapılan savaşta tam bir cesaret örneği sergileyerek düşman karşısında birlik olmuştur. Savaşın sonucunda ise İspanyol askerlerin neredeyse tamamı halk tarafından katledilmiştir. Kurtulabilen az sayıda asker de Tunus'tan kaçmak zorunda kalmıştır.

---

⁴⁰² el-Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, 90; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 313-314; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 159; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, V/141; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, I/50-57; İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 39.

Netice itibariyle Hıristiyanlarla yapılan savaşlarda bedevî-medenî fark etmeksizin halkın tamamının tek kaygısı ülke savunması olmuştur.⁴⁰³

B. EYALET MERKEZLERİ

Hafsîler Devleti Tunus merkez olmak üzere İfrîkiye bölgesini yaklaşık üç buçuk asır süresince idare etmiştir. Bu süre içerisinde bazı şehirlere devlet tarafından bir vali atanırken, diğerleri kendi içinden bir yönetici tarafından idare edilmişlerdir. Devlet, vali atama konusunda kuruluşundan itibaren herhangi bir tayin kriteri belirlememiştir. Tarihî bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Tunus civarında bulunan şehirler devlet tarafından atanan valilerle idare edilmişlerdir. Tunus'tan uzakta kalan şehirler ise yerli halkın öne çıkardığı kişiler tarafından yönetilmişlerdir. Yönetim konusunda istisna olarak zikredilebilecek iki şehir Bicâye ve Kosantine şehirleridir. Bu iki şehir merkezden uzakta olmasına rağmen Hafsîler Devleti'nin Tunus'tan sonra gelen en önemli iki idare merkezi olmuştur. İki şehir çoğunlukla sultan tarafından atanan valilerle yönetilmiş ve idarî sistemlerine en az Tunus kadar önem verilmiştir. Dolayısıyla Bicâye ve Kosantine'nin eyalet merkezi olarak adlandırılması bu bağlamda uygun düşmektedir.⁴⁰⁴

İfrîkiye bölgesinde yukarıda bahsi geçtiği üzere Bicâye ve Kosantine dışında Tunus'a yakın şehirlere de vali tayin edildiği bilinmektedir. Hafsîler Devleti tarafından görevlendirilen valilerin yanında bir hâcib ve küçük bir birlik de gönderilmiştir. Böylece Kosantine ve Bicâye kadar büyük kapsamlı olmasa da bu şehirler de kendi içlerinde küçük bir idarî yapılanma oluşturmuşlardır. Bahsi geçen durumlar göz önünde bulundurulduğunda Hafsîler Devleti'nin merkezden vali ataması yaptığı bu şehirler, eyalet merkezlerinden daha küçük bir yapılanmaya sahip oldukları için valilik olarak kabul edilebilirler. Valilik olarak kabul edilen bu şehirlerin tamamının tanıtılması mümkün olmamakla birlikte devlet için stratejik öneme sahip Akdeniz'e kıyısı bulunan Bûne, Sûse, Mehdiyye gibi birkaçının burada genel hatlarıyla aktarılması uygun görünmektedir. Devletin sahil kısmında yer alan şehirlerden biri Bûne (Annâbe) şehridir. Kosantine'nin doğusunda sahil şeridinde kalan Bûne, ilk olarak Sultan Ebû Zekeriyâ'nın kabrinin bulunduğu yer olarak bilinir. Şehir her dönemde Akdeniz'deki Avrupalı devletlerin işgal tehlikesi altında olduğu için sultanın kabri buradan

⁴⁰³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1720-1721; İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 154-155, 157-158; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 206; İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 39.

⁴⁰⁴ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-İbsâr*, IV/66, 68; Brunschvig, *Târihu İfrîkiyye*, II/112-113; Şerif, *Târihu Tunus*, 55-56.

Kosantine'ye nakledilmiştir. Ebû Bekir Mütevekkil dönemine yani 718/1318 yılına kadar şehir hakkında kaynaklarda başka bir bilgi yer almamaktadır. Bilindiği kadarıyla Ebû Bekir Mütevekkil, Bûne şehrine Hafsî hanedan üyelerini vali olarak atama geleneğini başlatan ilk sultandır. Ancak şehrin Tunus'a yakınlığı sebebiyle hanedan üyelerinin burada zaman zaman çıkardıkları isyanlar devleti zor durumda bırakmıştır. Öte yandan şehrin doğusunda Hafsî valilerinin yaşadığı surlarla çevrili büyük bir kale bulunmaktadır. Şehrin bu kadar sağlam surlarla çevrilmesinin en önemli sebebi ise sahilinin Hıristiyan donanmalarının saldırılarına açık bir halde bulunmasıdır. Hasan el-Vezzân'ın verdiği rakamlara göre yaklaşık üç yüz hanenin yer aldığı şehir yabancı tüccarlara tahsis edilen hanları da içerisinde barındırmaktadır.⁴⁰⁵ Ayrıca başlangıç tarihi bilinmemekle birlikte Hafsî sultanları mercanların çok olduğu sahil kısmını Cenevizliler'e kiralamıştır. Bunun dışında şehir Akdeniz ticaretinin oldukça yoğun bir şekilde yapıldığı bir limana sahiptir. Bûne, Hafsîler Devleti'nin en önemli ticarî kentlerinden birisi olarak bilinmektedir.⁴⁰⁶

Hafsîler Devleti için bir diğer önemli şehir Tunus'a yaklaşık yüz mil uzaklıktaki Sûse'dir. Sultan Ebû Bekir Mütevekkil döneminden itibaren Hafsîler Devleti'nin sahil şehirlerinin tamamını Sûse valisi idare etmiştir. Hasan el-Vezzân'ın "Sûse şehrini idare eden valinin tüm sahile hâkim olduğu" ifadesi bu dönemden sonrasına işaret etmektedir.⁴⁰⁷ Şehrin etrafındaki bedevî Arap kabileleri de bazı dönemlerde Sûse'yi ele geçirerek Sûse halkından vergi toplamışlardır. Arap Benî Hakîm kabilesinin lideri Ebû San'ûne, Sultan Ebû Bekir Mütevekkil döneminden Ebü'l-Abbâs zamanına kadar (718-772/1318-1371 yılları arasında) şehre hâkim olmuştur. Sultan Ebü'l-Abbâs (772-796/1371-1394) döneminden itibaren de Sûse, Hafsîler Devleti'nin atadığı valiler tarafından yönetilmiştir. Sûse de diğer sahil şehirleri gibi deniz ticaretine aktif bir şekilde katılmıştır. Şehirden doğuya ve Osmanlı Devleti'ne giden denizciler uluslararası ticareti sürdürmüştür. Hafsîler Devleti'nin son döneminde Sicilya ve İtalya şehirlerine saldıran Kuzey Afrikalı Müslüman korsan denizcilerin burada örgütlendiği de bilinmektedir. Devletin bu korsanları desteklediğine ve çoğu zaman bu sayede diğer devletlere üstünlük sağladığına da şahit olunmuştur.⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, 1983, II/61-62.

⁴⁰⁶ el-Bekrî, *el-Mesâlik*, II/716-718; Müellifi Meçhul, *el-İstîbâr*, 127; Abderî, *Rihletü'l-Abderî*, 104.

⁴⁰⁷ el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/68-70.

⁴⁰⁸ el-Bekrî, *el-Mesâlik*, II/688-689; Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 25-26; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1776; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/83-84; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/281; İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 81.

Mehdiyye Hafsî sultanlarının hâkimiyet altında tutmaya önem verdikleri en önemli sahil şehirlerinden birisidir. Mehdiyye, Hıristiyan devletler tarafından sıklıkla işgal edilen ifrîkiye şehirlerinden biridir. İspanya, İtalya, Fransa ve Sicilya'lı devletlerin işgal girişimleri hem şehrin sağlam bir sur yapısına sahip olmasıyla hem de etrafındaki Arap kabilelerinin cesur savunmalarıyla bertaraf edilmiştir. *İstibsâr*'da Mehdiyye'nin otuz gemiyi barındıran güzel bir limanının olduğu aktarılmıştır. Ayrıca yabancı gemilerin bu limana yanaşmalarına engel olacak bir önlemin alındığı da rivayet edilmiştir. Liman tarafında iki burca gerilen demirden bir zincir olduğu, bu zincirin başında da liman muhafızlarının bulunduğu belirtilmiştir.⁴⁰⁹ Diğer yandan Hafsîler Devleti tarafından şehre atanan valiler genellikle hanedan üyelerinden seçilmiştir. Böylece düşman saldırılarına doğrudan hedef olan şehir daha sıkı tedbirlerle yönetilmeye çalışılmıştır. Tüm bunlara ilave olarak Mehdiyye, Tunus'ta sıkıntı yaşayan hanedan üyelerinin ve devlet adamlarının bir sığınağı haline gelmiştir. Şehrin Tunus'a olan yakınlığı ve aynı zamanda Mısır'a ulaşımın kolaylıkla sağlanabildiği sahil yolu üzerinde bulunması bu seçimin sebeplerinden sayılabilir.⁴¹⁰

Valilik kabilinden zikredilebilecek olan önemli şehirler hakkında kısa bir bilgi aktarıldıktan sonra Hafsîler Devleti'nin Tunus'tan sonra eyalet merkezi olarak sayılabilecek şehirleri olan Bicâye ve Kosantine'nin tarihi hakkında detaylı bilgiler vermek yerinde olacaktır. Eyalet merkezleri olarak isimlendirdiğimiz bu şehirler Hafsî devlet tarihinde adını sıklıkla duyuran iki önemli merkezdir.⁴¹¹

1. Bicâye

Bicâye Kuzey Afrika'da Müslümanların eliyle kurulan şehirlerden biri olmuştur. Şehir, Hammâdîler Devleti'nin Sultanı Nâsır b. Alennâs tarafından 453/1061 yılında kurulmuştur. Berberî Sanhâce kabilesi toprakları üzerine inşa edilen Bicâye, Hammâdî kalesine de yakın bir konumdadır. Şehir, kurucusunun isminden hareketle Nâsırıyye olarak isimlendirilse de bir süre sonra inşa edildiği toprakların eski ismi olan Bicâye adıyla anılır olmuştur. Bicâye şehrinin diğer Mağrib şehirleriyle ulaşım sağladığı tek

⁴⁰⁹ Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 118.

⁴¹⁰ Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 117-118; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1728-1729, 1743; İbn Kurfûz, *el-Fârisiyye*, 148; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 148-149, 201-202; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/85-87; Hasan, *el-Medîne ve'l-Bâdiye*, I/243; İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 79-80.

⁴¹¹ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/68; Hasan el-Vezzân kitabını yazarken önce Bicâye'yi İfrîkiye'nin başkenti olarak yazdığını ifade eder. Daha sonra yaptığı hatanın farkına varır. Zira Bicâye, Tunus'a bağlı bir valiliktir. Bu durum Bicâye'nin idarî bakımdan Tunus kadar önemli bir şehir olduğunu göstermektedir. Kosantine de önem bakımından Bicâye'nin ardından gelir. el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/49, 55-60.

yol, dar bir vadi geçididir. Dolayısıyla şehir düşmanlar tarafından ele geçirilmeyecek bir konuma inşa edilmiştir. Öte yandan üç tarafı denizlerle çevrili olan şehir büyük bir limana ve iki tane de tersaneye sahiptir. *İstibsâr*'da Bicâye'den Sicilya'ya deniz yoluyla üç rotada ulaşım sağlandığına işaret edilmiştir.⁴¹² Bicâye Akdeniz'de bu stratejik ulaşım hattında bulunması sebebiyle İspanya, İtalya, Sicilya gibi Hıristiyan devletlerle yapılan ticarete öne çıkmıştır. Aynı zamanda bu devletlerle yapılan savaşlarda da askerî açıdan kullanılmıştır. Kaynaklarda şehrin büyük bir gözlem kulesi bulunduğu da ifade edilmiştir. Bicâye, Hafsîler Devleti'nin yıkılışına kadar üç buçuk asırlık süre boyunca büyük bir gelişim göstermiştir. Hafsî Saltanatının son dönemlerine şahit olan Hasan el-Vezzân burada birçok hastahane, medrese, zâviye, cami ve hamamın olduğunu aktarmıştır. Üstelik şehir sahil boyunca Tunus'ta bir benzeri bulunan hanlar bölgesini de içinde barındırmaktadır. Tüccarların barındığı ve ticarî işlerini düzenlediği tüm birimler şehrin bu kısmında yer almaktadır.⁴¹³

Bicâye'nin Akdeniz'de stratejik konumda olması yalnızca Hıristiyan devletlerle değil Müslüman devletlerle olan ticari ilişkilerde de şehrin öne çıkmasına sebep olmuştur. Şam, Mısır, Yemen gibi şehirlerden gelen ticarî mallar bu limandan Mağrib'e geçirilmiştir. Ayrıca Bicâye, devletin sınır şehri olması sebebiyle Hafsîler için büyük bir öneme sahiptir. Nitekim Abdülvâdî ve Merînî devletlerinin Hafsî Devleti'ne gerçekleştirdikleri herhangi bir saldırıda ilk uğradıkları yer Bicâye olmuştur. Şehir, yıllar geçtikçe özellikle Abdülvâdî ve Hafsî devletleri arasında hâkimiyet savaşı verilen bir merkez haline gelmiştir. Dolayısıyla Bicâye hem deniz hem de kara yolu açısından bölge için önemli bir konumda yer almıştır.⁴¹⁴

Hafsîler'in kuruluşu öncesinde şehrin tarihi incelendiğinde Muvahhidler Devleti döneminde ortaya çıkan İbn Gâniye isyanının ilk olarak Bicâye'de başladığı görülmektedir. İsyancı İbn Gâniye Mayurka adasından buraya ulaşmış, İfrîkiye'de yaşayabileceği en uygun yer olarak Bicâye'yi seçmiştir. Zira şehir Muvahhidler Devleti'nin merkezi Merakeş'ten uzakta yer alırken, aynı zamanda da deniz üzerinden gelen bir isyancının rahatlıkla ele geçirebileceği bir konumdadır. İbn Gâniye, şehirde yaşayan Hammâdî hanedan üyelerinin de desteğiyle İfrîkiye'yi ele geçirmeye 580/1184

⁴¹² Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 130.

⁴¹³ el-Bekrî, *el-Mesâlik*, II/757; Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 128-130; Abderî, *Rihletü'l-Abderî*, 82; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/50; İbrahim Harekât, "Bicâye", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), VI/128-129.

⁴¹⁴ el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/50; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 290-291; Harekât, "Bicâye", VI/128-129.

yılında bu noktadan başlamıştır. Bundan sonra da Muvahhidler Devleti'ni uzun yıllar meşgul etmeyi başarmıştır. Muvahhidler Devleti'nin İbn Gâniye'yi bertaraf ederek Bicâye'yi ele geçirmesinin ardından şehir, Sultan Yâkûb b. Mansûr'un torunu Ebû İmrân'ın yönetimine bırakılmıştır. Bicâye, Ebû Zekeriyâ'nın İfrîkiye'de bağımsızlığını ilan edişine kadar Ebû İmrân'ın yönetiminde kalmıştır. Hafsîler Devleti'nin kuruluşuyla birlikte Ebû İmrân akrabalık bağları sebebiyle Hafsîler'e değil de Muvahhidler'e tâbi olmayı seçmiştir. Bu sebeple Hafsî Sultanı Ebû Zekeriyâ'nın devletin topraklarına katmaya çalıştığı ilk yerlerden biri Bicâye olmuştur. İlk Hafsî Sultanı Ebû Zekeriyâ 628/1230 tarihinde Bicâye'yi ele geçirdiğinde Vali Ebû İmrân'ı da tutuklayarak Tunus'a götürmüştür. Tunus'ta kendisine ev ve maaş tahsis edilen Ebû İmrân, Hafsîler Devleti gözetimi altında yaşamaya başlamıştır. Öte yandan Bicâye Hafsîler için en önemli şehirlerden biri haline gelmiştir. Zira Ebû Zekeriyâ veliaht ilan ettiği oğlu Ebû Yahyâ'yı Bicâye'ye vali olarak görevlendirmiştir. Bu tarihten itibaren de hanedan üyelerinin Bicâye'ye görevlendirilmesi geleneği başlamıştır. Birçok Hafsî sultanı veliaht seçtiği oğullarını Bicâye'ye görevlendirerek bu geleneği devam ettirmiştir. Böylece hanedan üyelerinin görevlendirildiği şehir, Tunus'un ardından ikinci idare merkezi olarak görülmüştür.⁴¹⁵

Bicâye Valisi Ebû Yahyâ'nın vefat etmesiyle birlikte Hafsîler'in kabilesi Hintâte'ye mensup olan Ebû Hilâl buraya atanmıştır. Bu örnekte olduğu gibi Hafsî hanedan üyelerinin atanmadığı durumlarda da akrabalar buraya vali olarak görevlendirilmiştir. Daha sonra Sultan Mustansır ise kardeşi Ebû Hafs Ömer'i Bicâye'ye vali tayin etmek istemiş, ancak teklifi kabul edilmeyince Ebû Hilâl'in valiliği devam etmiştir. Ebû Hilâl'in valiliğini Mustansır'ın oğlu Sultan Yahyâ Vâsık döneminde de devam ettirdiği rivayet edilmiştir. Ayrıca Ebû Hilâl'in Sultan Yahyâ Vâsık'a karşı amcası Ebû İshâk'a destek verdiği ve burayı ona teslim ettiği aktarılmıştır. Ancak Ebû İshâk saltanatı ele geçirdikten sonra bu valiyi öldürtmüştür. Böylece Bicâye Valisi Ebû Hilâl başka bir hanedan üyesini isyana teşvik etmeden ortadan kaldırılmıştır. Daha sonra Sultan Ebû İshâk boş kalan Bicâye valiliğine veliahtı Ebû Fâris'i tayin etmiştir. Böylece Ebû İshâk, Hafsî Devleti'nin bu husustaki geleneğini devam ettiren sultanlardan biri olmuştur.⁴¹⁶

⁴¹⁵ Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 346-347; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/68; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1650; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 108-109; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 22-23.

⁴¹⁶ İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 135-136; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 88, 91-92; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 184.

Bicâye şehri devletin kuruluş aşamasında Hafsî hanedan üyelerinin vali olarak görevlendirildiği bir yönetim merkezi iken, devletin tesisinden yaklaşık altmış yıl sonra 639/1294 yılı itibariyle isyanın başkenti olmaya başladı. Şehir bu dönemde Tunus'ta bulunan sultana karşı saltanatını ilan eden üç Hafsî hanedan üyesine başkentlik yaptı. Ebû Yahyâ Zekerîyyâ amcası Sultan Ebû Hafs Ömer döneminde 683/1284 yılında burada bağımsızlığını ilan etti. Ebû Yahyâ bağımsızlığını ilan ettikten sonra Tunus yönetimine karşı Bicâye'de ikinci bir devlet sistemi kurdu. Şehirde hâcib başta olmak üzere birçok devlet görevlisi bizzat Ebû Yahyâ tarafından tayin edildi. Diğer taraftan Ebû Yahyâ Kosantine ve Zâb bölgesini de itaat altına alarak Bicâye'yi yönetiminin merkezi haline getirdi. Her ne kadar Sultan Ebû Hafs Bicâye ve çevresini ele geçirmek için büyük bir çaba sarf etse de Ebû Yahyâ'nın direnişi karşısında hiçbir sonuç elde edemedi. Neticede payitaht olan Tunus, merkezliğini Bicâye şehri ile paylaşmak zorunda kaldı. Bicâye'nin bu bağımsız hali Ebû Yahyâ'nın oğulları Ebû'l-Bekâ Hâlid ve Ebû Bekir Mütevekkil dönemlerinde de devam etti. Daha sonra Ebû Bekir Mütevekkil'in 718/1318 yılında Tunus başta olmak üzere tüm İfrîkiyye'ye hâkim olmasıyla Bicâye yeniden Hafsî saltanatına bağlı bir valilik halini aldı.⁴¹⁷

Ebû Bekir Mütevekkil (718-747/1318-1346) döneminde Bicâye Tunus'un yönetimi altında olsa da diğer yandan başka bir tehlikeyle karşı karşıya kaldı. Abdülvâdîler, Hafsî devlet sınırında kendisine en yakın şehir olan Bicâye'yi ele geçirmeye çalışıyordu. Abdülvâdîler'in buradaki amacı, hem Hafsîler Devleti'nde karışıklık çıkarmak hem de devlet sınırını genişletmekti. İlave olarak Abdülvâdîler Devleti bu şekilde saldırıya geçtiğinde kendisine karşı yapılacak muhtemel işgal girişimlerine de fırsat vermemiş oluyordu. Zira Hafsî sultanlar devlet içerisinde düzen sağladıkları ilk anda Abdülvâdîler'i itaat altına almak için Tilimsan'a doğru yola çıkıyorlardı. Dolayısıyla Abdülvâdîler aynı zamanda Hafsî sultanlarını başkentleri Tilimsan'dan uzaklaştırmak için de bu türden saldırılarda bulunuyordu. Netice itibariyle tüm bu gerekçelerle birlikte Abdülvâdî Sultanı Ebû Tâşfîn 723/1323 yılından itibaren Tilimsan ve Bicâye arasındaki bedevî Araplardan da destek alarak şehri birkaç kez muhasara altına aldı. Her ne kadar Sultan Ebû Bekir'in güçlü savunması karşısında Bicâye'yi ele geçiremeye de bu muhasaralar Hafsîler Devleti'ni oldukça zor durumda bıraktı. Öyle ki Sultan Ebû Bekir bu saldırılar karşısında Merînîler Devleti'nden yardım

---

⁴¹⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1729-1730; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 268-269, 292-293; Abdülvehhâb, *Hulâsa*, 111. Bkz. Julien, *History of North Africa*, 146.

istemek zorunda kaldı. Hafsî ve Merînî devletleri aralarında kurdukları ittifakla birlikte 737/1337 senesinde Ebû Tâşfin'i ortadan kaldırmaya kadar da Bicâye'ye yapılan saldırılar devam etti. Abdülvâdîler Devleti'nin ortadan kaldırılmasıyla Bicâye de Hafsî hâkimiyetine geri dönmüş oldu. Ancak yalnızca Ebû Tâşfin'in ortadan kaldırılması Bicâye'nin güvende olmasını sağlamıyordu. Bicâye'nin güneyinde bulunan Zâb bölgesi ve Tilimsan etrafında yaşayan bedevî Arapların da itaat altına alınması gerekiyordu. Ebû Tâşfin'in Hafsîler Devleti'ne karşı kullandığı bedevî Arapların tamamı Bicâye ve Tilimsan arasında meskûndü. Sultan Ebû Bekir bu Araplar üzerine de seferler düzenleyerek tamamını hâkimiyet altına aldı. Böylece Bicâye, etrafındaki yerleşim yerleriyle birlikte Hafsîler Devleti'nin bir vilayeti olarak kaldı.⁴¹⁸

Hafsî Sultanı Ebû Bekir İfrîkiye bölgesinin tamamına hâkim olduktan sonra oğlu Ebû Zekeriyâ'yı 735/1334 yılında Bicâye valiliğine atadı. 747/1346 senesinde Ebû Zekeriyâ'nın vefatının ardından kardeşi Ebû Hafs Ömer buraya vali tayin edildi. Bu vali veliaht olmamasına rağmen sultanın vefatının ardından Hafsî saltanatını ele geçirdi. Ebû Hafs Ömer 747/1346 yılında Tunus'a giderek babasının vefatından sonra sultanlığını ilan ettiğinde, Bicâye'yi yeğeni Muhammed b. Ebû Zekeriyâ'ya emanet etmişti. Bir yıl sonra gerçekleşen Merînî istilaları esnasında da Muhammed burada görevliydi. Üstelik Bicâye'yi Merînî sultanına vermemek için epeyce direnmişti. Bu direnişin bir neticesi olarak Muhammed, Merînî Sultanı Ebû'l-Hasan tarafından kardeşleriyle birlikte Mağrib'e sürülmüştü. Bu sürgün Hafsî hanedan üyelerinin devlet topraklarından uzaklaştırılması anlamına geliyordu. Sonuç olarak daha sonra Bicâye dışında başka hiçbir şehir, Merînîler'e karşı direniş göstermedi.⁴¹⁹

İlk Merînî istilasası esnasında Bicâye'ye atanan yöneticilerin isimleri kaynaklarda zikredilmemiştir. Bununla birlikte bir süre sonra Merînî Sultanı Ebû İnan'ın 749/1349 yılında Muhammed b. Ebû Zekeriyâ'yı şehre yeniden yönetici tayin ettiği bilinmektedir. Şehir ikinci Merînî istilasına kadar da Muhammed b. Zekeriyâ'nın yönetimi altında kalmıştır. Ebû İnan'ın önderliğinde yapılan ikinci Merînî istilasası esnasında da Muhammed yeniden Mağrib'e sürülmüştür. Daha sonra bir yanlış anlaşılma neticesinde hapse atılmıştır.⁴²⁰ Muhammed b. Ebû Zekeriyâ bir süre sonra

⁴¹⁸ Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 140, 142-143; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 340-341, 343-345, 351-352. Bkz. Julien, *History of North Africa*, 146-147.

⁴¹⁹ Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 148-149, 161-162, 169; İbn Künfüz, *el-Fârisiyye*, 165; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 354, 381.

⁴²⁰ Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 177, 191-192; Abdülvehhâb, *Hulâsa*, 117; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 404-405, 422-423.

suçsuz bulunarak salıverilmiş ve üçüncü kez Bicâye valisi olarak görevlendirilmiştir. İkinci Merînî istilasının 758/1357 yılında sona ermesinin ardından İfrîkiye bölgesi Bicâye, Kosantine ve Tunus olmak üzere birkaç bölgeye bölünerek idare edilmeye başlamıştır. Bicâye bu süreçte Muhammed'in yöneticiliği ile müstakil bir emirlik konumuna gelmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Bicâye halkının Muhammed'den memnun olmamaları yönetimin değimesine sebep olmuştur. Başka bir Hafsî Emiri Kosantine Valisi Ebü'l-Abbâs, Bicâye halkının da desteğiyle 767/1366 yılında şehri ele geçirmiştir. Neticede Bicâye şehri Merînî istilaları döneminde bazen devletler bazen de Hafsî emirler arasında bir rekabet merkezi haline gelmiştir.⁴²¹

Ebü'l-Abbâs Merînî istilalarının ardından Bicâye, Kosantine ve Zâb bölgesini hâkimiyet altına alarak devletin batı kısmında bir birlik sağlayabilmiştir. Uzun süren mücadelelerin ardından da devletin tamamına hâkim olarak Tunus'taki Hafsî idaresini ele geçirebilmiştir. Sultan Ebü'l-Abbâs'ın saltanatının ardından ise (772-839/1371-1488 yılları arasında) Bicâye'de yönetim konusunda hiçbir zaman istikrar sağlanamamıştır. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de Hafsî hanedan üyeleri Bicâye'ye vali olarak atanmıştır. Ancak devlet sıklıkla bu valilerin isyanlarıyla uğraşmıştır. Mevzû bahis isyanların en uzun süre devam edeni de Sultan Ebû Amr Osman zamanında amcası Ebü'l-Hasan'ın çıkardığı isyandır. Bicâye Valisi Ebü'l-Hasan saltanatı yeğeninden alabilmek için burada bağımsızlığını ilan etmiştir. Bicâye etrafındaki bedevî Araplar'dan da destek alan Ebü'l-Hasan, devlet için daha büyük bir tehdit haline gelmeye başlamıştır. Hafsî Sultanı Bicâye'yi amcası ve Arapların elinden alabilmek için büyük mücadeleler vermiştir. Sultan 840-843/1437-1439 yılları arasında üç yıllık mücadele neticesinde şehri amcasının elinden alarak yeğeni Abdülmümin'e teslim etmiştir. Ancak bedevî Araplar Abdülmümin'i katlederek yeniden burada huzursuzluk çıkarmıştır. Bicâye'nin etrafındaki Arapların Hafsî hanedan üyelerine rahat vermeyeceğini anlayan sultan bu kez 856/1452 senesinde komutanı Mansûr'u buraya vali tayin etmiştir. Fakat bu kez halk Mansûr'un yönetiminden rahatsızlık duyarak isyan girişiminde bulunmuştur. Mezkûr isyan neticesinde sultan komutanı Mansûr'u görevden alarak oğlu Ebû Fâris'i buraya vali olarak atamıştır.⁴²²

Bicâye 772-839/1371-1488 yılları arasında daha önce yaşamadığı kadar sıkıntılı dönemlere maruz kalmıştır. Hem hanedan üyeleri arasındaki mücadele hem de bu

⁴²¹ Zerkeşi, *Târihü 'd-devleteyn*, 210; Matvî, *es-Saltanatü 'l-Hafsiyye*, 452.

⁴²² Zerkeşi, *Târihü 'd-devleteyn*, 248-249, 251, 256, 260-261, 272-273, 275, 291, 294-295; Matvî, *es-Saltanatü 'l-Hafsiyye*, 588, 593.

çekişmelere destek veren Araplar, Hafsîler Devleti'nin çöküşüne kadar Bicâye ve çevresinde varlık göstermiştir. Bicâye halkının da vali seçimi konusunda oluşturduğu baskı devleti daha da zor durumda bırakmıştır. Sultan saltanatının son dönemlerinde genellikle komutanlarını Bicâye'ye vali olarak görevlendirmiş, fakat halk bu duruma rıza göstermeyerek hanedan üyelerinden herhangi bir isyancıyı desteklemişlerdir. Dolayısıyla 915/1510 yılında gerçekleştirilen İspanyol işgaline kadarki dönemde Bicâye sürekli bir istikrarsızlık içerisinde olmuştur. Diğer taraftan mezkûr dönemin sultanları - Ebü'l-Abbâs, Ebû Fâris, Ebû Amr Osman- ne olursa olsun Bicâye'yi hâkimiyet altında tutmaya çalışmışlardır. Bicâye bu dönemde devletin desteklediği korsan donanmaların varlığıyla ün kazanmıştır. Bicâye'de yetişen ve donanımlı bir teçhizata sahip olan Müslüman korsanlar Hıristiyan devletlerin sahil şehirlerine saldırmışlardır. Birçok esir ve ganimet elde etmelerinin yanında Akdeniz'de Hafsî Devleti'nin varlığını göstermeleri onları devlet nezdinde değerli kılmıştır. Bicâye ve diğer sahil şehirlerinden harekete geçen korsanlar Akdeniz'i Müslümanlar için daha güvenli hale getirmişlerdir. Dolayısıyla bu dönemde Bicâye'nin stratejik konumu, onu sultanlar ve hanedan üyelerinin gözünde daha değerli kılmıştır.⁴²³

Hafsîler Devleti'nin hüküm sürdüğü müddet boyunca Bicâye şehri incelendiğinde genel olarak şu neticelere ulaşılabilir. el-Ömerî *Mesâlikü'l-ebâr* adlı eserinde Hafsîler Devleti'nin idarî merkezi olarak Bicâye'nin Tunus'un ardından ikinci şehir olduğunu vurgulamıştır.⁴²⁴ Tarihî bilgilere bakıldığında bu tespit oldukça doğru görünmektedir. Sultanların buraya genellikle Hafsî hanedan üyelerini vali olarak atamaları, buradaki valilerin çoğunlukla Hafsî sultanı olmaları bu ikinciliğin bir sonucudur. Bicâye, hanedan üyelerini bir çeşit sultanlığa hazırlayan merkez görevi görmüştür. Zira şehir hanedan üyelerini yetiştiren iki özelliği içerisinde barındırmaktadır. Özelliklerden ilki Tunus'taki idarî sistemin küçük bir benzeri Bicâye'nin yönetimi için de tesis edilmesidir. Bicâye'ye atanan valilerin yanında mutlaka hâcib, Muvahhidî şeyhleri, mizvâr, kâtib, kadı ve küçük bir ordu da görevlendirilmiştir. Dolayısıyla Bicâye bu şekilde kendi içerisinde küçük bir devlet sistemi oluşturmuştur. İkinci özellik ise şehrin stratejik konumudur. Bicâye, batıda Hafsîler'in sınır şehri olması dolayısıyla sıklıkla Mağrib devletlerinin işgaline

⁴²³ Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 291, 294-295, 301; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/49-50; Mârmol Caravajal, *İfrîkiyye*, II/377-379; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 616-624, 626-629, 656-657; Arevî, *Mücmel*, 386; Abun-Nasr, *A History of the Maghrib*, 131.

⁴²⁴ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, IV/68.

uğramıştır. Güney kısmında ise bedevî Arapların iktâları bulunmaktadır. Akdeniz'in sahil kısmında bulunması sebebiyle de Hıristiyan devletler tarafından gelecek saldırılara açık bir haldedir. Tüm bunlara ilave olarak doğudan batıya, güneyden kuzeye ya da tam tersi istikamette ticaretin geçiş güzergâhı üzerinde bulunması eklenebilir. Dolayısıyla şehir hanedan üyeleri için çok yönlü bir tecrübeyi beraberinde getirmektedir. Netice itibariyle Bicâye'yi idare edebilen bir yönetici devleti de rahatlıkla yönetecek bir tecrübeye sahip olmaktadır. Ancak hanedan üyeleri bu tecrübeyi çoğu zaman isyan girişimlerinde kullanmışlardır. Saltanatı elde edebilenler açısından sıkıntılı bir durum yaşanmazken, sultan olamayan çoğunluk bir grup kendisini bu hususta yeterli gördüğü için isyan girişiminde bulunmuştur. Valiler yukarıdaki mezkûr olaylar neticesinde isyan girişimlerinden bazen başarı sağlamış, bazen de başarısız olarak etkisiz hale getirilmişlerdir. Sonuç olarak Bicâye Hafsîler Devleti için hem emniyeti hem de güvensizliği temsil etmiştir.⁴²⁵

2. Kosantine

Tunus'la Bicâye arasında iç kesimde bulunan Kosantine, Kuzey Afrika'nın en eski şehirlerinden biridir. Şehir Romalılar tarafından yüksek bir dağın üstüne inşa edilmiş ve korunaklı bir kale ile de koruma altına alınmıştır. Kosantine ilk İslâm fetihlerinden itibaren Müslüman idareciler tarafından yönetilmiştir. Muvahhidler Devleti İfrîkiye valiliğine Hafsîler'i atadıkları zaman Bicâye ve Kosantine için ayrıca valiler görevlendirmişlerdir. Muvahhidler'e karşı bağımsızlığını ilan eden Hafsî Emiri Ebû Zekeriyâ ise Bicâye ve Kosantine'deki Muvahhidî valilerini görevden alarak beraberinde Tunus'a getirmiştir. Böylece VII./XIII. asırda kurulan Hafsîler Devleti'nin sınır şehri en batıda kalan Bicâye olmuş, Kosantine de hâkimiyet altına alınarak önemli merkezlerden biri haline getirilmiştir. Hafsîler Devleti için Bicâye ve Kosantine şehirleri, Tunus'un ardından en önemli iki merkez olmuşlardır.⁴²⁶

Kosantine, Bicâye ile kıyaslandığında devlet için daha geri planda kalır. Hafsî kaynaklarının verdiği bilgilere göre şehrin içerisinde büyük bir cami, iki medrese ve birkaç zâviye bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında mimarî olarak Bicâye'den daha az

⁴²⁵ İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 166; el-Gabrîni, *'Unvânü'd-dirâye*, 63. Bkz. Yiğit, *Endülüs ve Kuzey Afrika*, 311.

⁴²⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, IV/349; Abderî, *Rihletü'l-Abderî*, 94; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/66; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 108; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/55-56. Bkz. Muhammed Razûk, "Kostantîne", *DİA*, XXVI/224.

gelişmiş olduğu görülmektedir. Diğer taraftan idarî olarak da Bicâye'den sonra geldiği mülahaza edilir. Ancak her ne kadar Bicâye'nin ardından gelse de idarî bakımdan Tunus'tan sonra bölgede üçüncü merkez olarak sayılır. Devletin üçüncü merkezi olması sebebiyle yönetimi de önemli kişilerin idaresine bırakılmıştır. Sultan Ebû Zekeriyâ 628/1230 senesinde Bicâye'ye oğlu Ebû Yahyâ'yı vali tayin ederken, Kosantine'ye de kabilesi Hintâte'den İbn Nu'mân'ı yönetici olarak görevlendirmiştir. Ebû Zekeriyâ'nın Bicâye ve Kosantine'ye yaptığı bu görevlendirme onun bu iki şehri ne kadar önemseydiğini göstermiştir. Kosantine halkı tarafından sevilen İbn Nu'mân, Mustansır zamanında da şehri yönetmeye devam etmiştir. Ancak İbn Nu'mân bu dönemde ortaya çıkan isyan hareketlerini desteklemesi sebebiyle cezalandırılmıştır. Sultan Mustansır'ın İbn Nu'mân'dan sonra buraya atadığı yönetici İbnü'l-Vezir olmuştur. Bu dönemde 668/1270 yılında gerçekleşen Haçlı seferleri öncesinde, Sultan Mustansır'ın Kosantine surlarının onarılmasını ve erzak depolarının buraya aktarılmasını emrettiğini bilinmektedir. Muhtemelen sultan Kosantine'ye bağlı Kull limanından gelecek herhangi bir saldırı ihtimaline karşı şehri güçlendirmeyi düşünmüştür. Çünkü Hıristiyanların işgal etme ihtimali bulunan yerlerin başında sahil şeridinde yer alan Kull şehri gelmektedir. Kull, Kosantine'nin Akdeniz'le olan bağlantısını sağlayan şehirdir.⁴²⁷

Sultan Yahyâ Vâsık döneminde ise Vezir İbn Habebber'in akrabası Abdülaziz b. İâ b. Dâvûd şehrin valiliğine atanmıştır. Sultan üzerinde büyük etkisi bulunan vezir Bicâye'ye kardeşini sâhibü'l-eşgâl, Kosantine'ye de akrabası Abdülaziz b. İâ'yı vali olarak atayarak üç yönetim merkezini de elinde bulundurmak istemiştir. Kosantine bu dönemde dışarıdan gelen saldırılara karşı sultan ve vezire itaatten hiçbir şekilde vazgeçmemiştir. Sultan Yahyâ Vâsık'a karşı isyan eden amcası Ebû İshak şehri ele geçirmek istediğinde, vali şehri teslim etmemek için direnmiştir. Ebû İshâk saltanatı devraldığında ise Abdülaziz b. İâ'yı görevden alarak İbnü'l-Vezir'i yeniden Kosantine valiliğine atamıştır. Muvahhidler'in öne çıkan ailelerinden birine müntesip olan İbnü'l-Vezir Kosantine'nin en eski sakinlerinden sayılır. Sultan Mustansır döneminde valilik yapmış, Yahyâ Vâsık döneminin ilk döneminde de bu görevini sürdürmüştür. Sultan Ebû İshâk döneminde ikinci kez atandığında ise bir süre sonra burada bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak onun bağımsızlık mücadelesi Kosantine halkı tarafından desteklenmemiştir. Şehir halkına kötü davranması ve mallarına haksızca el koyması,

⁴²⁷ Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 127; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 56, 131; el-Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, II/54-56; Caravajal, *İfrikiye*, III/6; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 183, 207.

onların sultana şikâyetinde bulunmalarına sebep olmuştur. Fakat Ebû İshâk bu şikâyetleri dikkate almayarak Kosantine'yi kendi haline bırakmıştır. Sultanın kendilerini dikkate almadığını gören şehrin ileri gelenleri Bicâye Valisi Ebû Fâris'ten yardım talep etmişlerdir. Ebû Fâris'in harekete geçtiğini öğrenen İbnü'l-Vezir ise barış elçileri göndererek yeniden Hafsî Devleti'ne bağlı kaldığını beyan etmiştir. Ancak bir yandan da Aragon Kralından destek isteyerek bağımsızlık için mücadeleye devam etmiştir. 679/1280 yılından 681/1282 yılına kadar süren bu bağımsızlık mücadelesi Ebû Fâris'in Kosantine'yi ele geçirmesiyle sona ermiştir. Aragon Kralının yardımı ise İbnü'l-Vezir'in vefatından önce buraya ulaşamamıştır. Kral, Kull limanına ulaştığında İbnü'l-Vezir'in öldürüldüğünü haber almış, bu sebeple de Kosantine'ye herhangi bir saldırıda bulunmadan İspanya'ya dönmek zorunda kalmıştır. Ebû Fâris ise Kosantine'yi ele geçirdikten sonra şehrin tahrip olan surlarının ve köprülerinin onarımını yaptırarak Bicâye'ye geri dönmüştür. Burada şehrin surlarının ne kadar büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kosantine'ye bağlı bulunan Akdeniz kıyısında bulunan Kull limanı düşman işgaline son derece açık bir konumda bulunmaktadır. Surların sultan ve valiler tarafından sıklıkla onarılması Akdenizden gelecek tehlikelere karşı geliştirilen büyük bir önlemdir. Muhtemelen İbnü'l-Vezir de şehrin bu korunaklı haline güvenerek bağımsızlığını ilan etmiş olmalıdır.⁴²⁸

İbnü'l-Vezir'in ardından 681/1282 yılı itibariyle Kosantine'ye Ebû Muhammed Abdullah el-Herğumî vali olarak atanmıştır. Bu vali Sultan Dâî İbn Ebû Ümâre döneminde de Kosantine'yi müstakil bir şekilde yönetmeye devam etmiştir. Dâî'nin ardından saltanatı devralan Ebû Hafs Ömer zamanından itibaren ise Kosantine, Bicâye ile birlikte Hafsîler Devleti'nden bağımsız bir şekilde yönetilmiştir. Ebû Hafs Ömer'in yeğeni Ebû Zekeriyâ'nın bağımsızlığını ilan ederek bu iki şehre hâkim olmasıyla Hafsîler Devleti ikiye bölünmüştür. Ebû Zekeriyâ her ne kadar hayattayken saltanatın tamamına hâkim olamasa da onun vefatının ardından oğlu Ebû Bekir Mütevekkil devletin tamamını ele geçirebilmiştir. Ancak Ebû Bekir düşman işgalleri sebebiyle Tunus'un yönetimini birçok kez kaybetmiş, yeniden ele geçirmek için büyük mücadeleler vermiştir. Sultan Ebû Bekir başkent Tunus'u her kaybettiğinde sığındığı yer her zaman Kosantine şehri olmuştur. Tarihçi İbn Kunfüz, Sultan Ebû Bekir'in Kosantine halkını çok iyi tanıdığını, onlara hürmet ettiğini aktarmıştır. Kosantine'de

⁴²⁸ Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 127; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 88; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 137, 138, 139-140; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 242-243.

doğması ve büyümesi sebebiyle Ebû Bekir, burayı saltanatı boyunca bir sığınma yeri olarak görmüştür. Kosantine halkının da sultana saltanatı boyunca destek verdiği görülmüştür.⁴²⁹

Ebû Bekir Mütevekkil sultanlığı döneminde oğlu Abdullah'ı buraya vali olarak atamıştır. Kaynaklar bu dönemde Muvahhidî şeyhlerinin de Abdullah'ın yönetimine katıldıklarını aktarmıştır. 739/1338-1339 yılında Abdullah hastalanarak vefat edince yerine oğlu Ebû Zeyd Abdurrahman şehre vali tayin edilmiştir. Sultan Ebû Bekir'in vefatının ardından gerçekleşen birinci Merînî istilasında ise şehir Merînî ordusunun askerî hazırlıklarını yaptığı bir karargâh olarak kullanılmıştır. Merînî Sultanı Ebû'l-Hasan, Tunus'a doğru gerçekleştireceği hamleleri Kosantine'de planlayarak o şekilde harekete geçmiştir. Ayrıca Kosantine Valisi Ebû Zeyd Abdurrahman'ı ailesiyle birlikte Mağrib'e göndererek Hafsîler'i burada etkisiz hale getirmiştir. Merînîler İfrîkiye'den çekilerek Mağrib'e geri döndüklerinde ise Sultan Ebû Bekir'in oğlu Ebü'l-Fazl geride kalan Merînîler'i Kosantine'den tamamen çıkarmayı düşünmüştür. Merînîler tarafından yönetilen şehir halkı Ebü'l-Fazl'ı cesaretlendirerek, Hafsî hâkimiyetine geri dönmek istemiştir. O günlerin şahidi tarihçi İbn Kunfûz, Ebü'l-Fazl'ın cuma namazı kıldırıldığını ardından da şehrin Kasbası'nda bulunan Merînîler'e babası aracılığıyla eman gönderdiğini zikretmiştir. Müellifin aktardığına göre Ebü'l-Fazl halkın Merînîler'e karşı nefretini gördüğünden, eman vererek onları gizlice şehrin dışına çıkarmıştır. Böylece şehir eski günlerine dönerek yeniden Hafsî hâkimiyetine girmiştir.⁴³⁰

Hafsîler Devleti'ne yapılan ikinci Merînî istilasını esnasında ise Merînî ordusu şehri ele geçirmekte zorlanmıştır. Kosantine halkı daha önce burada valilik yapan Ebû Abdullah'ın oğlu Ebü'l-Abbâs'ı destekleyerek Merînîler'e karşı mücadele etmiştir. Ebü'l-Abbâs güzel ahlaklı ve dindar kişiliğiyle Kosantine halkının beğenisini kazanmıştır. Bundan sonra sultan olduğu güne kadar Kosantine halkı Ebü'l-Abbâs'ın en büyük destekçisi olmuştur. Daha önceki olaylarda da görüldüğü üzere Kosantine halkı her zaman kendilerine en uygun valiyi destekleyecek cesareti kendilerinde bulmuş, aynı şekilde kendilerine uygun olmayan yöneticileri uzaklaştırmak için de çaba göstermiştir. Öte yandan Ebü'l-Abbâs da dedesi Ebû Bekir Mütevekkil gibi Kosantine'de yetişmiştir.

---

⁴²⁹ Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 132-133; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 160-165; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 267.

⁴³⁰ Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 156, 176-177; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 165-168, 171-172; Abdülvehhâb, *Hulâsa*, 117; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 354.

Aynı zamanda Kosantine halkı yetiştirdiği Hafsî hanedan üyelerinin de her zaman destekçisi olmuştur. İkinci Merînî istilasının sona ermesinin ardından Ebü'l-Abbâs, Hafsî saltanatını devralmıştır. Sultan göreve başladığında ilk olarak komutanı Beşir'i Kosantine'ye vali tayin etmiştir. Bu komutanın vefatının ardından da oğlu Ebû İshâk'ı komutanı Nebil'in gözetiminde buraya yönetici olarak görevlendirmiştir. 793/1390 yılında Ebû İshâk'ın vefat etmesiyle birlikte de kâtibi şehri vekâleten yönetmiştir.⁴³¹

Sultan Ebü'l-Abbâs'ın vefatının ardından oğlu Ebû Fâris Hafsî saltanatını devraldı. Ancak Sultan Ebû Fâris saltanatı ağabeyi Ebû Bekir'in veliahtlıktan vazgeçmesinin ardından elde edebildi. Veliht olarak tahttan vazgeçen Ebû Bekir'e bunun karşılığında, Kosantine valiliği verildi. Fakat Ebû Bekir Kosantine'ye ulaştığında aldığı karardan dolayı pişmanlık yaşayarak burada bağımsızlığını ilan etti. Hafsî Sultanı bir müddet devlet işlerini düzene koyduktan sonra Kosantine'yi devlet sınırlarına yeniden dâhil edebilmek için yola çıktı. 798/1396 yılında şehir sakinlerinin yardımıyla Kosantine'yi kısa sürede ele geçirdi. Bundan sonra Ebû Bekir görevden alınarak yerine komutan Nebil vali olarak atandı. Ancak genel sorumlu Nebil iken şehrin Kasbası'nın yönetimi de Ahmed b. Tafragîn et-Tinmellelî'ye verildi. Özellikle bu atama sebebiyle şehir içerisinde yeni sıkıntılar baş göstermeye başladı. Yönetimdeki iki başlılığın halkta bazı yansımaları görülüyordu. Şehir yönetiminde bulunan bazı kişiler iki yöneticinin de hâkimiyetini tanımak istemiyordu. Bu dönemde Kosantine'deki en büyük sıkıntı Kosantine âyânlarından Abdullah Muhammed Duhân'ın valilere karşı gelmesi ve zor kullanarak zenginlik elde etmesiydi. Abdullah hakkındaki şikâyetlerin Tunus'a ulaşması neticesinde sultan, torunu Muntasır'ı 830/1427 yılında Kosantine'ye gönderdi. Muntasır'ın geleceğini duyan Abdullah, saltanat mensuplarını karşılamak için Kasba'dan çıktığında sultanın askerleri tarafından tutuklanarak Tunus'a gönderildi. Bununla birlikte Kosantine'nin yönetiminde başarı sağlayamayan komutan Nebil de azledilerek yerine Muntasır şehre vali tayin edildi.⁴³²

Kosantine Valisi Muntasır, veliaht olarak Tilimsan'a gerçekleştirilen seferlerde Sultan Ebû Fâris'in yanında yer aldı. Muntasır Tilimsan'a yaptığı sefer esnasında vefat eden dedesi Ebû Fâris'in ardından saltanatı devraldı. Daha önce Bicâye şehri bahsinde de anlatıldığı üzere veliahtların veya önemli kişilerin Kosantine ve Bicâye şehirlerine

⁴³¹ Zerkeşî, *Târîhü 'd-devleteyn*, 216, 219, 221, 230; Matvî, *es-Saltanatü 'l-Hafsiyye*, 425-426.

⁴³² Zerkeşî, *Târîhü 'd-devleteyn*, 232-233, 237, 239-241, 253-254.

atanması geleneği Hafsî saltanatının son dönemlerine kadar devam etti. Bicâye veya Kosantine’de vali olan hanedan üyeleri çoğunlukla sultan olabilmişlerdi. Muhtemelen Ebû Fâris’in torunu Muntasır’ı Kosantine’ye tayin etmesindeki amaç da onu sultanlığa hazırlamaktı. Zira Bicâye’de olduğu gibi Kosantine’de de Tunus’taki merkezî yapılanmanın küçük bir benzeri bulunuyordu. Buna ilave olarak Muntasır dedesi Sultan Ebû Fâris’in devletin batısına doğru gerçekleştirdiği seferlere de katılarak yönetim hususunda tecrübesini daha da arttırdı. Muntasır 837/1434 senesinde dedesinin vefatının ardından sultanlığı devraldığında kardeşi Ebû Amr Osman’ı Kosantine’ye vali olarak atadı. Muntasır saltanatı devralmasından iki yıl sonra vefat edince Kosantine Valisi Ebû Amr Osman ağabeyinin yerine sultan ilan edildi. Böylece Kosantine yeniden bir sultanı kendi içerisinde çıkarmış oldu. Ebû Amr Osman’ın Tunus’a giderek saltanatı devralmasına kadar komutan Nebil burada vekil olarak şehri yönetti. Sultan saltanatı devraldıktan sonra veliahtı Ebû Zekeriyâ’yı Kosantine’ye vali tayin etti.⁴³³

Hafsîler döneminde Kosantine şehri hakkında aktarılan son bilgiler Hasan el-Vezzân’ın *Vasfu İfrîkiye*’sinde yer almaktadır. Ebû Abdullah Muhammed el-Hasan’ın saltanatı döneminde (899-932/1494-1526) İfrîkiye’de bir müddet yaşayan el-Vezzân, sultanın veliahtını Kosantine’ye vali tayin ettiğini aktarır. Ancak veliaht Araplarla yaşanan bir çatışma esnasında öldürülmüştür. Sultan daha sonra oğlu Abdülaziz’i buraya tayin etmiş, o da kansere yakalanarak vefat etmiştir. Abdülaziz’in ardından küçük yaşlardaki başka bir oğlunu buraya görevlendirse de kötü ahlakı sebebiyle halk tarafından kabul görmemiştir. Son olarak sultan Hıristiyanlıktan ihtida ederek Müslüman olan özel muhafızlarından Ferah adında bir komutanı buraya vali olarak atamıştır. Komutan Ferah, Osmanlı Devleti hâkimiyetine kadar buraya görevlendirilen son kişidir. Kosantine’nin Osmanlı hâkimiyetine geçişiyle ilgili ise detaylı bir bilgi bulunmamaktadır.⁴³⁴

Netice itibarıyla Hafsîler Devleti’nin idarî hayatı boyunca Kosantine şehrine bakıldığında şu özellikler göze çarpmaktadır: daha önce de bahsedildiği üzere en büyük üç idarî merkez arasında sayılan Kosantine şehri, Tunus’taki idarî sistemin küçük bir benzerini içinde barındırmaktadır. Kosantine’ye atanan valilerin yanında mutlaka hâcib, Muvahhidî şeyhleri, mizvâr, kâtib, kadı ve küçük bir ordu görevlendirilmiştir. Şehre

⁴³³ Zerkeşi, *Târîhü’l-devleteyn*, 259-260, 261; Matvî, *es-Saltanatü’l-Hafsiyye*, 601-602, 607-608, 641.

⁴³⁴ el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/56-57.

görevlendirilen valilerin çoğunlukla Hafsî hanedan üyelerinden olduğunu da belirtmek gerekir. Bununla birlikte Kosantine’de valilik yapan birçok hanedan üyesi Hafsî sultanı olmuştur. Diğer taraftan şehir kara ticareti bakımından stratejik bir konumda yer almaktadır. Şehir halkı ticaret için senede bir kez Numidya’ya gitmekte belli başlı mefruşat ürünlerini ülkelerine taşımaktadır. Aynı zamanda şehir Zâb bölgesine yakın olması bakımından da stratejik öneme sahiptir. Şehir yönetimi Zâb bölgesinde bedevî bir halde gezen Arap kabilelerinin sorumluluğunu da üstlenmektedir. Kosantine Valiliği bu Arapları itaat altına almakla ve vergilerini toplamakla sorumludur. Dolayısıyla Kosantine, Hafsîler Devleti’nin idarî ve ticarî bakımdan yükünü hafifleten bir eyalet merkezi olmuştur.⁴³⁵

C. YEREL YÖNETİM MERKEZLERİ

Hafsîler Devleti İfrîkiye şehirlerini iki şekilde idare etmekteydi. İlk idare şekli yukarıda da zikredildiği gibi merkezden atanan valilerin şehirlerin yönetimini üstlenmesiydi. İkincisi ise merkezden uzakta kalan şehirlerin halklarının kendi içlerinden bir yönetici tayin etmesiyle gerçekleşmekteydi. Bu yöneticiler Hafsî sultanlarına itaat ettiklerini bildirerek kendi içlerinde özerk bir yönetim takip etmekteydi. Devletin merkezden uzak şehirlerle olan tek irtibatı kendisine bağlı olduğunu bildiren bir yönetici ve vergi tahsili ile sınırlıydı. Dolayısıyla “yerel yönetim merkezleri” olarak adlandırılabilir bu şehirler yarı özerk bir şekilde idare edilmekteydi. Şehirler, yöneticilerinin sultanı tanımadığı ve vergi vermekten imtina ettiği durumlarda ise tam özerk bir halde yönetilmekteydi. Devlet bu gibi durumlarda düzenlediği seferlerle şehirleri yeniden kendisine bağlamaktaydı.⁴³⁶

Cerîd, Biskire, Kâbis ve Trablusgarp yerel yönetim merkezleri olarak zikredilebilecek şehirlerin başında geliyordu. Mezkûr şehirler genellikle Arap ve Berberî kabilelerin yerleşik hayata geçtiği yerlerdi. Bu sebeple yönetimlerinde hala kabile idare sisteminin izlerini görmek mümkündü. Genellikle şehirlerde meskûn olan kabilelerden en güçlü asabiyete sahip bir veya birkaç aile yönetimde söz sahibi olurdu. Bununla birlikte öne çıkan ailenin lideri şehrin idaresini üstlenirdi. Lider şehirde meskûn olan kabilelerin şeyhlerinden oluşan bir istişare heyetini yönetim sistemi içerisinde bulundururdu. Böylece yönetim konusunda şehir halkının tamamının rızası

⁴³⁵ Zerkeşi, *Târîhü 'd-devleteyn*, 287, 305; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/55-59; Caravajal, *İfrîkiye*, III/11; el-Endülüsî, *el-Hulelü 's-sündüsiyye*, I/651.

⁴³⁶ Brunshvig, *Târîhu İfrîkiyye*, II/107-109; Recep Uslu, “Cerîd”, *DİA*, VII/403.

sağlanmış olurdu. Diğer yandan bir şehrin idaresinde birkaç ailenin aynı anda öne çıktığı ve rekabete girdiği dönemler de mevcuttu. Bu durumda Hafsîler Devleti'nin desteğini alan aile yönetiminde söz sahibi olabilirdi. Şehirlerin her birinin içerisinde kadı ve udûllerin bulunduğu da bilinmekteydi. Dolayısıyla hukukî olarak da tam bir özerklik söz konusuydu.⁴³⁷

Hafsîler Devleti mevzûbahis şehirlerin yarı özerk bir halde bulunmasından dolayı oldukça sıkıntılı dönemler yaşadı. Bu şehirlerin yöneticileri fırsat buldukları ilk anda bağımsızlıklarını ilan ediyorlardı. Çoğu kez de devlete karşı isyan eden kişilere destek oluyorlardı. Neticede devlet bu şehirleri itaat altına almak için neredeyse her isyan hareketinin ardından sefer düzenliyordu. Sultan Ebû Bekir Mütevekkil bu şehirlerin bağımsız tavırlarının önüne geçebilmek için uzun uğraşlar verdi. En sonunda da oğullarını Cerîd bölgesi başta olmak üzere birçok şehre vali tayin etti. Ancak sultanın vefat etmesiyle birlikte bu bölgede kurduğu idari sistem de sona erdi. Şehirler yeniden yönetici ailelerin idaresine geri döndü. Daha sonra Sultan Ebü'l-Abbâs ve ardından gelen sultanlar da bu şehirleri hanedan üyeleri arasından görevlendirdikleri valilerle yönetti. Fakat hâkim aileler ve şehir halkı hanedan üyelerine karşı sürekli bir şekilde sıkıntı çıkartıyorlardı. Bu sebeplerle Sultan Ebû Fâris döneminde şehirlerin yönetici ailelerinin bir kısmı öldürülürken, geriye kalanlar da Tunus'a götürüldü. Bu şekilde aileler devletin gözetimi altında bulunuyorlar, şehirlerde yeni bir isyan çıkartamıyorlardı. Hafsî Sultanı bu merkezlere komutanlarını atayarak yeni bir dönem başlattı. Devletin yıkılışına kadar da başka bir yönetim tarzı tercih edilmedi.⁴³⁸

Yukarıda izahı yapılan şehirler dışında bir de tam müstakil bir halde yönetilen, Hafsîler Devleti'ne çoğunlukla itaat arz etmeyen Cerbe adası bulunuyordu. Hâricî liderler tarafından yönetilen ada Hafsîler Devleti'nin de itaat altına almak için çabalamadığı bir konumdaydı. Aragon ve Kastilya gibi Hıristiyan krallıkların işgali altında bulunduğu dönemlerde zaman zaman Hafsîler tarafından adaya yardımlar yapılıyordu. Cerbe adasının devleti tanıdığı tek dönem Hafsîler'in zirve dönemi olarak görülebilecek 893-983/1488-1574 yılları arasındaydı. Bu tarihten sonra ada yeniden eski bağımsız haline geri döndü. Hafsîler Devleti adaya hükmettiği bu kısa sürede vergi memurları ve kadı görevlendirmişti. Ada sakinlerinin Hâricî olması sebebiyle kadının

⁴³⁷ Debbağ, *Mealim*, 2-III-IV/84, 118, 121, 126; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/333; Brunschvig, *Târîhu İfrikıyye*, II/105. Bkz. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib*, 126.

⁴³⁸ el-Vezzân, *Vasfu İfrikıyye*, II/143; Brunschvig, *Târîhu İfrikıyye*, II/107-109. Bkz. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib*, 129-130.

hükümlerine uyulup uyulmadığı hakkında ise bir bilgi bulunmamaktadır. Zira Cerbe adası ilmî anlamda Haricîliğe müntesib Trablusgarp yakınlarındaki Zanzûr şehri ve Libya çölünde bulunan Nefûse dağı ile yakın bir irtibat halindeydi. Cerbe adasında kadılık görevinde bulunacak kişiler buralarda eğitim görmüş kişilerden seçiliyordu. Diğer yandan ada, Akdeniz'deki stratejik konumundan dolayı tarım ve ticarete oldukça elverişli bir konumdaydı. Sicilya ve Afrika'ya yakınlığı da adayı stratejik bakımdan daha değerli hale getiriyordu. Bu sebeple İspanyollar'ın işgal etmeyi istedikleri yerlerin başında geliyordu. Ancak İspanyollar birçok kez işgal girişimde bulunsalar da şehri ele geçirememişlerdi.⁴³⁹

Hafsîler Devleti sınırları içerisinde burada izah edilmeyen bağımsız veya yarı bağımsız birçok şehir bulunmaktadır. Ancak bunların tamamının tek tek anlatılması mümkün görünmemektedir. İfrîkiye bölgesindeki büyük küçük birçok şehir ve ada Hafsîler devlet idaresinde yerini almıştır. Bu şehirler medeniyet tarihine küçük de olsa katkı sağlamışlardır. Ayrıca bu şehirlerin dışında, ülkenin tamamında seyahat eden; kışları çölde, yazları şehirlerin etrafında yaşayan Benî Süleym, Kuûb, Ebü'l-Leyl, Mühelhel ve A'sâş gibi bedevî Arap kabilelerini de zikretmek gerekir. Bu Arap kabileleri devletten tam bağımsız bir halde yönetilmiş, istedikleri her yerde konaklayabilmişler, bazı şehirlerden devletin izni olmaksızın vergi dahi toplamışlardır. Her ne kadar devlet zaman zaman itaat altına almayı başarsa da bedevî Araplar çoğunlukla bağımsız bir halde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Genellikle Zâb, Cerîd bölgesi, Libya çölü ve Evrâs dağında yaşamışlar ve devletin bu kabilelerden vergi alması mümkün olmamıştır.⁴⁴⁰

Netice itibariyle Hafsîler Devleti İfrîkiye'deki birçok şehri çeşitli şekillerde yönetim altında tutmayı başarmıştır. Tamamının hâkimiyet altında bulunması çoğu zaman mümkün olmasa da bazı dönemlerde bu durum gerçekleştirilebilmiştir. Bu çalışmada hâkimiyet altında bulunan tüm şehirlerin tanıtılması yerine Hafsîler Devlet tarihinde öne çıkan şehirlerin tanıtılması uygun görülmüştür. Dolayısıyla aşağıda zikredilen şehirler de yönetimleriyle devlet tarihini doğrudan etkileyen idarî merkezlerdir. Bununla birlikte anlatımda benimsenen sıralama da batıdan doğuya

---

⁴³⁹ Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 121-123, 126-128; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-Iber*, 1728-1729; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 148-150; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/93-96, 105; Mahfûz, *Terâcim*, I/80,177-178, II/62, 72, 296-297, 428. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Cerbe", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993).

⁴⁴⁰ el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/68, 83, 91, 102-103.

doğrudur. Cerîd şehirleri içerisindeki sıralama ise merkezî şehirlerden daha arka planda kalan şehirlere doğru yapılmıştır.⁴⁴¹

1. Biskire

Biskire, kaynaklarda köylerden teşekkül eden Zâb bölgesinin⁴⁴² merkez şehri olarak vasedilmiştir. Zâb bölgesinin en büyük köyü olarak da ifade edilen Biskire, Hafsîler Devleti'nin güney batısındaki sınır şehirlerinden biridir. Etrafında korunaklı surları ve ormanlık alanları bulunan bu büyük şehir Zâb bölgesinin tamamını yöneten bir idare merkezi olmuştur. Hurma ve zeytin yetiştiriciliği diğer İfrîkiye şehirlerinde olduğu gibi Biskire'nin de başlıca geçim kaynağını oluşturmuştur. Biskire, Zîrîler Devleti döneminde Benî Rûmân ailesi tarafından yönetilmiştir. Bir süre sonra Benî Rûmân'ın burada bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte şehir yönetimi devlet eliyle bu aileden alınmıştır. Biskire bu tarihten sonra şehir âyanlarının yönetimine devredilmiştir. Fâtımî Halifesi'nin V./XI. asırda bedevî Arapları bölgeye göndermesiyle birlikte şehir büyük bir değişime sahne olmuştur. Zira Fâtımî Halifesi Zîrîler'le mücadele etmeleri karşılığında Zâb bölgesinin tamamını Araplara iktâ olarak vermiştir. Süleym, Hilâl, Esbec, Riyah gibi Arap kabilelerini Mısır'dan toparlayarak İfrîkiye'ye gelmelerine öncülük eden Benî Müzenî ailesi de iktâ olarak verilen Zâb bölgesine yerleşmiştir. Hatta Benî Müzenî yerleşmek için Biskire'yi seçerek, şehir halkının topraklarının bir kısmına el koymuştur.⁴⁴³

Benî Müzenî ailesi sadece Biskire halkının topraklarına el koymakla kalmayıp buranın yönetiminde de söz sahibi olmak istedi. Nitekim aile şûraya katılarak Biskire yönetiminde söz sahibi olmaya başladığında şehrin eski yöneticilerinden Benî Rûmân ailesi bu durumdan rahatsızlık duydu. Bir süre sonra Benî Rûmân ailesinin düşmanca tavırları sebebiyle iki aile arasında sıkıntılar baş göstermeye başladı. Hafsîler Devleti'nin kurucusu Ebû Zekeriyâ ve oğlu Mustansır'ın sultanlığı esnasında şehrin eski yöneticileri olmaları sebebiyle Benî Rûmân ailesi ön plana çıkarıldı. Bu durumda Benî Müzenî ailesi de Mustansır döneminde saltanata karşı isyan eden Ebû İshâk'ı destekledi. Ebû İshâk'ın en büyük destekçilerinden biri ailenin lideri Fazl b. Ali el-Müzenî'ydi. Fazl el-Müzenî, Ebû İshâk Mağrib'te isyan etmekten vazgeçip Endülüs'e

⁴⁴¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1756; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 159, 251-252.

⁴⁴² Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 171; Zâb bölgesi sınırı kuzeyde Bicâye'ye, doğuda Cerîd şehirlerine, güneyde de çöle kadar uzanır. el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/138.

⁴⁴³ Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 173; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1787; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/138; Caravajal, *İfrîkiyye*, III/100.

gittiğinde de yanından ayrılmadı. Ebû İshâk da 678/1279 yılında saltanatı devraldığında bu desteğe karşılık olarak Fazl el-Müzenî'yi Biskire şehrinin de içinde bulunduğu Zâb bölgesine yönetici tayin etti. Biskire şehrinin yöneticisi Benî Rûman ailesi de Hafsîler Devleti'nin Fazl b. Ali'yi görevlendirmesinin ardından Müzenî ailesine karşı herhangi bir isyan girişiminde bulunmadı.⁴⁴⁴

Sultan Ebû Hafs Ömer (683-694/1284-1295) döneminde Müzenî ve Rûmân ailesi arasında yeniden sıkıntılar baş göstemeye başladı. Bu sıkıntılar neticesinde Fazl el-Müzenî ve oğlu Mansûr Tunus'ta sultan tarafından alıkonulurken, Rûmân ailesi Biskire ve Zâb bölgesinin yöneticiliğine tayin edildi. Fazl el-Müzenî Tunus'ta vefat ettiğinde oğlu Mansûr da hapisneden kaçarak sultanın yeğeni Ebû Zekeriyâ'nın yanına sığındı. Ebû Zekeriyâ da bu süreçte amcası Ebû Hafs'a karşı Bicâye'de bir isyan başlatmıştı. Mansûr da bu isyanın en büyük destekçilerinden oldu. Ebû Zekeriyâ 693/1293-1294 yılında Zâb bölgesini ele geçirdiğinde yöneticiliğini Mansûr el-Müzenî'ye verdi. Böylece yönetim yeniden Benî Rûman ailesinden çıkarak Benî Müzenî ailesinin uhdesine geçmiş oldu. Mansûr bu dönemde Bicâye yöneticisi adına Evrâs dağı, Nakâvus, Mesîle ve Rîğa köyleri gibi birçok yeri de itaat altına aldı. Mansûr Ebû Zekeriyâ'nın vefatının ardından oğlu Ebü'l-Bekâ Hâlid döneminde de Bicâye'nin yanında yer almaya devam etti. Ancak Ebü'l-Bekâ Hâlid'in Tunus'u almasının ardından Hâcibi İbn Ğamer'in engellemesiyle birlikte sultanla olan irtibatı kesildi. Ebü'l-Bekâ 709/1309 yılında Hafsî Sultanı olduğunda kardeşi Ebû Bekir Mütevekkil de Kosantine'de bağımsızlığını ilan etti. Hafsî Sultanı Ebü'l-Bekâ ile arası açılan Mansûr el-Müzenî de Ebû Bekir'i desteklemeye karar verdi.⁴⁴⁵

Mansûr el-Müzenî, Ebû Bekir Mütevekkil 718/1318 yılında saltanatı devraldığında da Zâb bölgesinin yöneticisi olmaya devam etti. Mansûr bu dönemde bölgedeki düzeni sağladığı gibi aynı zamanda vergilerini de toplayarak Tunus'a gönderdi. Sultan Ebû Bekir, Mansûr'un 725/1324-1325 yılındaki vefatının ardından oğlu Abdülvâhid'i bu bölgeye yönetici tayin etti. Abdülvâhid, Hafsîler Devleti'yle yaşadığı bazı anlaşmazlıklar sebebiyle Abdülvâdîler Devleti'ne itaatini sundu. Bu husus 729/1328-1329 yılında Abdülvâhid'in kardeşi Yûsuf tarafından öldürülmesine kadar devam etti. Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan'ın İfrîkiye'yi ele geçirmesi esnasında da Yûsuf el-Müzenî Biskire yöneticisi olarak Merînîler Devleti'ne itaatini sundu. Merînî Sultanı

⁴⁴⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1787; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 118; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 180.

⁴⁴⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1788; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 125.

da bu itaate karşılık olarak vergi âmillerine Zâb bölgesinden vergi toplamamalarını emretti.⁴⁴⁶

Biskire yöneticilerinin genellikle bedevî Arap kabileleriyle birlikte hareket ettikleri sıklıkla görülmekteydi. Bedevî Araplar Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan'ı 749/1348 yılında Kayrevan'da muhasara altına aldıklarında Yûsuf el-Müzenî de onlarla birlikteydi. Yûsuf el-Müzenî her ne kadar başlangıçta Merînî Sultanına itaatini bildirse de daha sonra, isyan eden Arapların yanında yer almayı seçmişti. Dolayısıyla Biskire'nin içerisinde bulunduğu Zâb bölgesinde yaşayan bedevî Arap kabileleri Biskire'nin siyasetini de etkilemekteydi. Aynı şekilde 758/1357 yılında gerçekleşen ikinci Merînî istilası esnasında Merînî Sultanı Ebû İnan'ın Biskire yöneticisi Yûsuf el-Müzenî'yi, bedevî Riyah ve Devâvide Araplarını hâkimiyet altına almak için görevlendirdiği bilinmekteydi. Dolayısıyla Müzenîler'in bedevî Araplarla birlikte hareket etmesi veya sultanlar tarafından Arapları hâkimiyet altına almak için görevlendirilmesi ailenin bedevî Araplarla ne kadar yakın bir irtibat içerisinde olduğunu göstermekteydi.⁴⁴⁷

Merînîler'in bölgeden çekilmesiyle birlikte Biskire herhangi bir devlete tâbi olmadan bağımsız bir şekilde yönetilmeye başladı. Yusuf el-Müzenî'nin 767/1365 yılında vefat etmesinin ardından oğlu Ahmed Biskire yöneticiliğini devraldı. İbn Haldûn da Bicâye hâcibliği görevinden ayrılarak 772/1361 yılında Biskire'ye Ahmed b. Yûsuf el-Müzenî'nin yanına sığındı. İbn Haldûn daha önceden Ahmed'in babası Yûsuf el-Müzenî rehberliğinde Mağrib'e yolculuk ettiği için Ahmed nezdinde de bu dostluğun bir hatırı bulunuyordu. İbn Haldûn hem Biskire'ye gelmeden önce hem de geldikten sonra bedevî Araplarla yakın bir irtibat kurdu. Bu durum Zâb bölgesindeki Araplarla sürekli irtibat halinde olan Ahmed el-Müzenî'yi rahatsız etmeye başladı. Bir süre sonra bunu fark eden İbn Haldûn da 774/1372 yılında Mağrib'e geri dönmek zorunda kaldı. Diğer yandan Sultan Ebü'l-Abbâs (772-796/1371-1394) zamanında da Biskire bağımsız bir şekilde yönetilmeye devam etti. Ebü'l-Abbâs her ne kadar Cerîd ve Kâbis'e karşı seferler düzenlemiş olsa da devletin en doğusundaki sınır şehri Trablusgarp'a ve en batısındaki sınır şehri Biskire'ye ulaşmaya güç yetiremedi. Ebü'l-Abbâs'dan sonra saltanata geçen oğlu Ebû Fâris ise devletin tamamında hâkimiyet sağlamak istedi. Bu

⁴⁴⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1788-1789; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 169; Matvî, *es-Saltanâtü'l-Hafsiyye*, 359.

⁴⁴⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1789-1790; Caravajal, *İfrikıye*, III/168; Matvî, *es-Saltanâtü'l-Hafsiyye*, 402.

sebeple babası döneminde hâkimiyet altına alınamayan Trablusgarp ve Biskire'ye doğru seferler düzenledi. Sultan Ebû Fâris 804/1402 yılında Biskire'ye düzenlediği seferde Ahmed el-Müzenî'nin ordusunu ağır bir hezimete uğrattı. Bundan sonra Ahmed el-Müzenî tutuklanarak Tunus'a götürüldü. Böylece Benî Müzenî'nin Biskire'deki yüz kırk yıllık yöneticiliği sona ermiş oldu. Bu tarihten sonra Biskire, Hafsî sultanlarının atadığı komutanlar tarafından yönetildi. Devletin yıkılış sürecinde ise şehir halkı Tunus'tan bağımsız bir şekilde Arapların kabile şeyhleri tarafından idare edildi. Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine geçişine kadar da bu şekilde devam etti.⁴⁴⁸

2. Cerîd Şehirleri

Cerîd şehirleri (Bilâdü'l-Cerîd) İslâm coğrafyacılarının ve tarihçilerinin sınırları hususunda farklı görüşler beyan ettiği, birbirine bağlı şehirler birliğidir. Aynı zamanda Kastiliye olarak da isimlendirilen bu bölgedeki şehirler kendi içlerinde bağımsız dışarıda ise birbirleriyle bağlantıları bulunan bir bütündür. Bekrî ve Ya'kûbî gibi coğrafyacılar hem Bilâdü'l-Cerîd hem de Kastiliye olarak isimlendirdikleri bu bütünü Tûzer, Nefta ve Hâmma şehirleri şeklinde ifade etmişlerdir. Ancak Hafsîler Devleti döneminde yaşayan İbn Haldûn bu üç şehri anlatırken Kafsa'yı da onlardan ayırmamıştır. Üstelik Sultan Ebû Zekeriyâ döneminde Kafsa tüm Cerîd şehirlerinin vergilerinin toplandığı bir merkez haline gelmiştir. Ayrıca İbn Haldûn Nefzâve'nin de Cerîd şehirlerinin merkezi Tûzer'e tabi olduğunu belirtir. Netice itibariyle müellife göre Kafsa ve Nefzâve de Kastiliye şehirlerinin (Cerîd) içerisinde yer almaktadır.⁴⁴⁹

Yine İbn Haldûn gibi Hafsîler Devleti'ne yakından şahitlik eden Hasan el-Vezzân (v.957/1550'den sonra) da Cerîd şehirlerini Tûzer, Kafsa, Nefta, Hâmma ve Nefzâve olarak saymış, bölgeyi başkent Tunus'a bağlılığını bildiren merkezlerden biri olarak zikretmiştir. Ona göre Cerîd şehirleri yalnızca bu beş şehirden oluşmamaktadır. Müellif Taverga, Zulîtan(?), Ğadâmis ve Fezzân'ı da Cerîd bölgesinin içine yerleştirmektedir. Yukarıda bahsi geçen Bekrî ve el-Hamevî gibi coğrafyacılar Hafsîler Devleti'nin kuruluşundan önce yaşadıkları için verdikleri bilgiler dönemi aydınlatmak için yeterli değildir. Ancak İbn Haldûn ve el-Vezzân bu çalışmanın konusu olan Hafsîler Devleti döneminde bir süre yaşamış müelliflerdir. Bu sebeple iki müellifin

⁴⁴⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1790-1791, 1794; İbn Haldûn, *Hatıralar*, 109-111, 125; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 230, 245, 295; Caravajal, *İfrîkiye*, III/168.

⁴⁴⁹ el-Bekrî, *el-Mesâlik*, II/708; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, IV/348; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1794-1795. Bkz. Uslu, "Cerîd", VII/402-403.

çizdiği sınır içerisinde kalan şehirleri tanıtmak yerinde olacaktır. İbn Haldûn ve el-Vezzân'ın ortak olarak zikrettikleri Tûzer, Kafsa, Nefta, Hâmma ve Nefzâve şehirlerini genel hatlarıyla ifade etmek bölgeyi tanımak için yeterli görünmektedir. Tüm bunlara ilave olarak Bilâdü'l-Cerîd'in (yani Tûzer, Kafsa, Nefta, Hâmma ve Nefzâve şehirlerinin), Hafsîler Devleti'yle çoğunlukla aynı dönemlerde benzer şekilde irtibat kurması sebebiyle bir başlık altında bağlantılı bir şekilde anlatılması daha uygun olacaktır.⁴⁵⁰

Cerîd, Arapça'da yapraksız hurma dalına verilen isimdir. Sınırları içerisinde bulunan şehirlerdeki hurma ağaçlarının çokluğu sebebiyle bölgeye bu isim verilmiştir. Cerîd şehirlerinin toprağı hurma ve zeytin ağaçları yetiştirilmesi için oldukça uygundur. Küçük bir deniz bataklığının etrafında bulunmaları sebebiyle suyu ve toprağı tuzlu olsa da kaynaklarda son derece verimli yerler olarak ifade edilmiştir. Hafsîler Devleti döneminde bu şehirler birliğinin merkezi, İfrîkiye'nin en güneyinde bölgenin çöle en yakın kısmında konumlanan Tûzer olmuştur. Tûzer kaynaklarda taş ve kerpiç surlarla çevrilmiş olan büyük eski bir şehir olarak tasvir edilmiştir. Dört kapısı olan bu şehrin surları dışında da büyük mahalleler bulunmaktadır.⁴⁵¹

Tûzer şehrine demografik olarak bakılacak olursa İslâm fetihleri döneminden önce burada Rum ve Berberîler'in yaşadığı görülmektedir. Müellifi meçhul eser *el-İstibsâr*'ın verdiği bilgiye göre tarihte Cerîd şehirleri içerisinde en fazla Rum'un yaşadığı şehir Tûzer'dir. İslâm fetihlerinden sonra da Araplar buraya gelerek yerleşmişlerdir. Daha sonra Zîrîler döneminde gerçekleşen bedevî Arap akınları şehre ulaştığında, bu kabilelerden de şehre yerleşenler olmuştur. Dolayısıyla şehrin etnik yapısı Rum, Berberî, Arap karışık bir haldedir. Diğer yandan şehrin yöneticiliğini Zîrî ve Hammâdiler devletleri döneminde Benî Vattâs ailesi, Muvahhidler'in Kuzey Afrika'yı fethettiği dönemde ise Benî Ferkân ailesi yapmıştır.⁴⁵²

Muvahhidler'in İfrîkiye'yi fethi esnasında Cerîd şehirlerinin tamamı Yahyâ b. Gâniye'nin hâkimiyet merkezi haline gelmişti. Cerîd bölgesi İbn Gâniye isyanının sona ermesinin ardından ise en son hâkimiyet altına alınan yer oldu. Bu sebeple bölge,

⁴⁵⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1791-1798; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/142-147; Uslu; Hasan el-Vezzân'ın Kâbis, Biskire ve Cerbe adasını da Cerîd bölgesi içerisine dahil ettiğini aktarır. Ancak biz Vasfu İfrîkiye'de böyle bir bilgiye rastlamadık. Bkz. Uslu, "Cerîd".

⁴⁵¹ el-Bekrî, *el-Mesâlik*, II/708-709; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II/57; Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 150; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-İber*, IV/66; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1791; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/142.

⁴⁵² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1791; Caravajal, *İfrîkiye*, III/171.

Muvahhid ordusu tarafından ele geçirildiğinde sert bir muamele ile karşılaştı. İbn Gâniye'ye destek olan yönetici ailelerin tamamı görevden alınarak yerlerine yeni görevliler tayin edildi. Tûzer'in yönetimi Benî Ferkân'dan alınarak Muvahhidî şeyhlerinin yönetimine verildi. Hafsîler Devleti'nin bağımsızlığını ilan etmesinin ardından ise Benû Yemlûl ailesi burada yöneticiliği üstlenmek istedi. Bu ailenin lideri olarak Ahmed b. Yemlûl Tûzer merkez olmak üzere tüm Cerîd bölgesinin yönetimini üstlendi. Nitekim Hafsîler'in Cerîd'de yaşanan herhangi bir sıkıntıda ilk başvurdukları kişi Ahmed b. Yemlûl ve kendisinden sonra yöneticiliği üstlenen Benî Yemlûl liderleri oldu. İbn Haldûn, Benî Yemlûl ailesinin İslâm fetihleri esnasında buraya yerleşen Tennûh Araplarından olduğunu rivayet etmiştir. Benî Yemlûl, İslâm fetihleriyle birlikte Tûzer'e yerleşen Arap kabilesinin yerli halkla akrabalık ilişkileri kurarak oluşturduğu Arap Berberî karışımı melez bir aile olarak tavsif edilmiştir.⁴⁵³

Cerîd şehirleri içerisinde Tûzer'le neredeyse aynı derecede önemli olan başka bir belde de Kafsa şehridir. İfrîkiye'nin en eski şehirlerinden biri olan Kafsa, Cerîd bölgesinin Kuzey'de kalan kısmında yer alır. Kafsa da Tûzer gibi dört kapıya sahip, etrafı surlarla çevrili bir şehirdir. *İstibsar*'da bu surların etrafının taç şeklinde ormanla çevrildiği aktarılır. Kafsa'nın içerisinde ve etrafındaki nehirlerin çok fazla olmasıyla birlikte ziraat de oldukça gelişmiştir. Şehirde zeytin, hurma, turunç, elma ve fıstık gibi birçok ürün yetiştirilmiştir. Mağrib ve İfrîkiye'nin tarım ürünleri ihtiyacı çoğunlukla buradan karşılanmıştır.⁴⁵⁴

Kafsa, Kuzey Afrika'ya yapılan İslâm fetihlerinin ardından Kayrevan'a bağlı bir şehir olarak varlığını sürdürdü.⁴⁵⁵ Daha sonraki dönemlerde Şîî ve Hâricî devletlerin bölgede çıkardığı karşılıklar esnasında da bazen Şîîler'in bazen de Hâricîler'in yönetimi altında kaldı. Zîrîler Devleti döneminde ise Berberî Mağrâve kabilesine mensup Abdullah b. Muhammed b. er-Rand şehirde vali olarak görev yaptı. Bedevî Arap kabileleri bu bölgeye gelinceye kadar da Zîrîler Devleti'nin valisi olarak görev yapmayı sürdürdü. Arapların bölgeye gelişiyle birlikte de onlara belirli miktarda vergi ödeyerek 545/1150-1151 yılında şehri müstakil olarak yönetmeye başladı. Abdullah er-Rand, Kafsa şehrinde hâkimiyetini kalıcı hale getirdikten bir süre sonra da Cerîd şehirlerinin tamamını ele geçirdi. Kuzey Afrika'daki hâkimiyetini Kosantine ve

⁴⁵³ Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 134; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1791-1795.

⁴⁵⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, IV/382-383; Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 150-151; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/143; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/419-420.

⁴⁵⁵ Kayrevan'la Kafsa arasında üç günlük mesafe vardır. Kafsa Kayrevan'ın güney batısında yer almaktadır. el-Bekrî, *el-Mesâlik*, II/706.

etrafındaki yerleri alarak daha da genişletti. Ancak Muvahhidler'in bölgeye gelerek bu şehirleri birer birer ele geçirmesiyle birlikte Rand ailesi için de sıkıntılı günler başladı. Rand ailesinin son üyesi Yahyâ b. Temîm Muvahhidler'e itaat etmek istemeyince Rand ailesinin tamamı Muvahhid Sultanı tarafından Kafsa'dan zorla çıkartılarak Bicây'e'ye gönderildi. Böylece Cerîd şehirlerindeki Rand ailesi hâkimiyeti tamamen sona erdi.⁴⁵⁶

Rand ailesinin ardından Muvahhidler Devleti'nin hâkimiyeti altındaki Kafsa'yı Sultan Ya'kûb Mansûr (580-595/1184-1199)'un kardeşi Ebû Ali yönetmeye başladı. Ancak şehir kısa süre sonra İbn Gâniye ile birlikte hareket eden Karakuş'un eline geçerek onlar için bir karargâh oldu. Sultan Ya'kûb Mansûr şehri muhasara ederek Karakuş'u buradan çıkarmayı başardı. Sultan Kafsa'yı alarak tekrar düşman tarafından karargâh olarak kullanılmaması için surlarını yıktırdı. Karakuş ve İbn Gâniye isyanlarının sona ermesiyle birlikte de Kafsa, şehir âyânlarının yönetimine bırakıldı. Kafsa bu dönemde Benî Ebû Zeyd, Benî Abdüssamed ve Beni'l-Âbid adında üç önemli ailenin oluşturduğu şûranın yönetimi altındaydı. Hafsîler Devleti döneminde de yönetmeye devam eden bu şûra heyetinin öne çıkan ailesi Sultan Ebû Zekeriyâ döneminde Benî Ebû Zeyd oldu. Cerîd bölgesinin vergi tahsili görevi de tamamen bu ailenin uhdesine verilmişti. Fakat bir süre sonra kaynaklarda belirtilmeyen bazı sebeplerle bu aile Kafsa yöneticiliğinden alınarak Beni'l-Âbid ailesi öne çıkarıldı. Arap Süleym kabilesine mensup Beni'l-Âbid'in lideri Yahyâ b. Muhammed b. Ali b. Abdülcelil b. el-Âbid idi. İbn Haldûn'un verdiği bilgiye göre Beni'l-Âbid şehrin hatta Cerîd bölgesinin en güçlü asabiyetine sahip olduğu için lideri Yahyâ b. Muhammed Kafsa'nın yöneticiliğine atandı.⁴⁵⁷

Tûzer ve Kafsa'dan sonra Cerîd şehirler birliğinin içindeki diğer bir belde de Nefta şehridir. Nefta, Tûzer şehrine yirmi millik bir mesafede, Cerîd şehirlerinin güney batı kısmında bulunur. Diğer Cerîd beldeleri gibi şehrin etrafında surlar ve ormanlık alanlar bulunduğu rivayet edilir. Verimli bir toprağa sahip olan Nefta'da da hurma ve farklı meyve çeşitleri yetişmektedir. Şehir Akdeniz ülkeleri ve Sudan arasında geçiş güzergâhı üzerinde bulunduğu için halkı da oldukça zengindir. *İstibsâr*'da Nefta

---

⁴⁵⁶ Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 150-151; Belki de bu ailenin Kafsa ile Cerîd şehirlerinin tamamına hakim olmasıyla birlikte Kafsa Cerîd şehirleriyle birlikte sayılmaya başlanmıştır. Zira İbn Haldûn Kafsa'yı Rand ailesi dönemiyle birlikte bir başlık altında zikrettikten sonra Hafsî Devleti dönemindeki durumunu Cerîd şehirleriyle birlikte aktarır. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1636-1637, 1791-1795. Bkz. İsmail Yiğit, "Kafsa", *DİA*, EK-1/705-706.

⁴⁵⁷ Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 151; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1792; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/143-144.

halkının, İslâm fetihlerinden önce burada yaşayan Rumlar'ın devamı olduğu zikredilir.⁴⁵⁸ Yâkut el-Hamevî ise *Mu'cemü'l-büldân*'da Nefta halkının Haricîler'in İbâziyye ve Vehbiyye koluna mensup isyancı insanlar olduğunu özellikle belirtir.⁴⁵⁹ Yalnızca Nefta değil Cerîd bölgesi halkının çoğunluğu da Yâkut el-Hamevî'nin belirttiği bu özellikleri taşımaktadır. Nefta şehri, Hafsî Emiri Ebü'l-Abbâs'ın 735/1334-1335 yılından itibaren Cerîd bölgesini hâkimiyet altına almasına kadar Benî Halef ailesi tarafından yönetilmiştir. Bu ailenin her ne kadar Ğassân Araplarından olduğuna ve Nefzâve şehrinden gelip Nefta'ya yerleştiklerine dair bir bilgi var ise de hangi sebeplerle buraya geldikleri bilinmemektedir. Emir Ebü'l-Abbâs'ın yöneticiliği ellerinden almasına kadar Meddâfi', Ebû Bekir, Abdullah ve Muhammed adındaki dört kardeş Nefta'yı şûra sistemiyle yönetmişlerdir.⁴⁶⁰

Tarihçi ve coğrafyacıların ittifakla Cerîd şehirleri içerisinde zikrettikleri yerlerden biri de Hâmma şehridir. İslâm fetihleri öncesi Rumların ve Berberîlerin yaşadığı şehir, sonrasında da cizye karşılığında yine Rumların elinde kalmaya devam etmiştir. Hafsî Saltanatının ilk yıllarında yaşadığı tahmin edilen *İstibsâr*'ın müellifi, Hâmma'nın Benî Behlül adıyla da tanındığını aktarmıştır. Benî Behlül adı Kastiliyye bölgesini idare eden zengin Rum bir ailenin isminden gelmektedir. Şehir bu ailenin adına yapılmış bir saray ve etrafında insanların oturduğu kenar mahallelerden teşekkül etmiştir.⁴⁶¹ İbn Haldûn ise şehrin Berberîler tarafından kurulduğunu ve Hafsîler döneminde de Berberî Benî Tûcîn ile Benî Reyâcîn tarafından yönetildiğini aktarmıştır. Bu iki kableden Benî Ebû Menî' ve Benî Vişâh adında iki aile şehrin yönetimini üstlenmiştir. Hafsîler Devleti'nin ilk dönemlerinde Benî Vişâh yönetimi üstlenirken, sonraki dönemlerde yönetim Benî Ebû Menî'nin eline geçmiştir. Devlet ilk yıllarında buraya vergi memurları görevlendirmiş, İbn Haldûn'a göre daha sonra kendilerinden vergi kaldırılarak memur tayinine devam edilmemiştir.⁴⁶²

Cerîd bölgesinin sınırları içerisinde zikredilebilecek son şehir ise Nefzâve şehridir. *İstibsâr*'da aslında Nefzâve'nin şehirler ve saraylardan oluşan bir bölge olduğu zikredilir.⁴⁶³ İbn Haldûn ise şehrin köylerden oluşan bir bütün olduğunu belirtir.

⁴⁵⁸ Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 156.

⁴⁵⁹ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cem*, V/296.

⁴⁶⁰ Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 156; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1792; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 147-148; Caravajal, *İfrîkiye*, III/169.

⁴⁶¹ Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 157.

⁴⁶² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 794; Hâmma şehri Kâbis'ten on beş mil uzaklıkta bulunmaktadır. el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/92.

⁴⁶³ Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 157-158.

Halihazırda mevcut olmayan bu şehrin bugüne ulaşan tarihî bilgiler dışında net bir şekilde sınırını çizmek de mümkün değildir. İbn Haldûn Nefzâve köylerinde ilk olarak Berberîler'den Butr kabilesinin yaşadığını, ancak Süleym Araplarından Zuğb kolunun buraya gelerek şehirdeki genel hâkimiyeti ele geçirdiğini zikreder. Ayrıca şehrin içinde bir grup Hıristiyan halkın da yaşadığı bilinmektedir. Nefzâve küçük bir toprak parçası olması sebebiyle kendi içerisinde bir yönetici belirlememiş, Tûzer'in gölgesinde kalan siyasî tercihlerinde de onu takip eden bir konumda olmuştur.⁴⁶⁴

Netice itibariyle Hafsîler Devleti döneminde Tûzer, Benî Yemlûl'ün; Kafsa, Beni'l-Âbid'in; Nefta, Beni'l-Halef'in; Hâmma, Benî Ebû Menî'in hâkimiyeti altında yönetiliyordu. Nefzâve ise Cerîd şehirlerine tâbi olmuş bir şekilde herhangi bir yönetimin altında bulunmuyordu. Berberî ve Arapların yoğunlukta olduğu Cerîd bölgesi çoğunlukla Hafsîler Devleti'ne itaat etmek istemeyen bir siyaset izliyordu. İtaat ettiği dönemlerde de çok kısa süre sonra yeniden isyan etmeye başlıyordu. Ayrıca bu şehirlerin yöneticileri devlete karşı isyan eden herkese destek oluyordu. Çöle yakın bir konumda olması ve henüz yerleşik hayata geçmeyen bedevî Araplarla akraba olmaları, onların bedevî tabiatlarını canlı tutuyordu. Üstelik devletin gönderdiği bir vali ile değil kendi belirledikleri bir yönetici ile idare edilmeleri bu şehirleri devlet sisteminden daha da uzaklaştırıyordu.⁴⁶⁵

Hafsîler Devleti içerisinde çıkardıkları isyanlar sebebiyle adını sıklıkla duyuran Cerîd şehirleri, tarihî süreç içerisinde bazı dönüm noktaları geçirmişlerdir. Bu dönüm noktaları genellikle şehirlerin tamamını etkisi altına alan olaylar bütünü olmuştur. Zira şehirlerden birinde çıkan isyan veya bağımsızlık hareketi diğerlerini de kısa sürede etkisi altına almıştır. Bununla birlikte Cerîd şehirleri birbirlerine olan destekleriyle de bir bütün oluşturmuştur. Yalnızca Kafsa zaman zaman bu şehirlerin dışında hareket etmeyi başarmıştır. Öyle ki Sultan Mustansır döneminde kardeşi Ebû İshâk'ın 651/1253 yılında isyan ederek Cerîd şehirlerinden biat aldığı dönemde Kafsa devletin hâkimiyeti altında kalmıştır. Sultan Mustasır'ın kardeşi Ebû İshâk'ın çıkardığı isyan hareketine karşılık olarak oğullarını Kafsa'da hapsedirmiş olması bu durumun açık bir göstergesidir. Sultanın yeğenlerinin hapsi için Cerîd şehirler birliğinden Kafsa'yı seçmiş olması da oldukça manidardır. Bu seçimin Ebû İshâk'ı daha yakından tehdit etmek için

⁴⁶⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1795; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/145; Caravajal, *İfrîkiyye*, III/172; Brunshvig, *Târîhu İfrîkiyye*, I/461. Bkz. İbrahim Harekât, "Nefzâve", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006).

⁴⁶⁵ Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 168; Caravajal, *İfrîkiyye*, III/169, 171.

gerçekleştirildiği düşünülebilir. Burada dikkat çeken bir diğer husus da Kafsa yöneticilerin Cerîd şehirlerinin aksine devletin yanında yer almış olmasıdır. Sonuç olarak Ebû İshâk'ın saltanat iddiasından vazgeçerek Endülüs'e gitmesiyle birlikte Cerîd bölgesi Hafsîler Devleti idaresinde kalmaya devam etmiştir. Ebû İshâk'ın bir süre sonra 678/1280'de İfrîkiye'ye gelerek sultanlığı ele geçirmesiyle de ona ilk itaat arz eden yerler Cerîd şehirleri olmuştur.⁴⁶⁶

Cerîd şehirlerinin Hafsîler Devleti dönemindeki en önemli özelliği devlete karşı isyan eden herkese destek olmalarıdır. Bu şehirler Hafsî hanedan üyesi Ebû İshâk'ı destekledikleri gibi hanedanlık dışından İbn Ebû Ümâre'yi de öne çıkarmaktan geri durmamışlardır. Bu durum onların her zaman devletten uzakta kalma çabalarına işaret edeceği gibi henüz medenileşmemiş bedevî kimliklerinin de bir neticesi olabilir. Zira çoğunun yöneticileri henüz birkaç asır önce bölgeye gelen bedevî Araplarla, yine bedevî tabiatlarıyla tanınan Berberîlerin çocuklarıdır. Dolayısıyla bu şehirler Arap ve Berberî karışımı yöneticilerin kabile sistemiyle yönettiği taşra merkezleri olmaktan daha öteye geçememiştir. Kafsa da İbn Ebî Ümâre'nin 681/1282 yılında buraya ulaşmasından itibaren Hafsîler Devleti'nden ayrılarak Cerîd şehirleriyle birlikte hareket etmeye başlamıştır. Böylece Cerîd şehirlerinin tamamı İbn Ebû Ümâre'nin saltanatı ele geçirmesine destek olmuşlardır. Bu şehirler İbn Ebû Ümâre'nin ardından sultan olan Ebû Hafs Ömer (683-694/1284-1295) döneminde ise devlete itaat arz etmek istememiştir. Bu tarihten sonra Cerîd şehirleri devlete olan isyanlarıyla ön plana çıkan şehirlerin başında gelmeye başlamıştır.⁴⁶⁷

Cerîd şehirleri Ebû Hafs Ömer döneminden Ebû Bekir Mütevekkil'in saltanatına kadar (683-735/1284-1334-1335 yılları arasında) devletten bağımsız hareket eden ve isyancıları destekleyen bir siyaset izledi. Sultan Ebû Bekir saltanatının ilk dönemlerini Bicâye, Kosantine ve Tunus arasında gidip gelerek geçirdi. Buradaki karışıklıklardan güneydeki yöneticilerin bu bağımsız hallerine müdahale edemedi. Saltanatının ikinci döneminde ise buradaki sıkıntıları çözmek için harekete geçti. Sultanın 735/1334-1335 yılında Cerîd şehirleri arasından ilk müdahalede bulunduğu yer Beni'l-Âbid'lerin istiklallerini ilan ettikleri Kafsa oldu. Hafsî ordusunun Kafsa'yı uzun süre muhasara etmesinin ardından yöneticisi Yahyâ b. Muhammed İbnü'l-Âbid teslim olmak zorunda kaldı. Yahyâ b. Muhammed ve ailesi Beni'l-Âbid, sultan tarafından Tunus'a gönderildi.

⁴⁶⁶ Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 134-141; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 179-180.

⁴⁶⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1731; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 94-95.

Muhasaradan kaçabilen Beni'l-Âbid ailesinden birkaç kişi Kâbis'e sığındı. Sultan Ebû Bekir Kafsa şehrinin yöneticiliğini veliaht olan oğlu Ebü'l-Abbâs'a devrederek 735/1335 yılında Tunus'a geri döndü.⁴⁶⁸

İbn Haldûn, Cerîd şehirlerinden bahsederken sık sık yukarıda bahsi geçen Ebü'l-Abbâs'ın ismini zikreder. Çünkü Ebü'l-Abbâs bu toprakları daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde itaat altına almayı başarmıştır. Ebü'l-Abbâs Kafsa'yı merkez olarak kullanarak sırasıyla tüm şehirleri ele geçirmiştir. O ilk olarak Nefta şehrini hâkimiyet altına almış, yönetici Benî Halef ailesini ortadan kaldırarak buradaki halka kendi yönetimini kabul ettirmiştir. Nefta şehrinde yaşanan felaketten haberdar olan Nefzâve ise Ebü'l-Abbâs'a tâbî olduğunu bildirmiştir. Cerîd şehirlerinin önderi Tûzer yöneticisi Muhammed b. Yemlûl ise Ebü'l-Abbâs'ı hiçbir şekilde yönetici olarak tanımamıştır. Ebü'l-Abbâs yanındaki askerî birlikle burayı ele geçiremeyeceğini anlayınca babası Sultan Ebû Bekir'den yardım talep etmiştir. Sultan durumu haber alır almaz 745/1345 senesinde büyük bir orduyla birlikte Tunus'tan yola çıkmıştır. Tûzer yöneticisi Muhammed b. Yemlûl, sultanın büyük bir orduyla üzerine geldiğini haber aldığı anda şehri terk etmiştir. Cerîd bölgesinde itaat altına alınmayan şehirlerin yöneticileri de Muhammed gibi şehirlerini terk etmişlerdir. Böylece Cerîd şehirlerinin tamamı Hafsîler Devleti'nin yönetimi altında toplanmıştır. Ancak Sultan Ebû Bekir'in vefatının ardından Ebü'l-Abbâs'ın Tunus'a geri dönmesiyle birlikte kaçan yöneticiler şehirlerine geri dönmüşlerdir. Sonuç olarak Cerîd şehirleri yeniden bağımsız bir şekilde yönetilmeye devam etmiştir. Diğer taraftan Merînîler Devleti'nin İfrîkiye'yi ele geçirmesi esnasında Cerîd şehirlerinin tamamı Merînî sultanlarına itaatlerini bildirmişlerdir. Ancak Merînîler'e beyan edilen itaat de Hafsîler'in hâkim olduğu dönemlerde olduğu gibi çok kısa süreli olmuştur. Cerîd şehirleri bu dönemde bedevî Arapların Merînî sultanlarına karşı gerçekleştirdikleri isyanlarda Arapların tarafında yer almışlardır. Görülen o ki Cerîd şehirleri yöneticilerinin saltanata tâbî olmaları da itaatten çıkmaları da çok kısa zaman içerisinde mümkün olabilmıştır.⁴⁶⁹

Merînî istilalarının ardından saltanata geçen Ebü'l-Abbâs Ahmed (772-796/1371-1394) uzun zaman sonra Cerîd şehirlerinde yeniden hâkimiyet sağlayabildi. Saltanatı boyunca da Cerîd bölgesine büyük bir önem verdi. Sultan Kafsa'da ara sıra çıkan isyanlar dışında Cerîd bölgesinin tamamını itaat altına alabildi. Sultan Ebü'l-

⁴⁶⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1792.

⁴⁶⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1792-1793; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 147-148, 159.

Abbâs bu hâkimiyeti oğlu Ebû Bekir'i Kafsa'ya, Mustansır'ı da Tûzer'e vali tayin ederek sağlayabilmişti. Hafsî sultanlarından Ebû Fâris döneminde yeniden Cerîd şehirlerinde sıkıntılar baş göstermeye başladı. Kafsa ve Tûzer'in önderliğinde Cerîd bölgesi 802/1400 senesinde Hafsîler Devleti'ne karşı bağımsızlığını ilan etti. Bu isyanın hemen ardından Sultan Ebû Fâris önderliğindeki ordu Cerîd şehirlerini itaat altına aldı. Ebû Fâris savaştan hemen sonra tekrar isyan etmelerini engellemek amacıyla Kafsa surlarını yıktırarak şehri savunmasız hale getirdi. Zerkeşî tüm bunlara ilave olarak Cerîd şehirlerinden Hâmma ve Nefzâve'nin bedevî Araplar tarafından yağma edildiğini rivayet etmiştir. Bu şehirlerin halkı Araplara karşı kendilerini koruyamayınca vahşice katledilmiştir.⁴⁷⁰

Hafsîler Devleti'nin son zamanlarında Ebû Fâris Azûz (796-837/1394-1434) döneminden itibaren Cerîd şehirlerine hâkim olan ailelerin tamamı görevden alınarak yerlerine komutanlar yönetici olarak tayin edilmişlerdir. Bu dönemde Cerîd, Biskire, Kâbis, Trablusgarp gibi taşra şehirlerindeki yönetici ailelerin sık sık isyan etmesi nedeniyle devlet yeni önlemler almanın yollarını aramıştır. Son dönemde bahsi geçen şehirlere Hafsî hanedan üyelerinin tayin edilmesi de kalıcı bir çözüm sağlamamıştır. Sultan Ebû Fâris en son çözüm olarak komutanlarını bu şehirlere vali olarak atama geleneğini başlatmıştır. İlave olarak bu şehirlerdeki yönetici aileler de Tunus'a götürülerek cezalandırılmışlardır. Böylece isyancı ailelerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte devlet Cerîd şehirlerinde emniyeti sağlayabilmiştir. Sonuç olarak Cerîd şehirleri Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Hafsîler Devleti'ne doğrudan bağlanarak yönetilmeye başlanmıştır.⁴⁷¹

3. *Kâbis*

Tunus merkezli Hafsîler Devleti'nin çoğunlukla doğrudan müdahalede bulunmadığı, ancak devlet sınırları içerisinde saydığı şehirlerden biri de Kâbis'tir. Şehir Hafsîler Devleti'nin sahil kısmında Safakes ve Trablusgarp arasında konumlanır. Coğrafyacılara Kâbis'i ormanlık alanları ve bahçelerinin bolluğuyla tavsif ederler. Özellikle Ticânî bu tabiat güzelliğiyle Kâbis'i Dımaşk'ın küçük bir benzeri olarak tanımlar.⁴⁷² Diğer yandan hem çöle hem denize yakın olan bu şehir her iki taraftan da saldırılara açıktır. Bu sebeple düşman işgalinden korunmak için büyükçe bir kayanın

⁴⁷⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1793-1794; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 221-223, 241-242, 247.

⁴⁷¹ Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 241-242, 245-246.

⁴⁷² Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 86-87.

üstüne kurulan Kâbis, sağlam yapılı surlarla çevrilidir. Düşmanın surlara yaklaşmasını engellemek için de etrafı su dolu hendeklerle çevrenmiştir.⁴⁷³

Kâbis sahil kısmında bulunan hurma ve dut ağaçlarıyla meşhur olan bir şehirdir. Hurma İfrîkiye’de birçok yerde yetiştirilirken, dut ağacının bol olması dolayısıyla ipek sadece bu şehre özeldir. Düzenli şehir yapısı, merkez camii ve yönetim merkezi olan Kasbasıyla İfrîkiye’nin en eski şehirlerinden biridir. Denizaşırı ulaşımı ve ticaretle de önemli bir yere sahip olan bir limanı bulunmaktadır. V./XI. asırda yaşamış olan Bekrî, *Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı kitabında Kâbis’te meşhur bir deniz feneri olduğunu zikretmiştir. Fener hakkında Mısır’dan gelen yolcuların anonim olarak söylediği bir şiir dahi bulunmaktadır. Şiir “Kâbis fenerini görünceye kadar ne uyku ne duraklama vardır” şeklindedir.⁴⁷⁴ Dolayısıyla Kâbis şehri deniz ulaşımında geçmişten beri tanınan bir konumda olmuştur. Hafsîler dönemi müelliflerinden Ticânî şehrin doğu tarafında Menâra adında bir yer bulunduğunu, bu yerin adının deniz fenerinden geldiğini, ancak geçmişte meşhur olan bu deniz fenerinin kalıntısının dahi kalmadığını zikretmiştir.⁴⁷⁵

Kâbis ilk İslâm fetihlerinden itibaren Müslümanların hâkimiyetine giren şehirlerden biri olmuştur. Şehir Ağlebîler, Fâtımîler ve Zîrîler devletleri döneminde başkent Kayrevan’a bağlı bir valilik olarak kalmıştır. Kâbis V./XI. asırda Mısır’dan gelen bedevî Arap akınlarının bölgede uğradıkları ilk şehirlerden biridir. Nitekim şehir beşinci asrın sonlarına doğru bu bedevî Arapların Zuğbe kolu tarafından ele geçirilmiştir. Ardından bedevî Riyah Arapları tarafından teslim alınmıştır. Kâbis bu tarihten sonra Riyah Araplarından Benî Câmî’ ailesi tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Muvahhidler Devleti ise Halife Abdülmümin döneminde burayı ele geçirerek Benî Câmî’ ailesinin yönetimine son vermiştir. Bir süre Muvahhidler tarafından atanan vali ile idare edilen şehir daha sonra Benî Gâniye ve Karakuş tarafından hâkimiyet altına alınmıştır. Benî Gâniye ve Karakuş’un etkisiz hale getirilmesinin ardından yeniden Muvahhidler’in yönetimine dönmüştür.⁴⁷⁶

Kâbis’in Hafsîler Devleti için önemi ise devletin kurucusu Ebû Zekeriyâ’nın burada Muvahhidler adına valilik yapmasıydı. Şehir bu dönemde Tunus’a bağlı daha

⁴⁷³ el-Bekrî, *el-Mesâlik*, II/665-666; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, IV/289; Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 112-113; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/91.

⁴⁷⁴ el-Bekrî, *el-Mesâlik*, II/665-666.

⁴⁷⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, IV/289; Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 112-113; Ticânî, *Rihletü’t-Ticânî*, 94-95; el-Endülüsî, *el-Hulelü’s-sündüsüyye*, I/329.

⁴⁷⁶ Ticânî, *Rihletü’t-Ticânî*, 96-97; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1795.

küçük bir valilik konumundaydı. Ebû Zekerıyyâ'nın Tunus'u ele geçirdikten sonra Hafsîler Devletini kurmasıyla birlikte şehir devletin bir valiliği haline geldi. Ebû Zekerıyyâ'nın Kâbis'te valilik yaptığı esnada şehir Araplar ve Berberîler olmak üzere iki etnik unsurdan müteşekkildi. Yukarıda bahsi geçtiği üzere Araplardan Zuğbe ve Riyah kabileleri şehre yerleşmişlerdi. Berberîlerden ise Lüvâte, Nefûse, Züvâve gibi birkaç kabilenin şehirde meskûn olduğu biliniyordu. Bu dönemde Benî Müslim ve Benî Mekkî adında iki Berberî aile Ebû Zekerıyyâ ile birlikte şehir yönetiminde söz sahibiydi. Benî Müslim'in hangi kableden olduğunu beyan edilmese de, Benî Mekkî'nin Berberî Lüvâte kabilesinden olduğu bilinmekteydi. Netice olarak her ne kadar şehir bedevî Arap istilalarına maruz kalsa da Berberî kimliğini koruyabilmişti.⁴⁷⁷

Hafsîler Devleti'nin kurulduğu dönemde Benî Müslim ve Benî Mekkî aileleri Ebû Zekerıyyâ'ya destek olmuşlardı. Ebû Zekerıyyâ Kâbis'ten ayrıldığında yerine Benî Mekkî ailesinin lideri Osman b. Ebü'l-Kâsım'ı görevlendirmişti. Benî Müslim ailesi de şehrin yönetiminin istişare heyeti kısmında yer alıyordu. Bu durum Sultan Mustansır ve oğlu Yahyâ Vâsık dönemlerinde de devam etti. Dolayısıyla Ebû Zekerıyyâ'nın valiliği esnasında bu ailelerle kurduğu irtibat üç nesil boyunca güzel bir şekilde sürdürüldü. Babası Osman b. Ebü'l-Kâsım'ın ölümünün ardından Kâbis yönetimini üstlenen Abdülmelik b. Osman ise şehrin Hafsîler Devleti'ne bağlılığını devam ettirmek yerine muhalif bir hareketi desteklemeyi tercih etti. Abdülmelik, muhalif Dâî İbn Ebû Ümâre'yi ilk destekleyenlerden biri oldu. Onun bu desteği İbn Ebû Ümâre'nin dostluğunu kazanmasına vesile oldu. İbn Ebû Ümâre Hafsî Saltanatını ele geçirdiği ilk anda Abdülmelik b. Mekkî'yi hâcibi olarak görevlendirdi. Böylece Benî Mekkî ailesi başkent Tunus'ta bir üstünlük elde ederek burada da kendisini göstermeyi başardı. Ancak kısa bir süre sonra Ebû Hafs Ömer'in devleti İbn Ebû Ümâre'nin elinden almasıyla birlikte Abdülmelik b. Mekkî Kâbis'e geri dönmek zorunda kaldı.⁴⁷⁸

Benî Mekkî ailesinin Hafsî sultanlarına karşı isyancıları destekleyen siyaseti İbn Ebû Ümâre'nin ardından da devam etti. Kâbis yöneticisi Abdülmelik b. Mekkî, hâcib iken devlete karşı isyan eden İbnü'l-Lihyânî'ye devleti ele geçirebilmesi için her türlü desteği verdi. İbnü'l-Lihyânî 711/1311 yılında saltanatı ele geçirdiğinde Abdülmelik b. Mekkî'yi de bu desteğin karşılığı olarak sâhibü'l-alâmet olarak görevlendirildi.

⁴⁷⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1795; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, IV/289; Abdülvehhâb, *Hulâsa*, 107.

⁴⁷⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1795-1796; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 141; Zerkeşi, *Târîhü'd-devleteyn*, 98.

Böylece Benî Mekkî ikinci kez merkezî idare içerisinde yer alarak devlet içerisinde önemli bir makam elde edebildi. Ebû Bekir Mütevekkil dönemine kadar da Tunus'ta kalmayı sürdürdü. Sultan Ebû Bekir saltanatı İbnü'l-Lihyânî'nin elinden aldığı anda ise Kâbis'e geri dönmek zorunda kaldı. Abdülmelik, Ebû Bekir Mütevekkil'in saltanatının ilk yıllarında Kâbis'i devletten bağımsız bir şekilde idare etti. Ebû Bekir'in saltanatta gün geçtikçe daha da güçlendiğini gördüğünde ise Kâbis'e sefer düzenlemesinden korktu. Bu sebeple Merînî Sultanını aracı kılarak sultandan af diledi ve itaatini arz etti. Abdülmelik, sultan tarafından affa mazhar olarak yeniden Kâbis valisi olarak görevlendirildi. Buna ilave olarak devlet tarafından Abdülmelik'in Cerbe adasına sefer düzenlenmesine de müsaade edildi. Abdülmelik b. Mekkî sultanın emriyle Cerbe adasını ele geçirdiğinde buranın valiliği de kendisine verildi.⁴⁷⁹

Kâbis, İfrîkiye üzerine gerçekleştirilen iki Merînî istilasında da Merînî sultanlarına ilk itaat arz eden şehir oldu. Merînî istilalarının sona ermesinden sonra Sultan Ebü'l-Abbâs döneminde de muhalif siyasetine geri döndü. Ebü'l-Abbâs Cerid bölgesi üzerine sefer düzenlerken, Abdülmelik de sıranın Kâbis'e geldiğini düşünerek sultana itaatini arz etti. Sultan seferlerini bitirip Tunus'a döndüğü anda da isyan ettiğini duyurdu. Abdülmelik'in isyan ettiğini haber alan Sultan Ebü'l-Abbâs 781/1380 yılında Kâbis'e sefer düzenledi. Benî Mekkî ailesi sultan gelmeden şehri terk ederek önce Dübâb Araplarına ardından Trablusgarp'a sığındı. Benî Mekkî ailesinin kaçması sultanın Kâbis'i rahatlıkla ele geçirmesini sağladı. Sultan Kâbis şehrine girdiğinde Benî Mekkî ailesinin geride bıraktığı bütün mal varlığına el koyarak ve görevli tayin ederek şehirden ayrıldı. Kâbis'ten kaçan Benî Mekkî ailesi ise Trablusgarp yöneticisi tarafından şehre alınmamıştı. Aile Dübâb'ların meskûn oldukları Zanzûr'a yerleşmek zorunda kaldı. Benî Mekkî ailesi Kâbis'te yöneticilik yapmaya başladığı dönemden bu yana ilk kez hâkimiyet merkezini terk etmek zorunda kalmıştı. Bu sebeple aile Kâbis'e geri dönmek için bir yönetim zafiyetinin oluşmasını bekliyordu. Benî Mekkî ailesinin beklediği fırsat ise Zanzûr'a yerleşmesinden kısa bir süre sonra geldi. Kâbis'te Sultan Ebü'l-Abbâs'ın bıraktığı vali halka oldukça kötü davranıyordu. Kâbis halkı da bu zulme dayanamayarak valiyi öldürmüştü. Halk bu cinayetin ardından geri dönmeleri için Benî Mekkî ailesine haber gönderdi. Ancak Mekkî ailesinin lideri Abdülmelik bu süreçte vefat etmişti. Onun yerine torunu Abdülvehhab ailesini de yanına alarak Kâbis'e döndü.

⁴⁷⁹ Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 177-179; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1796-1797; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 117-118, 131-132, 169, 199.

Abdülvehhab Kâbis'te Hafsîler Devleti'nden bağımsız bir şekilde yeni bir yönetim sistemi kurdu.⁴⁸⁰

Mekkî ailesinin Kâbis'e yerleşme sürecinde yanlarında olmayan bir üyesi daha bulunuyordu. Abdülvehhab'ın kardeşi Yahyâ o esnada hac yolculuğuna çıkmıştı. Geri döndüğünde ise ağabeyinin Kâbis yöneticisi olduğunu gördüğünde bu durumu kabul etmek istemedi. Yahyâ, Kâbis'te ağabeyi Abdülvehhab'a karşı savaş açtı. İki kardeş arasındaki bu mücadelenin galibi ise Yahyâ oldu. Yahyâ, Kâbis'te ağabeyinin ardından Benî Mekkî idaresini devam ettirdi. Ancak bir süre sonra Sultan Ebü'l-Abbâs'ın oğlu Abdullah 796/1393-1394 yılında Kâbis'e sefer düzenlediğinde Yahyâ hiçbir şekilde direniş gösteremedi. Neticede Kâbis Abdullah tarafından ele geçirildiğinde Yahyâ da öldürüldü. Böylece bu tarihten sonra Benî Mekkî ailesinin Kâbis yöneticiliği de sona ermiş oldu.⁴⁸¹

İbn Haldûn, Yahyâ'nın öldürülmesiyle Kâbis'te Benî Mekkî yönetiminin sona erdiğini aktarmıştır. Bu tarihten sonra şehrin Osmanlı hâkimiyetine geçişine kadar ne şekilde yönetildiğine dair ise bir bilgi bulunmamaktadır. Hafsîler Devleti döneminde Kâbis deniz ve çöle yakın olması nedeniyle tehlikeli bir konumdaydı. Ancak korunaklı bir kaleye sahip olduğu için şehre dışarıdan müdahale etmek oldukça zordu. Benî Mekkî ailesi de şehrin bu korunaklı durumunu kullanarak yaklaşık iki asır boyunca burada yöneticilik yaptı. Hafsîler Devleti'nin yaklaşık üç buçuk asır boyunca hüküm sürdüğü düşünüldüğünde bu sürenin valilik için ne kadar uzun olduğu görülür. Mekkî ailesi kendi oluşturduğu bir idarî sistemle neredeyse Hafsîler Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar bu şehirde var olabilmiştir. Hafsî sultanları ise çoğu zaman Kâbis'ten yalnızca kendisine itaat etmesini beklerken, şehir içerisindeki idarî sisteme hiçbir şekilde müdahale etmemiştir. Netice itibarıyla Kâbis, Benî Mekkî ailesi tarafından dış işlerinde Hafsîler Devleti'ne bağlı iç işlerinde ise bağımsız bir şekilde yönetilmiştir.⁴⁸²

4. Trablusgarp

Yunanca Tripoli isminden türeyen Trablusgarp üç şehir anlamına gelmektedir. Trablusgarp, Sabratha (Zwagha), Leptis Magna (Lubdah) ve Oea adlı üç şehrin birleşimi olarak Fenikeliler tarafından kurulmuştur. Daha sonra Kartaca ve Roma medeniyetlerinin bir eyaleti olarak varlığını devam ettirmiştir. Şehir son olarak I./VII.

⁴⁸⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1797-1798; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 224-228.

⁴⁸¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1797-1798.

⁴⁸² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1798; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/332.

Asır itibariyle de Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir. Trablusgarp Akdeniz’e kıyısı olan tüm şehirler gibi yeşilliği ve güzelliği ile dikkat çeker. Ticânî ilk gördüğünde parlamasını güneş ışığına benzetirken, bu sebeple şehre Dârü’l-Beyzâ (Beyaz şehir) isminin verildiğini aktarır.⁴⁸³ Trablusgarp şehri Akdeniz’in kıyı/sahil şeridinde olmasından dolayı büyük bir tersaneye sahiptir. Bu tersanenin varlığı şehrin ticarî hayatta daha aktif olmasını sağlamıştır. Şehrin İfrîkiye’nin deniz ve kara ulaşım hattı üzerinde bulunması da halkının maddî ve manevî gelişimine hizmet etmiştir. Mağrib ve Endülüs’ten Hicaz’a doğru yola çıkan kafileler hem hac vazifesi hem de ticaret için insanlara imkân sağlamıştır. Ayrıca ilim ehlinin de bu yol üzerinden doğuya (Mısır, Hicaz, Şam, Irak) doğru yaptığı yolculuklar manevî gelişimi daha da desteklemiştir.⁴⁸⁴

Hafsîler Devleti döneminde Trablusgarp’a bakıldığında mimarî açıdan güzel bir İslâm şehri olduğu görülmektedir. Fâtımîler Devleti tarafından inşa edilen yüksek minareli geniş bir Ulucami şehrin merkezinde Kasba’ya yakın bir yerde bulunur. Şehrin yöneticisi ve yakınındaki kişiler mimarî açıdan özel olarak inşa edilmiş Kasba’da ikamet etmiştir. Şehir Kasba’nın etrafında konumlanan değişik etnik unsurların yaşadığı mahalleleriyle varlığını sürdürmüştür. Şehrin etrafında surların dışında kenar mahalleleri etrafında toplayan mescid gibi manevî merkezler görmek mümkün olmuştur. Bunlar günlük ibadetin yanı sıra tasavvufî faaliyetleriyle de insanları kendilerine çekmeyi başarmışlardır. Mutasavvıflardan Ebû Muhammed Abdullah eş-Şiâb’ın inşa ettiği Şiâb Mescidi, Hitâb el-Berkî’nin yaptırdığı Hitâb Mescidi bunlardan yalnızca birkaç örnek olarak sayılabilir. Trablusgarp bu manevî özelliğinin yanı sıra bir de ilmî hayata katkı sağlayan Mustansırıyye Medresesi’yle meşhur olmuştur.⁴⁸⁵

Trablusgarp Kuzey Afrika’nın sınır şehri olarak doğusundaki en uzak konumda yer alır. Bu sebeple doğudan gelen herhangi bir saldırıdan ilk olarak etkilenen şehir olmuştur. Kuzey Afrika’ya yapılan ilk İslâm fetihleri Berka ve Trablusgarp’tan başlamış, daha sonra da bu yol üzerinden bütün Mağrib’e ulaşmıştır. V./XI. asırda Zîrîler Devleti’ni işgal etmek için Mısır’dan yola çıkan bedevî Arap kabilelerinin ilk harap ettikleri şehir Trablusgarp olmuştur. Bu dönemde Zîrîler Devleti’nin kabilesi olan Sanhâceli liderler tarafından yönetilen Trablusgarp, bu bedevî Arap akınlarının

⁴⁸³ Ticânî, *Rihletü’t-Ticânî*, 236.

⁴⁸⁴ Müellifi Meçhul, *el-İstibsâr*, 110; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/97-98. Bkz. Dumper - Stanley, *Cities*, 366; Ahmet Kavas, “Trablusgarp”, *DİA*, XXXXI/288.

⁴⁸⁵ Ticânî, *Rihletü’t-Ticânî*, 236-237, 251; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/98.

karşısında medeniyete dair tüm benliğini kaybetmiştir. Bedevî Arap kabilelerden biri olan Benî Hilâl'e mensup Benî Zuğbe, Sanhâcelileri ortadan kaldırdıktan sonra şehri yönetmeye başlamıştır. Trablusgarp, Hıristiyanların 540/1146 senesindeki işgaline kadar Benî Zuğbe'nin hâkimiyeti altında kalmıştır. Bu tarihten sonra da Sicilya Krallığına bağlı Hıristiyan askerler tarafından yaklaşık on iki yıl işgal altında tutulmuştur. On iki yılın sonra işgalden rahatsızlık duyan Trablusgarp halkı Ebû Yahyâ b. Metrûh önderliğinde isyan hareketi başlatmıştır. Hıristiyan askerler bu isyan hareketi neticesinde şehri terk etmek zorunda kalmışlardır. Hıristiyanların şehri terk etmesiyle birlikte Ebû Yahyâ b. Metrûh şehrin yönetimini üstlenmiştir. Ebû Yahyâ, Muvahhidler'in Kuzey Afrika'yı fethine kadar da şehri yönetmeye devam etmiştir. Muvahhid Sultanı Abdülmümin'e bağlılığını bildirmesiyle birlikte Muvahhidler Devleti döneminde de valilik görevini sürdürmüştür.⁴⁸⁶

Hafsîler döneminde Trablusgarp, devletin en doğusundaki sınır şehri olarak varlığını sürdürdü. Devletin kurucusu Ebû Zekeriyâ şehre vali olarak kendi kabilesi Hintâte'den valiler atadı. Hintâtelî valiler devletin kuruluşundan Sultan Ebû İshâk döneminin sonuna kadar yaklaşık elli beş yıl boyunca Trablusgarp'ta görev yapmışlardı. Bu valilerin sonuncusu Muhammed b. İsa el-Hintâtî oldu. Dâî Ebû Ümâre 681/1282 senesinde Trablusgarp'ı muhasara altına aldığında Hafsî ailesinin akrabası olan bu vali şehri teslim etmeyerek direndi. Böylece Hafsîler'in saltanatını korumaya çalışıyordu. Ancak Dâî Tunus'u ele geçirince Trablusgarp valisi de ona tâbî olduğunu bildirmek zorunda kaldı. İbn Haldûn artık bu dönemden sonra Trablusgarp'ın meşveret sistemiyle yönetilmeye başladığını, aslında Tunus'la çok da bağlantılı olmadığını ifade etmiştir. Daha sonra 688/1289 senesinde Aragon Krallığı askerleri Arap Dübâb kabilesinin lideri Merğam b. Sâbir'la birlikte Trablusgarp'ı muhasara altına almışlardı. Şehir etrafında meskûn olan Arap kabilelerinin de yardımıyla ele geçirildi. Bir süre sonra da Hıristiyan askerler şehri Araplara bırakarak İspanya'ya geri döndü. Böylece Trablusgarp ve çevresi bir süre Dübâb, Ebü'l-Leyl ve Kuûb Araplarının yönetimi altında kaldı. Daha sonra Sultan İbnü'l-Lihyânî, 718/1318 yılında Tunus'u terk ederek sultanlığı bıraktığında bir müddet Trablusgarp'a sığındı. Burada kaldığı kısa süre içerisinde şehrin yönetimi için bir meşihat meclisi oluşturmuştu. İbnü'l-Lihyânî bir süre sonra İskenderiye'ye kaçtığında ise damadı Muhammed b. Ömer'i bu meşihat meclisinin

⁴⁸⁶ Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 242-243; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1798-1799.

başına yönetici olarak bıraktı. Ancak halk kısa bir müddet içerisinde bu yönetime isyan ederek Muhammed b. Ömeri öldürdü. Bundan sonra şehir âyanları Hafsîler Devleti'ndeki karşılıklardan istifadeyle müstakil bir şekilde şehri yönettiler.⁴⁸⁷

Trablusgarp bir süre farklı kişiler tarafından yönetildikten sonra şehir sakinlerinden Berberî Hevvâre kabilesinden Sâbit b. Ammar ez-Zekûcî yönetime el koydu. Bu esnada bir isyancı altı aylık yönetiminin ardından Sâbit b. Ammâr'ı öldürdü. Müntesip olduğu Zekûcî ailesi de bu isyancıyı öldürerek 727/1326-1327 yılında Sâbit'in oğlu Muhammed'i Trablusgarp yöneticisi olarak başa geçirdi. Ancak Muhammed ticaretle uğraşan yönetim işlerinden anlamayan birisi olarak Trablusgarp'ı bağımsız bir şekilde yönetme taraftarı değildi. Bu sebeple Hafsî Sultanı Ebû Bekir Mütevekkil'den bir vali göndermesini talep etti. Kaynaklar bu valinin ismini zikretmese de Trablusgarp şehri bu dönemde iki yönetici tarafından yönetilmişti. Trablusgarp, Tunus'a bağlılığını bildiren Muhammed b. Sâbit döneminde hem yönetimde hem ticaretle parlak bir dönem geçirdi. Muhammed, Merînîler Kuzey Afrika'yı ele geçirdiğinde Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan'a itaatini arz etti. Ancak Muhammed b. Sâbit, Ebü'l-Hasan henüz Tunus'tayken yani çok kısa bir süre sonra bir suikast sonucunda öldürüldü. Hemen ardından oğlu Sâbit b. Muhammed yöneticiliği devraldı. Sâbit b. Muhammed dönemi ise 755/1354 yılında Cenevizli askerlerin tüccar kılığında şehre gelerek aniden burayı ele geçirmeleriyle meşhur olmuştu. Trablusgarp halkından birçok kişi bu askerler tarafından esir alınırken bir yandan da şehir yağma edilmişti. Sâbit ve kardeşi Ammâr bu işgalden kaçarak Merğam b. Sâbir'in ailesine sığınsa da bu aile tarafından öldürüldü. Birkaç gün boyunca şehri yağma eden Cenevizliler ise Kâbis yöneticisinin kendilerine elli bin altın dirhem ödemesiyle esirleri salıverdiler. Bu büyük miktar Kâbis yöneticisi Ahmed b. Mekkî tarafından Cerîd şehirleri halkından yardım olarak toplanmıştı.⁴⁸⁸

Sâbit b. Muhammed ve kardeşinin vefatının ardından şehirde Benî Sâbit ailesinden hiç kimse kalmadı. Bu durumda Kâbis yöneticisi İbn Mekkî şehri yönetmeye başladı. Sâbit'in torunu Ebû Bekir b. Muhammed, Cenevizlilerin işgali esnasında İskenderiyye'ye kaçmıştı. Dedesinin vefatından yaklaşık on bir sene sonra 766/1364-1365 senesinde İskenderiye'den Trablusgarp'a gelerek yönetimi ele geçirmeyi başardı. Bu dönemde Sultan olan Ebü'l-Abbâs'a itaatini bildirerek, şehir halkının vergilerini

⁴⁸⁷ Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 217-218; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1799.

⁴⁸⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1799; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/99; Caravajal, *İfrîkiyye*, III/121-123; Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Ammâroğulları", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991).

kendisine ulaştırdı. 792/1389-1390 yılında Ebû Bekir vefat ettiğinde yeğeni Ali Trablusgarp yönetimini devraldı. Ancak Ali Şehir âyânlarının teşvikiyle Hafsî Devleti'nin hâkimiyetinden çıkararak bağımsızlığını ilan etti. Bu bağımsızlık ilanına bizzat Sultan Ebû Fâris tarafından müdahale edildi. 803/1401 senesinde Trablusgarp Şehrini kuşatma altına alan Ebû Fâris Şehir halkının da desteğiyle burayı ele geçirebildi. Bu olayın ardından Hafsîler Devleti'nin yıkılışına kadar Benî Sâbit ailesinden hiç kimse Trablusgarp'a vali olarak atanmadı. Böylece Benî Sâbit ailesinin Trablusgarp'taki yönetimi son buldu. Sultan Ebû Fâris dönemiyle birlikte Trablusgarp'a Zâfir, Hilâl ve Câü'l-Hayr gibi komutanlar atanmaya başladı. Bu Şekilde Tunus'un Trablusgarp'a doğrudan müdahale edebilmesi kolaylaŐtı. Hafsîler Devleti'nin yıkılış sürecinde ise Şehir önce 916/1510 senesinde İspanyollar ardından 958/1551 yılında Osmanlılar Devleti tarafından ele geçirildi. Trablusgarp, Hafsîler Devleti'nin doğudaki sınır Şehri olarak yıkılış sürecinde ilk kaybettiği yerlerden birisi olmuştu. Devlet son zamanlarında ilk olarak sınır Şehirlerini yani Bicâye ve Trablusgarp'ı kaybederek gittikçe küçülmeye başlamıştı. 982/1574 yılında en son elinde kalan başkent Tunus'u da kaybettiğinde ise hâkimiyeti sona ermiŐti.⁴⁸⁹

D. ULUSLARASI İLİŞKİLER

Devletlerarası irtibatların devletlerin var olduğu ilk dönemden itibaren sağlandığı ve ilişkilerin savaş veya sulh yoluyla gerçekleştiği bilinmektedir. Bilinen ilk diplomasi örnekleri Yunan, Roma, Bizans ve Arap dünyasında gerçekleşmiştir. Bugün varlığı bilinen modern diplomasinin kurumsallaşma süreci ise VI./XIII.-X./XVI. asırlar arasında yaşanmıştır. Hafsîler Devleti'nin hüküm sürdüğü (1228-1574) dönemde ise modern diplomasi kurumsal bir hal almıştır. Bu nedenle Hafsîler Devleti'nin Avrupalı Devletlerle kurduğu diplomatik ilişki modern diplomasinin kuralları çerçevesinde sağlanmıştır. Devlet diğer taraftan İslâm diplomasinin olgunlaŐmıŐ yapıyla Müslüman devletlerle irtibatını devam ettirmiştir. Hafsîler Kuzey Afrika'da yer alması dolayısıyla bölgedeki Merînîler, Abdülvâdîler ve Memlûkler gibi Müslüman devletlerin tamamıyla yakın bir irtibat kurmuştur. Akdenizde bulunması sebebiyle de İspanya, İtalya, Sicilya gibi devletlerle sürekli irtibat halinde kalmıştır. Neticede Hafsîler Devleti hüküm

---

⁴⁸⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1799-1800; el-Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, II/100-101; Caravajal, *İfrikiye*, III/124. Bkz. Özaydın, "Ammâroğulları", III/78; Dumper - Stanley, *Cities*, 367.

sürdüğü dönem boyunca ulaşabildiği ve kendisine ulaşan devletlerin tamamıyla belirli diplomatik kurallar çerçevesinde ilişkisini devam ettirmiştir.⁴⁹⁰

1. İslâm Devletleri

Hafsîler Devleti Merînîler, Abdülvâdîler, Memlükler, Sudan ve Osmanlı gibi Müslüman devletlerle sürekli bir ilişki içerisinde olmuştur. Bu irtibat hüküm sürdüğü dönem boyunca aralıksız bir şekilde devam etmiştir. Hafsîler'in Müslüman devletlerle irtibatı iki şekilde gerçekleşmiştir. Merînî ve Abdülvâdî devletleriyle hem savaş hem de sulha dayalı bir irtibat kurarken, diğer devletlerle yalnızca sulha dayalı bir ilişki içerisinde olmuştur. Mezkûr devletlerle yapılan savaşlar birinci bölümde detaylı bir şekilde anlatıldığından, burada savaşların uluslararası sonuçları üzerinde durulması daha uygun olacaktır. Mağrib bölgesinde hüküm süren Hafsî-Merînî-Abdülvâdî devletleri birbirleriyle komşu olmaları sebebiyle sürekli irtibat halinde olmuşlardır. Üçünün ortak paydalarından biri de Muvahhidler Devleti'nden ayrılarak yeni birer devlet haline gelmeleridir. Aynı devlet geleneğinden ve aynı ırktan (Berberî ırkı) gelmeleri sebebiyle de birbirlerini çok iyi tanımaktadırlar. Birbirleriyle olan irtibatlarının savaş durumuna gelmesindeki en büyük sebep ise Mağrib bölgesinin tamamında Muvahhidler Devleti gibi bir hâkimiyet kurma çabasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple daha zayıf konumda olan Abdülvâdîler bazen Hafsîler tarafından bazen de Merînîler tarafından itaat altına alınarak yönetilmiştir. Abdülvâdîler de zayıflık dönemlerinde Hafsî ve Merînî devletlerinin sınır şehirlerini ele geçirerek bu devletlere zarar vermeyi başarmıştır. Diğer taraftan Merînîler Devleti de 747-750/1346-1349 tarihleri arasında iki kez Hafsîler Devleti'nin tamamını ele geçirmiştir. Hafsîler ise Merînîler Devletini hiçbir dönemde savaş yoluyla ele geçirememiştir. Hafsîler Devleti ile diğer devletlerin savaş yoluyla irtibat sağlaması özetle bu şekilde gerçekleşmiştir.⁴⁹¹

Sulh yoluyla irtibat Hafsîler Devleti'yle yukarıda zikredilen devletlerin tamamı arasında belirli aralıklarla ve belirli diplomatik metotlarla gerçekleşmiştir. Sulh ile sağlanan irtibatların ilk aşamasında bir devletin diğer devlete yaptığı gönüllü itaat gelmektedir. Merînîler'in kuruluşları esnasında Hafsîler Devleti'ne itaat ettiklerini

---

⁴⁹⁰ Prof. Dr. S. Bakruşin vd., *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, ed. Vladimir Potyemkin, çev. Atilla Tokatlı (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009), 1/79-81; Muammer Gül, *Orta Çağ Avrupa Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2009), 156-161; Temel İskit, *Diplomasi Tarihi* (Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi, 2018), 27-28, 32-33, 34-36.

⁴⁹¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1747, 1760-1761; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 149-150, 251. Bkz. Arevî, *Mücmel*, 353.

bildirmeleri ve Muvahhidler Devleti'ni yıkmak için onlardan destek almaları bu hususa örnek olarak gösterilebilir. Bu itaat gereğince Merînîler, Ebû Zekerıyyâ ve Mustansır dönemlerinde minberlerinde Hafsîler adına hutbe okutmuşlardır. Böylece Merînîler, Hafsîler Devleti adına ülkeyi yönettiklerini beyan etmişlerdir. Bahsi geçen itaat durumu Hafsî Sultanı Yahyâ Vâsık (675-678/1276-1279) döneminde Merînîler'in tam olarak hâkimiyetlerini kazanmalarıyla sona ermiştir.⁴⁹² Benî Ahmer Devleti de 641/1243-1244 yılında itaatini bildiren bir heyeti Sultan Ebû Zekerıyyâ'ya göndermiştir. Abdülvâdîler Devleti ise Osman b. Yağmurasan döneminde Hafsîler Devleti'ne itaat bildirme gereği duymuştur. Osman b. Yağmurasan kendisiyle akrabalık bağı bulunan Hafsî hanedan üyesi Ebû Zekerıyyâ'nın Hafsîler Devleti'ne karşı isyan etmesi neticesinde 686/1287-1288 yılında Hafsîler'e itaat ettiğini beyan etmiştir. Bu şekilde isyan eden Ebû Zekerıyyâ'ya destek olmadığını göstermek istemiştir. Bu örneklere ilave olarak Merînîler Devleti'nin yıkılış sürecinde Hafsî Sultanı Ebû Faris'e (796-837/1394-1434) itaat ettiği de kaynaklarda aktarılmıştır.⁴⁹³

Devletlerarası münasebetlerde bir devletin diğer devletten yardım istediği durumlar da sıklıkla görülmekteydi. Bu yardım talebi genellikle devlet büyüklerinden seçilen bir heyet ve hediyeler vasıtasıyla diğer devletlere iletilirdi. Sultanın diğer bir sultandan doğrudan yardım talep etmesi gibi bir durum söz konusu olmazdı. 668/1270 yılında İfrîkiye'ye düzenlenen Haçlı seferi esnasında Sultan Mustansır, Memlûklü Sultanı Baybars'tan yardım talep etmek için Mısır'a bir heyet göndermişti. Kaynaklarda bu yardım talebini ileten heyette bulunanların isimleri zikredilmemekle birlikte Baybars'a hediyelerle birlikte geldikleri özellikle belirtilmiştir. Öte yandan Mustansır'ın Haçlılar karşısında saklandığını öğrenen Baybars hediyeleri kabul etmeyerek ümera arasında dağıtmıştı. Ancak Baybars bu kızgın tavrına rağmen yine de İfrîkiye'ye asker göndermekten de geri durmamıştı. Diğer bir örnek ise Hafsî Sultanı Ebû Bekir Mütevekkil'in oğlu Ebû Zekerıyyâ ve hâcibi İbn Tafragîn'i devlet ricalinden oluşan bir heyetle birlikte 729/1328-1329 yılında Merînîler Devleti'ne göndermesiydi. Sultan bu

---

⁴⁹² Es-Selâvî'nin kitabı *el-İstiksâ'*daki yorumuna göre, Merînîler insanları muhalefet ettikleri Muvahhidler'e davet edemezlerdi. Fakat kendi başlarına da yeni bir davet gerçekleştiremiyorlardı. Öte yandan kendilerini destekleyen kabile reisleri Hafsîler Devleti'ne itaat etmek istiyorlardı. Bu sebeple halkı Hafsîler Devleti'ne itaat etmeye çağırmak daha kolay bir çözüm yoluydu. Bu itaat aynı zamanda Hafsîler'den destek almayı da sağlıyordu. Selâvî, *el-İstiksâ'*, III/28-29. Bkz. Abdülhâdî et-Tâzî, *et-Tarihî'd-diplomasî li'l-Mağrib min Akdemi'l-Usûr* (el-Hey'etü'l-Âmme Mektebetü'l-İskenderiyye, 1988), VII/24.

⁴⁹³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1706-1707, 1729-1730; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 82, 251. Bkz. Arevî, *Mücmel*, 359-360.

heyet aracılığıyla Merînîler Devleti'nden askerî yardım talep etmişti. Sultanın gönderdiği heyet Merînî Sultanından destek için söz alarak Tunus'a geri dönmüştü.⁴⁹⁴

Sultanların bahsi geçen heyetler aracılığıyla kız isteme merasimleri yaptığı da bilinmektedir. Merînî Sultanı Ebû Saîd Osman'ın Hafsî Sultanı Ebû Bekir'den kızını istemesi için Fas kadısı önderliğinde bir heyet göndermesi bu duruma güzel bir örnektir. Sultanların amacı bu evlilikler vasıtasıyla iki devlet arasındaki diplomatik bağların daha iyi bir hale gelmesidir. Merînî, Abdülvâdî ve Hafsîler devletleri arasında birkaç kez bu türden evlilikler gerçekleştirilmiştir. Akrabalık bağıyla kurulan diplomatik irtibatlar Ortaçağ'da birçok devlet tarafından kullanılmıştır.⁴⁹⁵ Öte yandan bu heyetlerin istisnai bir örneği de Abdülvâdî Sultanı Yağmurasan b. Zeyyân'ın af dilemek için annesi Savtü'n-Nisâ'yı ve beraberindeki bir heyeti Hafsî Sultanı Ebû Zekeriyâ'ya göndermesidir. İlkçağ diplomasisinde kullanılan sulh için kadın elçi gönderilmesi metodu Yağmurasan b. Zeyyân tarafından da kullanılmıştır. Kaynaklarda başka bir örneğine rastlanılmayan bu metot Yağmurasan'ın affedilmesini sağlamıştır.⁴⁹⁶

Heyetler dışında tek bir elçi aracılığıyla da devletlerarası irtibat sağlanabilirdi. Devlet, dönemin önde gelen âlim ve mutasavvıflarını diğer devlete barış elçisi olarak görevlendirirdi. Sultan Ebû Bekir Mütevekkil, dönemin meşhur mutasavvıflarından Yusûf b. Ya'kûb el-Buyûsufî'yi Abdülvâdîler Devleti'ne göndermişti. Sultan, Abdülvâdî Sultanı ile aralarındaki anlaşmazlıkta el-Buyûsufî'nin arabuluculuk yapmasını istemişti. Netice itibarıyla el-Buyûsufî'nin insanlar arasında sözü dinlenen bir lider olması devlet tarafından elçilikle görevlendirilmesine sebep olmuştu. Devletler bazen de diğer devlet hakkında bilgi sahibi olabilmek amacıyla elçi görevlendirirdi. İki devlet arasında gidip gelen elçiler aynı zamanda iletişimin sürekliliğini de sağlıyordu. Makrîzî, Sultan Ebû'l-Abbâs'ın 792/1390 yılında Emir Mahmûd el-Üstaddâr'ın göreve gelişini kutlamak amacıyla bir hediyeyle birlikte sefir gönderdiğini aktarmıştır. Bu elçi özel olarak ağırlanmış, emir tarafından kendisine her gün yüz dinar ihsan verilmiştir.

⁴⁹⁴ Makrîzî Baybars'ın Mustansır'ı korkak olmakla suçladığını ifade etmiştir. Mustansır'ın bu dönemde Mekke şerifinden hilafeti devralması ve kendisini halife ilan etmesi Baybars'ın bu tepkiyi göstermesine sebep olmuştur. Zira Baybars'a göre halifelik iddiasında olan kişi bu şekilde korkakça gizlenmemelidir. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, II/77; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 140; Selâvî, *el-İstiksâ*, III/116-117.

⁴⁹⁵ XIII.-XV. asırları arasında Kuzey Afrika'da yapılan siyasî evliliklerin detayları için bkz. Esra Keskin, "XIII.-XV. Asırlar Arasında Kuzey Afrika Hanedanlarında Siyasî Evlilikler (Hafsî – Merînî - Abdülvâdî [Zeyyânî] Devletleri)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (27 Haziran 2022), 207-226.

⁴⁹⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1726; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*, 62-63, 140, 160-163, 315; Selâvî, *el-İstiksâ*, III/116-117, 153-157; et-Tâzî, *et-Tarihi'd-diplomasi*, VII/24-27. Bkz. İskit, *Diplomasi*, 27.

Ebû Amr Osman da 860/1455 yılında Fas'a ve Endülüs'e hediyelerle birlikte elçiler göndermiştir. 862/1457 yılında Fas'a gönderilen elçi yanında Merînî ve Abdülvâdî devletlerinin elçileriyle birlikte geri dönmüştür. Fas'a giden elçinin nasıl ağırlandığına dair herhangi bir bilgi bulunmasa da Tunus'a gelen elçilerin çok özel bir şekilde karşılandığı Zerkeşî tarafından aktarılmıştır.⁴⁹⁷ Hafsîler, Osmanlı Devleti'ne de 859/1454 yılında iki elçi göndermiştir. Bu elçiler 857/1453 yılında İstanbul'u fetheden Osmanoğullarını tebrik için görevlendirilmiştir.⁴⁹⁸ Bir de bazı dönemlerde Sudan'dan zürafa ve benzeri hediyelerle birlikte Tunus'a gelen elçiler olmuştur.⁴⁹⁹

Kaynaklarda herhangi bir sefir veya sefaret heyetinin kasıtlı bir şekilde öldürüldüğü veya kötü muameleye maruz kaldığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Dolayısıyla devletlerarası ilişkilerde görevlendirilen elçilerin dokunulmazlığı kuralının uygulandığı sonucuna varılabilir. Bununla birlikte Hafsî hanedan üyelerinin diğer devletlere sığındığı durumlar da olmuştur. Bu durumda sığınma talep eden hanedan üyeleri veya devlet adamları da diğer devlet tarafından büyük bir ihtimamla ağırlanmışlardır. Mevzûbahis kişilerin düşman bir devlete sığınması dahi bu muameleyi değiştirmemiştir. Üstelik bu kişiler Hafsîler Devleti'ne karşı kullanılmak üzere daha özenli bir şekilde misafir edilmişlerdir. Abdülvâdî Sultanı Yağmurasan b. Zeyyân'ın Sultan Mustansır'ın Tunus'tan kaçan kardeşi Ebû İshak'ı son derece iyi bir şekilde ağırlaması bu tür örneklerden sayılabilir. Yağmurasan daha sonraki dönemlerde Ebû İshak'ın Hafsîler Devleti'ni ele geçirebilmesi için teşvikkâr olmuştur. Sultan İbnü'l-Lihyânî'nin Tunus'tan kaçarak Memlük Sultanına sığınması ve burada kendisine iktâ bağlanarak maaş tahsis edilmesi de bunun başka bir örneğidir. Her ne kadar Hafsîler ve Memlükler arasında herhangi bir düşmanlık bağı bulunmasa da devletler arası ilişkide sığınan kişinin dokunulmazlığı kuralı gereğince İbnü'l-Lihyânî Memlüklü Devleti'nde güzel bir şekilde ağırlanmıştır. Ebû İshak'ın Endülüs Benî Ahmer Devleti'ne sığınması da bu hususa misal teşkil edebilir. Ancak buradaki örnek, birbirine yakın iki devletin karşılıklı saygısını göstermektedir. Benî Ahmer Devleti kendisine sığınan Ebû İshak'ı güzel bir şekilde ağırlamıştır. Bu ağırlanmanın sebebi olarak da babası Ebû

⁴⁹⁷ Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 298.

⁴⁹⁸ Bu iki Hafsî elçisinin Osmanlı topraklarına gidebildiklerine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Çünkü elçiler İspanya'nın Zaragoza limanında korsanlar tarafından tutuklanarak Napoli'ye götürülmüşlerdir. Bir süre sonra da Kral Alfonso'nun emriyle salıverilmişlerdir. Daha sonra ne yaptıkları bilinmemektedir. Brunschvig, *Târihu İfrikiyye*, I/92.

⁴⁹⁹ el-Gabrîni, *Unvânü'd-dirâye*, 97, 307; İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, 53; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 120; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1522; Makrîzi, *es-Sülûk*, V/296; Zerkeşî, *Tarihü'd-devleteyn*, 82, 297-299; el-Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, II/84. Bkz. Bakruşin vd., *Uluslararası İlişkiler*, I/98-99.

Zekeriyyâ'nın Benî Ahmer Devleti'ne yaptığı yardımlar gösterilmiştir. Netice itibariyle Hafsîler ve Müslüman devletler arasındaki irtibatlar elçi ve heyetler aracılığıyla sürekli bir şekilde devam etmiştir. Bu irtibatlar sebebi ne olursa olsun VII./XIII. ve X./XVI. asırlar arasında dönemin şartlarının gerektirdiği ölçüde sürdürülmüştür.⁵⁰⁰

2. Avrupa Devletleri

İfrîkiye Akdeniz'e kıyısı olan bir bölge olması bakımından her zaman Asya ve Avrupa'daki Hıristiyan devletlerle doğrudan bir bağlantı içerisinde olmuştur. Öyle ki Müslümanlardan önce bölgenin yönetimi Asya ve Avrupa'dan buraya gelerek yerleşen Kartaca, Bizans gibi Hıristiyan devletlerin elindeydi. Müslümanların İfrîkiye'ye hâkim olmalarıyla birlikte de buradan Avrupa'ya doğru bir ilerleme sağlandı. İspanya'nın büyük bir kısmının fethinin ardından Ağlebîler döneminde Sicilya ve İtalya şehirlerine yapılan akınlarla/hücumlarla Müslümanlar tedricî olarak Avrupa'yı ele geçirmeye başladılar. Ancak V./XI. asır itibariyle Avrupa'lı devletlerin yeniden güç kazanmaya başlamasıyla birlikte Müslümanlar Sicilya ve Endülüs'ten çıkarılmaya başladı. Bu sürecin devamı olarak da Avrupalı devletler ve Mağrib arasındaki irtibat daha yoğun bir şekilde devam etti. Öte yandan güçlenen Avrupa devletleri ticaret hususunda da Mağrib'le yeni bağlantılar kurdu. Bu devletler VI./XII. asır itibariyle Mağrib sahillerinde kolonileşme çalışmalarına başladılar. Özellikle de İfrîkiye, İspanya-Sicilya-İtalya-Fransa arasında stratejik bir konumda yer aldığı için ticarî kolonileşmenin hedefi haline gelmesinden dolayı sık sık istilaya uğrayan bir bölge haline geldi.⁵⁰¹

İspanya, İtalya, Sicilya ve Fransa gibi Avrupalı devletlerle İfrîkiye arasındaki irtibat VI./XII. asır itibariyle kurumsal bir hal almaya başladı. Kurumsallaşma süreci Hafsîler Devleti'nin kurulmasıyla birlikte daha hızlı bir şekilde ilerledi. VII./XIII. asrın ilk yarısı itibariyle Hafsîler ve Avrupa devletleri arasındaki ilk irtibatlar hem savaş hem de ticaret üzerine kurulmaya başladı. İtalya şehir devletleri Pisa, Ceneviz ve Venedik Hafsî sultanlarıyla belli aralıklarla ticari anlaşmalar sağlayarak irtibatlarını sürekli hale getirdi. Bu devletler Bicâye, Annâbe, Tunus, Kull, Mehdiyye, Kâbis ve Trablusgarp gibi

⁵⁰⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1711; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/103; Zerkeşî, *Tarihü'd-devleteyn*, 136. Bkz. Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 182; el-Arevî, *Mücmel*, 368; Bila'rac, "el-Alâkâtü's-siyasiyye", 65.

⁵⁰¹ Brunschvig, *Târihu İfrîkiyye*, I/54-55; William McNeill, *Avrupa Tarihinin Oluşumu*, çev. Yusuf Kaplan (İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2008), 117-118; Arevî, *Mücmel*, 356; Maria Elisa Soldani, "Ticaret", çev. Leyla Tonguç Basmacı, *Ortaçağ-Şatolar.Tüccarlar. Şairler*, ed. Umberto Eco (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2015), 195-196; Diego Davide, "Pazarlar, Panayırlar ve Ulaşım Yolları", çev. Leyla Tonguç Basmacı, *Ortaçağ-Şatolar.Tüccarlar. Şairler*, ed. Umberto Eco (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2015), 202.

sahil şehirlerinde kendilerine ait koloniler kurdular. Bahsi geçen şehirlerde neredeyse küçük bir kasaba olacak şekilde hanlar, klise, mezarlık, mahzen, fırın ve konsolosluk binasını içeren bir yerleşim yeri inşa ettiler. İtalyan şehir devletlerinin ardından Sicilya, Aragon ve Kastilya krallıkları da bu bölgelere yerleşmeye başladı. Tüm ülkeler her bir şehre bir konsolos tayin ederek sultanla bazen ayda bir bazen de ayrıcalık elde ettiklerinde haftada bir görüşme iznine sahip oldular. Ayrıca siyasî açıdan önemli sayılabilecek bazı durumlarda krallar tarafından sultana elçi heyetleri gönderilerek irtibat sağlandı. Ancak bu durumun tam tersi olarak Hafsî sultanları, Avrupa ülkelerinde ikame bir konsolos bulundurmayarak krallarla doğrudan elçi heyetleri vasıtasıyla iletişim sağladılar. İlave olarak Hafsî topraklarındaki gümrük vergileri devletlerle yapılan ittifaklara göre bazen tam bazen de kısmî olarak tahsil edildi.⁵⁰²

Hafsîler’le Avrupa ülkeleri arasındaki irtibatlar VII./XIII. asır boyunca çoğu zaman Avrupa’nın üstünlüğünü kabul etme şeklinde sürdürüldü. Dolayısıyla Avrupalı tüccarlar İfrîkiye sahil şehirlerinde istedikleri kadar kalarak ticarî faaliyetlerini gerçekleştirebiliyorlardı. Bu ticarî serbestlik içerisinde Hafsîler Devleti müdahale edecek güçte olmayınca, onlar Hafsî topraklarında birbirleriyle rekabet eder hale gelmişlerdi. Öyle ki Pisa ile Ceneviz arasındaki rekabet bir süre sonra savaşla neticelenmişti. Hafsî Sultanı Ebû Zekeriyâ ise kendi topraklarında çıkan bu savaşa hiçbir şekilde müdahale edemedi. Diğer yandan Sicilya ve Fransa kralları Hafsîler’le ticarî anlaşmalar gerçekleştirmelerine rağmen ittifak halinde İfrîkiye’ye Haçlı seferi düzenleme kararı almışlardı. Sicilya ve Fransa krallıkları 18 Temmuz 668/1270’de Tunus’a düzenledikleri seferde başarı sağlayamadıkları halde Hafsîler’le yaptıkları sulh anlaşmasında üstünlüklerini göstermişlerdi. Sicilyalılar başta olmak üzere İfrîkiye’de meskûn bulunan bütün Hıristiyan halk bu anlaşma neticesinde yeni imtiyazlar elde edebilmişti. Hıristiyanların bu topraklarda istedikleri şekilde dinlerini özgürce yaşama imtiyazları sulh şartları arasında yer almaktaydı. Öte yandan Hafsîler Devleti Sicilya’nın üstünlüğünü kabul ederek senelik vergi ödemeyi de kabul etmişti.⁵⁰³

⁵⁰² el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/74; Brunshvig, *Târihu İfrîkiyye*, I/56-57, 465-467; Julien, *History of North Africa*, 141-142; Soldani, “Ticaret”, 195-196; Davide, “Pazarlar”, 202; Bakruşin vd., *Uluslararası İlişkiler*, 1/147-148; Saîd Cuma Hammâd, “el-Alâkâtü’l-iktisadiyye beyne Tunus ve’l-Kuva’l-İtaliyye hilali’l-ahdi’l-Hafsî m.1227-1270”, *el-Mecelletü’l-Libiyeti’l-âlemiyye (Global Libyan Journal)* 15 (2017), 3-10.

⁵⁰³ İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 1720-1721; Caravajal, *İfrîkiye*, III/27; Brunshvig, *Târihu İfrîkiyye*, I/64-65; Matvî, *es-Saltanatü’l-Hafsiyye*, 156-167.

Avrupa devletlerinin birbirleriyle olan rekabetleri de Hafsîler'le olan siyasî ve ticarî ilişkilerinde belirleyici olmuştur. 668/1270 yılındaki savaş neticesinde Hafsîler Devleti'nin Sicilya ile ilişkilerinin bozulduğunu fark eden Aragon Krallığı bu fırsatı değerlendirmiştir. Bu savaşın hemen ardından Aragon Krallığı 669/1271 yılında Hafsîler Devleti'ne maddî olarak yardımda bulunmuştur. Diğer yandan da ülkesinin Tunus'taki ticarî faaliyetlerini düzenleyecek adımlar atmıştır. Bu yakınlaşmanın arka planında ise Aragon ile Sicilya kralları arasındaki düşmanlık bulunmaktadır. Akdeniz'de hâkim güç olma çabası Aragon ve Sicilya kralları arasında büyük bir rekabete sebep olmuştur. Bu hâkimiyet mücadelesinin kazananı ise 680-681/1282 yılında Sicilya'yı ele geçiren Aragon kralı III. Pedro'dur. Netice itibariyle Akdeniz devletlerinin VII./XIII. asırda birbirleriyle kurdukları alâkalar siyasî ve ticarî açıdan Hafsîler Devleti'ni de etkisi altında almıştır.⁵⁰⁴

VIII./XIV. asrın ikinci yarısına kadar Hafsîler Devleti kendi içerisinde bir hâkimiyet mücadelesi yaşadığı için bu dönemle ilgili uluslararası irtibatlar parçalı bir halde bulunmaktadır. Hafsîler'in Bicâye ve Tunus olmak üzere ikiye bölünerek yönetildiği bu dönemde Avrupalı devletler de bu parçalanmadan istifadeyle ayrı ayrı imtiyazlar elde etmeyi başarmışlardır. Bir taraftan İfrîkiye sahillerinde ticarî olarak varlıklarını korurken, bir taraftan da iki sultandan da ayrı ayrı istifade etmeye çalışmışlardır. Özellikle Aragon Kralının her iki Hafsî Sultanından da maddi destek talep etmesi bu istifadenin örneklerindedir. Ancak iki sultan da istenilen miktarı karşılayamadığında Aragon Krallığı tarafından herhangi bir saldırıya maruz kalmamışlardır. VIII./XIV. asırdaki bu parçalanmışlık esnasında en dikkat çeken durum ise Müslüman korsanların Akdeniz'deki Avrupa ticaret gemilerine saldırmalarıdır. Nitekim Aragon Krallığı bu durumdan en çok rahatsız olan taraf olmuştur. Aslında Müslüman tüccarlar bundan çok daha önce Avrupalı korsanlar tarafından saldırıya uğramaya alışmışlardı. Özellikle de Endülüs'ten Mağrib'e kaçan Müslümanlar çoğu kez İspanyol korsanların hedefinde olmuştur. Müslüman korsanların bu tahribata tepki olarak teşkilatlandığı ve ortaya çıktığı aşikârdır.⁵⁰⁵

VIII./XIV. asrın ikinci yarısı itibariyle Sultan Ebü'l-Abbâs (772/1371) dönemiyle birlikte Hafsîler Devleti ve Avrupa arasındaki ilişkilerin daha adilâne şekilde

---

⁵⁰⁴ Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye*, I/95; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 272; Francesco Paolo Tocco, "Sicilya'da Aragon krallığı", çev. Leyla Tonguç Basmacı, *Ortaçağ-Şatolar.Tüccarlar. Şairler*, ed. Umberto Eco (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2015), 133-136.

⁵⁰⁵ Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye*, I/150-153.

devam ettiği görülmektedir. Bunda sultanın İtalyan şehir devletleri ve Aragon Krallığı karşısında taviz vermeyen tavrının etkili olduğu düşünülmektedir. Sultan bu döneme kadar Hafsîler'in Avrupalı devletlere zaman zaman ödediği vergileri vermemekte kararlı davranmıştır. Ayrıca Müslüman korsanların büyük donanmalar kurarak Akdeniz'de yaptığı saldırılar bu ülkeleri Hafsîler'in gücüne dair korkutmuştur. Bicâye'de örgütlenen Müslüman korsanlar İspanya ve İtalya'nın birçok şehrine saldırarak esir ve ganimet elde etmişlerdir. İtalya şehir devletleri Venedik, Pisa, Ceneviz ve Aragon elçileri ise bu esirlerin salıverilmesi için sürekli olarak Hafsî Sultanıyla görüşmeler yapmak zorunda kalmışlardır. Bu görüşmeler neticesinde ise çoğu zaman Müslüman esirlerin salıverilmesi ve belli bir ücret ödenmesi karşılığında Avrupalı esirlerin teslim edilmesi kararına varılmıştır. Ancak Müslüman korsanların saldırılarının şiddeti arttığında İtalyan şehir devletleri daha da fazla korkmaya başlamıştır. Önlem alma girişimleri neticesinde mezkûr devletler birlik halinde 790/1388 yılında Cerbe adasına 792/1390 yılında da Mehdiyye'ye saldırmışlardır. Fakat bu saldırılarda başarı elde edemedikleri gibi korsan faaliyetlerle ilgili de herhangi bir neticeye ulaşamamışlardır.⁵⁰⁶

Mehdiyye savaşının ardından 793-794/1391'den 799/1397 yılına kadar Venedik, Ceneviz, Pisa konsoloslukları ve elçileri vasıtasıyla sürekli bir şekilde sultanla yeni ticarî anlaşmalar imzaladı. Ancak bir süre sonra 799/1397'de Ceneviz donanması Hafsî ticaret gemisine saldırdığında, Ceneviz Devleti'yle yapılan anlaşma askıya alındı. Ceneviz elçilerinin ısrarlı bir şekilde sultandan af dilemesine rağmen yirmi beş yıl boyunca hiçbir şekilde anlaşma imzalanmadı. Ayrıca Ceneviz tüccarları Tunus'taki mallarına el konularak sınır dışı edildi. Burada Hafsîler Devleti'nin yaptırım gücünün ne kadar arttığı görülmekteydi. 802/1400 yılında Venedik elçileri Müslüman korsan saldırıları esnasında ele geçirilen esirlerinin salıverilmesi için Hafsî Sultanına başvurdu. Fakat elçiler ne kadar çabalasalar da sultanı ikna edemediler. Aragon Kralı da kendi ülkesine ait esirlerin salıverilmesi için sultan nezdinde girişimlerde bulundu. Çabaların sonuçsuz kalması neticesinde İfrîkiye'ye saldırı tehdidinde bulunan Aragon Kralı bundan sonra istediğini elde edebildi. Ayrıca Hafsî Sultanından belli bir miktar vergi

---

⁵⁰⁶ el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/50; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 228-229; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, II/183-184; Brunschvig, *Târihu İfrîkiyye*, I/216, 227-234. Bkz. Maria Elisa Soldani, "Deniz Yoluyla Ticaret ve Limanlar", çev. Leyla Tonguç Basmacı, *Ortaçağ-Keşifler.Ticaret İlişkileri.Ütopylar*, ed. Umberto Eco (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2015), 164-165.

tahsil etmeyi de başardı. İlave olarak Aragon ve Sicilya tüccarları Hafsî gümrük vergisinden muaf tutuldu.⁵⁰⁷

IX./XV. asır Hafsîler Devleti'nin en ihtişamlı dönemi olarak uluslararası ilişkilerde de zirve dönemi oldu. Bu asırda İfrîkiye sahillerinde ticaret yapmak üzere Floransa'nın da harekete geçtiği görülmekteydi. Venedik ve Cenevizli sefirler Hafsî sultanlarıyla irtibat sağlamaya çalıştı. Diğer yandan Pisa tedricî olarak İfrîkiye'den de Akdeniz'deki ticaretten de geri plana çekildi. Pisa dışındaki İtalyan şehir devletleri kimi zaman korsanların ele geçirdiği esirlerini talep etmek kimi zaman da ticarî anlaşmalarını yenilemek üzere sultanlarla görüştiler. Avrupalı devletler tarafından talep edilen esirler çoğu kez Hafsî sultanlarının belirlediği şartlar çerçevesinde salıverilmişti. Ticaretin devamlılığı için Avrupalı devletlerin ne olursa olsun sultanlarla anlaşma sağlamaya çalıştığı açıkça görülüyordu. Sultan Ebû Amr Osman 841/1438 yılında Venedikliler'le uşûru arttırmaları şartıyla anlaşabileceğini bildirdi. Venedik de yüzde onluk uşûr vergisinin kendileri adına yüzde on buçuğa çıkartılmasını kabul etti. Elbetteki sultanın öne sürdüğü bu şartta Venedikli korsanların Hafsî tüccarlara saldırmasının etkisi büyüktü. Ancak Venedik'in ısrarlı bir şekilde sulh talep etmesi, sultanın taleplerini itiraz etmeden kabul etmesi ticaret hususunda Hafsîler'e muhtaç olduğunu gösteriyordu. Nitekim sultanın ülkesindeki Avrupalı suçluları cezalandırmaktaki tavizsiz tavrı da mezkûr devletleri daha ılımlı bir siyaset izlemeye sevk ediyordu.⁵⁰⁸

X./XVI. asırda ise İtalya şehir devletleri ve İspanya, Osmanlı korsanlarının Akdeniz'de etkinlik kazanmalarıyla birlikte geri planda kaldı. Bu korsanlar sık sık İtalya şehirlerine saldırıyor, Endülüs'ten göç etmekte olan Müslümanlara fırsat vermeyen İspanyol gemilerini etkisiz hale getiriyordu. Ayrıca Hafsîler Devleti ile yakın bir irtibat içerisinde bulunuyorlardı. Osmanlı'nın Akdeniz'de daha etkin hale gelmesini istemeyen Aragon Krallığı ise çareyi İfrîkiye sahillerini işgal etmekte buldu. Bir yandan da Hafsî hanedanları arasındaki çekişmelere destek olarak Tunus'taki devlet düzenini bozmaya çalıştı. Netice itibarıyla X./XVI. asır Hafsîler Devleti için devletlerarası iletişim dönemi değil bir parçalanma çağına dönüşmüştü. Hafsîler Devleti bu asrın

⁵⁰⁷ Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye*, I/234-235, 248-249, 250-252.

⁵⁰⁸ Tercüman, *Tuhfetü'l-erîb*, 57; Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye*, I/264, 265-266, 267, 278, 281, 284-285; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 588; Soldani, "Deniz Yoluyla Ticaret", 164-165, 167; Catia Di Girolamo, "Venedik ve Diğer Deniz Cumhuriyetleri", çev. Leyla Tonguç Basmacı, *Ortaçağ-Şatolar.Tüccarlar. Şairler*, ed. Umberto Eco (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2015), 137-138.

sonunda Osmanlı ve Aragon devletleri arasında yaşanan bu rekabetin neticesinde de sona erdi.⁵⁰⁹

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse Hafsîler ile İslâm devletleri arasındaki ilişkilerde olduğu gibi Avrupayla olan irtibatlarda da belli başlı mülahazalar göze çarpmaktadır. Avrupalı devletler ilk defa bu dönemde konsolos ve tüccarlarının İfrîkiye’de ikâmesini sağlamıştır. Konsoloslar çoğunlukla sultanla ayda bir görüşme hakkı elde ederek ülke ve vatandaşlarının temsilini gerçekleştirmişlerdir. Ancak bunun tam karşılığı olarak İfrîkiye tüccarlarının Avrupa’da ikamet ettiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Nitekim bilindiği kadarıyla Hafsîler bu devletlerle yaptığı anlaşmalarda böyle bir şart da sunmamıştır. Öte yandan Hafsîler mevzûbahis devletler için kâim bir konsolos atamasa da iletişimini elçilik heyetleri aracılığıyla sağlamıştır. Karşılıklı olarak sultan ve kralların birbirlerine gönderdikleri heyetler, değerli hediyelerle birlikte yöneticilerin karşısına çıkmışlardır. Netice itibariyle Hafsîler ile Avrupalı devletler arasındaki irtibatlar yaklaşık üç buçuk asır boyunca neredeyse kesintisiz bir şekilde devam ettirilmiştir.⁵¹⁰

---

⁵⁰⁹ Yiğit, *Endülüs ve Kuzey Afrika*, 312-313; Soldani, “Deniz Yoluyla Ticaret”, 167.

⁵¹⁰ Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye*, I/55-56, 216, 265, 292-293; Davide, “Pazarlar”, 202.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAFSÎLER'DE SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPI

A. ETNİK UNSURLAR

1. Berberîler

Kuzey Afrika ve Mağrib'in en eski sâkinlerinden olan Berberîler bu toprakların tamamında dağınık bir şekilde yaşamışlardır. Berberîlerin kökeni hususunda pek çok ihtilafın bulunması sebebiyle bölgeye yerleşmeleri de tarihçilerin nezdinde oldukça tartışmalıdır. Ya'kûbî'nin rivayetine göre Berberîlerin kökeni ve İfrîkiye'ye yerleşmeleri hakkında birçok ihtimal bulunmaktadır. Bunlardan ilki onların Fârûk b. Beysâr b. Hâm b. Nûh'un torunu olduklarına dair rivayettir. Fârûk b. Beysâr'ın kardeşi Mısır hâkimi olduğu zaman İfrîkiye'ye gelerek çocuklarıyla birlikte bu topraklara yerleşmiştir. Bununla birlikte Ya'kûbî, Kuzey Afrika bölgesinde Berberîler'den önce başka kavimlerin yaşadığını, Berberîlerin bu kavimlere galip geldiklerini aktarır. İkinci rivayetinde ise onların nesebini Berber b. Aylân b. Nizâr'a dayandırmıştır. Bu rivayetin ardından da Cüzâm ve Lahm kabilelerinden olduklarına dair bir görüşü de ilave etmiştir. Diğer bir görüşe göre Berberîlerin aslî vatanı Filistin olmasına rağmen kralları onları Mısır'a sürmüştür. Mısır'da yerleşmelerine müsaade edilmeyince batıya doğru ilerleyerek Mağrib'e yerleşmişlerdir. Ya'kûbî'nin en son yer verdiği görüş ise Berberîlerin Yemen'de yaşarken kralları tarafından Mağrib'e sürüldükleridir.⁵¹¹

Belâzürî, Berberîlerin kendilerini dayandırdıkları soyu zikrederken Abdullah b. Sâlih'in rivayetini aktarmıştır. Abdullah b. Sâlih, Berberîlerin kendilerini Berr b. Kays'ın çocukları olarak gördüklerini ancak bunun doğru olmadığını ifade eder. Ona göre Kays'ın Berr adında bir çocuğu bulunmamaktadır. Berberîler Dâvûd'un düşmanları olup, Filistin'de yaşarken Mağrib'e göçerek burada nesilleri çoğalmıştır. İfrîkiye ve Berberî isimleri ise bu göçün ardından bölgede kullanılmaya başlamıştır. İfrîkîs b. Kays b. Sayfî el-Himyerî İslâmîyet'ten önce Kuzey Afrika topraklarını ele geçirmiş, bölge bu sebeple İfrîkiye olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca bölgede yaşayan halkla ilk karşılaşmasında onların gürültülü konuşmaları dolayısıyla “berbere”

⁵¹¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru'l-Beyrut, 1960), II/190; Müellifi Meçhul, *Mefâhirü'l-Berber (tahk. Abdülkâdir Bûbaye)* (Dâru Ebî Râkrâk, 2005), 195; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, I/35; Caravajal, *İfrîkiyye*, I/89.

“gürültülü konuşmak” ifadesini kullandığı için Berberîler bu ismi almışlardır. Farklı kaynaklardaki rivayete göre Berberîlerin Kralları Calût’un öldürülmesinden sonra Mağrib’e geldiklerine dair bir bilginin olduğu da belirtilmiştir. Müellif Hasan el-Vezzân ise Arapların “berbere” ile kastettiklerinin hayvan kükremesi gibi anlaşılacak bir ses olduğunu söylemiştir. Onun aktardığı bir rivayete göre de Arap dilindeki “ber” yani “sahra” manasına gelen ifade iki kere söylenmiş, İfrîkîs adlı Kralın halkı “çöle çöle” diye yönlendirmesi sebebiyle bu isimlendirme yapılmıştır. Tarihçilerin Berberîlerin nesebi ve isimlendirilmesi hakkındaki bu tartışmaları kesin bir netice vermese de günümüze ulaşması sebebiyle oldukça kıymetlidir.⁵¹²

Tüm bu tartışmalar bir yana bırakılacak olursa İbn Haldûn’a göre Berberîlerin iki asıldan geldiklerine dair bir bilgi tarihçiler tarafından aktarılmıştır. Berberîlerin Bütr (Mâzğîs) ve Bernes (Berânis) olmak üzere iki atasının bulunduğu ittifakla kabul edilmiştir. Bu iki soydan birçok kollara ayrılan Berberîler, İfrîkiye’ye doğudan Filistin, Yemen veya Mısır’dan geldikleri zaman Berka’dan başlayarak yerleşmeye başlamışlardır. Bütr’ün torunlarından olan Lûvâte kabilesi Berka dağlarına, Mezâte Veddân’a, Vehîle Trablusgarp’ın batısına yerleşmiştir. Bernes kolundan olduğu bilinen Hevvâre ise Libde şehrine, Zenâte ve Muğayle Mağrib’teki dağlarda iskân etmişlerdir. Daha çok dağlara ve çöle yerleşen Berberî kabileleri hem deniz kıyısında ve şehir merkezlerinde yaşama alışkanlıkları olmaması hem de buralarda yaşayan Rumların onların yerleşmesine izin vermemeleri sebebiyle böyle bir tercihte bulunmuşlardır. Bu duruma örnek olarak Rumların yaşadığı Sabra kentine Berberîlerin yerleşme isteğinin yerel halk tarafından engellenmesi gösterilebilir. Ancak Rumların hizmetine girmek isteyen Berberîler kabile olarak değil de bireysel bir şekilde bu şehirlerde yaşayabilmişlerdir. Berberîler; Rumlar, Fenikeliler ve Kartacalıların bu bölgede özellikle sahil bölgelerinde kurdukları devletlere çoğunlukla itaat etmemişler, İspanya’daki Got hükümdarlarına hâkimiyetlerini tanıdıklarına dair elçiler göndermişlerdir. Dağlık ve Sarp yerlerde yaşamaları dolayısıyla Müslümanlar dışında hiçbir devlet onlar üzerine sefer düzenlemeye cesaret edememiştir. İslâm fetihlerine kadar bu şekilde yaşayan Berberîler, Müslüman Arapların onların yerleşim yerlerini

---

⁵¹² el-Bekrî, *el-Mesâlik*, I/328; Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 226-231; Müellifi Meçhul, *Mefâhirü’l-Berber*, 195; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, I/34.

takip ederek bu bölgeye gelişi esnasında çoğu zaman zorunlu bir şekilde Araplara itaat etmişlerdir.⁵¹³

Mısır'dan itibaren Atlas okyanusu sınırına kadar Berberîlerin yaşadığı bu bölgede onlarla karşılaşmadan bir yönetim merkezi kurmak mümkün değildi. Müslüman askerler I./VII. asırda ilk defa Trablusgarp ve Berka şehirleri üzerinden Mağrib'e geldiklerinde genellikle iç bölgelerdeki yolları takip ettikleri için Berberî kabilelerle karşı karşıya gelmişlerdi. Daha sonra Hıristiyanların yaşadığı sahil şehirlerine ulaşmışlardı. Berberîler, bu karşılaşmalar esnasında kolaylıkla Müslümanlara itaat etmişlerdi. Rumlar ise Müslümanlar karşısında mağlup olmuşlar, itaat etmemek için de İfrîkiye'yi terk etmişlerdi. Berberî kabileler itaat etmekte sıkıntı çıkarmadıkları gibi Müslümanların kendi bölgelerinden uzaklaşmasıyla itaatten çıkmakta da hiçbir zaman gecikmemişlerdi. Bu sebeple Kuzey Afrika'da iki kez valilik yapan Ukbe b. Nâfi' Berberî kabileleri itaat altına alabilmek için defalarca sefer düzenlemişti. Ukbe Berânis, Masmûde, Sanhâce ve Heskûre gibi birçok Berberî kabileyi itaat altına almayı başarmıştı. Dolayısıyla ilk dönemde Berberî kabileler itaat altına alınmış olsa da buldukları ilk fırsatta itaatten çıkmışlardı. İbn Haldûn, Berberîlerin on iki kez Müslümanların itaatinden çıktıklarını, Müslüman oluşlarının ise ancak Musa b. Nusayr döneminde olduğunu rivayet etmiştir.⁵¹⁴

Emevîler ve Abbâsîler'in atadığı Arap yöneticilerin ardından burada uzun yıllar boyunca varlık gösteren devletlerin tamamı Berberî kabilelerin desteğiyle kurulmuştur. Her ne kadar Hâricilik ve Şîî mezhepleri Meşrik'ten gelen dâîler aracılığıyla bu topraklara gelse de bu mezheplerin bölgede kalıcılığını sağlayan Berberî kabileler olmuştur. Bununla birlikte mezhepleri bölgeye tanıtan ve dâîleri destekleyen mutlaka kurucu bir Berberî kabile, mezhep liderleri tarafından özel olarak seçilmiştir. İbâzî Hâricî Rüstemîler'i destekleyen Hevâre ve Zenâte kabilesi, İdrisîler'i destekleyen Zenâte'nin bir kolu olan Evrebe kabilesi, Fatımî Şîîlerini destekleyen Sanhâce'nin bir alt kolu olan Kütâme kabilesidir. Kuzey Afrika ve Mağib'te aynı dönemde hüküm süren bu devletler bahsi geçen kabileler aracılığıyla birbirleriyle mücadele etmişlerdir.

⁵¹³ el-Bekrî, *el-Mesâlik*, I/328; Ya'kûbî, *Târîh*, II/190; Müellifi Meçhul, *Mefâhirü'l-Berber*, 196; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 563, 1597; Caravajal, *İfrîkiye*, I/90. Bkz. G. Yver, "Berberîler", *IA* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), II/525-526; Baadj, "Saladîn, the Almohads and the Banû Ghaniya", VII/12-13.

⁵¹⁴ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, 225-243; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 313-314, 316-317; el-Kayrevanî, *Tarihu İfrîkiye*, 41-44, 51-57; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1604. Bkz. Yver, "Berberîler", II/526-527.

Özellikle Sanhâce, Kûtâme ve Zenâte kabileleri farklı devletleri destekleyen ve sürekli savaş halinde olan üç kabile olmuştur. Sünnî bir anlayışa sahip olan Sanhâce Berberîleri'nin Lemtûne kolunun kurduğu Murâbitlar Devleti ise Mağrib ve Endülüs'ün tamamına hâkim olarak bu mezhep savaşlarına son vermiştir. Murâbitlar'ın hâkimiyetine son vererek bölgeye hâkim olan Muvahhidler Devleti'nin kurucusu Muhammed b. Tûmert ise Masmûde'nin bir kolu olan Herğa kabilesindedir. Ancak kendisinden sonra Abdülmümin el-Kûmî'nin halife olarak seçilmesiyle yönetim Masmûdeliler'den Zenâteliler'e geçse de Muvahhidler Devleti Masmûde kabile devleti olarak görülmüştür. Hafsîler'den önce en son kurulan devlet de Muvahhidler Devleti'dir.⁵¹⁵

Yukarıda zikredilen bilgilerle birlikte Berberî bir kabile devleti olan Hafsîler Devleti'nin ve bu dönemde varlığı bilinen Berberî kabilelerin incelenmesi mümkün olacaktır. Öncelikle Hafsîler Devleti'nin kurucularının kabilesi olan Hintâte kabilesinden bahsetmek ve soy bakımından diğer kabilelerle irtibatlarını görmek gerekmektedir. Hintâte kabilesi Muvahhidler Devleti'nin kurucusu Muhammed b. Tûmert'in kabilesi Herğa ile kardeş kabile olup iki kabile de Masmûde kabilesinin alt kollarıdır. Muvahhidler'in kurulduğu ilk günlerde Hintâte, Herğa ile Tinmellel kabilesinin ardından devleti destekleyen üçüncü kabiledir. Bununla birlikte Hafsî kabilesinin şeyhi Ebû Hafs Ömer, Muvahhidler'in kurucusu İbn Tûmert'in oluşturduğu on kişilik heyetin içerisinde yer almış ve onun en yakın arkadaşlarından biri olmuştur. Ebû Hafs, daha sonraki Muvahhid Sultanı Abdülmümin b. Ali'nin de en yakın destekçisidir. Ebû Hafs'ın oğlu Abdülvâhid'in Muvahhidler Devleti tarafından İfrîkiye valisi olarak atanmasıyla birlikte Berberî Hafsî Devleti'nin temelleri atılmıştır.⁵¹⁶

Abdülvâhid b. Ebû Hafs'ın mensubu bulunduğu Hintâte kabile üyeleri İfrîkiye valiliği esnasında onunla birlikte bu bölgeye göç etmemiştir. Merakeş'e yakın Dern dağında ikamet eden bu kabile Muvahhidler Devleti'ne desteğini sürdürmüştür. Hintâte kabilesi bu bölgede kalabalık bir nüfusa sahip olması ve cesaretiyle tanınmıştır. Her ne kadar şeyhleri Ebû Hafs'ın oğulları Hafsîler adıyla Tunus ve civarında bir devlet kursa da bu kabilenin onların devletine katkısı açıkça görülmemiştir. Dolayısıyla Hafsîler

⁵¹⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Mugrib*, I/124-129, 310-316; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1608-1610; Caravajal, *İfrîkiye*, I/91. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", *DİA*, V/481.

⁵¹⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1692; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 49; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, I/37-38, II/73.

Devleti içerisindeki Hintâte kabilesi nüfusu Ebû Hafs'ın akrabaları ile sınırlı kalmıştır. Ancak devlet geleneğini oluşturması ve öğretmesi bakımından öncelikle Masmûde daha sonra Hintâte kabilesi, Hafsîler Devleti'nin örnek aldığı iki kabiledir.⁵¹⁷

Hafsîler her ne kadar kabilesi Hintâte'yi Dern dağından tamamıyla İfrîkiye bölgesine getiremese de, bu kabileden gelen bazı kişilere resmî görevler vermiştir. Hintâtî nisbesiyle anılan bu kişiler özellikle devletin ilk yıllarında bazı valiliklere atanmıştır. Sultan Ebû Zekeriyâ, Hintâte kabilesi meşihatinden Benî Nu'mân ailesini Kosantine'ye yönetici olarak görevlendirmiştir. Sultanın bu aileye önem verdiği ve Kosantine bölgesinin yönetimini kendilerine devrettiği kaynaklarda zikredilmiştir. Sultan Mustansır döneminde de Hintâte kabilesinden İbn Ebî Mehdî devlete vezir olarak atanmıştır. Ancak vezirin sultanın karşısına amcası Muhammed el-Lihyânî'yi sultan adayı olarak çıkarmasıyla görevi sona ermiştir. Benî Nu'mân ailesi de bu isyan hareketinde vezire destek oldukları için 651/1253-1254 yılında cezalandırılarak, valilik ellerinden alınmıştır. Benî Nu'man ailesi ile Vezir İbn Ebî Mehdî'nin bu derece yakınlığı aynı kabileye mensup olmaktan öte akrabalık bağının bulunma ihtimalini düşündürmektedir. Diğer yandan Mustansır döneminde Bicâye valiliği de başka bir Hintâte mensubu Ebû Hilâl el-Hintâtî'ye verilmiştir. Ebû Hilâl'in valiliği Sultan Mustansır zamanından Sultan Ebû İshâk dönemine (647-678/1249-1279 yılları arasında) kadar devam etmiştir. Daha sonra bu vali Ebû İshâk tarafından ölümle cezalandırılmıştır. Sultan Ebû İshâk döneminde (678-682/1279-1283) Trablusgarp'ta da Muhammed b. İsa el-Hintâtî adında bir valinin bulunduğu rivayet edilmiştir. Ebû İshâk'ın düşmanlarına karşı kuvvetli şekilde şehri savunan bu valinin Hafsîler'in akrabası olduğu özellikle vurgulanmıştır. Netice itibariyle Hintâte kabilesinin ileri gelenleri akrabalarının kurduğu Hafsîler Devleti içerisinde önemli görevlerde yer almışlardır. Ancak bu görevlendirmeler devletin kuruluşunun ilk yıllarıyla sınırlı kalarak sonraki dönemlerde devam ettirilmemiştir.⁵¹⁸

Hafsîler Devleti'nin İfrîkiye'de karşılaştığı Berberî kabileler ise bedevî Arap kabileleri tarafından asimile edilmeleri sebebiyle oldukça azdır. Benî Hilâl, Benî Süleym gibi bedevî Arap kabileleri İfrîkiye'ye gelerek yerleştikleri esnada Berberîlerin bir kısmını öldürürken bir kısmıyla da akrabalık bağı kurmuşlardır. Diğer yandan

⁵¹⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1692-1693, 1696-1698; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 139-140.

⁵¹⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1709-1711; İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 141; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 70-71, 88, 94-95; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 183.

Arapların kültürel üstünlüklerinin Berberîlere baskın çıkmasıyla birlikte de Berberîler Araplaşmışlardır. Bicâye, Kosantine ve Biskire şehirlerinin bulunduğu bölgeler önceleri Züvâve, Kûtâme, Hevvâre ve Acîse Berberîlerinin yaşadığı yerler iken, Arap kabilelerinin istilasıyla birlikte bu kabilelerden az sayıda kişi buralarda yaşamaya devam etmiştir. Kosantine- Trablusgarp arasındaki güney bölgesindeki yerlerde ise çoğunluğunu Nefzâve, Benî Yefren ve Hevvâre'nin oluşturduğu birçok Berberî kabilesi bulunmaktadır. Ancak bu kadar çokluğa rağmen Benî Süleym Araplarının bölgedeki hâkimiyetleri sebebiyle Benî Yefren ve Hevvâre onların itaatlerini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Diğer yandan onlar yalnızca itaat etmekle kalmamış, Araplar karşısında Berberî kimliklerini de kaybederek Araplaşmışlardır.⁵¹⁹

Hafsîler Devleti'nin bedevî olarak karşı karşıya geldiği kabilelerin çoğunluğu Araplaşmış Berberî kabilelerdir. Bu kabileler arasından bazı dönemlerde devletle karşı karşıya gelen muhalif Berberî kabilesi yalnızca Hevvâre olmuştur. Hevvâre kabilesi, uzun yıllar çöl şartlarında yaşamaya devam eden birkaç Berberî kabileden biri olarak sayılmıştır. Bu sebeple bedevî Arapların hayatına daha rahat uyum sağlayarak, onların arasına karışıp Araplaşan Berberîlerden oldukları söylenebilir. Kabilenin Hafsîler Devleti'yle karşı karşıya gelişi de çoğunlukla vergi vermeyi reddetmesi sebebiyledir. Kabile Ebû Zekeriyâ döneminde hem vergi vermeyi reddetmiş, hem de 639/1242 yılında Tilimsan'a yapılan sefer esnasında destek olacağına dair söz verse de bizzat kendisi sultana karşı savaşmıştı. 747/1347 yılında Vezir Ebü'l-Abbâs b. Tafragîn kendilerinden vergi istemek için yola çıktığında bir kargaşa çıkartarak onu öldürmüşlerdi. Neticede Hevvâre kabilesi devlete karşı bedevî Araplarla aynı tavırları sergileyen bir siyaset izlemişti.⁵²⁰

Berberîlerin tüm tarihî seyrine ve değişimine bakıldığında bazılarının devlet kurarak bazılarının da Arap bedevîlerinin korkusu sebebiyle şehirleştiği görülmektedir. Endülüs'ün fethiyle bazı Berberî kabileler buraya yerleşirken, Mağrib'te kalan büyük kabileler devletler kurmuşlardır. Özellikle İfrîkiye'de kalan bedevî Berberîler, Arapların tehdidiyle karşılaşan ilk grup olmaları dolayısıyla şehirlere sığınmışlar, Arap hâkimiyetini kabul edenler de Araplaşarak göçebe bir şekilde varlıklarını sürdürmeye

⁵¹⁹ Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 215-217; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1603-1604; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/105.

⁵²⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1702; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 116-117; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, I/37; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsiyye*, 149.

devam etmişlerdir. Dolayısıyla Hafsîler döneminde yaşayan Berberîlerin çoğunluğunun şehirlerde meskûn bulunduğunu söylemek mümkündür. Bedevî veya Hadarî olarak bölgenin en kadîm sahibi olan Berberîler, kültür bakımından farklı özelliklere sahip olmuşlardır. Göçebe yaşadıkları dönemlerde asabiyet, cesaret, korkusuzluk, misavirperverlik gibi insanî meziyetler kendilerinde yoğun olarak hissedilirken yerleşik hayata geçmelerinin ardından bu özellikler azalmıştır. İbn Haldûn, Berberîlerin özellikle asabiyet bağlarını kaybettikten sonra kendi içlerinde dağılma yaşadıklarını ve dağılmanın ardından başka devletlerin yönetimi altında en alt statüde hayatlarını devam ettirdiklerini ifade etmiştir. Bununla birlikte müellif Berberîlerin kendilerine güvenilen, çarpışmalarda cesur, zayıfa merhamet eden tabiatlarını nesilden nesile aktardıklarını da ifade etmiştir.⁵²¹

İfrîkiye bölgesinin en eski halkı olan Berberîler bu bölgenin dil bakımından da en kadîm dilini konuşmaktadırlar. Arapların Berberice dediği Hasan el-Vezzân'ın ifadesiyle Âvâl, Âmâzîğ veya Nebîle olarak isimlendirilen bir dil İfrîkiye'nin tamamında kullanılmaktadır. Hasan el-Vezzân kendi döneminde (X./XVI. asır) saf Berberice dilinin yalnızca Mağribü'l-Aksâ'daki kabileler tarafından konuşulduğunu, özellikle İfrîkiye bölgesinde Arapçayla karışık anlaşılmasız bir Berberîcenin bulunduğunu aktarmıştır. Bu durumun İfrîkiye'deki Berberîlerin atalarının Yemen veya Filistin'den göç etmesinden kaynaklanabileceğini söylemiştir. Bununla birlikte o, Zîrîler döneminde İfrîkiye'ye göç eden bedevî Arapların bölgedeki Arapları dil bakımından da etkileme ihtimallerinin bulunduğunu ifade etmiştir. Arapların İfrîkiye'deki Berberîleri asimile ettikleri bilindiğinden ikinci görüş daha doğru görünmektedir. Ancak İfrîkiye'nin Meşrik'e olan yakınlığı sebebiyle ilk İslâm fetihlerinden itibaren Berberîlerin Araplarla sıklıkla irtibat kurduğu da bilinmektedir. Bu sebeple dillerinin bozularak Arapçayla karışık bir dil haline gelmesi gayet tabiidir.⁵²²

2. Araplar

Arapların Mağrib'e büyük gruplar halinde gelişleri iki şekilde gerçekleşmiştir. Bölge halkının Araplarla tanışması ilk olarak Müslümanların fetihleri esnasında olmuştur. Araplar bu fetihlerin ardından bölgeye yerleşerek; burada Emevîler, Abbasîler gibi İslâm devletlerinin kalıcılığını sağlamışlardır. Mağrib'in Müslümanlaşmasıyla

⁵²¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1604; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, I/36-38.

⁵²² el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, I/39-40.

birlikte de bölge halkı hem dinî hem de kültürel olarak Arapları daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Özellikle İfrîkiye bölgesi Meşrik'a İslâm devletlerinin saltanat başkentlerine daha yakın olduğu için Araplarla sürekli bir iletişim halinde olmuştur. Böylece İfrîkiye Arab-ı Müsta'ceme'nin (Araplaşmış Berberîlerin) yoğun olarak bulunduğu yer haline gelmiştir. Hafsîler döneminde bu Araplar yerel halk içinde tamamen kaybolduğu için haklarında yeterince bilgi bulunmamaktadır.⁵²³

Arapların ikinci olarak gelişleri V./XI. asırda İfrîkiye'de Zîrî Hanedanlığı'nın hüküm sürdüğü dönemde gerçekleşti. Zîrî Hanedanlığı'nın Şîh Fâtımî Devleti'ne itaat etmeyi bırakıp, Abbâsîler'e itaat bildirmesi sebebiyle Halife Mustansır el- Fâtımî bu hanedanlığı cezalandırmak istemişti. Mustansır vezirinin önerisiyle Nil'in doğu tarafında Saîd bölgesinde yaşayan bedevî Arapları İfrîkiye'ye göndererek Zîrî Hanedanlığı'nı yok etmeye karar verdi. Halifenin cezalandırma yöntemi olarak bu Arap kabileleri seçmesinin özel bir sebebi bulunmaktaydı. Saîd bölgesinde yaşayan Benî Hilâl, Ma'kal ve Şaşin kabilelerine mensup bu bedevî Araplar yağma, çapulculuk ve yol kesmeyle yaşamını sürdüren, yaşadıkları bölgedeki diğer Arap kabilelerine rahatsızlık veren kişilerdi. Saîd bölgesine gelmeden önce Şam ve Irak'ın etrafında Hicaz çöllerinde göçebe olarak yaşayan bu kabileler, Abbâsîler Devleti'nin yönetiminde bulunan yerlere özellikle de hac kabilelerine büyük zararlar veriyorlardı. Bu kabileler Fâtımîler Mısır'a geldiklerinde Karmatiler'e hizmet etmeye başlamışlar, onlar için daha büyük saldırılar düzenlemişlerdi. Bundan rahatsız olan Fâtımî Halifesi Azîz, Karmatiler'den ayrılmaları için bu üç kabilenin Saîd çöllerine yerleşimlerini zorunlu kılmıştı.⁵²⁴

Benî Hilâl, Ma'kal ve Şaşin kabileleri yerleştirildikleri Saîd bölgesinde de sıkıntılar çıkarmaya başlayınca çözüm yolu arayan Halife Azîz'in torunu Halife Mustansır vezirinin de önerisiyle onları İfrîkiye'ye gönderdi. Bu kabileleri teşvik amacıyla her kişi ve devenin geçişi karşılığında bir dinar alarak, onların ellerine geçirdikleri her yerde istedikleri gibi davranmalarına müsaade ettiğinde Araplar için büyük bir fırsat ortaya çıktı. Nil'i geçerek İfrîkiye'ye ulaştıklarında ilk olarak Berka şehrini ve etrafındaki yerleri harap hâle getirmişlerdi. Elleri geçen ganimetten oldukça memnun olan Araplar Nil'in arkasında kalan akrabalarına da buraya gelmeleri

⁵²³ el-Kayrevanî, *Tarihu İfrîkiye*, 41-44, 51-52; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, I/40-41; Caravajal, *İfrîkiye*, I/97.

⁵²⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1561; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, I/44-45.

için haberciler göndermişlerdi. Böylece Fâtımî Halifesi, Zîrî Sultanından intikam almasının yanı sıra maddî olarak da büyük bir gelir elde etmişti.⁵²⁵

İfrîkiye'ye ulaşan Araplar daha önce görmedikleri kadar büyük bir ganimete ulaşmanın heyecanıyla Mağrib'e doğru ilerlemeye devam ettiler. Arap kabileleri Mağrib'in tamamında dağılarak; Trablusgarp ve etrafındaki yerler Zuğbe'nin, Bâce ve etrafı Mirdas b. Riyâh'ın, Tunus'tan başlayarak batıya doğru bütün topraklar Benî Hilâl kabilesinin kollarına ait olmak üzere bölgeyi paylaşmışlardı. Zîrî Hanedanlığı'nın başkenti Kayrevan'ı ele geçirdiklerinde bu hanedanlığı da parçalamışlardı. Arapların bölgede çıkardıkları karışıklıklara ek olarak Zîrîler'in mensup olduğu Sanhâce kabilesi ve Zenâte kabilesi de birbirleriyle savaşmaya başlamışlardı. Bölgede üstünlük kimi zaman Zenâte veya Sanhâce'ye geçmiş, Araplar da bu çekişmeden istifadeyle iç bölgelerde çöle yakın yerleri ele geçirerek şehir yollarını harap etmişlerdi. Sanhâce ve Zenâte kabilelerinin bu çekişme esnasında Araplarla anlaşma yaparak savaşta onlardan müttefik edindikleri de olmuştu. Ancak Arap kabilelerinin fayda sağlayamadıkları herhangi bir durumda bu anlaşmaları bozmaları alışılmış bir durum haline gelmişti. Bölgedeki bu karışıklıklarda Arapların yaptıkları saldırılarda binlerce Berberî katledilmiş, bazı durumlarda Araplarla yapılan evlilikler neticesinde ırk olarak değişimler kaçınılmaz olmuştu. Hafsîler Devleti dönemine kadar bu durumun bir neticesi olarak bedevî Berberî kabileler çoğunlukla Araplaşmış, çöllerde kendini muhafaza edebilen bazı kabileler kendi kültürlerini yaşamaya devam etmişti. Diğer taraftan şehirler Araplardan kaçarak kenar mahallelere yerleşen bedevî Berberîlerle kalabalık bir hal almıştı.⁵²⁶

Muvahhidler Devleti İfrîkiye'ye gerçekleştirdiği seferler esnasında bu Arap kabilelerinin bazen itaati bazen de direnişiyle karşılaşıldı. Genellikle Berka'dan Cezayir şehrine kadar İfrîkiye'nin dağ, tepe ve çöl kısımlarına yayılan bu Arap kabileleri Muvahhidler'in İbn Gâniye ile mücadelesi esnasında da sıklıkla yer değiştirmişti. Yağmacı, harap eden tavırlarıyla kendilerine rahatlıkla yer bulabilmiş, İbn Gâniye için de oldukça iyi bir müttefik olmuşlardı. Berberî Messûfe kabilesinden olan İbn Gâniye aynı zamanda kendisinin Araplardan Benî Hilâl'in Devâvide koluna mensup olduğunu iddia etmişti. Bu iddiayla birlikte de Devâvide kabilesinin tam olarak desteğini almıştı.

⁵²⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Mugrib*, I/288-289; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1561; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, I/44-46.

⁵²⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1561-1562; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, I/46.

Hafsîler Devleti kurulduğunda ise bu durum İbn Gâniye tehlikesi bertaraf edildiğinde dahi Benî Hilâl Araplarının muhalif tarafta kalmasına yol açmıştı. Özellikle bu dönemde Devâvide kabilesi Benî Süleym Araplarının alt kollarından Benî Avf tarafından İfrîkiye'den uzaklaştırıldı. Bu sürecin ardından Benî Süleym Araplar'ı Hafsîler Devleti'nin hizmetinde çalışan ve kendilerine iktâ verilen kabile oldu.⁵²⁷

Hafsîler döneminde Araplar hususunda farklı bir siyaset izlendi. Araplar ve devlet arasındaki ilişki bazen devletin Araplara olan ihtiyacı bazen de Arapların devletten faydalanmak istemesi şeklinde iki taraflı bir anlaşmaya bağlandı. Benî Süleym Arapları bu dönemde devletin batı kısmında genellikle Zâb, Bicâye, Kosantine ve Tunus civarındaki kırsal alanlarda dağınık halde bulunuyorlardı. Hafsîler Devleti tarafından buralarda kendilerine iktâlar tahsis edilmişti. Benî Süleym kabilesinden olan Kuûb ailesi Hafsîler'in kuruluş döneminde diğer kabileleri itaat altına alabilmek için kullanıldı. Öte yandan sultanlar, yaptıklarının karşılığı olarak bu kabileye Safakes ve Cerîd bölgesinde dört köyün iktâsını vererek mükâfatlandırdı. Devletin askerî alanda kullandığı Kuûb ailesi içerisinde daha sonraki dönemlerde ailevî olarak bölünmeler gerçekleşti. Kuûb'un kolları olan Ebü'l-Leyl, Mühelhel ve A'sâş aileleri kendi çıkarları oranında bazen devletin yanında bazen de karşısında bir siyaset izliyordu. Sultana karşı Hafsî hanedan soyundan başka bir kişiyi desteklemeleri neticesinde elde ettikleri kazanca göre hareket etmeleri bedevî tabiatlarının bir devamıydı. Mühelhel ailesi çoğunlukla Hafsî Devleti'nin yanında yer alırken, Ebü'l-Leyl sürekli muhalif hareketleri destekleyerek karışıklık çıkarıyordu. Bu çekişme Hafsîler Devleti'nin yıkılışına değin sürdü.⁵²⁸

Benî Süleym kabilesi dışında şehirlere yerleşerek yağmacılığı bırakan ya da sahil kesimlerinde iktâlar alarak hem zâviye kuran hem de Hıristiyan saldırılarına karşı direnç gösteren Arap kabileleri de mevcuttu. Tûzer'deki yönetici Yemlûl ailesi Berberî-Arap karışık bir soydan gelirken; Biskire'deki yönetici aile Müzenî, Araplar'ı Mısır'dan buraya gelmeye teşvik eden bir Arap kabilesiydi. Devletin sahil şehirlerinde yaşayan Benî Ali, Benî Hakîm ve Benî Hilâl Araplarının kolları Hıristiyanlarla mücadelede büyük rol oynadı. Benzert, Sûse, Safakes ve Kayrevan gibi şehirlerde yerleşik olarak yaşayan bu Arap ailelerin içerisinde zâviye kurarak ihtiyaç sahiplerini barındıran

⁵²⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1588; Hasan, *el-Medîne ve'l-Bâdiye*, I/98-99, 114-115.

⁵²⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1589-1591; İbn Ebû Dînâr bu bedevî Arapları kastederek "Araplar akrep gibidir" şeklinde bir yorumda bulunmaktadır. İbn Ebû Dînâr, *Münis*, 148; Hasan, *el-Medîne ve'l-Bâdiye*, I/114-120.

önderler ortaya çıktı. Özellikle devlet bu kabileler için sahil şehirlerinde iktâlar tahsis etti.⁵²⁹

Araplar bazı dönemlerde iktâları siyasî sebeplerle ellerinden alındığında devletle savaşmaktan geri durmuyorlardı. Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan İfrîkiye'yi ele geçirip Arapların elinden iktâlarını aldığı büyük bir isyanla karşı karşıya geldi. Öyle ki bu isyan, sultanı İfrîkiye'yi terk etmek zorunda bırakmıştı. Diğer yandan Araplar, Hafsî sultanlarıyla birlikte savaşa katıldıklarında çoğu zaman atıyye alabilmek için ordu içerisinde büyük bir huzursuzluk çıkartıyorlardı. Sultan Ebû Zekeriyâ'nın 639/1242 yılında Tilimsan'a gerçekleştirdiği sefer esnasında Araplar atıyye alabilmek için ordudan daha yavaş hareket etmişlerdi. Sultandan atıyye alınca kadar da ordu içerisinde sıkıntı çıkarmaktan geri durmamışlardı. Netice itibariyle Arapların siyasî otoritelerle mücadelesi var oldukları müddetçe her dönemde devam etmekteydi.⁵³⁰

Hafsîler döneminde Araplar hakkında genel bilgiler verildikten sonra günlük yaşamları hakkında ilk olarak konuştukları dile değinmek gerekir. Hafsîler döneminde kullandıkları dil Mısır'da yaşadıkları dönemde tahrife uğramış ve buraya geldiklerinde de Berberîce'yle karışmış yerel bir Arapçadır. Dolayısıyla fasih Arapçadan çok farklı bir dil konuşan Araplar dillerini muhafaza edememişlerdir. Buna mukabil Araplar nesepi hususunda oldukça hassas davranmışlardır. Her bir aile udûllere düzenlediği resmî bir belge ile nesep bilgilerini nesilden nesile aktarmıştır. Yaşam tarzları ise şehirde yaşayan Araplar için sahip oldukları mesleklere göre değişirken bedevî Araplar için çoğunlukla çöle bağlıdır. Yazları iktâ verilen arazilerde ekip biçen bedevî Araplar, kışın yanlarındaki büyük ve küçükbaş hayvanlarla birlikte çöle gitmektedir. Bedevî Araplar yazın Tunus'a erzak, kumaş ve silah yardımı almak için gelerek, kışın çöle dönmektedirler. Hafsî sultanlarının onlara yaptığı yardımlar da Tunus'a ulaştıkları zaman kendilerine verilmektedir. Devlet desteği ile geçinen bedevî Araplar hem çadırlarının gösterişine hem de kıyafetinin güzelliğine oldukça önem vermektedir. Ayrıca devletin maddî desteği tüm kabile veya aile fertleri arasında eşit olarak bölüştürülmüştür. Diğer yandan Tunus'a geldikleri dönemde çöle dönmek istemeyerek

---

⁵²⁹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1729; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, V/141; Debbağ, *Mealim*, 2-III-IV/85-86; Hasan, *el-Medîne ve'l-Bâdiye*, I/119, 126-129, 132.

⁵³⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1749; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, II/196; Hariri, *Târihü'l-Magrib*, 120-122.

şehrin etrafına yerleşen Arap aileleri de bulunmaktadır. Tunus etrafında bu şekilde Arapların meskûn olduğu kenar mahalleler oluşmuştur.⁵³¹

Hafsî sultanlarının yardımıda bulunmadığı İfrîkiye'deki bazı Arap kabileler yol keserek ve yağmacılık yaparak geçinme yoluna gitmişlerdir. Bedevî Arapların bölgedeki bazı yollarda gizlenerek yol kesmeleri İfrîkiye'de seyahat ve ticaret için yolculuk yapan kişileri önlem almaya yönlendirmiştir. Bu yolcular bedevî Araplardan silahlı kimselerle yolculuk yapmanın yanı sıra yol üzerinde meskûn bulunan Araplara para ödeyerek bu yollardan geçebilmişlerdir. Ancak ne olursa olsun Hasan el-Vezzân'ın da belirttiği gibi tüm cömertliklerine rağmen bu bedevî Arapların her an yanlarındaki kişiyi öldürebilme ihtimali bulunmaktadır. Her türlü önleme rağmen bazı yolcuların soyguna uğrayarak öldürüldüğü durumlar da azımsanmayacak kadar çoktur.⁵³² Hasan el-Vezzân'ın özellikle detaylı olarak anlattığı konulardan birisi de Arap kadınlarıdır. Kıyafetleri, gösterişli ve süslü halleriyle Berberî kadınlarından farklıdır. Ancak bu süslü halleri yalnızca mahremi olduğu kişiler arasında görülür. Geniş siyah elbise ve mavi veya siyah örtüleriyle tam tesettürlü olan bu hanımlar peçeli bir halde dolaşmaktadır. Tarlaya veya savaşa eşlerinin yanında giden kadınlar, örtüyle kaplanmış özel küfelerde seyahat etmektedirler. Araplar kendilerine teşvik olması açısından savaşa giderken de eşlerini yanlarından ayırmamışlardır.⁵³³

İfrîkiye'de Berberî ve Araplar dışında başka ırklardan da azınlıklar bulunuyordu. Afrika ve Avrupa'dan buraya çalışmak için veya satılarak gelen köleler bu kapsamda ifade edilebilir. Tunus'ta sultanın maiyetindeki Avrupa'dan gelen askerler de Hafsî toplumu içerisinde tam olarak kökenleri bilinmeyen azınlık bir grup olarak tavsif edilebilir. Bu gruplar hakkında kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamaktadır.⁵³⁴

⁵³¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 1749; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, I/47-48, 52, 63.

⁵³² el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, 1983, I/48.

⁵³³ el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, 1983, I/63-64.

⁵³⁴ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-İbsâr*, IV/75; Caravajal, *İfrîkiye*, III/28; Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye*, I/126; Dûlâtî, *Medînetü Tunis*, 90.

B. GAYRİMÜSLİM UNSURLAR

1. Hıristiyanlar

Hafsî toplumunun zimmî statüsünde sayılan topluluklarından biri Hıristiyanlardır. İfrîkiye bölgesinin en eski dinlerinden biri olan Hıristiyanlık Müslümanların burayı fethine kadar varlığını sürdürmüştür. Bu dönemde bölgenin yönetimi Roma, Kartaca, Bizans gibi Hıristiyan devletler tarafından gerçekleştirilmiştir. En son bölgenin hâkimi olan Bizans Devleti ve tebaası Müslümanların bölgeye gelmesiyle birlikte yönettikleri bu topraklardan çekilmek zorunda kalmıştır. Hicrî birinci asırdan itibaren Hıristiyanların İfrîkiye'deki sayısı gittikçe azalarak yok denecek bir seviyeye inmiştir. Öyle ki Hafsîler Devleti döneminde yerli bir Hıristiyan topluluğundan bahsetmek nerdeyse mümkün değildir. Sahil şehirlerinde farklı ülkelerden gelerek ticaretle meşgul olanlar dışında Tunus'ta azınlık bir Hıristiyan grubunun varlığı bilinmektedir. Hafsîler Devleti'nin kuruluşuyla birlikte ise bu sayının gün geçtikçe arttığı görülmüştür. Devletin Avrupalı Hıristiyan devletlerle olan yakın irtibatı bu sayının artmasına neden olmuştur. Hafsî devlet sınırları içerisinde sayıları gün geçtikçe artan Hıristiyan nüfusunu birkaç meslek grubu oluşturmuştur. Bunlar ordunun bir parçası olan “ulûclar”, ülkenin sürekli sâkini sayılmayan “tüccarlar”, Hıristiyanların dinî temsilcileri olan “din adamları” ve toplumun en alt statüsünde bulunan “köle ve cariyeler”dir.⁵³⁵

Hafsî toplumundaki ilk Hıristiyan nüfusu oluşturan unsur “ulûclar”dır. Bu Hıristiyan askerlerin devletin kuruluşundan itibaren var oldukları görülmektedir. Muvahhid ordusu içerisinde maaşlı Hıristiyan askerlerin görevlendirilmesi geleneği Hafsîler tarafından da sürdürülmüştür. Hafsîler'in ilk ulûcları nereden getirdiklerine dair bir bilgi olmasa da Muvahhidler tarafından bölgeye sevk edilen ordu içerisinde yer alabilecekleri ihtimali ifade edilmiştir. Devlet içerisinde sultana yakın bir birlik olarak Hıristiyan ulûclar yalnızca askerî olarak görevlendirilmişlerdir. Çoğunluğu dinlerini muhafaza etmekte ısrarcı olsa da İslâmiyet'i seçen az sayıdaki asker sultan tarafından önemli görevlerle taltif edilmiştir. Ulûclar Tunus'ta kendilerine tahsis edilmiş “Rabazü'n-nasârâ” adında bir mahallede yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu mahallede

---

⁵³⁵ Ticânî bu Hıristiyan azınlığın da Muvahhidî Sultanı Abdülmümin'in Tunus'u ele geçirmesiyle birlikte Müslüman olduğunu zikreder. Sultan Yahudi ve Hıristiyanları Müslüman olmaya davet etmiş, onlar da güvenlikleri için bu daveti kabul etmiştir. Ticânî, *Rihletü't-Ticâni*, 347; Caravajal, *İfrîkiye*, III/20; Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye*, I/461-462; Hasan, *el-Medîne ve'l-Bâdiye*, I/154-155.

aileleriyle birlikte yaşayan ulûclar nesilden nesile bu görevi aktarmışlardır. Mahalle içerisinde de Hıristiyanlığın gerekliliklerini yerine getirecek bir kilise ve din adamının varlığıyla birlikte dinlerini hür bir şekilde yaşamışlardır. Devlet sınırları içerisinde çan çalınmasına müsaade edilen tek yer de yine bu mahalledir. Ulûclar Hafsî sultanlarına yakınlıklarının yanı sıra Ebû Hafs Ömer dönemiyle (683-694/1284-1295) birlikte Aragon Kralının himayesine de girmişlerdir. Aragon Krallığının Sultan Ebû Hafs Ömer’le yaptığı anlaşmada Hıristiyan askerlerin komutanlarının tayini krala verilmiştir. Böylece bir süre kral bu askerler vasıtasıyla Hafsî Devleti’nin iç işlerine rahatlıkla müdahale edebilmiştir. Ayrıca Ebû Amr Osman döneminde (839-893/1436-1488) ulûclar için Kasba’nın hemen yanı başında bir mahalle daha tahsis edilmiştir. Ulûcların iskân edildiği bu mahalle onların ismiyle anılmıştır.⁵³⁶

Devlet içerisindeki ikinci Hıristiyan topluluk ise “tüccarlar”dır. İspanya, İtalya, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerden gelerek İfrîkiye’de ticaret yapmak isteyen Hıristiyanlar devletin sahil şehirlerinde belirli bir süre konaklamışlardır. Bu konaklamaları esnasında kendilerine tahsis edilen hanlarda kalarak, mallarını koruyabilecekleri mahzenlere sahip olmuşlardır. Sultan Mustansır zamanında (647-675/1249-1276) Haçlı seferleri neticesinde elde edilen bir hak da “Hıristiyan din adamlarının” burada rahatça yaşayabilmeleridir. Rahip ve papazlar Hafsî Devleti’nin bir vatandaşı olma hakkına sahip olarak burada özgürce kilise inşa ettirmiş ve mezar tahsisinde bulunabilmiştir. Böylece konaklama yapılan bu alanlarda birçok kilise inşa edilmiştir. Hıristiyanlar burada dinî simgelerini de açık bir şekilde teşhir edebilmişlerdir. Ebû Hafs Ömer döneminde Aragon Kralının elde ettiği imtiyaz ise bunun devamı niteliğindedir. Bu imtiyazlar arasında Hıristiyanların dinî ritüellerini serbestçe yapabilmeleri talep edilirken, çan çalınmasının serbest bırakılması da maddelere eklenmiştir. Her ne kadar ilk madde yerine getirilse de hiçbir dönemde hanlar (Hıristiyanlara tahsis edilen kalma yerleri) bölgesinde Hıristiyanların çan çalmasına müsaade edilmemiştir. Ayrıca zimmîlerin ibadethane ve evlerini Müslüman yapılardan alçakta inşa etmeleri kaidesi devlet tarafından muhafaza edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte eski kiliselerin genişletilmesi, dış görünüşlerinin değiştirilmesi veya süslenmesi gibi tamir işlerine de müsaade edilmemiştir.⁵³⁷

⁵³⁶ el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/74; el-Endülüsî, *el-Hulelü’s-sündüsiyye*, II/195; Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye*, I/470-471; Hasan, *el-Medîne ve’l-Bâdiye*, I/155.

⁵³⁷ Hafsîler’in bu husustaki hassasiyetlerini gösteren bir örnek olarak şöyle bir olay yaşanmıştır: Hıristiyanların hanlarından birinin kilisesine minare benzeri bir kule inşa edilerek bina yükseltilmiştir.

Son olarak Hıristiyan toplumun en alt sınıfını oluşturan “köleler”den bahsedilebilir. Savaş esnasında elde edilen veya köle tüccarlarından satın alınan bu insanlar hakkında tarihî kaynaklarda detaylı bir bilgi bulunmamaktadır. Endülüs veya Akdeniz ülkelerinde ele geçirilen Hıristiyan esirler bazen Hafsî sarayında bazen de halkın hizmetinde çalışmışlardır. Hafsî sarayında bilinen en önemli köleler sultanların haremindeki cariyelerdir. Hafsî sultanlarının çoğunluğu bu cariyelerin çocuklarıdır. Ümmü veled statüsüne yükselen cariyelerin Müslüman olup olmadıkları konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Öte yandan Hıristiyan esirleri satın alarak özgürlüğüne kavuşturmak için görevlendirilen rahipler bulunmaktadır. Avrupalı devletlerin Hıristiyanlara olan bu korumacı tavrı Hafsîler Devleti’nin de onlara daha itinalı davranmasına sebep olmuştur. Yahudiler hususunda daha tutucu bir yönetim sergileyen devlet Hıristiyanlara karşı daha tavizli davranmıştır. Tüm zimmî halk için geçerli kuralların Hıristiyanlar tarafından ihlal edildiği bazı durumlarda hoşgörülle yaklaşıldığı olmuştur. Bu durumun Avrupalı devletlerin Hıristiyanlar hususundaki hassasiyeti dolayısıyla gerçekleştiği aşîkârdır.⁵³⁸

Hıristiyanların bu dönemde Tunus başta olmak üzere Bicâye, Kull ve Trablusgarp gibi sahil şehirlerinde yoğun olarak yaşadıklarını ifade etmek gerekir.⁵³⁹ İç kesimlerde yalnızca Nefzâve şehrinde azınlık bir grup Hıristiyan bulunmaktadır. Bölgede bu Hıristiyanların sorumluluğunu üstlenecek bir başpiskopos görevlendirilmemiştir. Tunus ve Bicâye’deki rahipler Pisa’ya tâbi olarak senelik vergilerini buradaki papalığa ödemişlerdir. Bu şehirlerdeki Hıristiyan han ve dükkânların gelirleri de Pisa ve Katalonya’ya gönderilmiştir. Hafsîler Devleti onlardan yalnızca ticaret yapmaları durumunda vergi almışlardır. Ayrıca devlet Hıristiyanlar arasındaki davalara da müdahale etmemiş, kendi içlerinde bir yargılama sistemi kurmalarına müsaade etmiştir. Yalnızca yardım istedikleri hukukî davalarda müdahil olmuştur. Dolayısıyla buradaki Hıristiyanlar ticarî muameleler dışında Hafsîler Devleti’nden bağımsız bir şekilde yaşam sürmüşlerdir. Tunus surları içerisinde yaşayan Hıristiyanlar ise sahildekilere oranla daha fazla devlet otoritesi altında yaşamışlardır.

Ayrıca bu yüksek yer ışıklarla süslenecek dikkat çekici bir hâle getirilmiştir. Kadı, yapanın elindeki anlaşma metnine baktığında sadece ibadet edilecek bir yerin inşa edileceğine dair bir izin görür. Ve bunun üzerine yapan kişi cezalandırılır. el-Burzülü, *Fetâva ’l-Burzülü*, II/19-20; İbn Haldûn, *Kitâbü ’l-İber*, 1721; İbnü’ş-Şemmâ’, *el-Edille*, 72; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkayye*, II/74; Brunschvig, *Târihu İfrîkayye*, I/463-464; İbn Âmir, *ed-Devletü ’l-Hafsiyye*, 74; Hasan, *el-Medîne ve ’l-Bâdiye*, I/154, 155.

⁵³⁸ Zerkeşi, *Târihu ’d-devleteyn*, 70-85; Brunschvig, *Târihu İfrîkayye*, I/478-480.

⁵³⁹ Zimmîlerin buralarda arazi veya mülk satın alabilmeleri de serbest bırakılmıştır. el-Burzülü, *Fetâva ’l-Burzülü*, II/17-18.

Hıristiyan olduklarını belli eden bir başlıkla gezen bu halkın kadınları da Yahudi kadınlarıyla birlikte ayırt edici ayakkabılar giymişlerdir. Örtünmeleri itibariyle Müslümanlardan ayırt edilemeyen bu kadınların ayırt edici bir şekilde giyinmeleri gerektiği fetva kitaplarında defaatle vurgulanmıştır. Sultanın yakın muhafızları olan ulûclar ise bu ayırt edici kıyafetleri giyip giymemek hususunda özgür bırakılmışlardır. Her ne kadar toplumdan ayırt edilmek için farklı kıyafet giymek zorunda kalsa da zimmîler, Müslümanlarla birlikte dinî bayramlarını kutlayarak hediyeleşmişlerdir. Devletlerin uluslararası ilişkiler bağlamında dinsel ayrışmalara sebep olduğu bazı durumlar dışında Hafsî toplumu birlikte yaşama kültürünü rahatlıkla içselleştirebilmiştir.⁵⁴⁰

2. Yahudiler

Hafsîler Devleti'nin başlıca dinî unsurlarından biri olan Yahudiler, aynı zamanda Mağrib bölgesinin tamamının da en eski sâkinlerindedir. Doğudan gelerek buraya yerleştikleri tarih tam olarak bilinmese de mevcudiyetleri Berberîlerin bölgedeki varlıkları kadar eski sayılabilir. Berberîlerden Yahudiliği kabul eden az sayıda bir toplulukla birlikte sayıları çoğalmıştır. Yahudiler, Muvahhidler döneminde ise devletin zimmîlerle ilgili politikası gereğince doğuya veya Avrupa ülkelerine doğru sürgün edilmişlerdir. Abdülmümin'in kendi ülkesini Hicaz'a benzeterek gayrimüslimlerden arındırılması gerektiği düşüncesi bu sürgünü başlatan sâik olmuştur. İslâmiyet'i kabul ederek yerlerinde kalmayı başaran bir kısım Yahudi ise Müslümanlardan ayırt edilmek üzere "şekle" adında bir kıyafet giymek zorunda bırakılmıştır. Muvahhidler Devleti'nin bu din siyaseti ele geçirdiği İfrîkiye topraklarına kadar yayıldığında, Yahudiler buradan da farklı bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu dönemde iç kesimlerde yaşayan bir grup Yahudi Bicâye ve Trablusgarp gibi sahil şehirlerine taşınmış, bir kısmı da başka ülkelere göç etmiştir. Muvahhidler İfrîkiye'de bir taraftan Hıristiyan işgalleriyle mücadele ederken diğer yandan Yahudileri de bölgeden çıkartarak burayı İslâmlaştırmaya çalışmışlardır.⁵⁴¹

⁵⁴⁰ el-Burzûlî, *Fetâva'l-Burzûlî*, II/43-44; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 142; Brunschvig, *Târihu İfrîkiyye*, I/461, 467; Hasan, *el-Medîne ve'l-Bâdiye*, I/156.

⁵⁴¹ Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 383; Ticânî, Muvahhidî sultanı Abdülmümin'in Tunus'a geldiğinde buradaki Hıristiyan ve Yahudiler'i İslâmiyet'e davet ettiği haberini rivayet etmiştir. Bu daveti kabul etmeyenlerin de sultan tarafından öldürüldüğünü aktarmıştır. Ticânî, *Rihletü'r-Ticânî*, 347; Brunschvig, *Târihu İfrîkiyye*, I/429, 430, 431. Bkz. Maribel Fierro, "Muvahhidler'in Din Siyaseti", çev. Orhan Şener Koloğlu vd., *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke

İfrîkiye'nin yönetimini Muvahhidler'den devralan Hafsîler Devleti de bu siyasî politikayı kısmen de olsa devam ettirmeye çalışmıştır. Zimmîleri İslâm'a davet ettikleri veya sürgüne gönderdiklerine dair tarihî bir kayıt yer almasa da, onları geri planda bırakacak bazı kararlar almışlardır.⁵⁴² Devletin Kuruluş döneminde Sultan Mustansır Tunus'taki Yahudilerin arazilerini ellerinden alarak üzüm bağlarını kestirmiştir. Sebebi kaynaklarda açıklanmayan bu durum Muvahhidler'in siyasetinin bir devamı olarak görülebilir. Aynı şekilde Muvahhidler'de olduğu gibi Tunus'ta da Yahudilerin "şekle" adında sarı renkli bir dış kıyafet giymeleri zorunlu kılınmıştır.⁵⁴³ Ancak bu durum Mustansır'ın oğlu Vâsık döneminde daha hoşgörülü bir hale getirilerek, her ne kadar giydikleri kıyafet değiştirilmesede de arazileri kendilerine iade edilerek telafi edilmeye çalışılmıştır. Burzülî'ye göre bu kıyafet Tunus'ta yaşayan Yahudilere özgü olup Trablusgarp gibi başka şehirlerde yaşayan Yahudilerin bölge halkıyla aynı kıyafeti giydikleri bilinmektedir.⁵⁴⁴ Bu muamelelerin haricinde Yahudilerin ehl-i zimmet statüsünde oldukları için devlete cizye ödemeleri gerektiği, bina ve ibadethanelerinin Müslümanların yapılarından daha alçakta olması zorunluluğu belirtilmiştir. Ayrıca Yahudilerin Hıristiyanlardan farklı olarak cizyelerini toplu olarak ödedikleri kaynaklarda aktarılmıştır. Yahudilerin ticaret ve kuyum gibi gelir getirisi yüksek işlerde çalışıyor olması bu durumun sebeplerinden olarak görülebilir.⁵⁴⁵

İfrîkiye Yahudileri bu dönemde daha çok sahil kesimlerinde yaşamaya başlamışlardır. Kayrevan'da varlıklarına dair bir rivayet olsa da buradaki yaşamlarının detaylarına dair haberlere rastlanmamıştır. Sahil kesimlerindeki Yahudi nüfusu ise Endülüs'ten sürülenlerle birlikte daha da artmıştır. Tunus, Bicâye ve Kosantine gibi şehirlerde yerli ve muhacir olmak üzere iki ayrı Yahudi mahallesinin bulunduğu ifade

---

(İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 881-885; André N. Chouraqui, *Between East and West A History of the Jews of North Africa*, çev. Michael M. Bernet (İllions-USA: Varda Books, 2001), 51-52.

⁵⁴² Muvahhidlik dinî hareketinin yerini Mâlikîliğe bıraktığı bir dönemde yaşayan Burzülî fetva kitabında zimmîlerin sürgün edilmesi meselesini tartışır. Hatta ona yöneltilen bir soruda zimmîlerin Hicaz'dan uzaklaştırılması gerektiğine dair rivayet de yer almıştır. Ancak Burzülî'nin kanaati Hicaz'ın bu durumun bir istisnası olduğudur. Müellife göre zimmîler Müslümanları ifşa edecekleri veya tehlike arz edecekleri bir durum olduğunda buldukları yerden başka bir yere tahliye edilebilirler. Böyle bir durum olmadığı sürece onların sürgün edilmesi caiz değildir. Olması gereken yalnızca ihanet edenlerin cezalandırılmasıdır. el-Burzülî, *Fetâva'l-Burzülî*, II/14-15.

⁵⁴³ 648/1250 yılında Yahudiler için bu kıyafet zorunlu kılınmıştır. Buna ilave olarak İbn Kunfüz bu yıl Yahudileri küçümsemeye aşırıya gidildiğini aktarmıştır. İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 117. Muvahhidler'deki durum için bkz. Harekât, *el-Mağrib*, I/334-334.

⁵⁴⁴ el-Burzülî, *Fetâva'l-Burzülî*, II/44.

⁵⁴⁵ Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 383; İbn Kunfüz, *el-Fârisiyye*, 136-137; el-Burzülî, *Fetâva'l-Burzülî*, II/19, 42-43, 44; Hasan, *el-Medîne ve'l-Bâdiye*, I/156-157.

edilmiştir.⁵⁴⁶ Tunus'ta yerli Yahudilerin yaşadığı mahallenin adı “el-Hârre” olarak bilinmektedir. Farklı alanlarda çalışan bu Yahudi nüfus, bölgenin ticaretinde aktif bir rol oynamıştır. Burzûlî'ye sorulan bir ticarî vergi olarak gayrimüslimlerden alınan uşûr vergisinin tüccar Yahudilerden de alınıp alınmayacağı meselesi bu alandaki aktifliklerine işaret etmektedir. Müftünün cevabı ise İfrîkiye vatandaşı olarak cizye ödeyen bir Yahudinin devlet sınırları içerisinde ticaret yapmasının uşûrü gerektirmeyeceğidir. Devlet sınırları dışında yaşayan Yahudiler ise zaten uşûrü ödemek zorundadır. Yahudiler ticaretin yanında kuyum, ecza gibi alanlarda da çalışarak İfrîkiye toplumu içerisinde kendilerine yer edinmişlerdir.⁵⁴⁷

Hafsî toplumu içerisinde çok fazla öne çıkmayan Yahudiler hakkında tarihî kaynaklarda çok detaylı bilgiler de bulunmamaktadır. Hafsîler Devleti'nin Hıristiyan devletlerle yaptığı antlaşmalarda Yahudilerin tercüman olarak buldukları ve birçok dil bildikleri az sayıdaki bilgilerden biridir. Bu tercüme görevinin Avrupalı devletler mi yoksa Hafsîler tarafından mı verildiği ise bilinmemektedir. Başka bir bilgi ise çarşı esnafı tarafından zimmîler için konulan kurallarla ilgilidir. Kendisine has işaretleri takmadan Müslüman gibi giyinen ayrıca sarhoş bir şekilde etrafta dolaşan Yahudi ya darp edilir ya da hapsedilir. Bununla birlikte suçlu Yahudi, ibret için gayrimüslim mahallelerinde dolaştırılır. Ayrıca bazı durumlarda bu cezaya ilave olarak para cezası ödemek zorunda bırakılmıştır. Yahudiler hakkında değinilen bir başka husus bu dönemde Arapça kitapları satmak için Avrupa'ya götürdükleri bilgisidir. Fakih İbn Arafe onların bu kitapları götürmelerinin caiz olmadığını söyleyerek engel olmuştur. Bu faaliyetin İslâm dünyasındaki birikimin Avrupa'ya taşınması amacıyla yapıldığı aşikârdır. Son olarak Yahudi veya Hıristiyan kadınların Müslüman kadınlar gibi tesettürlü bir şekilde sosyal hayata dâhil olmaları meselesidir. Onların Müslüman kadınlardan ayırt edilebilmelerinin gerekliliği fetva kitaplarında yer almıştır. Bu ayırt edilmenin zimmî kadınların tesettürlerini bırakmalarıyla değil, düz tabanlı “kırk” isimli

---

⁵⁴⁶ Tunus'ta bulunan ilk Yahudilerin mahallelerinin adı “Yahudi mahallesi” olarak biliniyordu. Ve bu mahalle Zeytûne Camisi yakınlarında bulunuyordu. İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 136-137. Özellikle XVI. asırda Endülüs'ten bu şehirlere göç eden Yahudiler, yerli Yahudiler tarafından hor görülmüştür. Bu sebeple muhacirler kendileri için ayrı mahalleler oluşturmuşlardır. Bkz. Chouraqui, *the Jews of North Africa*, 91-93.

⁵⁴⁷ el-Burzûlî, *Fetâva'l-Burzûlî*, II/19, 21-22; İbn Âmir, *ed-Devletü'l-Hafsiyye*, 73-74; Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye*, I/442, 447-448; Dûlâtî, *Medînetü Tunis*, 38; Chouraqui, Yahudiler'in Kayrevan'dan XI. asır itibariyle çıkarıldıklarını belirtir. Chouraqui, *the Jews of North Africa*, 79-82, 88-89.

bir ayakkabı giymesi veya çıplak ayakla gezmesiyle sağlandığı kaynaklarda aktarılmıştır.⁵⁴⁸

C. TASAVVUFÎ HAREKETLER

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanlar tarafından dinin daha iyi şekilde yaşanması için arayışlar devam etmiştir. Dini anlayarak yaşama çabalarının en önemli tezahürlerinden biri de mezhepler ve tasavvuf hareketleridir. Zahirî ve batınî bu iki veçhe kendi içerisinde birçok dallara ayrılarak çok farklı anlayışları da beraberinde getirmiştir. Dinî anlayışların bu iki veçhesinden biri olan tasavvuf hareketi ilk Müslümanların inzivâ tecrübesine dayandırılmaktadır. İlk dönemden itibaren kalabalıklardan uzak ibadet ve zikirle gerçekleştirilen bu tecrübe, bunu yaşayan kişilerin takvâ olarak üstün oldukları anlayışını da beraberinde getirmektedir. Hz. Peygamber'in sahabîlerine öğrettiği zikirlerin Hz. Ali ve Hz. Ebû Bekir'den rivayetle bir tasavvufî silsile oluşturması da bu hareketi besleyen bir unsur olmuştur.⁵⁴⁹

Tasavvufun bireysel bir inzivâ halinden bir topluluk halini alması ise bilindiği kadarıyla II./VIII. asra dayanmaktadır. Tasavvuf ehlinin hangâh adında özel mekânlar oluşturmasıyla tasavvufta bir kurumsallaşma süreci başlamıştır. İlk olarak Medine, Kûfe ve Basra'da başlayan kurumsallaşma hareketleri daha sonra II./VIII. asrın sonlarında Şam ve Mısır'da da görülmüştür. Tasavvufun İfrîkiye'deki kurumsallaşma süreci ise bireysel tasavvufî hareketlerin dışında meşhur Mutasavvıf Ebû Medyen⁵⁵⁰(v. 594/1198) dönemiyle birlikte başlamıştır. Muvahhidler dönemine rastlayan bu kurumsallaşma hareketinin tarihî arka planı ise oldukça farklıdır. İfrîkiye Ağlebîler döneminin ardından farklı mezheplerin kendisine yer bulduğu tarihî bir geçmişe sahiptir. Hâricîlik ve Şiîliğin yayıldığı bu topraklarda Sünnîlik kendisini korumaya çalışsa da oldukça azınlık bir halde kalmıştır. Zîrîler'in son dönemlerinde ve Murâbitlar Devleti'nin kuruluşuyla birlikte Mâlikî mezhebi İfrîkiye bölgesinde bilinçli bir devlet siyasetiyle yayılmaya çalışılmıştır. Mâlikî fakihlerinin baskın bir halde bulunduğu bu dönemde tasavvuf ehli arka planda kalmıştır. Diğer taraftan bölgedeki mutasavvıflar da Gazzâlî'nin görüşleri

⁵⁴⁸ el-Burzûlî, *Fetâva 'l-Burzûlî*, II/42-44; Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye*, I/446.

⁵⁴⁹ Reşat Öngören, "Tasavvuf", *DİA*, XXXX/119-121.

⁵⁵⁰ İbn Kunfûz'un aktarımıyla Ebû Medyen'in tasavvufî silsilesi şu şekildedir. Ebû Medyen ilmini İbn Hirzihim (v. 559/1163-Fas), Ebû Hamid el-Gazzâlî (505/1111-Tüs), Ebû'l-Meâlî, Ebû Tâlib el-Mekkî, Ebû'l-Kâsım el-Cüneyd, Sırrî es-Saktî?, Ma'rûf el-Kerhî, Dâvûd et-Tâî, Habîb el-'Acemî, Hasan el-Basrî, Ali b. Ebû Tâlib ve Hz. Peygamber'den almıştır. İbn Kunfûz, *Ünsü 'l-fakîr*, 42-43.

çerçevesinde yeni bir tasavvuf dönemi başlatmak isteseler de devletin engellemeleriyle karşı karşıya kalmışlardır.⁵⁵¹

Murâbitlar Devleti'ni ortadan kaldırarak yeni bir devlet kuran Muvahhidler döneminde ise bu durum tersine dönmüştür. Bu dönemde tasavvufî hareketlere olabildiğince müdahale edilmezken, mutasavvıflar ise devlet kontrolünde tutulmaya çalışılmıştır. İfrîkiye bölgesinin en meşhur mutasavvıfı olan Ebû Medyen Bicâye'de etrafında geniş halk kitlelerini toplarken, Muvahhidî Sultanı Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Mansûr onu saltanatı için bir tehlike olarak görmüştür. Fakat sultan kötü bir muamelede bulunmak istemeyerek, şehrin valisinden Ebû Medyen'in Merakeş'e gönderilmesini talep etmiştir. Ancak yola çıkan Şeyh Ebû Medyen yaşlılığı sebebiyle yolculuğa dayanmayarak Merakeş'e ulaşmadan Tilimsan Ubbâd'da 594/1198 yılında vefat etmiştir. Ebû Medyen her ne kadar Muvahhidler döneminde yaşasa da kısa bir süre sonra İfrîkiye'de kurulan Hafsîler Devleti mutasavvıflarının kutbu haline gelmiştir. Muvahhidler Devleti'nin mutasavvıflara kontrollü olarak açtığı bölgede Hafsîler Devleti zamanında önemli şahsiyetler yetişmiştir.⁵⁵²

Hafsîler Devleti'ndeki mutasavvıfların büyük çoğunluğu Ebû Medyen'in tarikiyle yetişmiş kişilerden oluşmaktaydı. Özellikle Bicâye, Kosantine, Tunus ve İfrîkiye'nin sahil kesimindeki çoğu şehirde Ebû Medyen silsilesine müntesip şeyhler zâviyeler kurarak İslâm'a hizmet ediyordu. İfrîkiye'de onun müridlerinden en meşhurları Şeyh Ebû Ali en-Nıftî (v. 621/1224), Dehmânî (v. 669/1270), Tâhir el-Mezûğî (v. 646/1248), İbn Ma'res (v.?), Mahfûz b. Ca'fer (v.?), Sâlim b. Tibâsî (v.?) ve Ebû Muhammed Abdülaziz el-Mehdevî (v. 628/1231)'dir. Ebû Medyen'in bahsi geçen talebeleri tasavvufî anlayışını tüm İfrîkiye'ye yayarak, bu yolda yeni müridler yetiştirmişlerdir. Öyle ki onların ders verdikleri mutasavvıflar Meşrık'e giderek burada da hizmet etmişlerdir. Muhyiddîn İbnü'l-A'râbî (v. 638/1240) Endülüs'ten Meşrık'e giderken Ebû Medyen ve öğrencisi el-Mehdevî'nin⁵⁵³ meclisinde bir müddet kaldıktan sonra Mısır'a gitmiştir.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, 96, 145. Bkz. Bel, *el-Firak*, 377, 380; A. Y. Ocak - S. Farukî, "Zaviye", *İA*, XIII/468-469; Öngören, "Tasavvuf", XXXX/121; Harekât, *el-Mağrib*, I/169; Hamide Ulupınar, *Ebû Medyen el-Mağribî* (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2013), 42; Fierro, "Muvahhidler", 887-888.

⁵⁵² İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, 319; el-Gabrîni, *'Unvânü'd-dirâye*, 22; Dülâtî, *Medînetü Tunus*, 81; Bel, *el-Firak*, 377. Bkz. Tahsin Yazıcı, "Ebû Medyen", *DİA*, X/186-187; Harekât, *el-Mağrib*, I/309.

⁵⁵³ İbnü'l-Arabî okuma yazma bilmeyen el-Mehdevî'nin keşf yoluyla ilim elde ettiğini söyleyerek, ondan övgüyle bahsetmiştir. İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 59.

⁵⁵⁴ el-Gabrîni, *'Unvânü'd-dirâye*, 22-32, 156-158; İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 59-61.

Bicâye şehrinde müridleri ve yakınları Ebû Medyen'in vefatının ardından da onun tasavvufî faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Gabrîni ve İbn Kunfûz'un kitaplarında yer verdikleri isimlerden birkaçı zikredilebilir. İlk olarak Ebû Medyen'in ihvanlarından biri olan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebû Ali ez-Züvâvî'den⁵⁵⁵ (v. 611/1214) bahsedilebilir. Aynı zamanda Mağribli İbn Meşîş Hasenî'nin ⁵⁵⁶(v. 625/1228?) müridlerinden biri olan ez-Züvâvî, Ebû Medyen'in yakın ihvanlarındandır. Halkın sevgisini kazanan Züvâvî'nin Bicâye'de bir mescidi ve müridlerini topladığı bir yeri bulunmaktadır. Ebû'n-Necm Hilâl b. Yunus b. Ali el-Gabrîni de (v. VII./XIII. asır) Ebû Medyen'in Bicâye'deki müridlerindendir. Ebû'n-Necm el-Gabrîni ömrünün neredeyse tamamını Bicâye Ulucamii'nde ibadetle, kıraatle ve ders vermekle geçirmiştir. O da Bicâye halkı tarafından takvâsıyla bilinen şeyhlerden biridir.⁵⁵⁷ Bicâye'de Ebû Medyen'in silsilesinin devam etmesini sağlayan kişilerden başka biri de *Ünvânü'd-Dirâye* adlı eserin sahibi Ebû'l-Abbâs el-Gabrîni (v. 714/1314)'dir. Şeyhi Ebû Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Kâsım es-Sicilmâsî'nin (v. VII./XIII.) silsilesi onun da şeyhi Ebû Muhammed Sâlih ed-Dekkâlî'den (v. 631/1233) Ebû Medyen'e ulaşmaktadır. ed-Dekkâlî, Ebû Medyen'in meşhur müridlerinden biridir. Sicilmâsî uzun yıllar boyunca kendisinin yanında kalarak tasavvufî eğitimini tamamlamıştır. Sicilmâsî de Bicâye'de şöhret bulan takvâsıyla öne çıkan kişiler arasında sayılır ki el-Gabrîni şeyhinden övgüyle bahseder. Böylece Ebû'l-Abbâs el-Gabrîni'nin silsilesiyle birlikte VII./XIII. asırda Bicâye'de Ebû Medyen'e ulaştığı bilinen en son nokta budur. Bahsi geçen kişiler dışında Bicâye'de birçok mutasavvıf bulunmaktadır. Ancak hepsinin aktarılmasının mümkün olmaması sebebiyle burada en meşhur şeyhlerin isimleri zikredilmiştir.⁵⁵⁸

Ebû Medyen'in silsilesini VIII./XIV. asrın ilk yarısına kadar ulaştıran mutasavvıflar ise Kosantine şeyhleri olmuştur. İbn Kunfûz'un (810/1407) annesinin dedesi Ya'kûb b. İmrân el-Buyûsufî'nin Ebû Medyen'in müridlerinden Ebû Mes'ûd b. Arîf'in terbiyesinden geçmesiyle bu tarik başlamıştır. El-Buyûsufî (v.717/1317)

⁵⁵⁵ İbn Kunfûz *Ünsü'l-Fakir* adlı kitabında Züvâvî'nin 685/1286 yılında vefat ettiğini aktarmaktadır. Ancak bu durumda 594/1198 yılında vefat eden Ebû Medyen'le görüşmelerinin imkansızlığı sebebiyle bahsi geçen tarihin doğru olmadığı açıktır. İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, 27. İbn Kunfûz'un başka bir eseri olan *Vefâyât*'a bakıldığında orada 611 yılında vefat ettiği geçmektedir. Kanaatimize göre doğru olan tarih budur. İbn Kunfûz, *el-Vefeyât (tahk. Adil Nüveyhiz)* (Beyrut: Dârü'l-âfâki'l-cedîde, 1983), 306. Zira el-Gabrîni'nin eserinde de 611/1214 yılında vefat ettiği rivayet edilmektedir. el-Gabrîni, *'Unvânü'd-dirâye*, 128.

⁵⁵⁶ Mağrib'teki meşhur mutasavvıflardan biridir. Ebû'l-Hasan eş-Şâzeli'nin şeyhi olarak bilinmektedir. Süleyman Uludağ, "Abdüsselâm b. Meşîş el-Hasenî", *DİA*, I/302.

⁵⁵⁷ el-Gabrîni, *'Unvânü'd-dirâye*, 125-132, 185.

⁵⁵⁸ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, 428-429; el-Gabrîni, *'Unvânü'd-dirâye*, 123-124, 359; İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, 62, 101.

Tilimsan'da İbn Arîf'ten ders aldıktan sonra Kosantine'ye gelerek bir zâviye açmıştır. Bu tarik Mellâriye ismiyle meşhur olarak İbn Kunfûz'un dedesinin babasından dedesine (yani oğluna), ondan sonra da babasına tevarüs etmiştir. Netice itibariyle de İbn Kunfûz babasından devraldığı Mellâriye tarikatının Hafsîler dönemindeki bilinen son temsilcilerinden biridir.⁵⁵⁹

Tunus ve civarında da bu dönemde Ebû Medyen tarikiyle tasavvufî hayat başlamıştır. Daha önceden de bahsi geçtiği üzere Ebû Medyen'in öğrencisi Mehdevî Tunus'ta faaliyet göstermiştir. Ebû Saîd el-Bâcî de Ebû Medyen'in Tunus'taki müridlerinden biridir. Dönemin öne çıkan bu iki şeyhinden ders alan Ebü'l-Hasan el-Şâzelî (656/1258) ise Mağrib ve Meşrik'ta gördüğü tasavvufî eğitim neticesinde tüm İslâm âleminde meşhur olmuştur. Tunus'ta Şazelî'nin açtığı yol Ebû Medyen'in tarikinin önüne geçmeye başlamıştır. Şazelî'den rivayet edilen dua hizbleri İfrîkiye ilim ve tasavvuf çevrelerinde sıklıkla okutulan eserler arasında yerini almıştır. Şazelî'nin vefatının ardından onun tarikatını önce çıkartan kişi Ebû Abdullah el-Mercânî (v. 699/1299)dir. Mısır'da Şazelî tarikatına intisap eden Mercânî buradan Tunus'a gelerek bir zâviye kurmuştur. Devletin son döneminde Tunus'taki en meşhur şeyh ise Ahmed b. Arûs (868/1463)tur. IX./XV. asırdan itibaren İbn Arûs tüm Mağrib'i etkisi altına alarak yeni bir dönem başlatmıştır. İbn Arûs, Hafsîler Devleti döneminde Şazelî silsileyi Mercânî'nin ardından Tunus'ta devam ettiren şeyhlerden sonuncusudur. Nitekim kurduğu Arûsiyye tarikati günümüze değin ulaşmıştır.⁵⁶⁰

Hafsîler döneminde tasavvufî hayatın en yoğun şekilde yaşandığı yer Kayrevan'dı. Hem halkın hem de bedevî Arapların tasavvufî oluşumlara öncülük ederek zâviyeler açmaları şehri bu hususta geliştirdi. Ebû Medyen'in müridlerinden Mehdevî ve Ebû Yûsuf Dehmânî (v. 610/1213) şehirdeki tasavvufî hayatta en etkili şeyhlerdendi. Özellikle Dehmânî Kayrevan'ın tasavvufî hayatında etkin rol oynayan birçok mutasavvıfın şeyhiydi. Ayrıca oğlu ve torunları Dehmânî'nin Kayrevan'daki zâviyesini VIII./XIV. asra kadar ayakta tutabilmişti. El-Kudeydî (v. 699/1300) de şehirdeki mutasavvıfların birçoğunu yetiştiren şeyhlerden biriydi. Aynı şekilde Kudeydî'nin de zâviyesini VIII./XIV. asra değin canlı tutan bir aile tariki bulunuyordu. Şehirde bedevî Araplardan tasavvufa yönelerek, yeni tarikatlar kuran şeyhler de vardı. El-Kirfâh el-Vâilî (Mustansır döneminde (647-675/1249-1276) yaşadığı bilinmektedir) ve Ubeydilî

⁵⁵⁹ İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, 40-48.

⁵⁶⁰ İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 88-95, 106, 137-140; Brunschvig, *Târihu İfrîkiyye*, II/358-362. Bkz. Mehmet Demirci, "Arûsiyye", *DİA*; Ahmet Murat Özel, "Şâzelî", *DİA*, XXXVIII/385-387.

(v. 748/1348)⁵⁶¹ bunlardan en meşhurlarıydı. İnşa ettikleri zâviyelerde bedevî Araplardan oluşan bir cemaate öncülük ediyorlardı. Hususen Ubeydilî'nin Murâbitîn adında bir mahallede faaliyet gösterdiği ve burada ictimaî bir hayat kurduğu da biliniyordu. Dışa kapalı bir topluluk olan Murâbitîn cemaati devletten hiçbir şekilde yardım almayan, devleti de tanımayan bir yapıya sahipti. Buna karşın cemaat İfrîkiye'de bozgunculuk çıkararak halkı rahatsız eden bedevî Arapları doğru yola sevk etmeyi kendisine amaç ediniyordu. Neticede de Murâbitîn şeyhleri dinî bilgisi dahi bulunmayan birçok bedevîyi cemaate kazandırmayı başardı.⁵⁶²

Mehdiyye, Safakes gibi Hafsîler'in doğu sahillerinde bulunan şehirlerde de birçok zâviye bulunmaktaydı. Bu zâviyelerin şeyhleri de genellikle Kayrevan'daki mutasavvıflardan ders alan şeyhlerdi. Kayrevan'da yetişen Ebû Abdullah Muhammed el-Cedidî (v. 789/1387-1388) de bu şeyhlerden biriydi. Bir rüya neticesinde zâviye kurmaya karar veren şeyh, Kayrevan'dakilerin çokluğu sebebiyle Mehdiyye'de bir zâviye inşa etmişti. Safakes'te de Ebü'l-Hasan Abdülkâfi (v. 705/1305-1306), Ubeydilî'nin müridi Veli İbrahim b. Ya'kûb Saydü'l-akârib (v.?) ve Şeyh Sidi Abdullah'ın (v.?) zâviyeleri bulunuyordu. İbn Arûs'un müridi İbn Kerrây (v. 870/1465'den sonra) ve çocukları da Safakes'te bir zâviye kurarak buradaki halka rehberlik etmişti.⁵⁶³

İfrîkiye'de VII./XIII. ve IX./XV. asırları arasında tasavvufî hareketler, bahsi geçen şeyhler önderliğinde gittikçe kurumsallaşan bir hale geldi. İlk dönemlerde kendi başına var olmaya çalışan zâviyeler IX./XV. asrın sonlarına doğru artık devlet tarafından destekleniyordu. VII./XIII. asrın sonlarına kadar Hafsî sultanları ne mutasavvıflara engel olacak ne de onlara destek verecek herhangi bir girişimde bulundu. Mutasavvıflar bu dönemlerde kendi imkânlarıyla kurdukları zâviyelerde halkın zekât ve bağışlarıyla faaliyetlerini devam ettirmeye çalışıyorlardı. Ayrıca yine ellerindeki imkânlarla savaş dönemlerinde bölgeyi düşman işgalinden korumak için çaba gösteriyorlardı. Dönemin mutasavvıflarından Ebû Ali el-Marûfi (v.?) ve Ebû Ali Sâlim (v.?), Mustansır döneminde İfrîkiye'ye gelen Haçlı ordusuna karşı güçlü bir birlik

⁵⁶¹ Debbağ, *Mealim*, 2-III-IV/107.

⁵⁶² Debbağ, *Mealim*, 2-III-IV/(III)213-214, (IV), 14, 19, 24, 31, 83, 84, 85, 97-100, 107, 120, 161; Makdiş, *Nüzhetü'l-enzâr*, II/307-311; Mahfûz, *Terâcîm*, III/121-127.

⁵⁶³ Debbağ, *Mealim*, 2-III-IV/181-183; Makdiş, *Nüzhetü'l-enzâr*, II/303-306, 312-317, 320, 330-341; Hafsîler döneminde İfrîkiye şehirlerinde bahsi geçen mutasavvıflardan çok daha fazla şeyh faaliyet göstermiştir. Ancak tamamının burada zikredilmesi mümkün olmadığından öne çıkan kişilerin ve birbirleriyle bağlantılarının zikredilmesiyle yetinilmiştir.

oluşturmuşlardı. Sultanın herhangi bir görevlendirmesi olmaksızın halkı cihad için toplayarak bölgeyi düşman işgalinden kurtarmışlardı. Bir başka Mutasavvıf Ebû Abdullah ed-Dekkâlî (v. 696/1297) Kayrevan'da tasavvufî eğitimini tamamladıktan sonra Sûse'de bir ribât kurmuştu. Sultan Mustansır ve Yahyâ Vâsık dönemlerinde gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı cemaati ve Sûse halkıyla birlikte hazırlık yapmıştı. Yine bu dönemlerde İfrîkiye'nin sahil şehirlerinin tamamında şeyhlerin savunma için ribât kurdukları biliniyordu. Dolayısıyla bu dönemde mutasavvıflar herhangi bir yöneticinin etkisinde kalmaksızın halkı yönlendirme kudretine sahipti.⁵⁶⁴

Sultan Ebû Hafs Ömer'in Şeyh Mercâni'ye duyduğu derin saygıyla birlikte bundan sonraki Hafsî sultanları da tasavvuf ehliyle daha yakından irtibat kurmaya başladı. Daha sonra saltanatı devralan Sultan Ebû Bekir Mütevekkil Kosantine'de biat aldığı zamanlarda el-Mellâriyye zâviyesinin şeyhi el-Buyûsufî'nin duasına mazhar olmuştu. Bu duayı vefat ederken ölüm döşeginde dahi hatırlamıştı. Özellikle devletin bölgede birliği sağladığı ve kültürel gelişmelerin yaşandığı VIII./XIV. asırda hem şeyhlere hem de zâviyelere büyük önem verildi. Bu dönemin sultanlarından Ebû'l-Abbâs'ın Kayrevan'daki şeyhlere "avâid" adı altında bir yardım gönderdiğine dair bir bilgi bulunmaktaydı. Avâid olarak isimlendirilen bu ihsan aynı zamanda bedevî Arapların bir kısmına da gönderiliyordu.⁵⁶⁵ Sultan Ebû Amr Osman ise mutasavvıflara en üst seviyede değer verirken, aynı zamanda faaliyet alanlarını çoğaltmak için de zâviyeler inşa ettirdi. Zerkeşî'nin aktardığına göre onun döneminde Tunus'ta Aynü'z-Zemît ve Gâbetü Şerîk gibi birçok zâviye inşa edilmişti.⁵⁶⁶

Zâviyeler Hafsîler Devleti'nin kuruluşundan itibaren İfrîkiye bölgesinin tamamında gün geçtikçe daha da yaygınlaşmıştır. Tasavvufî birlikteliğin sağlandığı zâviyeler belirli sayıdaki müridlerin yanında ihtiyaç sahiplerin de sığındığı mekânlardır. Özellikle malî krizlerin yaşandığı bazı zamanlarda halkın ilk yardım talep ettiği yerler zâviyeler olmuştur. Bazen şeyhler tarafından bazen de devlet desteğiyle inşa edilen zâviyeler müridlerin, talebelerin ve yolcuların kaldığı yapılar olarak da kullanılmıştır. Zâviyenin yönetimi bir şeyh tarafından sağlanmış, müridler ise burada ihtiyaç duyulan tüm hizmetleri yerine getirmede iş bölümü yapmıştır. Müridlerin yıllık olarak giyecek ve yiyecek masrafları hesaplanarak, bu ihtiyaçlar şeyh tarafından temin edilmiştir.

⁵⁶⁴ İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, 40; Debbağ, *Mealim*, 2-III-IV/19-23, 33-34, 42, 43, 49; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/281; Bel, *el-Firak*, 355; Amrî, *el-Velâye*, 85-91, 98-101.

⁵⁶⁵ Debbağ, *Mealim*, 2-III-IV/186.

⁵⁶⁶ İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, 40-41, 52; Debbağ, *Mealim*, 2-III-IV/111; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 83; Zerkeşî, *Tarihü'd-devleteyn*, 270, 286. Bkz. Mahfûz, *Terâcim*, II/140-141.

Zâviyelerde çoğunlukla tasavvufun yanında fıkıh, kelâm ve hadis eserleri okutularak müridlerin aynı zamanda şer'î ilimlerde de belli seviyede bilgi sahibi olmaları sağlanmıştır. Şeyhler yalnızca müridlerinin yanında değil halk nezdinde de büyük bir otorite kurmuştur. Şeyhler bu dönemde halkın ihtiyaç anında başvurabilecekleri ilk yetkili makam haline gelmiştir.⁵⁶⁷

Kaynaklarda tasavvuf ehli hakkında verilen bilgilerin neredeyse tamamında şeyhlerin kerametlerinden de bahsedilmiştir. Toplumun her kesimi tarafından oldukça önemli olan bu kerametler, herkesçe kabul edilen sıradan olaylar haline gelmiştir. Şeyhler hem hayattayken hem de vefat ettikten sonra gösterdikleri kerametlerle halk kitlelerini etraflarında toplamışlardır. Halk da şeyhlerin türbelerine büyük bir teveccüh göstererek, yapılan ziyaretler esnasında ettikleri duaların kabul olduğuna inanmışlardır. Kaynaklarda aktarıldığı kadarıyla da çoğu zaman ziyaretler esnasında edilen duaların kabul olması ile ilgili farklı kerametlere şahit olunmuştur. Bununla birlikte halk ve müridler “teberrük” adı altında vefat eden şeyhlerinin mezarından toprak alacak kadar ileri bir inanç kültürü oluşturmuşlardır. *Mealimü'l-iman* ve *'Unvân* gibi tabakât kitaplarında şeyhlerin kerametlerinden uzun uzun bahsedilirken, sadece şeyhlerin kerametlerini konu edinen eserler de telif edilmiştir. Debbâğ'ın (v.699/1300) şeyhi Dehmânî için yazdığı *Kerâmât Ebû Yûsuf ed-Dehmânî* bu türde yazılmış eserlerdendir. Netice itibariyle Hafsîler döneminde tasavvuf gün geçtikçe halk nezdinde daha fazla rağbet görür hale gelmiş, toplumda yeni bir kültürel yapı oluşturmayı başarmıştır.⁵⁶⁸

D. İLMÎ YAPI

1. Eğitim Öğretim

Hafsîler'in eğitim sistemi, tarih boyunca İslâm devletleri tarafından geliştirilen bir gelenek üzerine inşa edildi. Sistem bazı uygulamalarıyla farklılık arz etse de genel olarak yaklaşık altı asırlık İslâm ilim geleneğinin devamı niteliğindedir. İslâm ilim geleneğinde yer alan mektep (küttâb), camii ve medrese gibi ilim merkezleri, Hafsî devlet sınırları içerisinde de yer buldu. Bununla birlikte dönemin öne çıkan âlimlerinin meclislerine katılmak eğitimin en değerli aşaması olarak görüldü. Ayrıca ilim için yapılan seyahatler Kuzey Afrika ilmî hayatına da büyük katkılar sağladı. Hafsîler

⁵⁶⁷ el-Gabrîni, *'Unvânü'd-dirâye*, 128, 188; İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, 23; Debbâğ, *Mealim*, 2-III-IV/44, 110, 118, 122, 130, 145-146, 181, 182. Bkz. Ulupınar, *Ebû Medyen*, 49-50; Amrî, *el-Velâye*, 142-148.

⁵⁶⁸ İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, 105; Debbâğ, *Mealim*, 2-III-IV/23-24, 36; Mahfûz, *Terâcim*, II/290.

Devleti, ilmî hayatı bu şekilde kurduğu sistemle bir yandan gelişirken bir yandan da İslâm ilim geleneği içerisinde kendisine özel bir yer edindi.⁵⁶⁹

İslâm ilim geleneğinde eğitim-öğretim denildiğinde ilk olarak akla mektepler gelmekteydi. Bu dönemde Emevîler ve Abbâsîler zamanında kullanılan “küttâb” ismi yerine “mektep” ifadesi geçmekteydi. Günümüzde ilköğretimin karşılığı olarak bilinen bu ifade ilmî sistemin başlangıç aşamasına tekabül etmekteydi. Hafsî tarih kaynaklarında mekteplerle ilgili detaylı bir bilgi bulunmasa da ilim talebelerinin ilk olarak bu öğretimden geçtikleri bilinmekteydi. Aslında iki türlü ilköğretim metodundan bahsetmek mümkündü. Büyük bir çoğunluk ilk tahsilini mekteplerde görürken, sayıca azınlık bir zümre özel bir hoca vasıtasıyla bu aşamayı geçmekteydi. Bahsi geçen küçük azınlığı ilimle meşgul olan veya ilim tahsiline önem veren ailelerin çocukları oluşturmaktaydı. Bu çocuklar ya dede, baba, amca gibi âlim bir aile üyesinden ya da kendileri için görevlendirilmiş bir ilim adamından ilk eğitimlerini almaktaydı.⁵⁷⁰

Cami veya müstakil bir binada takip edilen ilköğretimin müfredatında ise ilk olarak Kur’ân-ı Kerîm eğitimi bulunmaktaydı. İbn Haldûn *Mukkaddime*’sinde Mağrib ve Endülüs’teki ilköğretimi karşılaştırmıştır. Müellifin aktardığına göre Mağrib’te bu aşamada öğrencilere Kur’ân’ın okunuş şekillerinin tamamı ihtilaflarıyla birlikte öğretilirdi. Kur’ân-ı Kerîm dışında başka hiçbir ders gösterilmezdi. Endülüs’te ise Kur’ân’ın okunuşunun yanında Arapça sarf-nahiv, şiir ve hüsn-ü hat da öğretilirdi. İfrîkiye’de ise bu iki öğretim metodundan çok daha fazlası uygulanmaktaydı. İfrîkiye’de ilk olarak çocuklara Kur’ân-ı Kerîm öğretilerek ezberletilirdi. Kıraât-ı Seb’a’yı öğretmek üzere (Kur’ân-ı Kerîm’in yedi okunuş biçimi) *Şâtıbiyye* hıfz ettirilirdi.⁵⁷¹ Kur’ân-ı Kerîm eğitiminin yanı sıra hadis ve hüsn-ü hat dersleri de müfredata dâhil edilirdi. Müellife göre bu haliyle İfrîkiye mekteplerinin eğitim metodu Endülüs sisteminin devamı niteliğindediydi. Bu durum Endülüs’ten İfrîkiye’ye göç eden âlimlerin bu bölgedeki eğitim sistemini etkilemesinin bir neticesiydi.⁵⁷²

Mektepten veya bir mürebbiden eğitim alarak mezun olan talebelerin eğitimlerini devam ettirmek istedikleri takdirde gidebilecekleri yerler camiler,

⁵⁶⁹ Mahfûz, *Terâcim*, II/329-331.

⁵⁷⁰ İbn Kurfûz, *Ünsü’l-fakîr*, 40-47; Debbağ, *Mealim*, 2-III-IV/154-155; İbnü’ş-Şemmâ’, *el-Edille*, 56-57; Zerkeşi, *Târîhü’l-devleteyn*, 144.

⁵⁷¹ Şâtıbiyye Şâtübî’nin kıraat-ı seb’a’yı öğretmek için manzum olarak düzenlediği iki eser Hırzû’l-emânî ve vechü’l-tehânî’den teşekkül etmektedir. Fatih Çollak, “eş-Şâtıbiyye”, XXXVIII/377-379.

⁵⁷² el-Gabrîni, *Unvânü’l-dirâye*, 202-204, 260; İbn Haldûn, *Mukkaddime*, 662-663; İbnü’ş-Şemmâ’, *el-Edille*, 56-57; Zerkeşi, *Târîhü’l-devleteyn*, 144; Mahfûz, *Terâcim*, I/174.

medreseler ve âlimlerin düzenledikleri ilim meclisleri idi. Her İslâm devletinde olduğu gibi Hafşîler’de de camiler ilim tahsilinin yapıldığı en önemli merkezlerdi. İfrîkiye’nin neredeyse her şehrinde bulunan Ulucamiler âlimlerin ilim meclislerini kurdukları mekânlar oldu. Tunus’taki Zeytûne Camii ise tüm bölgenin en büyük ilim merkezi idi. Zeytûne’nin hem başkentte bulunması hem de Ağlebîler döneminden itibaren bir ilim geleneği oluşturması, onu önemli bir merkez haline getirmişti. İbn Arafe, Burzülî gibi dönemin meşhur âlimleri burada hem müftülük yapmış hem de ders vermişlerdi. Diğer taraftan birçok âlimin burada en azından bir ders halkasına katıldığı bilinmekteydi. Sultanlar da bir yandan bu ilim merkezinin imarına önem verirken, diğer yandan caminin bu ilmî rolünü arttırmak için çaba gösterirlerdi. Sultan Ebü’l-Abbâs caminin batı kısmında her gün Kur’ân okunmasını emrederken, Ebû Fâris ve Ebû Amr Osman cami içerisinde bir kütüphane oluşturdu. Bu iki sultan ellerindeki kitapların tamamını bu kütüphaneye bağışladı. Kütüphane için özel olarak görevlendirilen bir memur kütüphaneyi öğle ile ikinci namazları arasında istifade edilmek üzere araştırmacılara açıyordu. Tüm bunlara ilave olarak Zerkeşî, Sultan Ebû Amr Osman döneminde Zeytûne Camii rasathanesine bir fakihin atandığını da aktarmıştır. İlk olarak ne zaman tesis edildiği bilinmese de bu dönemde caminin bir rasathanesinin bulunduğu bilinmektedir. Muhtemelen kâdılcemâanın saltanata sunduğu Recep hilâlinin görüldüğüne dair resmî belge burada düzenleniyordu. Dolayısıyla Zeytûne Camii’nde yalnızca dinî ilimler değil; astronomi, tıp, matematik gibi aklî ilimler de tahsil ediliyordu.⁵⁷³

Tunus’ta Zeytûne dışında ilim tahsil edilen birçok cami de mevcuttu. Aynı zamanda Bicâye, Kosantine, Kayrevan Ulucamiileri⁵⁷⁴ de ilim merkezleri olarak kullanıldı. Birçok ilim adamı bu camilerde kurulan ilim halkalarından istifadeyle kendisini yetiştirdi. Zeytûne Camii’nde olduğu gibi bu camilerde de dinî ve aklî ilimler tahsil ediliyordu. Ayrıca dinî ilimlerde uzmanlaşmış bir ilim adamının tıp, matematik gibi aklî ilimlerde de yetkinlik kazanması gayet tabîî bir durumdu. Tüm bunlara ek

---

⁵⁷³ İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*, 168; İbn Kunfûz, *Ünsü’l-fakîr*, 117; İbnü’ş-Şemmâ’, *el-Edille*, 110-111, 114; Zerkeşî, *Târihü’l-devleteyn*, 131, 218, 250, 286, 296; Dûlâtî, *Medînetü Tunis*, 83; Mahfûz, *Terâcim*, I/205-206.

⁵⁷⁴ Kayrevan Ulucamii’nin içerisinde de VII./XIII. asır itibarıyla bir kütüphanenin mevcut olduğuna dair bir bilgi mevcuttur. Hatta burada Hz. Osman’ın Mağrib’e gönderdiği mushafın bulunduğu el-Endülüsî tarafından aktarılmıştır. el-Endülüsî, *el-Hulelü’s-sündüsiyye*, I/247-248.

olarak şunu da belirtmek gerekir ki camilerin ilim tahsilindeki bu merkezî konumu onları her zaman medreselerden bir adım daha önde kılıyordu.⁵⁷⁵

Camilerin ardından gelen en önemli ilim merkezleri medreselerdi. Başkent Tunus bu hususta diğer şehirlerden daha öndeydi. Sultanlar medreseler inşa ederek şehri ilmî açıdan daha da geliştirmişlerdi. Sultan Ebû Zekeriyâ'nın inşa ettirdiği Şemmâ'iyye Tunus'un ilk medresesiydi. Ardından Ebû Zekeriyâ'nın eşi, Mustansır'ın annesi Atf tarafından Tevfikiyye (Hevâ) medresesi inşa ettirildi. Üçüncü olarak da 683/1284-1285 yılında Sultan Ebû Zekeriyâ'nın torunu Emir Ebû Zekeriyâ tarafından içinde kütüphane ve öğrenciler için kalacak yerin de bulunduğu Ma'raziyye medresesi inşa edildi. Emir Ebû Zekeriyâ bu medrese ile yakından ilgilenerek müderrislerini dahi kendisi tayin etmişti. İhtimam derecesi öyle bir aşamaya ulaştı ki emir, müderrislerine ve talebelerine altın ve gümüş varaklar dağıtmaya başlamıştı. Bu durum halk arasında da yayılınca İfrîkiye'nin her yerinden akın akın öğrenciler Ma'raziyye medresesine gelmeye başladı. Emir Ebû Zekeriyâ aynı zamanda medresenin yanına ev inşa ettirecek ve dersleri bu evden dinleyecek kadar ilime düşkün birisiydi.⁵⁷⁶

Ebû İshâk döneminden Ebû Yahyâ Mütevekkil dönemine (683/1284-742/1342 yılları arasında) değin bilindiği kadarıyla herhangi bir medrese inşa edilmedi. Ebû Yahyâ döneminde ise 742/1342 yılında kız kardeşi tarafından Unku'l-cemel adında bir medrese imar edildi. Bu dönemin ardından medrese inşası açısından yeniden bir duraksama dönemi yaşandı. Hafsîler Devleti'nin zirve dönemi olarak tanımlanan Ebû'l-Abbâs, Ebû Faris ve Ebû Amr Osman dönemlerinde ise ilmî açıdan büyük gelişmeler yaşandığı gibi medreseler de çoğaldı. Muntasıriyye (Falaka çarşısında), İbn Tafragîn, Mücâvire (Seyyid İbn Mahrez'in türbesinin yanında) ve Aynü'z-Zemît adında medreseler inşa edildi. Bahsi geçen medreselerden Mücâvire ve Aynü'z-Zemît aslında bir imaret olarak tesis edilmişti. Bu imaretler cami, medrese ve zâviyeyi içerisinde barındıran yapılarıydı. İmaret içerisindeki zâviyeler hem talebeler hem de kalacak yeri olmayan yolcu ve ihtiyaç sahipleri için bir kalma yeri olarak kullanılıyorlardı.⁵⁷⁷

Her ne kadar medreseler hususunda yukarıdaki bilgiler kaynaklarda detaylı olarak verilmişse de müfredatları hususunda hiçbir bilgiye yer verilmemiştir. Aynı zamanda dönemin önde gelen ilim adamlarının bu medreselerde eğitim verdikleri bilgisi

⁵⁷⁵ Mahfûz, *Terâcim*, II/167.

⁵⁷⁶ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, IV/67; İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 203-205; İbnü'ş-Şemmâ', *el-Edille*, 56-57, 63; Bel, *el-Firak*, 351. Bkz. Yiğit, "Tunus", XXXXI/387.

⁵⁷⁷ Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 106, 147, 262-263, 277, 282, 286, 296; İbn Ebû Dînâr, *Mûnis*, 147; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/607.

kaynaklarda zikredilirken, bu medreselerden ilim tahsil eden kişiler hakkında da bir malumata rastlanmamıştır. Bahsi geçen durumun şöyle bir anlayıştan kaynaklandığı düşünülebilir. Bu dönemde önemli olan husus bir medreseden icazet almak değil, alanında yetkin âlimlerden ders almaktır. Böylece talebelerin ilim tahsilleri yalnızca medreseyle sınırlı kalmamıştır. Dönemin önde gelen âlimlerinin ders halkalarına iştirak ederek ilim tahsil etmek de mümkün olmuştur. Öyle ki kendi halinde ilim halkası oluşturan hocaların medresede ders verenlerden sayıca çok daha fazla olduğu kaynaklarda zikredilmiştir. Netice itibariyle Hafsîler Devleti'nde hoca merkezli bir eğitim sisteminin takip edildiği sonucuna ulaşılabilir.⁵⁷⁸

Cami veya medresede mekân fark etmeksizin genellikle bir hocanın idaresinde yapılan dersler metodolojik olarak iki şekilde gerçekleştirilmiştir. İlki hocanın bir eserin tamamını okuması ve öğrencinin de dinlemesiyle veya tam tersi şekilde gerçekleştirilen icazet usulüdür. Bu derslerin neticesinde öğrenciler hocanın sahip olduğu icazet silsilesinin devamına kendi isimlerini de ekleyebilmişler, kendileri de o dersi okutmak için yetkin konumda sayılmışlardır. İkinci usulde ise hoca ve talebeler arasında ilmî müzakerelerin yapıldığı görülmüştür. Ancak müzakerelerin yapıldığı dersler daha çok fıkıh ve usulü, kelâm, mantık, Arap dili gibi ilimlerin okutulduğu celselerdir. Tefsir, hadis ve kırâat gibi ilim dallarında bu türden müzakerelerin gerçekleştirilmesi mümkün olmamıştır.⁵⁷⁹

İfrîkiye bölgesinde Tunus dışında diğer şehirlerde de medreselerin var olduğu hatta Hafsîler Devleti'nin yıkılışına kadar da inşa edilmeye devam ettiği bilinmektedir. Müellif el-Ömerî'nin (v. 749/1349) ifadesiyle Bicâye her ne kadar güzel bir şehir olsa da bu dönemde bir medreseye sahip değildir.⁵⁸⁰ Fakat bu durum şehirde ilmî faaliyetlerin gerçekleştirilmediği anlamına gelmemektedir. Gabrîni (v.714/1314) *Ünvânü'd-Dirâye* adlı eserinde hicrî yedinci asırda Bicâye'de yaşayan ilim adamlarını tanıtmıştır. Bu ilim adamlarının ders verdikleri mekân ise genellikle Bicâye Ulucamii'dir. Bunun dışında âlimlerin evi olmak üzere birçok yerde ilim meclisleri kurulmaktadır. Ayrıca Bicâye'ye çok yakın bulunan Benû Hammâd kalesinde de cami, zâviye gibi ilim merkezlerinin var olduğu bilinmektedir.⁵⁸¹ el-Ömerî'den yaklaşık iki

⁵⁷⁸ Sebkûlmakâl'den edindiğimiz bilgiye göre ilim talebesi medresede bir ders dinleyip daha sonra bir zâviyede başka bir dersi takip edebiliyordu. İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 205; el-Endülüsi, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, II/177; Mahfûz, *Terâcim*, III/409; Bel, *el-Firak*, 361.

⁵⁷⁹ el-Gabrîni, *Ünvânü'd-dirâye*, 355-360.

⁵⁸⁰ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, IV/68.

⁵⁸¹ el-Gabrîni, *Ünvânü'd-dirâye*, 213, 214, 218, 266.

asır sonra yaşamış olan Hasan el-Vezzân (v. 957/1550'den sonra) ise ilmî açıdan daha farklı bir Bicâye'den söz etmektedir. Müellif Bicâye'deki medreselerde birçok talebe ve hocanın bulunduğunu, camilerin de yeterli sayıda olduğunu aktarır. Medrese ve camilerin isimlerini zikretmese de Endülüs'ten Tunus'a geçişte âlimler için bir durak olan bu şehrin ilmî açıdan gelişme göstermiş olması gayet tabiidir. Bicâye gibi bir eyalet merkezi olan Kosantine şehrinde ise medresenin varlığına dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır.⁵⁸²

İfrîkiye'de ilim merkezi olarak sayılabilecek yerler arasında Kayrevan ve Trablusgarp şehirleri de bulunmaktadır. Kayrevan kuruluşundan itibaren İfrîkiye'nin tek ilim merkezi olarak sayılıyordu. Şehir Ağlebîler döneminde Tunus'un öne çıkması ve Zeytûne Camii'nin ilim merkezi olmasıyla birlikte merkeziliğini kaybetmeye başladı. Ardından Şîi Fâtımî Devleti'nin Kayrevan'da kurulması sebebiyle Sünnî âlimler burayı terk ederek Tunus'u merkez kabul etmeye başladı. Bu dönemin ardından Hafsîler Devleti'nin yıkılışına kadar Kayrevan Ulucami, Zeytûne'nin gölgesinde kaldı. Ancak şehir her ne kadar arka planda kalsa da ilmî hayat denilince Tunus'un hemen ardından zikredildi. Burzülî, İbn Nâcî (v. 839/1435) gibi birçok âlim Tunus'tan önce Kayrevan'da ilim tahsil etti. Şehirde Kayrevan Ulucami dışında ise bilindiği kadarıyla herhangi bir medrese varlık göstermedi. Bu durumda Kayrevan'da tasavvufî hareketliliğin yoğun olarak yaşanması ve birçok zâviyenin inşa edilmesinin payı büyüktü. Trablusgarp ise Ulucami ve Mustansırıyye adındaki medresesiyle ilmî hayatın içerisinde yer aldı. Mustansırıyye medresesi, Ticânî'nin en güzel medreselerden biri olarak ifade ettiği ve seyahati esnasında ders aldığı bir ilim merkeziydi. Medrese Sultan Mustansır'ın emriyle 655/1258-658/1261 yılları arasında inşa edilmişti. Ayrıca Trablusgarp'ta Ebû Fâris Abdülaziz b. Abdülazîm'den (d. 639/1241-1242, v.?) ders aldığı da ifade eden Ticânî, bu dersleri hocanın evinde okuduğunu da belirtmiştir. Şehirde yaşayan talebelerin cami, medrese ve âlimlerin evleri dışında ilim tahsil edebilecekleri bir meclis daha bulunuyordu. Endülüs, Mağrib ve İfrîkiye'den hac yolculuğuna çıkan kabileler ve rihleye çıkan ilim adamları Hicaz'a giden yolda Trablusgarp'a da uğruyorlardı. Dolayısıyla ilim talebeleri bu kabilelerdeki âlimlerden ilim tahsil etme fırsatına sahip oluyorlardı. Trablusgarp'ta bir talebenin şehirden çıkmadan hemen hemen tüm ilimleri tahsil etmesi mümkündü. Ticânî'nin ders aldığı

---

⁵⁸² el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, II/50, 63; Brunschvig, *Târîhu İfrîkiyye*, II/370.

Şeyh Ebû Fâris ve Fakih Ebû İshâk, Trablusgarp'tan çıkmadan ilim tahsil edebilen Trablusgarp'lı âlimlerdi.⁵⁸³

Cami, medrese ve âlimlerin ilim meclisleri dışında, devlet ricalinin ve ilim adamlarının istifade ettikleri bir de saray meclisleri vardı. Sultanın özel olarak davet ettiği âlimler arasında münazaralar düzenlenir, bu vesileyle seçkin ilim adamları da birbirlerini tanırdı. Bu meclislere yalnızca Tunus'tan değil İfrîkiye şehirlerinin tamamından ilim adamları davet edilirdi. Saraya davet edilen ilim adamları şer'î ilimlerde uzman olan biri olabileceği gibi tıp, matematik, astronomi, hendese gibi aklı ilimlerde ihtisas yapan âlimler arasından da seçilebilirdi. Sultan Mustansır'ın Bicâye'de meşhur olan Tabip Ebü'l-Kâsım İbn Endrâs'ı Tunus'a ilim meclisine çağırması bu durumun örneklerinden yalnızca bir tanesidir. Aynı şekilde Sultan, Isfahanlı âlim Ebü'l-Abbâs el-Cedelî eş-Şerîf'in İfrîkiye'ye geldiğini duyunca onu saraya davet etmişti. el-Cedelî Çin, Hindistan, Irak ve birçok şehri dolaştığı için ülkeler hakkında epey bilgi sahibiydi. Sultanın tertip ettiği mecliste bu ülkeler hakkında merak edilen bilgiler mecliste hazır bulunanlar tarafından el-Cedelî'ye sorulmuştu.⁵⁸⁴ Bayramlarda, sefere giderken ve dönerken tertip edilen ilim meclislerinde şairlerin sultanın önünde şiir okumaları da bir gelenektir.⁵⁸⁵ Hafsî sultanları veya hanedan üyeleri bireysel olarak da dönemin âlimlerinden ders almışlardı. Devletin kurucusu Sultan Ebû Zekeriyâ, âlim Muhammed b. Abdülcebbâr er-Ra'inî es-Sûsî ile birlikte Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ* adlı eserini okumuştur. Torunu Emir Ebû Zekeriyâ b. Ebû İshâk ise inşa ettirdiği Ma'raz medresesindeki derslere katılmaya gayret göstermişti.⁵⁸⁶

Hafsî sultanlarının ilimle meşguliyeti yalnızca ilim meclisleri tertip etmekle sınırlı kalmamıştır. Sultan Ebû Zekeriyâ döneminden itibaren Hafsî sarayında özel bir kütüphane oluşturulmuştur. Müellif İbn Şemma', bu kütüphanede otuz bin adet eser olduğunu aktarmıştır. Bahsi geçen kütüphane için özel bir memur tahsis edildiği gibi sultanlar da buraya gelen eserleri düzenli olarak takip etmiştir. Kütüphaneye görevli olarak atanan el-Hasan b. Mûsâ b. Muammer el-Hevârî Sultan Mustansır döneminde

⁵⁸³ Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 441; Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 251-253, 255, 264; el-Burzülî, *Fetâva'l-Burzülî*, I/16-17; Mahfûz, *Terâcim*, I/154, II/309-310.

⁵⁸⁴ el-Gabrînî, *Unvânü'd-dirâye*, 183. Bu meclisler Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan'ın Tunus'u ele geçirdiği dönemde de devam ettirildi. Merînî Sultanı Mağrib'ten yanında getirdiği bir grup ilim adamıyla birlikte İfrîkiye'deki âlimleri bir mecliste toplayarak ilim celseleri düzenledi. Mahfûz, *Terâcim*, II/158.

⁵⁸⁵ İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 56.

⁵⁸⁶ el-Gabrînî, *Unvânü'd-dirâye*, 189-190, 294, 301, 318; İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 192-194; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 114; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, II/144; Mahfûz, *Terâcim*, III/89; Dûlâtî, *Medînetü Tunis*, 84.

burada otuz bin adet eserin bulunduğunu, oğlu Yahyâ Vâsık'ın sultanlığında ise bu sayısının yaklaşık yirmi bine düştüğünü nakletmiştir. Mustansır zamanında azledilip Vâsık döneminde tekrar göreve gelen el-Hasan, kitapların bu arada kaybolduğunu “yağmur ve insan eliyle oldu” diyerek ifade etmiştir.⁵⁸⁷ Özellikle Sultan Ebû Zekeriyâ ve oğlu Mustansır döneminde İfrîkiye bölgesi dışından değerli eserler bu kütüphaneye getirilmiştir. Sultan İbnü'l-Lihyânî ise saltanatı bırakarak Tunus'tan kaçtığı zaman bu kütüphanenin tamamını kitapçılara satmıştır. Dolayısıyla Hafsî sultanlarının özenle topladığı bu kütüphane 717/1317 yılında İbnü'l-Lihyânî tarafından kısa sürede yok edilmiştir. Yaklaşık bir asır sonra saltanatı devralan Ebû Amr Osman döneminde kitap toplama faaliyetlerinin devam ettiği görülmüştür. Sultan, âlim Ahmed b. Muhammed el-Besîlî'nin (v. 830/1427) İbn Arefe'nin tefsir derslerini kayıt altına aldığını ve eklemelerde bulunduğunu haber aldığı zaman bu eseri kendisinden talep etmiştir. El-Besîlî verme hususunda bir müddet tereddüt yaşadıkdan sonra eserini sultana göndermiştir. Sultan Ebû Fâris döneminden itibaren ise saray kütüphanesinde var olan tüm eserler Zeytûne Camii'nin avlusuna yapılan kütüphaneye aktarılmıştır.⁵⁸⁸

2. İlimler

a. Kırâat ve tefsir

Hafsîler döneminde İfrîkiye'de Kur'ân-ı Kerîm'in okunuşunun öğretilmesi dinî ilimlerin tahsilinde ilk aşamayı oluşturmuştur. Kırâat ilminin tahsil edilmesi ise hemen ardından gelen bir sonraki aşamadır. Bu hususta manzum eser olması dolayısıyla ezberlenmesi kolay olan eş-Şâtıbiyye adlı eser ilim tahsil eden herkes tarafından okunmuş ve ezberlenmiştir. Bu eser Ebû Muhammed Kâsım eş-Şâtıbî'nin (v. 590/1194) *Hurzü'l-emânî ve Vechü't-tehânî (eş-Şâtıbiyyetü'l-kübrâ)* ve *Âkıletü Etrâbi'l-kavâ'id fi esne'l-makasid (eş-Şâtıbiyyetü's-suğrâ)* adlı kitabının birleştirilmiş halidir. Şâtıbî'ye (v. 590/1194) nisbet edilen bu iki eser de ona ait olmayıp Ebû Amr ed-Dânî'nin (v. 444/1053) *et-Teyisîr fi'l-Kırâ'âti's-seb'î* isimli eserinin manzum bir şekle çevrilmiş halidir. Eserler, Şâtıbî tarafından manzum bir hale dönüştürüldüğü için onun ismiyle anılmıştır. Bu manzum eserler kolaylıkla ezberlenebildiği için aslından daha meşhur bir hale gelmiştir. *eş-Şâtıbiyyetü'l-kübrâ*'nın aslı olan nesir hali *et-Teyisîr fi'l-kırâ'âti's-seb'î* ise ilim tahsilinin daha sonraki aşamalarında icazet usulüyle okutulmuştur. Aynı

⁵⁸⁷ Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 274-276.

⁵⁸⁸ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, IV/80; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*, 57, 114; Zerkeşi, *Târihü'd-devleteyn*, 250; Mahfûz, *Terâcim*, I/104.

zamanda Hafsîler döneminde Şâtıbiyye'nin *Hızrû'l-emânî* kısmına birçok şerh ve tekmile yazılmıştır. Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer el-Kîcâtî'nin (v.?) *et-Tekmiletü'l-müfîde li-kâri'i'l-kasîde*'sini *Hızru'l-emânî*'ye tekmile olarak yazdığı aktarılmıştır. İbnü'l-Hadâd (v. 625/1228'den sonra) gibi pek çok âlimin bu esere şerh yazdığı da bilinmektedir.⁵⁸⁹

Kırâat öğretimi konusunda İfrîkiye'de Şâtıbiyyeteyn'e ilave olarak iki eserin daha okutulduğu görülmektedir. Bunlardan ilki Ebü'l-Hasan İbn Berrî et-Tâzî (v. 731/1331)'nin *ed-Dürerü'l-levâmi' fi asli makra'i'l-İmâm Nâfi'* isimli eserdir. İmâm Nâfi' kırâatinin manzum şekilde yazılmış hali olan bu eser Kuzey Afrika'da en çok okutulan kırâat eserleri arasında yer almıştır. Ancak ne kadar meşhur olursa olsun eş-Şâtıbiyye'nin şöhretinin gölgesinde kalmıştır. Son olarak Kur'ân öğretim esasları üzerine yazılan Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'nin (v. 676/1277) *et-Tibyân fi Âdâbi Hameleti'l-Kur'ân* isimindeki eserinden bahsedilebilir. Kur'ân-ı Kerîm öğrenim ve öğretim hususundaki âdâb bahislerini içeren bu kitap da İfrîkiye'de okutulan eserler arasında yer almaktadır.⁵⁹⁰

İfrîkiye'de bu dönemde Kur'ân öğretimine önem verildiği gibi tefsir eserlerinin okutulmasına da ihtimam gösterilmiştir. Ancak tefsir ilminde okutulan eser sayısı fıkıh, kelâm ve hadis gibi ilimlerle kıyaslandığında oldukça az sayıdadır. Bunun nedeni bölgedeki âlimlerin ilim dalları hususundaki öncelik sıralamasıdır. Gündelik hayatta kullanılan fıkıh, ardından hadis ilmi Hafsîler döneminde daha fazla ön plana çıkmaktadır. Tefsir bu dönemde ilim dallarındaki önem sıralamasında neredeyse sonlarda yer almaktadır. Bu durumun Muvahhidler Devleti'nin müfredatından miras kaldığı düşünülebilir. Nitekim Muvahhidlik hareketinin Kur'ân ve hadisi şerh veya ihtisar olmadan doğrudan temel alma konusundaki vurgusu, bundan sonra bölgedeki ilmî hayatın tamamını etkisi altına almıştır. Tefsir ilmi bu gerekçelerle fıkıh, kelâm ve hadis ilminin gerisinde kalmıştır.⁵⁹¹

İbn Haldûn bu dönemde en çok okunan tefsir eserinin Zemahşerî'nin (v. 538/1144) *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-tenzîl ve 'Uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vil'*i olduğunu aktarmıştır. Mutezilî bir âlim olan Zemahşerî'nin dirayet metoduyla

⁵⁸⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 506-507; el-Burzülü, *Fetâva'l-Burzülü*, I/13; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/617, 648; Mahfûz, *Terâcim*, I/117, II/87. Bkz. Çollak, "eş-Şâtıbiyye", XXXVIII/377-378.

⁵⁹⁰ el-Burzülü, *Fetâva'l-Burzülü*, I/13; Mahfûz, *Terâcim*, I/87, 153. Bkz. M. Yaşar Kandemir, "Nevevî", *DİA*, XXXIII/48; İsmail Durmuş, "İbn Berrî et-Tâzî", *DİA*, EK-1/589-590.

⁵⁹¹ Harekât, *el-Mağrib*, I/353-354.

yazdığı bu eser bölgede genel bir kabul görmüştür. Rivayet metoduyla yazılan tefsirlerden de Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (v. 310/923) *Câmi 'u'l-beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*'ı dönemin âlimleri tarafından okutulmuştur. Dirayet ve rivayet tefsirlerini toplayan Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Gırnâtî'nin (v. 541/1147) *el-Muharrerü'l-vecîz fî Tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* adlı eseri de İfrîkiye'de oldukça meşhurdur.⁵⁹²

Hafsîler döneminde İfrîkiye bölgesinde yetişen ilim adamları tarafından yazılan tefsir eserleri de derslerde okutulmuştur. Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî'nin (v. 440/1048-49) *et-Tahsîl li-fevâ'idi Kitâbi't-tafsîli'l-câmi' li-'ulûmi't-tenzîl* isimli eseri bunlardan biridir. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Harâfî'nin (v. 638/1241) de *Miftâhu'l-bâbi'l-mukfel 'alâ Fehmi'l-Kur'âni'l-münzel* adında bir tefsir kitabı vardır. Bunlara ilave olarak İbn Arafe'nin (v. 803/1401) tefsir derslerinde aktardığı bilgiler öğrencisi el-Besîlî tarafından toparlanarak *Takyîd Sağîr fî't-Tefsîr* adıyla bir araya getirilmiştir. İbn Mahlûf es-Seâlibî'nin (v. 875/1471) de *el-Cevâhirü'l-hisân* adlı bir tefsir kitabı bulunmaktadır. Bahsi geçen eserler bu dönemde İfrîkiye'de bilinen en meşhur tefsir eserlerdir.⁵⁹³

b. Hadis

Halkının büyük çoğunluğu Mâlikî mezhebine müntesip olan İfrîkiye bölgesinde hadis ilmi denildiğinde ilk akla gelen eser İmam Mâlik'in *Muvatta*'sıdır. *Muvatta*, bu bölgede ilmî hayat içerisinde mütalaa edilmesi gereken eserlerin başında gelir. Öyle ki dönemin önde gelen âlimleri bu eseri farklı hocalardan dinleyerek birkaç kez icazet almışlardır. Hem hadis hem de fıkıh ilmi için oldukça önemli olan bu eser Kuzey Afrika ve Endülüs'te Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin (v. 234/849) rivayetiyle okunmuştur. Bu durumda Mâlikî mezhebi kurucularından İbnü'l-Kâsım'ın öğrencisi olan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin Endülüs Emevî Sultanı I. Hişam tarafından kadı olarak atanmasının etkisi büyüktür. *Muvatta* onun rivayetiyle burada meşhur olmuş, Mâlikî mezhebi de onun eliyle Endülüs'e yayılmaya başlamıştır. *Muvatta* Mağrib'te de onun rivayetiyle okunarak meşhur olmuştur.⁵⁹⁴

Muvatta'nın ardından bölgede en çok okutulan hadis kitapları *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'dir. *Sahîhayn* dönemin ilim adamlarının neredeyse tamamı tarafından

⁵⁹² el-Gabrînî, *'Unvânü'd-dirâye*, 361, 363, 364; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 507-509. Bkz. Abdülhamit Birişik, "İbn Atıyye el-Endülüsî", *DİA*, XIX/338-339.

⁵⁹³ el-Gabrînî, *'Unvânü'd-dirâye*, 143-144, 362; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsüye*, I/612; Mahfûz, *Terâcim*, I/104.

⁵⁹⁴ İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 180, 198; Debbağ, *Mealim*, 2-III-IV/490; Selâvî, *el-İstikâsâ*, I/195. Bkz. Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *DİA*, XXVII/519-520.

okunarak ve okutularak icazeti verilen iki eserdir. Her ne kadar Hafsîler döneminde bu iki hadis kitabı kesintisiz bir şekilde okutulsa da, İbn Haldûn'a göre *Sahîh-i Müslim* Mağrib uleması tarafından daha fazla ön plana çıkarılmıştır. Nitekim Fakih İmam Mâzerî'nin (v. 536/1142) *Sahîh-i Müslim*'i şerh etmek için yazdığı *el-Mu'lim bi fevâidi Müslim* adlı eseri de bu bölgede meşhur olmuştur. Mâzerî'nin şerhine Kâdî İyâz (v. 544/1149) *İkmâlü'l-Mu'lim* adında bir *İkmâl* yazmış, Nevevî (v. 676/1277) de bu *İkmâl*'in üzerine *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc-Nevevî* adında bir şerh yazmıştır. IX./XV. asırda yaşayan ilim adamlarından İbn Arefe *Sahîh-i Müslim*'i yukarıda bahsi geçen ikmâl ve şerhleriyle birlikte talebelerine okutmuştur. İbn Arefe'nin öğrencilerinden el-Übbî (v. 828/1425) tüm bu ikmâl ve şerhleri *İkmâlü İkmâli'l-Mu'lim bi-fevâ'idi Müslim* adıyla telif etmiştir. Hocası İbn Arefe'nin ve kendisinin şerhlerini de esere ilave etmiştir. Safakes şehri âyânlarından Fakih Muhaddis Ebû Abdullah el-Ensârî es-Saffâr (v. IX./XV. asrın başlarında) da Kâdî İyâz'ın *İkmâl*'ine muhtasar yazmıştır. Böylece İfrîkiye'deki ilmî hayat, bu dönemde temel kaynakların üzerine yazılan şerh, ikmâl ve ihtisar eserleriyle birlikte zirve dönemini yaşamıştır.⁵⁹⁵

Sünen-i Ebû Dâvud başta olmak üzere *Sünen* eserleri de ilim meclislerinde okunmuştur. Ancak bunların *Muvatta* ve *Sahîhayn* kadar sıklıkla okutulmadığı görülmektedir. Tüm bu hadis kaynaklarının yanında hadis usulüne dair okutulan tek eser İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (v. 643/1245) *Ulûmü'l-hadîs ve Aksa'l-emel* adlı eseridir. İbnü's-Salâh'ın eseri Nevevî tarafından *İrşâdü Tullâbi'l-hakâ'ik* adıyla ihtisar edilmiştir. Nevevî kendi yazdığı ihtisarı daha da kısaltarak *et-Takrîb ve't-teysîr* adında bir muhtasar daha telif etmiştir. İşte Nevevî'nin bu iki muhtasarı da Hafsîler döneminde İfrîkiye'de en çok okutulan hadis eserleri arasında yer almıştır. Bilindiği kadarıyla bu üç eser dışında bölgede öne çıkan başka bir usul kitabı olmamıştır.⁵⁹⁶

c. Kelâm

Kelâm ilmi, Hafsîler Devleti içerisinde Muvahhidî-Eş'arî temelde fıkıh ilmiyle aynı tarihî süreci yaşayan bir tecrübeye sahipti. Fıkıh ilminden farklı olarak devletin kuruluşu öncesinde oldukça karmaşık bir itikâdî anlayış mevcuttu. Fâtımîler döneminde

⁵⁹⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2015, 513-514; Debbağ, *Mealim*, 2-III-IV/4, 90, 123; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-süündüsiyye*, I/669-670; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, II/319, 322. Bkz. İbrahim Hatiboğlu, "Übbî", *DİA*, XXXII/271.

⁵⁹⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2015, 512; Debbağ, *Mealim*, 2-III-IV/123. Bkz. M. Yaşar Kandemir, "Mukaddimetü İbni's-Salâh", *DİA*, XXXI/121-122.

(özellikle de 297-406/909-1016 yılları arasında) Şîî itikadı ve aynı dönemde Mağrib'te ortaya çıkan Hâricî akımlar bölge halkını Sünnî anlayıştan uzaklaştırıyordu. Ağlebîler'den Zîrîler dönemine (297-406/909-1016 yılları arasında) kadar muhalif halde kalan Mâlikîlik, hem fikhî hem de itikadî anlamda müntesiplerinin Sünnî inanç çerçevesinde kalmasını sağlıyordu. Zîrî Sultanı Muiz b. Bâdis döneminde (406-454/1016-1062) diğer mezhepler karşısında geri planda kalan Mâlikîlik ön plana çıkartılmaya başladı. Mâlikîliğin bölgede yeniden hâkim mezhep olduğu bu dönemde Eş'arîlik de Mağrib'te varlık gösteriyordu. Murâbitlar Devleti'nin (kuruluşu 434/1042) Mağrib'te ortaya çıkmasıyla birlikte Eş'arîlik bir devlet politikası çerçevesinde daha da yaygınlaştırıldı. Dolayısıyla Murâbitlar döneminden itibaren fıkıhta Mâlikîlik, itikatta Eş'arîlik bölgedeki Şîî ve Hâricî mezhebinin izlerini silmeye çalışıyordu. Diğer taraftan İfrîkiye'de hâkimiyetini devam ettiren Zîrî Hanedanlığı da Murâbitlar'ın oluşturduğu bu Eş'arî yayılımdan etkilendi.⁵⁹⁷

Murâbitlar Devleti döneminin Eşarî-Mâlikî temsilcileri İbn Rüşd el-Ced (v. 520/1226), Kâdî İyâz ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (v. 543/1148) idi. Devlet tarafından İbn Rüşd Kurtuba'ya, Kâdî İyâz ise Sebte'ye kadı olarak atandı. İbnü'l-Arabî ise hac seyahati esnasında Bağdat'ta Gazzâlî ile karşılaşarak ondan ders aldı. Endülüs'e döndüğünde ise Gazzâlî'nin eserlerini ve görüşlerini burada yaymaya başladı. Diğer yandan Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-dîn* adlı eserinin bölgede benimsenmesiyle birlikte Murâbitlar için yeni bir dönem başladı. Mâlikî-Eşarî mezhep görüşlerinin hâkimiyeti altındaki topraklara yayılmasını teşvik eden devlet, bölgedeki batınî fikirlere karşı temkinli yaklaşarak felsefe ve tasavvufa karşı mesafeli duruyordu. Gazzâlî ise *İhyâü Ulûmi'd-dîn* ile yakîn bilginin akıl ile değil ilahî keşif ile mümkün olabileceğini söylüyordu. Fakihler, mutasavvıfların din âlimlerinden üstün olacakları fikrini sunması sebebiyle bu düşünceye karşı çıktılar. Mutasavvıfların bir kısmı da Gazzâlî'nin bu düşüncesini kendileri için argüman olarak kullanarak yeni oluşumlar gerçekleştirmeye başladılar. Bu oluşumlardan şüphe duymaya başlayan Murâbit Sultanı Yûsuf b. Tâşfin mutasavvıfları sürgün, ölüm ve hapisle cezalandırarak, Gazzâlî'nin eserlerinin yakılmasını emretti.⁵⁹⁸

⁵⁹⁷ Selâvî, *el-İstiksâ*, I/194; Harekât, *el-Mağrib*, I/170-171. Bkz. Delfina Serrano Ruano, "Müslüman Batıda Eş'arîlik", çev. Orhan Şener Koloğlu vd., *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 670-678; Adnan Adıgüzel, *Yusuf b. Taşfin* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 38-39.

⁵⁹⁸ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, 96, 145; Harekât, *el-Mağrib*, I/169.

İbn Tâşfîn'in görüşlerinden dolayı cezalandırdığı kişiler arasında İbn Tûmert de bulunuyordu. İbn Tûmert Hicaz yolculuğunda Gazzâlî'nin öğrencilerinden Mâlikî-Eş'arî mezheplerine dair dersler alarak Mağrib'e döndü. Kur'ân ve sünnete geri dönülmesi gerektiğini vurgulayarak Murâbıtlar'ı şer'î ilimlerin şerh ve muhtasarlarına daha fazla önem vermekle suçladı. İbn Tûmert kendisini Mehdî ilan ettiğinde bir de bir fikrî hareket olarak "Muvahhid"liği tesis etti. Muvahhidlik adına akâid risalesi de yazan Mehdî kurduğu devletle birlikte bu fikrî hareketi Mağrib ve Endülüs'e yaymayı başardı. Gazzâlî özelinde Eş'arî eğitimden geçen İbn Tûmert'in görüşleri Şii-Zahirî-Eş'arî mezheplerinin bir karışımı olarak görülüyordu. Mehdî isimlendirmesi veya inancı Şiîliğin, Kur'ân ve sünnetten hüküm çıkarma konusundaki ısrarları ise Zahirîliğin bir tezahürü olarak görüşlerinde yer almaktaydı. İbn Tûmert'in bunun dışında birçok görüşünde ise Gazzâlî'nin izlerini bulmak mümkündü. Muvahhidler Devleti'nin bir devamı, onun bir parçası olarak görülen Hafsîler Devleti'nin itikadî temeli de bu Muvahhidlik fikrine dayanıyordu. Her ne kadar yeni bir devlet kursa da Hafsî Sultanı Ebû Zekeriyâ hutbelerinde İbn Tûmert'e dua etmeyi bırakmadı. Bu durum Muvahhidler Devleti'ne itaati değil itikadî bir yol oluşturan İbn Tûmert'e itikadî bir bağlılığı ifade ediyordu.⁵⁹⁹

Hafsîler Devleti kuruluş döneminde itikadî olarak Muvahhidî görüşleri benimserken daha sonraki dönemlerde Fahreddin er-Râzî'nin (v. 606/1210) eserlerinin rehberliğinde yeni bir Eş'arîliğin takipçisi oldu. Kaynaklar bu dönemde halk nazarında itikadî olarak hangi mezhebin benimsendiğine dair net bir bilgi vermezken, ilim adamları çevresinde Eş'arî mezhebinin takip edildiği bilinmekteydi. İbn Zeytûn'un (v. 691/1292) 656/1258 yılında gerçekleştirdiği Mısır seyahatinin ardından dönerken yanında getirdiği Fahreddin er-Râzî'ye ait iki usul kitabı İfrîkiye'deki ilmî çevrelerin bakış açısını değiştirdi. Fıkıh usulü ve kelâm ilmine dair yazılan bu kitaplar Gazzâlî Eş'arîliği'nin bir devamı niteliğindedir. Bu iki kitaptan biri olan *Me'âlimü Usûli'd-dîn* kelâmî konularda İfrîkiye'deki ilim adamlarının okumayı ve okutmayı önemseydiği en önemli eserdir.⁶⁰⁰

⁵⁹⁹ Muhammed b. Tûmert Mehdî, *Kitâbü E'azzi mâ yutlab (tahk. Ammâr Tâlibî)* (Cezayir: el-Cezayir Asimetri's-sekâfeti'l-Arabiyye, 2007), 237-239; Selâvî, *el-İstiksâ*, I/197; Hicrî yedinci asır Hafsî âlimlerinden Ebû Ali Hasan b. el-Fekûn'in (veya el-Fükevvin) Merakeş'e doğru gerçekleştirdiği seyahatinde İbn Tûmert'in mezarını ziyaret etmesi ve Gabrîni'nin kitabında bunu özellikle zikretmesi, İbn Tûmert'in onların yanında ne derece değerli olduğunu göstermektedir. el-Gabrîni, *'Unvânü'd-dirâye*, 123, 334; Bel, *el-Firak*, 255; Ruano, "Eş'arîlik", 678-684.

⁶⁰⁰ İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 180; el-Gabrîni, *'Unvânü'd-dirâye*, 97-98; Mahfûz, *Terâcim*, II/432-435. Bkz. Ruano, "Eş'arîlik", 684-687.

İfrîkiye bölgesinde Fahreddin er-Râzî öncesinde okutulan kelâm eseri İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (v. 478/1085) *el-İrşâd fî Usûli'l-i'tikâdi*'ydi. Daha sonra Fahreddin er-Râzî'nin *Me'âlimü Usûli'd-dîn*'i ve Kâdî Beyzâvî'nin (v. 685/1286) telifi *Tavâli'u'l-envâr*'ı müfredata dâhil edildi. Ayrıca Şerefüddîn Abdullah Muhammed el-Mısrî İbn Tilimsânî'nin (v.?) *Me'âlimü Usûli'd-dîn*'e yazdığı şerh de kelâm ilmi kapsamında tahsil edilen eserlerdendi. Mantık ve felsefeyi kelâm içerisine dâhil eden bu eserler İbn Haldûn tarafından eleştirilmiştir. Ancak dönemin önde gelen âlimleri bu eserleri tetkik ederek talebelerine okutmuşlardır. Diğer yandan Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-dîn* adlı eserinin etkileri devletin kuruluşundan yıkılışına kadar devam etmiştir. Bu eserin Muvahhidler Devleti'nde olduğu gibi Hafsîler'de de hem kelâmî hem de tasavvufî yansımaları olduğu görülmüştür.⁶⁰¹

İbn Haldûn ilim talebelerinin kelâm ilmini tahsil etmesinin zorunlu olmadığı görüşündeydi. Yaşadığı dönemde mülhidler ve bidatçilerin olmaması, kelâm ilmine olan ihtiyacı da azaltıyordu. Bu sebeple ona göre yalnızca ilim nazariyle incelemek isteyenlerin kelâm eserlerini okuması yeterli olurdu. Hafsî ilim çevrelerinde de bu fikir hâkim olmalı ki fıkıh ve hadis ilmindeki yoğun okuma programları kelâm için yapılmıyordu. Kelâm müfredatı genellikle Meşrik'ten gelen eserlerin okutulması şeklinde tatbik ediliyordu. Yukarıda bahsi geçen eserlere ilave olarak bu dönemde Hafsî âlimler tarafından yazılmış, müfredat içerisinde okutulan telifler de bulunuyordu. Ebû Muhammed Abdülmecîd b. Ebü'l-Berekât b. Ebî'd-Dünya es-Sadeî Trablusî (v. 684/1285)'nin *Akâdetü'd-diniyye*'si ve İbn Arafe'nin *Muhtasarü's-Şâmil fî't-Tevhîd*'i bunlardan yalnızca ikisiydi. Bunun dışında Cüveynî, Fahreddin er-Râzî, Kâdî Beyzâvî ve Gazzâlî'nin zikri geçen eserleri üzerine bu dönemde yazılmış şerh ve ihtisarlar bulunuyordu.⁶⁰² Öte yandan Abdullah b. Abdullah et-Tercüman'ın (v. 832/1429) yazmış olduğu *Tuhfetü'l-erîb fî'r-Red 'alâ Ehli's-Salîb* de Hafsîler döneminde reddiye türünde telifi bilinen tek eser olarak zikredilebilir. Hıristiyan bir din adamıyken Müslüman olan et-Tercüman bu eserini Hıristiyanlara bir reddiye olarak telif etmiştir.⁶⁰³

⁶⁰¹ İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf*, 199-200; İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 166, 183, 198; el-Gabrîni, *'Unvânü'd-dirâye*, 195; Mahfûz, *Terâcim*, III/64.

⁶⁰² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2015, 537-538; el-Gabrîni, *'Unvânü'd-dirâye*, 109; Mahfûz, *Terâcim*, II/309-310, III/368.

⁶⁰³ Tercüman, *Tuhfetü'l-erîb*.

d. Fıkıh ve Ferâiz

Hafsîler Devleti'nde ilimler içerisinde en çok ihtimam gösterilen ilim dalı tüm yönleriyle birlikte fıkıh olmuştur. Mâlikî mezhebi merkezinde şekillenen bu ilim dalı bölgede köklü bir geçmişi olan bir literatüre sahiptir. Devletin kuruluşundan (VII./XIII. asır) yaklaşık dört asır önce Mâlikîliğin benimsendiği İfrîkiye bölgesi, mezhebin yayılmasını sağlayan birkaç önemli merkezden biridir. Ağlebîler döneminde Esed b. Furât'ın (v. 213/828) *el-Esediyye*, Sahnûn'un (v.240/854) *el-Müdevvene* adlı eserleri ve dersleriyle yayılan Mâlikî mezhebi, Şîî Fatımîler'in kuruluşuyla birlikte kesintiye uğramıştır. Zirî Sultanı Muiz b. Bâdis'in Şîilik karşısında Mâlikîliği desteklemesiyle mezhep, bölgede yeniden canlanmaya başlamıştır. Bundan sonra Muvahhidler Devleti'nin kuruluşuna kadar mezhebin temel metinleri oluşturulmuş, diğer taraftan bu eserler üzerine yazılan şerh ve ihtisar metinleri gün geçtikçe artmaya başlamıştır. Bu dört asırda yazılan mezhebin temel eserleri Sahnûn'un *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*'sı, İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin (v. 386/996) *er-Risâle*'si olmuştur. Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. Hüseyin el-Cellâb'ın (v. 378/998) *et-Tefrî*'i⁶⁰⁴, Kadı Abdülvehhâb el-Bağdâdî'nin (v. 422/1030) *et-Telkîn fi'l-fıkhı'l-Mâlikî*'si ve Ebû Saîd el-Kayrevânî el-Berâzî'nin (v. 430/1039'dan sonra) *et-Tehzîb fi'l-ihisâri'l-Müdevvene*⁶⁰⁵'sinin de eklendiği bu eserler, Hafsîler Devleti ilmî hayatında fıkıh literatürünün temelini oluşturmuşlardır. Bu dönemde İfrîkiye'de ilim tahsil eden tüm talebelerin yukarıda bahsi geçen beş eseri de hocalarıyla birlikte mütalaa ettikleri görülmektedir.⁶⁰⁶

Hafsîler Devleti'nin ilk yıllarında sultanların Muvahhidler Devleti'nin kurucusu İbn Tûmert'in Kur'ân ve sünnet dışındaki tüm furû kitaplarına karşı olumsuz tavrını takip etmeleri nedeniyle Mâlikîlik bir duraklama dönemi yaşamıştır. *Muvatta* ve *Mustasfâ* dışında bu dönemde fıkıh ilminde okutulan başka bir esere rastlanmamaktadır. Ayrıca İbn Tûmert'in fikhî esasları içeren eserleri de Mağrib'te elden ele dolaşmaktadır.⁶⁰⁷ Muvahhidler Devleti'nin yıkılışıyla birlikte İfrîkiye'li âlimler de

⁶⁰⁴ Eser Mâlikî fıkıh literatürünün ilk muhtasarlarından biri olarak kabul edilir. Ahmet Özel, "İbnü'l-Cellâb", *DİA*, XX/539.

⁶⁰⁵ Müdevvenetü'l-kübrâ'nın muhtasarıdır. Ali Şafak, "Berâzî", *DİA*, V/476.

⁶⁰⁶ el-Gabrîni, *Unvânü'd-dirâye*, 64, 94, 197, 356; İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 203-204; Debbağ, *Mealim*, 2-III-IV/90, 125, 196; Selâvî, *el-İstiksâ*, I/194; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/648, 661; Mahfûz, *Terâcim*, I/200. Bkz. Kaya, "Mâlikî Mezhebi", XXVII/522-524.

⁶⁰⁷ Kalamî ve fikhî hükümleri içeren "Kitâbü E'azz" Mehdî'nin en meşhur eseridir. Ayrıca bu kitapta Murabıtlar'ın batıl ehli olduklarına, kendilerine uyulmaması gerektiğine dair birçok şerî delil öne sürülmüştür. Bkz. Mehdî, *Kitâbü E'azz*, 242-253; Bel, *el-Firak*, 301-302; Adnan Adıgüzel, *el-Mehdî Muhammed İbn Tûmert ve Muvahhidler Devleti'nin Kuruluşu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1998), 102-103; Mahfûz, *Terâcim*, III/89.

Mâlikîliği bölgede yeniden canlandırmak için yenilik arayışına girmişlerdir. Bu yenilik arayışında Mısır'a giden âlimlerin Fahreddîn er-Râzî'nin *el-Mahsûl fî 'İlmi 'Usûli'l-fikh* eseriyle karşılaşmalarının da büyük bir etkisi vardır. Eş'arî-Şâfiî mezhep âlimlerinden olan Fahreddin er-Râzî bu dönemde oldukça meşhur olan mantık ilmini de kullanarak *el-Mahsûl* adlı fıkıh usulü eserini telif etmiştir. Müellif her ne kadar Mâlikî mezhebine müntesip olmasa da mantık ve kelâm metodunu bu eserinde etkili bir şekilde kullanmasıyla Mâlikî İfrîkiye âlimleri nezdinde meşhur olmuştur. Bu eserin kaynaklarından birinin Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ* adlı eseri olması da bu kabulü hızlandırmıştır. Zira Gazzâlî'nin Muvahhidler ve Hafsîler nezdinde büyük bir saygınlığı ve dinî otoritesi bulunmaktadır. Mısır'da Fahreddîn er-Râzî'nin talebesi Şemsüddin el-Hüsrevşâhî'den (v. 652/1254) icazet alan İbn Zeytûn *el-Mahsûl*'ü Tunus'a getiren ilk kişidir. Ondan kısa bir süre sonra Fahreddin er-Râzî usulünün destekçisi olarak Ebû Abdullah Şuayb ed-Dekkâlî (v.?) Mısır'dan geldiğinde, o da Tunus'ta bu eseri okutmaya başlamıştır.⁶⁰⁸ Ancak mantığın fıkıh usulüne girmemesi gerektiğini savunan bir grup âlim ise bu değişimi sert bir dille eleştirmiştir.⁶⁰⁹ Şunu da ilave etmek gerekir ki Fahreddîn er-Râzî'nin *el-Mahsûl*'ünün İfrîkiyye'ye ulaşmasının ardından daha önce okutulan eserler bir kenara bırakılmamış, bu dönemde de okutulmaya devam etmiştir.⁶¹⁰

VII./XIII. asır İfrîkiyesi'nde Eş'arî-mütekellim metotta yazılan fıkıh usulleri ve ihtisarları da ilmî çevrelerde okutulmaya başlamıştır. Seyfeddin el-Âmidî'nin (v. 631/1233) *el-İhkâm fî Usûli'l-ahkâm*'ı âlimler tarafından okunurken, İbnü'l-Hâcib'in (v. 646/1249) bu kitaba yazdığı muhtasar olan *Muhtasarü'l-usûl* adlı eseri, eserin aslından daha fazla meşhur olmuştur. Bu muhtasar tespit edebildiğimiz kadarıyla bölgede ilim tahsil eden herkes tarafından en az bir kez okunmuş, hatta bazı ilim adamları tarafından ezberlenmiştir.⁶¹¹ Diğer yandan Fahreddîn er-Râzî'nin *el-Mahsûl*'ünün muhtasar hâli olan Urmevî'nin (v. 653/1255) *el-Hâsıl mine'l-Mahsûl*'ü de dönemin âlimleri arasında bilinen en meşhur kaynaklar arasında sayılabilir. Son olarak Şehâbeddin el-Karâfi'nin

⁶⁰⁸ Mahfûz, *Terâcim*, II/432-435.

⁶⁰⁹ Fıkıhta mantık ilmini kullanmaya şiddetle karşı çıkanların başında Ebû Muhammed Abdülmecid es-Sadeî et-Trablusî (v. 684/1285) bulunmaktadır. Es-Sadeî mütekaddimûn âlimlerden sayılmaktadır. el-Gabrîni, *'Unvânü'd-dirâye*, 109-110, 111-112, 197.

⁶¹⁰ el-Gabrîni, *'Unvânü'd-dirâye*, 97-98, 230, 233, 257, 268; Selâvî, *el-İstiksâ*, I/197; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/621; Mahfûz, *Terâcim*, I/75; Muvahhidlik'ten Mâlikîlik mezhebine geçiş süreci hakkında daha detaylı bir yorum için bkz. Dûlâtî, *Medînetü Tunis*, 79; Bel, *el-Firak*, 306-307; Harekât, *el-Mağrib*, I/267.

⁶¹¹ İbn Haldûn'un aktardığına göre bu eser Bicâye âlimlerinden Nasirüddün Züvâvî tarafından İfrîkiyye'ye getirilmişti. Züvâvî eseri Mısır'da İbnü'l-Hâcib'in öğrencilerinden okuyarak bir nüshasını Bicâye'ye getirmişti. Bundan sonra eser tüm Mağrib'te büyük bir şöhrete kavuşmuştu. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 521; Debbâğ, *Mealim*, 2-III-IV/119; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/628.

(v. 684/1285) *Tenkîhu'l-fusûl fi 'İlmi'l-usûl* adlı eserinden bahsedilebilir. Müellif Mâlikî fıkıhına dair yazdığı *ez-Zahîre* isimli eserinin başına bu isimde bir usul başlığı koymuş, bu başlık daha sonraki dönemlerde müstakil bir usul olarak da okunmuştur. Fahreddîn er-Râzî'nin *el-Mahsûl* ve diğer mütekellim metodunu takip eden teliflerin bir devamı olarak görülen bu eser Mâlikî bir müellifin yazdığı usul kitabı olarak diğerlerinden farklı bir kategoride yer almıştır. Yine bu eser de fıkıh usulü alanında tetkik edilen kitaplardan biri olmuştur.⁶¹² Ferâiz (İslâm miras hukuku) ilminde ise bölgedeki en meşhur eser Ahmed b. Muhammed b. Halef el-Havfi'nin (v.785/1383-1384) *el-Ferâ'iz*'idir. Dönemin meşhur âlimlerinden İbn Arafe bu eseri ihtisar ederek talebelerine okutmuştur.⁶¹³

Neticede fıkıh ilmi bu dönemde öğretimine en çok ihtimam gösterilen alan olmuştur. Mezkûr eserlerin tamamına dönemin önde gelen âlimleri tarafından birçok şerh ve muhtasar yazılmış, Mâlikî fıkıhı IX. /XV. asır sonlarına doğru zirve dönemini yaşamıştır.⁶¹⁴ Bilinen en meşhur şerhler İbn Mahlûf es-Seâlibî'nin (v. 875/1471) İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasarü'l-usûl*'üne, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. El-Hatîb'in (v. 809/1406) el-Kayrevânî'nin *er-Risâle*'sine yazdıkları şerhlerdir.⁶¹⁵ İbn Reşîd el-Kafsî (v. 736/1336) de Fahreddîn er-Râzî'nin *el-Mahsûl*'üne *Telhîsü'l-mahsûl* adında bir muhtasar yazmıştır.⁶¹⁶ Ebû Muhammed Abdullah İbnü't-Tayr (v.699/1300) ise Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ*'sını ihtisar etmiştir.⁶¹⁷ Bir de dönemin meşhur fakihlerinin çeşitli isimlerle yazmış oldukları fetva eserleri bulunmaktadır. İbn Arefe'nin *el-Muhtasar fi'l-Fıkıh*'ı, Burzûlî'nin *Câmi'u Mesâ'ili'l-ahkâm* ve *el-Hâvî fi'l-Fetâvâ*'sı bunlardan yalnızca birkaçıdır.⁶¹⁸ Venşerîsî (v. 914/1508) de İfrîkiye ve Mağrib'te bu dönemde kayda alınan belgelerden seçtiği fetvaları *el-Mi'yârü'l-mu'rib* ve *l-Câmi'u'l-muğrib* olarak isimlendirdiği eserinde toplamıştır.⁶¹⁹

⁶¹² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 524-527; İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 166, 205; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/602. Bkz. Kaya, "Mâlikî Mezhebi", XXVII/532.

⁶¹³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 579; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, II/182.

⁶¹⁴ el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/600, 652, 677.

⁶¹⁵ el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/613, II/189-190.

⁶¹⁶ Mahfûz, *Terâcim*, II/332.

⁶¹⁷ el-Gabrîni, *Unvânü'd-dirâye*, 221. Gazzâlî'nin *Mustasfâ* adlı eserinin bu dönemde yazılmış birçok muhtasar ve şerhi bulunmaktadır. Ancak burada tamamının zikredilmesi mümkün olmadığı için temsili bir eser konulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Hamadî Dhouib, "Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde 'el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl' Adlı Eserinin Konumu ve Kuzey Afrika Ülkelerindeki Mâlikî Mezhebine Etkisi", *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu* (Isparta, 2011), 153-160.

⁶¹⁸ el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/685-686; Mahfûz, *Terâcim*, I/87-89, III/369-370. Bkz. Şafak, "Burzûlî", VI/466.

⁶¹⁹ el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/634-635. Bkz. Powers, *Hukuk*, 19-22.

e. Tasavvuf

Tasavvuf, Hafsîler döneminde İfrîkiye bölgesinde diğer ilimlerle iç içe bir haldeydi. Fakih, muhaddis veya müfessirin herhangi bir tarikata intisab etmesi bir problem teşkil etmeyeceği gibi talebelerin tasavvufî eserleri talim etmesi de gayet sıradan bir durumdu. İlmî müfredat içerisinde okunması veya okutulması gelenek halini almış eserler hem zâviyelerde hem de ilim meclislerinde talim edilirdi. Kuşeyrî'nin (v. 465/1072) *er-Risâle*'si, Gazzâlî'nin *Şerhü'l-esmaillahi'l-hüsnâ*⁶²⁰'sı bu eserlerden en meşhurlarıydı.⁶²¹ Şâzelî'nin *Hizbü'l-bahr*, *Hizbü'l-kebîr*, *Hizbü's-sağîr*, *Hizbü'n-nasr*, *Hizbü'l-ber* gibi dua hiziblerinin toplandığı *Ahzâbü's-Şâzelî* adlı eseri ise İfrîkiye ilim ve tasavvuf çevrelerinde okutulan eserler arasındaydı.⁶²² Bu eserler dışında Ebû Tâlib İbn Atıyye el-Mekkî el-Acemî'nin (v. 386/996) *Kûtü'l-kulûb*'ü de bölgede oldukça meşhurdu.⁶²³

f. Arap Dili

İfrîkiye bölgesinde bu dönemde Arapça-Berberîce karışık bir dil konuşulmaktaydı.⁶²⁴ İlmî çevrelerde ise Arap dilinin öğretimine önem verildiği için fasih bir Arapçayla karşılaşmak mümkündü. Bu dönemde Arap diline dair bölgede okutulan eserler İslâm ilim dünyasında da meşhur olan belli başlı kaynaklardı. Ebû Bişr Sîbeveyhi'nin (v. 180/796) *el-Kitâb*'ı İfrîkiye'de okutulan eserlerin en önemlisiydi. Bu eser nahiv ve sarf alanında Arap dilinde bilinen en eski eser olması dolayısıyla buradaki ilim erbabı arasında da meşhur olmuştu. Arapçayı öğretmek için istifade edilen diğer bir eser de Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred'in (v. 286/900) *el-Kâmil fi'l-Edeb*'iydi. Eser hem dil bilimleri açısından hem de hikâye ve tarihî bilgi bakımından oldukça faydalı örnekler içeriyordu. Mağribli dil âlimi Ebû Mûsâ İsâ b. Abdilazîz el-Cezûlî'nin (v. 607/1210) *el-Mukaddimetü'l-Cezûliyyesi* de bu dönemde Arap dili eğitimi almak isteyen talebeler için yakın zamanda telif edilen eserlerden birisiydi. Muvahhidler döneminde yaşayan müellif Arap dili alanında hocası İbn Berrî'ye (v.

⁶²⁰ Eserin tam adı Maksadü'l-esnâ fi Şerhi esmaillahi'l-hüsnâ'dır. Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Maksadü'l-esnâ fi Şerhi esmaillahi'l-hüsnâ (tahk. Bessâm Abdülvehhâb)* (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2003).

⁶²¹ el-Gabrîni, *Unvânü'd-dirâye*, 394; İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 183; Mahfûz, *Terâcim*, I/153, III/363.

⁶²² el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/685; Mahfûz, *Terâcim*, I/87. Bkz. Özel, "Şâzelî", XXXVIII/386.

⁶²³ el-Gabrîni, *Unvânü'd-dirâye*, 393.

⁶²⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 687; el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, I/39-41.

731/1331) sorduğu soruları bir eser haline getirmişti.⁶²⁵ Şiirler ve hikâyeler de Arap dilinin inceliklerini öğretmek için talebelere okutulurdu. Mütenebbî'nin (v. 354/965) ve Ebû Temmâm'ın (v. 231/846) şiirleri İfrîkiye'deki talebelere öğretilir bazen de ezberletilirdi. Ebû Muhammed Kâsım b. Alî el-Harîrî'nin (v. 516/1122) hikâyelerden oluşan *Makâmât* isimli kitabı da bu dönemde oldukça meşhurdu.⁶²⁶

Hafsîler döneminde de Arap dili ve belâğatına dair eserler yazılmıştır. Dönemin Arap dili uzmanlarından Ebü'l-Hasan el-Kartacânî'nin (v. 689) *Kitâbü Sirâcü'l-belâğâ fi İlmi'l-beyân* adlı bir kitap yazdığı bilinmektedir. Müellif bu kitabın *İlmü'l-beyân* adında bir de muhtasarını yazmıştır.⁶²⁷ Bu dönemde yaşayan âlim Ahmed b. el-Hâc (v. 647/1249-1250), Sîbeveyhi'nin *Kitâb*'ı için bir şerh telif etmiştir.⁶²⁸

g. Tarih ve Tabakât

Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk'ın (v. 151/768) *Sîretü İbn İshâk*'ı ve Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ*'sı, Hz. Peygamber'in hayatı ve sevgisi üzerine bu dönemde okutulan en meşhur eserlerdendir.⁶²⁹ Genel İslâm tarihi olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (v. 310/923) *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*'u dönemin âlim ve talebeleri tarafından mütalaa edilmiştir.⁶³⁰

Hafsîler döneminde yazılan tarih kitapları ise şu şekilde sıralanabilir. Bu dönemde genel İslâm tarihi olarak telif edilen tek eser İbn Haldûn'un *Kitâbü'l-İber*'idir.⁶³¹ İbn Kunfüz'un *el-Farisiyye*'si, İbnü's-Şemmâ'nın *el-Edille*'si, Zerkeşî'nin *Târihü'd-devleteyn*'i de Hafsîler Devleti tarihine dair yazılan eserlerdir. Devletin tarihi bu dört eser aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Diğer yandan Hafsîler döneminde yaşayan âlim ve mutasavvıflara dair yazılan tabakât kitapları da devlet veya şahıslar hususunda tarihî bilgiler ihtiva etmişlerdir. İbn Tavvâh'ın *Sebkü'l-makâl*'ı, el-Gabrîni'nin *Unvânü'd-dirâye*'si, İbn Kunfüz'un *Ünsü'l-fakîr ve İzzü'l-hakîr*'i, İbn Nâcî'nin *Mealimü'l-imân*'a yazdığı *Tekmile*'si bu türden tabakât kitaplarından sayılabilir. Bu tabakât eserleri hem ilim adamlarının hem de mutasavvıfların

⁶²⁵ el-Gabrîni, *Unvânü'd-dirâye*, 68, 75, 223; İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 166; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/621.

⁶²⁶ el-Gabrîni, *Unvânü'd-dirâye*, 68-69; İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 191; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/648.

⁶²⁷ İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 215-216.

⁶²⁸ el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/647.

⁶²⁹ Debbağ, *Mealim*, 2-III-IV/90, 125; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr*, II/319.

⁶³⁰ el-Gabrîni, *Unvânü'd-dirâye*, 347.

⁶³¹ el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/648.

biyografilerini içermektedir. Eserler verdikleri detaylarla Hafsîler dönemi ilmî ve tasavvufî hayatına ışık tutmaktadırlar.⁶³²

h. Mantık

Mantık bu dönemde İslâmî ilimlerin usul eserlerinde bir araç olarak kullanılırdı. Hafsîler Devleti ilmî hayatında diğer ilimlerin tahsil edilebilmesi için mantık bir alet ilmi sayılır, talebelerin mutlaka tahsil etmesi beklenirdi. Özellikle Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî sonrasında yazılan kelâm ve fıkıh eserlerini anlayabilmek için mutlaka mantık ilmini iyi bilmek gerekirdi. Bu dönemdeki ilmî müfredat içerisinde mantık ilmine dair yalnızca Ebû Abdillâh Efdalüddîn Muhammed el-Hûnecî'nin (v. 646/1248) eserleri yer alırdı. El-Hûnecî'nin *Keşfü'l-esrâr 'an Gavâmizi'l-efkâr* ve *el-Cümel* adlı teliflerinin ikisi de bu dönemde İfrîkiye'de meşhur olan eserlerdendi. Ancak *el-Cümel* mantık usulünü muhtasar bir şekilde ele aldığı için talebelerin ellerinden düşürmedikleri bir eser haline gelmişti.⁶³³ Bu dönemde Kosantine Kadısı Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Hatîb (v. 809/1406), Fakih Ahmed b. Muhammed el-Besîlî ve Muhammed et-Terîkî'nin (v. 894/1488-1489) *el-Cümel* üzerine şerh yazdıkları biliniyordu.⁶³⁴ Ayrıca İbn Arefe *el-Muhtasar fi'l-Mantık* adıyla *el-Cümel*'i ihtisar etmişti.⁶³⁵

ı. Tıp

Hafsîler Devleti kurulduğu günden itibaren tıp ilmine ihtimam göstererek tabiplerle yakın bir irtibat halinde olmuştur. Hafsîler döneminde yaşadığı bilinen ilk tabip Tunuslu Ahmed b. Muhammed el-Haşşâ (v. VII/XIII)'dır. Sultan Ebû Zekeriyâ ile yakın bir irtibat kuran bu doktor onun talebiyle *Müfîdü'l-ulûm ve Mübîdü'l-hümûm* adlı bir eser telif etmiştir. El-Haşşâ bu eserini ünlü Tabip Ebû Bekir er-Râzî'nin (v. 313/925) *et-Tıbbü'l-Mansûrî* kitabından iktibasla yazmıştır. Müellif tıp terimlerini er-Râzî'nin eserinde geçtiği haliyle aynen aktarmıştır. El-Haşşâ bu eserinde organlarla ilgili tıbbî lafızları, işleyişlerini ve tıbbî aletleri Arapça, Farsça ve İfrîkiye diliyle (Arapça-Berberice karışık halk dili) tanıtmıştır. Farsça ve Arapça lafızların kökenlerine inerek şerh etmeyi de ihmal etmemiştir.⁶³⁶

⁶³² İbn Kunfûz, *el-Fârisiyye*; İbnü's-Şemmâ', *el-Edille*; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn*; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/640-641; Mahfûz, *Terâcim*, III/283, V/8-14.

⁶³³ el-Gabrînî, *'Unvânü'd-dirâye*, 77, 233; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 584-587; el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/640.

⁶³⁴ el-Endülüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye*, I/669; Mahfûz, *Terâcim*, I/104, II/189-190.

⁶³⁵ Mahfûz, *Terâcim*, III/370.

⁶³⁶ El-Haşşâ'nın eseri Tunus, Rabat ve Leiden kütüphanelerinde bulunmaktadır. Henüz neşredilmemiştir. Mahfûz, *Terâcim*, II/143.

Sultan Mustansır döneminde Endülüs Mürsiyeli Tabip Muhammed b. Ahmed el-Emevî İbn Endrâs (v. 674-1275) oldukça meşhurdu. Gabrîni'nin ifadesiyle tıptaki uzmanlığının yanı sıra Arapça ve dinî ilimlerde de ileri seviyede bir bilgiye sahipti. Endülüs'ten Bicâye'ye gelerek burada dersler verdi. Bu derslerde dil bilimiyle ilgili Ebû Mûsâ el-Cezûlî'nin (v. 607/1210) *Kanûn*'unu, tıpla ilgili de İbn Sînâ'nın (v. 428/1037) *el-Urcûze fi't-tıbb ve el-Kanûn fi't-tıbb* isimli iki eserini okuttu. Aynı zamanda hem Bicâye valisine hem de halka tabip olarak hizmet etti. Mustansır onun tıp ilmindeki şöhretini duyduğunda sarayına davet etti. İbn Endrâs Tunus'a gelerek buradaki saray tabiplerine eğitimler verdi. Diğer yandan sultanın meclisindeki ilmî müzakerelerde yer aldı. Dönemin meşhur âlimlerinden biri olan Gabrîni, İbn Endrâs'tan tıp eğitimi aldıktan sonra asistanlığını yapmıştı.⁶³⁷ *Sebkü'l-makâl*'de Sultan Ebû İshâk döneminde tabip olan Ebü'l-Hasan Yahyâ el-Meâfirî'den (v. 718/1318) bahsedilir. Sultan, veliahtı Ebû Fâris'i Bicâye'ye vali olarak görevlendirdiğinde Tabip Ebü'l-Hasan Yahyâ'yı da beraberinde göndermiştir. Tabip yaptığı ilaç terkipleriyle Bicâye'de birçok hastanın tedavisini gerçekleştirmiştir. Ayrıca tabibin tıp ilimlerinin yanında şer'î ve dil ilimlerinde de uzman olduğu bilgisi *Sebkü'l-makâl*'de ifade edilmiştir.⁶³⁸

İfrîkiye'de tabiplerin sayıca en fazla olduğu dönem ise Ebû Fâris dönemidir. Bu dönemde Sicilyalı bir ailenin üyeleri hem tabiplik yaparak hem de bu alanda eserler vererek tıp ilmine katkıda bulunmuşlardır. Tabip Ahmed b. Abdüsselâm es-Sıkillî (v. 820/1418 sonrası) Sultan Ebû Fâris döneminde inşa edilen hastahane (mâristân) görev yaparken, aynı zamanda *el-Edviyetü'l-müfreda* adlı bir eser telif etmiştir.⁶³⁹ Ahmed b. Abdüsselâm'ın oğlu Muhammed (yaklaşık olarak v. 860/1456) de babasının yolundan giderek tabip olmuştur. Tabip Muhammed aynı zamanda babasının kitabına ilavelerde de bulunarak *Sağîr fi't-tıbb* adıyla bir eser telif etmiştir.⁶⁴⁰ Sicilyalı bu ailenin bir de Muhammed b. Muhammed b. Osman es-Sıkillî (v. 820/1418) adında tabip bir akrabaları bulunmaktadır. Tabip Muhammed es-Sıkillî Tunus'ta tabip olarak yetiştikten sonra hac farızasını yerine getirmek için Hicaz'a seyahat etmiştir. Hac ziyareti dönüşü Mısır'a uğramış, Memlûk Sultanı Melik Zâhir Seyfeddin'in yanına uğrayarak misafir olarak bir müddet burada kalmıştır. Misafirliği esnasında da sultan için *et-Tahaffüz mine'l-Vebâ* adında bir risale yazmıştır. Bu risaleyi Memlûk Sultanına hediye ederek Tunus'a geri

⁶³⁷ el-Gabrîni, *'Unvânü'd-dirâye*, 75-76; İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 199; Mahfûz, *Terâcim*, I/56.

⁶³⁸ İbnü't-Tavvâh, *Sebkü'l-makâl*, 232-234.

⁶³⁹ Mahfûz, *Terâcim*, II/241.

⁶⁴⁰ Mahfûz, *Terâcim*, III/245.

dönmüştür. Bu risaleyi aynı zamanda Sultan Ebû Fâris için yazdığı *el-Muhtasar el-Farisiyye* isimli kitabın mukaddimesine de yerleştirmiştir.⁶⁴¹

Sultan Ebû Fâris döneminde Sicilyalı aile dışında iki tabip daha bulunmaktadır. Bunların ilki Sicilyalı Tabip Ahmed b. Abdüsselâm'ın yetiştirdiği Ahmed b. Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Humeyrî (v.?)'dir. Tabip Ahmed b. Ebü'l-Abbâs *Tuhfetü'l-kâdim* isiminde bir eser telif ederek Sultan Ebû Fâris'e hediye etmiştir.⁶⁴² Bu dönemde varlığı bilinen bir başka tabip ise hayatı hakkında detaylı bir bilgi bulunmayan İbnü'l-'Alâ (v. IX./XV. asır)'dır. Tabip İbnü'l-'Alâ, *el-Mecmû' 'ale't-Teysîr fi'l-Müdâvât ve't-Tedbîr* adında tıp ve ecza hakkında bir eser telif ederek Ebû Fâris'e sunmuştur.⁶⁴³ Ebü'l-Kâsım b. İbrahim el-Lübbî el-Kayrevanî (v. 893-1487) ise Sultan Ebû Amr Osman dönemi tabiplerindendir. *Dürretü'l-sülûki'l-mevzû' li's-Seyyidi'l-mülûk* isimli bir eser telif ederek sultana hediye etmiştir. Bu kitap ilk faslı hıfz-ı sıhha ikinci faslı tıbbî terimlerin açıklandığı iki kısımdan oluşmaktadır.⁶⁴⁴ Ebû Amr Osman döneminden sonra ise yalnızca bir tabibin ismi geçmektedir. Bu tabip Abdülkâhir b. Muhammed b. Abdurrahman et-Tunusî (v.889/1493'ten sonra)'dir. Hakkında detaylı bir bilgi bulunmazken, yalnızca *Kitâbü't-tıbb fî Tedbîri'l-müsâfirîn ve Marazü't-tâûn* adında bir eser telif ettiği bilinmektedir.⁶⁴⁵

i. Hendese

Medrese veya camilerde okutulan hendesenin müfredatı ve kaynakları hakkında detaylı bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnızca bu dönemde az sayıdaki mühendis âlimlerin isimleri kaynaklarda zikredilmiştir. Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnü'ş-Şabât (684/1282) bunlardan biridir. Aslen Tûzer Rumlarından olup daha sonra Müslüman olmuştur. İbnü'ş-Şabât Tûzer şehrinin su dağıtım sistemini oluşturmuştur. Onun bu mühendislik bilgisi müellif Ticânî tarafından da takdir edilmiştir.⁶⁴⁶ Fakih Muhammed b. İbrahim İbnü'r-Râmî (v. 734/1334) de bu dönemin mühendislerinden biridir. *el-İ'ân bi-Ahkâmi'l-bünyân* adlı eserinde inşaat ve binalar hakkında verilen fetvaları aktarmıştır. İnşaat mühendisi olarak bilinmesinin nedeni ise bu kitabın bir fıkıh kitabı olmasından öte aynı zamanda inşaat bilimleri üzerine de bir malumat aktarmasıdır. Zira

⁶⁴¹ Mahfûz, *Terâcim*, III/246.

⁶⁴² Mahfûz, *Terâcim*, III/241.

⁶⁴³ Mahfûz, *Terâcim*, III/410.

⁶⁴⁴ Mahfûz, *Terâcim*, IV/207.

⁶⁴⁵ Mahfûz, *Terâcim*, I/202.

⁶⁴⁶ Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 157-158; Mahfûz, *Terâcim*, III/141.

müellif, döneminde inşa edilen binaların birçoğunun isim ve özelliklerini eserinde zikretmektedir.⁶⁴⁷ Ali b. İbrahim b. Ahmed b. Gânim el-Endülüsî (v. 960/1552) ise savaş aletleri konusunda uzman olarak bilinmektedir. Ali b. İbrahim, Endülüs'ten Tunus'a göç eden muhacirlerdendir. Akdeniz'de muhacirlerin Endülüs'ten İfrîkiye'ye geçişleri esnasında cihat faaliyetlerinde bulunan Ali b. İbrahim bir süre sonra devlet tarafından deniz savunma komutanı olarak atanmıştır. Ayrıca onun savaş aletlerinin özellikleri ile ilgili de *el-İzz ve'l-Menâfi' li'l-Mücâhidîn fi Sebîlillah bi'l-Âlâti'l-hurûb ve'l-Medâfi'* adında bir eseri bulunmaktadır.⁶⁴⁸

---

⁶⁴⁷ Detaylı bilgi için bkz. İbnü'r-Râmî, *el-İ'lân bi-Ahkâmi'l-bünyân (tahk. Ferîd b. Süleyman)* (Merkezü'n-neşri'l-câmiî, 1999); Mahfûz, *Terâcim*, II/336-337.

⁶⁴⁸ Mahfûz, *Terâcim*, I/58, 153; Eser el yazması olarak "archive.org" sitesinde yayınlanmaktadır. Henüz basılmamıştır.

SONUÇ

Hafsîler 625/1228 yılında Muvahhidler Devleti'nden ayrılarak kurulan bir hanedanlıktır. 625/1228-982/1574 yılları arasında yaklaşık üç buçuk asır boyunca İfrîkiye'ye hâkim olan bu devlet; tarihî seyirde kendisinden önce kurulan devletlerin bir devamı, yaşadığı dönemde ise Mağrib'te kurulan devletlerin bir parçası olarak görülmektedir. Hafsî hanedanlığı tesis ettikleri devletin idarî sisteminde İslâm dünyasında kendisinden önce kurulan devletleri örnek alırken, Mağrib ve Endülüs'te çağdaşı olan diğer devletlerden de bu hususta bilgi alışverişinde bulunmuştur. Ancak Hafsîler, her ne kadar Mağrib'te veya tüm İslâm coğrafyasında yer alan idarî sistemleri kendileri için bir örnek kabul etse de bir dönem, parçası olduğu Muvahhidler Devleti'nin idarî sistemini neredeyse aynı şekilde devletlerinde tatbik etmişlerdir. Hafsî aile üyelerinin geçmişte Muvahhidler devlet idaresinde Muvahhidî şeyhliği, vezirlik gibi üst düzey makamlarda görevler almasının bu durum üzerinde etkisi büyüktür.

Hafsîler Devleti kuruluşundan itibaren tesis ettiği ve yıllar geçtikçe geliştirdiği idarî sistemle birlikte İfrîkiye bölgesinde kendi halinde varlık gösteren valilik ve bölgeleri de hâkimiyet altına almıştır. İdare merkezi olan başkent Tunus'a yakınlık ve uzaklıkları bakımından idaresi kolaylaşan veya zorlaşan bu valilikler devlet tarafından siyasî şartların gerektirdiği ölçüde değişik şekillerde yönetilmişlerdir. Doğrudan devlet tarafından atanan valilerin yönettiği Bicâye, Kosantine, Annâbe, Mehdiyye gibi vilayetler ve yerel yöneticilerce idare edilen Tûzer, Kafsa, Kâbis, Trablusgarp gibi şehirler Hafsîler Devleti'nin idare merkezlerini oluşturmuşlardır. Bahsi geçen idare merkezlerinde görevli olan vali veya yöneticilerin devlet nezdinde çıkardıkları isyan hareketleri Hafsîler'i en çok meşgul eden siyasî hareketleri teşkil etmişlerdir. Sultanlar tüm bu idarî merkezleri itaat altına alabildikleri dönemlerde daha güçlü, daha rahat bir şekilde devleti yönetebilmişlerdir. Ancak tamamının hâkimiyet altına alındığı dönemler Hafsî devlet tarihi içerisinde oldukça nadirdir. Köklü ailelerin yönetimine bırakılan Tûzer, Kafsa, Trablusgarp, Kâbis gibi şehirler devlete en çok başkaldıran, fırsat buldukça isyan eden konumda olmuşlardır. Son dönemde bu aileleri cezalandırarak bahsi geçen şehirleri kendi atadıkları valilerle yönetmesi Hafsîler'in tüm İfrîkiye'de otorite kurmasını sağlamıştır.

Hafsîler Devleti'nin üç buçuk asırlık idaresi dört aşamalı olarak incelenebilir. Bu aşamalar mühim siyasî olayların devlet üzerinde bıraktığı etkiye göre belirlenmiştir.

Kuruluş devresi 625-675/1228-1276 yılları arasında Ebû Zekeriyya ve Mustansır dönemlerini kapsamaktadır. Kuruluş ifadesindeki amaç devletin belirli bir idarî sistem üzerine inşa edilerek temel yönetim sistemlerinin belirlendiği dönemi ifade etmektedir. Mezkûr iki sultanın devlet sistemini kurma hususundaki çabaları tam olarak bu kapsama girmektedir. Kurucu Sultan Ebû Zekeriyya'nın devletin sınırlarını çizdiği ve devlet idarî sistemini Muvahhid devlet sisteminden örnek alarak oluşturduğu görülmektedir. Oğlu Mustansır döneminde de bu durum devam ettirilmiştir. Babası döneminde yönetimle ilgili yapılan hatalar gözden geçirilerek idarî sistem daha iyi bir hale getirilmiştir. Ayrıca bu iki sultan zamanında Mağrib coğrafyasının tamamında sağlanan hâkimiyet, araştırmacılar nezdinde daha sonra göreve gelecek sultanların devleti daha ileri başarılarla taşıyacağı intibainı uyandırmıştır. Öte yandan Sultan Ebû Zekeriyya ve oğlu Mustansır'ın medenî anlamda bazı faaliyetlere önderlik etmeleri de beklentiye daha ileri bir seviyeye getirmiştir. Ebû Zekeriyya'nın İfrîkiye'nin ilk medresesini inşa etmesi ve Mustansır'ın Tunus içerisinde mimarî anlamda yaptığı icraatler devleti gelişim dönemine hazırlamıştır. Ancak Hafsîler Devleti klasik devlet gelişim evrelerinden farklı olarak kuruluşunun hemen ardından uzun süreli bir istikrarsızlık devresine girmiştir.

İstikrarsızlık devresine bakıldığında (675-747/1276-1346 yılları arasında) devlet idarî sistemi zaman zaman bir düzen içerisine girmeye çalışsa da sıklıkla çıkan isyanlar sebebiyle herhangi bir ilerleme kaydetmediği gibi daha da kötü bir hale gelmiştir. Hanedan içerisinde çıkan isyanlar devleti en çok meşgul eden, onun tekâmülüne engel olan en önemli birincil etkidir. Hanedan üyelerinin destek aldıkları bedevî Arap kabilelerse ikinci neden olarak görülebilir. Zira saltanat iddiasında bulunan hanedan üyesi Arap kabileler eliyle gerçekleştirdiği her saldırıda devletin gelişimini daha da gerilere götürmüştür. Bu Arapların yaptıkları yağmalar, katlettikleri insanlar ve zarar verdikleri medrese, mescit gibi ictimâî alanlar devletin uzun süre telafî edemeyeceği maddî ve manevî zararların oluşmasına yol açmıştır. Özellikle hâkimiyet mücadelelerinin yaşandığı Tunus, Bicâye ve Kosantine gibi büyük şehirler bu zarardan en fazla etkilenen yerlerdir. Diğer yandan bu dönemde sırf siyasî kargaşanın yaşandığı idarî ve sosyo-kültürel anlamda hiçbir gelişmenin yaşanmadığı da iddia edilemez. Cami, medrese, zâviyelerin inşa edilmesi ve Tunus'un mimari anlamda güzelleştirilmesi bu dönemde de devam etmiştir. Hatta tasavvufun itibarının yükselmesi, halk ve devlet nezdinde kabulünün artması bahsi geçen dönemde gerçekleşmiştir. Devletin veya halkın istikrarsızlık sürecinde tasavvufa yönelmesi ve ondan destek almaya çalışması İslâm

tarihinin birçok döneminde görülmüştür. Ancak böyle bir neticenin ifade edilebilmesi için bu dönemin tasavvufî hayatına dair daha derinlikli bir çalışmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Hafsîler döneminin tasavvufî hayatı tüm yönleriyle birlikte tespit edebildiğimiz kadarıyla hiçbir araştırmacı tarafından çalışılmamıştır.

Ebû Bekir Mütevekkil dönemi istikrarsızlık döneminin parlayan yıldızı olmuştur. Sultan saltanatının ilk dönemlerinde oldukça sıkıntılı bir idarî dönem geçirmiş, ancak ikinci döneminde bir istikrar süreci yakalayabilmiştir. Saltanatının ikinci kısmında devlet idaresini sağlamlaştırmaya ve devlet görevlileri arasında bir nizam oluşturmaya gayret göstermiştir. Hâciblerin sayıca fazla olduğu ve mizvârlık görevinin ihdas edildiği bu dönemde saray teşrifatına son derece önem verildiği görülmektedir. Ayrıca Tunus ve büyük şehirlerde refah seviyesinin yükseldiği, ilmî ve tasavvufî anlamda güzel gelişmelerin yaşandığı da kaynaklar tarafından aktarılmıştır. Sultan Ebû Bekir döneminin hemen ardından 747-758/1346-1357 yılları arasında Merînîler Devleti'nin istilaları tüm bu gelişmeleri yerle bir etmiştir. Savaş durumu tüm ülkede kaos oluşturmuş, medenî anlamda gelişmelerin durduğu maddî olarak da halkın sıkıntı çektiği bir dönemi beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla devlet Sultan Ebû Bekir döneminde tam bir gelişme dönemi yaşayacakken kendisini yeniden bir gerileme içerisinde bulmuştur. Öte yandan şunu kesinlikle ifade etmek gerekir bu dönemde her türlü kaos ve kargaşanın yaşanmasına rağmen ilmî anlamda farklı bir durum yaşanmıştır. Merînî sultanlarının beraberinde getirdikleri âlimler İfrîkiye âlimleri ile etkileşimde bulunmuş, bir anlamda genç talebelerin ilim tahsili için Mağrib'e yönelmelerini sağlamıştır. Bununla birlikte Hafsî sultanlarının Tunus'ta saray meclislerinde gerçekleştirdikleri ilmî münazaralar istilalar esnasında da devam ettirilmiş, ilmî anlamda gerilemenin yaşanmaması için gayret gösterilmiştir.

VIII./XIV. asrın sonu ve IX./XV. asır Hafsîler'in gelişme dönemi veya birlik dönemi olarak görülebilir. Bu dönemde sultan olan Ebü'l-Abbas, Ebû Fâris Azûz ve Ebû Amr Osman dönemleri Hafsîler devlet sisteminin tam olarak sağlandığı, ilmî, kültürel, mimarî ve tasavvufî gelişmelerin yaşandığı bir zaman dilimi olarak karşımıza çıkmıştır. Devletin kuruluşundan itibaren içeride hâkimiyeti sağlasa da bir türlü baş edemediği bir husus bulunmaktadır. Bu husus Avrupalı devletler karşısında hiçbir şekilde varlık gösterememek ve bu devletler tarafından yapılan saldırılarda savunma gerçekleştirememektir. İtalya, İspanya ve diğer Avrupa ülkelerinin oluşturduğu koloniler İfrîkiye'nin sahil kısımlarında özerk bir halde faaliyetlerini sürdürürken

devletin vergi alma dışında bu kolonilere hiçbir müdahalesi olmamıştır. Vergilerin de bazı anlaşmalar neticesinde kısmî olarak alınmadığı dönemler olmuştur. Öte yandan bahsi geçen devletlerin özellikle de İspanya'nın Hafsî topraklarına düzenledikleri saldırılar karşısında devlet hiçbir şekilde savunma gerçekleştirememiştir. Halk ve tasavufî gruplar örgütlenerek Hıristiyan saldırılarıyla baş etmeye çalışmıştır. Birlik dönemini başlatan Sultan Ebü'l-Abbas zamanından itibaren bu durum tersine dönmeye başlamıştır. Devlet sahil şeridindeki kolonileri kontrol altına almış, Avrupalı devletler Hafsî sultanlarının şartları çerçevesinde yeni anlaşmalar imzalayabilmişlerdir. Bunlar Avrupalı devletlerin şimdiye kadar kaşılaşmadıkları ağır yükümlülükleri bulunan anlaşmalardır. Avrupalıların başta altın olmak üzere birçok gıda maddesini ucuz bir şekilde Avrupa'ya taşıdığı dönemler sona ermiş, devlet bu sevkiyatlardan azami derecede istifade etmeye başlamıştır. Sultanlar Avrupalı devletlerin sefir ve heyetleri karşısında üstün olduğunu göstermiş, Müslümanların haklarını korumaya gayret göstermişlerdir.

Birlik döneminde dış ilişkilerde başarı sağlandığı gibi içişlerinde de devletin yeterli olduğu görülmektedir. Sürekli sıkıntı çıkaran güney şehirleri itaat altına alınmış, büyük şehirlerden devlete yapılan saldırılar en iyi şekilde bertaraf edilmiştir. Ancak devlet aleyhinde gerçekleştirilen isyanların bu dönemde tamamen sona erdiği kesinlikle söylenemez. Fakat dönem sultanlarının idarî görevliler üzerindeki tam hâkim tavrı, isyanları daha rahat bir şekilde bastırabilmeyi sağlamıştır. Muvahhidî şeyhleri veya hâcib gibi devlet görevlilerinin sultanlar üzerinde kurdukları otorite bu dönemde tamamen ortadan kalkmış, sultanlar hâkimiyetlerini her alanda gösterebilmişlerdir. Öte yandan mimari, ilmî ve tasavvufî olarak devlet bu dönemde çok özel bir zaman dilimi içerisine girmiştir. Tunus tam bir mimarî gelişim içerisine girmiş, şehirde birçok cami, medrese, zâviye inşa edilmiştir. Zeytûne Camii'nin ilmî hayatın merkezi olarak daha donanımlı bir hale getirilmesi bu döneme tekabül etmektedir. Tunus ve büyük şehirlerde hastahaneler inşa edilmiş, doktor sayısı gün geçtikçe daha da artmıştır. Tasavvufî anlamda da büyük gelişmeler yaşanmıştır. Büyük küçük tüm şehirlerde ribât ve zâviye inşası yaygınlaşmış, mutasavvıflar devletin de desteğini alarak daha geniş halk kitlelerine ulaşabilmişlerdir. Bu dönemde devletin tasavvufî oluşumlara maddî destek sağladığı da açıkça görülmektedir. Böylece İfrîkiye'de tasavvufî oluşumlara karşı oldukça ilgili olan halkın da devletle bağı daha sıkı bir hal almıştır.

Hafsîler Devleti'nin çöküş dönemi ile ilgili birkaç hususa değinilebilir. Devletin çöküş süreci belli bir istikrarsızlık döneminin bir neticesi olarak gerçekleşmemiştir. Devletin en güçlü sultanlarından Ebû Amr Osman döneminin hemen ardından hızlı bir çöküş sürecine girilmiştir. X./XVI. asır itibariyle bedevî Arapların ülkede çıkardığı karmaşa ve İspanyol işgalleri Hafsîler devlet sınırlarını Tunus ve civarıyla sınırlandırmıştır. Hafsî sultanları devlet topraklarını hiçbir şekilde kontrol edemeyen, İspanyol hâkimiyetine boyun eğen bir hale gelmişlerdir. Mezkûr asırda Osmanlı Devleti'nin bu topraklardaki hâkimiyet mücadelesi de görülmeye başlanmış, İfrîkiye İspanyol-Osmanlı mücadelesinin sahne olduğu bir yer haline gelmiştir. Devlet birçok kurumunu İspanyol işgalleri esnasında yitirmiştir. Kütüphaneleri bu süreçte yağmalanmış, bu sebeple birçok eser günümüze ulaşamamıştır. Diğer yandan tasavvufî hareketler halkın bu sıkıntılı süreçleri atlatabilmeleri için daha etkin bir şekilde çalışmışlardır. Hatta Kayrevan'daki Şa'bîler devlet karşısında muhalif bir hareket oluşturacak kadar büyük kitleleri etrafında toparlayabilmişlerdir. Devlet 982/1574'te Osmanlı hâkimiyeti altına girinceye kadar tedricî olarak daha da kötü bir hale gelmiştir. Ayrıca bu dönemde idarî sisteme dair net bilgiler bulunmazken, sultanların İspanyol askerlerine ülkelerini rahatlıkla açtıkları kaynaklarda zikredilmiştir. Netice itibariyle devlet Osmanlı ve İspanyol Aragon devletlerinin mücadelesi neticesinde tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Hafsîler Devleti ile ilgili birkaç netice daha fazla ön plana çıkarılabilir. Devlet genel itibariyle diğer İslâm devletlerinin gelişim sürecinden farklı bir gelişim süreci yaşamıştır. Genel olarak Mağrib'te kurulan devletlere bakıldığında ortak bir kadere sahip oldukları görülmektedir. Zira bölge kurumsallaşma açısından etnik yapının müdahalesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Bedevî Arapların devletin zayıflık dönemlerinden sürekli bir halde istifade ettiklerini özellikle belirtmek gerekir. Bu durum devletin kurumsallaşması üzerindeki en büyük engeldir. İkinci engel ise Endülüs'ten gelen devlet ricalinin Hafsîler'in kuruluş döneminde sistemin içerisinde çıkardıkları karışıklıklardır. Hem kendi içlerinde yaşanan anlaşmazlıklar hem de devletin bir otoritesi olan Muvahhidî şeyhleriyle yaşadıkları rekabet devletin kurumsallaşma sürecini yavaşlatmıştır. Diğer yandan bu engel olarak zikredilen insan gruplarının devlete fayda sağladığı durumlar da olmuştur. Bedevî Arapların askerî güç olarak kullanılmaları ve Endülüs devlet ricalinin devlet sistemine sağladığı katkılar bu

minvalde sayılabilir. Bir de Endülüs'ten göç eden ilim adamlarının İfrîkiye'deki ilmî hayatı olumlu yönde etkilediği görülmektedir.

İfrîkiye toprakları ilmî ve kültürel anlamda etkiye açık bir coğrafyada bulunmaktadır. Bölgenin Endülüs ve Mağrib'ten hacca giden ilim ve kültür erbabının geçiş güzergâhı üzerinde yer alması bu etkileşimi üst noktaya çıkarmaktadır. Bu topraklardan ve Meşrik'ten göç ederek İfrîkiye'ye yerleşen ilim ve kültür erbabının bölgeyi etki altına aldığı aşikârdır. Öte yandan Mağrib ve Meşrik'e giderek ilmî ve tasavvufî eğitimden geçen ilim adamlarının geri döndüğünde İfrîkiye'deki ilmî çevreleri etkilediği görülmektedir. İbn Zeytûn ve Dekkâlî gibi âlimlerin Fahreddîn er-Râzî'nin eserini buraya getirerek ilmî hayatta gerçekleştirdikleri dönüşüm açıkça görülmüştür.

Son olarak Hafsîler Devleti'nin İslâm ve dünya tarihine sağladığı katkılardan zikredilebilir. Öncelikle İslâm medeniyeti, İslâm'ın farklı coğrafyalara yayılması ile birlikte gelişerek yeni değerleri bünyesine katmıştır. İslâm'ın ilk döneminden itibaren kurulan İslâm devletleri de medeniyete büyük katkılar sağlamıştır. Hafsîler Devleti de bu devletlerin devamı olarak İslâm medeniyetinin tamamlayıcı bir unsuru olmuştur. Bir yandan devlet idarî sistemini geçmişten aldığı geleneği sürdürerek geliştirmesi diğer yandan da kültürel anlamda gerçekleştirdiği yeniliklerle bu medeniyetin XIII.-XVI. asırlar arasında bir temsilcisi olması kayda değerdir. Hafsîler'in kendisinden önceki İslâm devletlerinden aldığı geleneği sürdürdüğü açıkça görülmüştür. Bununla birlikte en çok etkisi altında kaldığı devletlerin Endülüs ve Mağrib'te kurulanlar olduğunu özellikle belirtmek gerekir. Hafsîler tüm Müslüman devletlerin bıraktığı mirasla birlikte bir devlet tesis etmiş, yıkılışından sonra bölgede hâkimiyet kuran Osmanlı Devletine de bu mirası aktarmıştır. Burada şunu özellikle belirtmek gerekir ki Hafsîler, Muvahhidler'in bayrağını devralma, onun devlet geleneğini devam ettirme iddiasını var oldukları müddetçe dillendirmişlerdir. Hafsîler, Muvahhidler gibi bir devlet kurarak ve onun gibi cihanşümül olmaya çalışarak Mağrib ve Endülüs'teki çağdaşı olan devletleri hâkimiyeti altına toplamaya çalışmışlardır. Halifeliği Abbasîler'den devralarak Mağrib ve Endülüs'te hâkimiyet kurmak için büyük çabalar sarf etmeleri bu sebeptendir. Fakat bu gayretlerinde zaman zaman başarılı olsalar da çoğunlukla iç işlerinde yaşadıkları sıkıntılar sebebiyle hedeflerini gerçekleştirememişlerdir. Dolayısıyla Hafsîler'in bölge tarihinde öne çıkan bir siyaset izlediklerini, ancak çoğunlukla bu hususta başarılı olamadıklarını söylemek mümkündür.

Hafsîler dünya tarihi açısından tamamlayıcı bir rol üstlenmiştir. Avrupa'nın hızlı bir şekilde geliştiği, İslâm devletlerinin sınırlarını zorlamaya başladığı dönemlerde var olan Hafsîler Devleti bu gelişmelerden doğrudan etkilenmiştir. Akdeniz'e kıyısı olan İspanya, Fransa, İtalya ve Sicilya gibi devletler ticarî olarak Hafsî Devleti'nin kıyı şehirlerinden istifade etmişler, Güney Afrika ve Mağrib coğrafyasında var olan değerli madenleri tüm Avrupa ülkelerine taşımışlardır. Aynı zamanda tuz, un gibi çeşitli gıda maddelerinin de buradan tüm dünyaya ihracatını yapmışlardır. Bu minvalde Hafsî topraklarının dünya ticaretinin önemli noktalarından biri olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Zira Hafsîler'in zirve döneminde ticaret hususunda Avrupalılara çıkardıkları zorluklar bile onları bu topraklardan vazgeçirememiştir. Çünkü Hafsî toprakları olmadan bir ticaret ağı kurmanın mümkün olmadığı Avrupalı devletler tarafından net bir şekilde görülmekteydi. Diğer yandan İfrîkiye topraklarının bu derecede stratejik bir konumda olması Hıristiyan devletlerin ele geçirme konusunda da hırslı davranmalarına sebep olmuştur. Hıristiyan devletler Hafsîler'in yönetimde zafiyet gösterdikleri dönemlerden istifade ederek birçok kez İfrîkiye'ye saldırı düzenlemişlerdir. Ele geçirme hususunda başarılı olamamaları da Hafsîler Devleti'ni zarara uğratmayı başarmışlardır. Neticede Hafsîler hem İslâm coğrafyasında hem de Akdeniz ülkeleri arasında stratejik bir konumda olması sebebiyle XIII.-XVI. asırlar arasında var olan değerli bir devlettir.

KAYNAKÇA

- Abderî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Suud. *Rihletü'l-Abderî*. Dımaşk : Dâru Sa'deddin, 1999.
- Abdülvehhâb, Hasan Hüseyinî. *Hulâsatü Târîhi Tunus*. Tunus: Dârü'l-kütübî'l-Arabîyyeti's-şarkıyye, 3. Basım, 1957.
- Abun-Nasr, Jamil. *A History of the Maghrib in the Islamic Period*. Newyork: Cambridge University Press, 1993.
- Adıgüzel, Adnan. *el-Mehdî Muhammed İbn Tûmert ve Muvahhidler Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1998.
- Adıgüzel, Adnan. *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler: Halife Yakup Mansur*. Ankara : Araştırma Yayınları, 2013.
- Adıgüzel, Adnan. *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler: Kuruluş Dönemi*. Ankara : Araştırma Yayınları, 2011.
- Adıgüzel, Adnan. "Muvahhidler Devleti". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler*. 7/129-165. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Adıgüzel, Adnan. "Muvahhidler Devleti'nin Tarihi Sürecinde Rota Değişimi (İdris B. Yakup Me'mun Dönemi)". *EKEV AKADEMİ DERGİSİ* 55 (Bahar 2013), 1-20.
- Adıgüzel, Adnan. *Yusuf b. Taşfîn*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2022.
- Amrî, Nelli Selâme. *el-Velâye ve'l-Müctema': Müsaheme fi't-Târîhi'l-ictimâî ve'd-Dinî li-İfrîkiye fi'l-Ahdi'l-Hafsî*. Beyrut: Dârü'l-Farâbî, 2006.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 4 (Abbasiler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2012.
- Apak, Adem. "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (01 Haziran 2008), 159-173.
- Arevî, Abdullah. *Mücmelü Tarihi'l-Mağrib*. Mağrib: Dârü'l-beyzâ, 3. Basım, 2012.
- Arı, Mehmet Salih. *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*. Van: Bilge Adamlar, 2. Basım, 2009.
- Atar, Fahrettin. "Fetva". *DİA*. C. XII. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- Atar, Fahrettin. "Noter". *DİA*. XXXIII/210-213. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.

- Avcı, Casim. “Hilâfet”. *DİA*. XVII/539-546. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Avcı, Casim. “Yâkut el-Hamevî”. *DİA*. XXXXIII/288-291. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Memlükler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, ts.
- Ayaz, Fatih Yahya. “Vezir”. *DİA*. XXXXIII/79-82. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Aydin, Yunus Emre. “Fâtımîler Devleti’nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrip’te Fâtımî - Kutâme İlişkileri (762 - 972)”. *Anasay* 3 (2018), 79-98.
- Ayktu, A. Sait. “İbn Battûta”. *DİA*. XIX/361-368. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Baadj, Amar S. “Saladin, the Almohads and the Banû Ghaniya the Contest for North Africa (12th and 13th Centuries)”. *Studies in the History and Society of the Maghrib*. ed. Amira K. Bennison vd. Leiden: Brill, 2015.
- Bakruşin, Prof. Dr. S. vd. *Uluslararası İlişkiler Tarihi*. ed. Vladimir Potyemkin. çev. Atilla Tokatlı. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 1. Basım, 2009.
- Bekrî, Ebû Ubeyd el-. *el-Mesâik ve’l-Memâlik* (thk. thk. A. P. van Leeuwen, A. Ferre). II Cilt. Tunus: Dârü’l-Arabîyye li’l-Kitâb, 1992.
- Bel, Alfred. *el-Firakü’l-İslâmiyye min Fethi’l-Arabî hatte’l-yevm*. çev. Abdurrahman Bedevî. Beyrut-Lübnan: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 3. Basım, 1987.
- Belâzürî, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu’l-büldân* (tahk. Şevkî Ebû Halil). Dımaşk: Vizâratü’s-Sekâfe, 1997.
- Bila’rac, Abdurrahman. “el-Alâkâtü’s-siyasiyye beyne’d-Devleti’l-Hafsiyye ve’l-Memâliki’l-bahriyye beyne’l-Karneyn (h. 7-8/m. 13-14)”. *Devriyyetü Kâne’t-târîhiyye* 8/29 (2015), 61-67.
- Bilge, Mustafa L. “Hasan el-Vezzân”. *DİA*. XVI/358-360. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Birişik, Abdülhamit. “İbn Atıyye el-Endülüsî”. *DİA*. XIX/338-340. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Brocchieri, Mariateresa Fumagalli Beonio. “II. Friedrich Hohenstaufen ve İtalya’da Sueb Hanedanının Çöküşü”. çev. Leyla Tonguç Basmacı. *Ortaçağ-Şatolar.Tüccarlar. Şairler*. ed. Umberto Eco. 38-49. İstanbul: Alfa Basım Yayın, 1. Basım, 2015.

- Brunschvig, Robert. *Târîhu İfrîkiyye fi'l-ahdi'l-Hafsî min karni 13 ilâ nihâyeti'l-karni 15*. çev. Hammâdî es-Sâhîlî. II Cilt. Beyrut : Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1988.
- Burzülî, Ebü'l-Kâsım b. Ahmed b. Muhammed el-Belevî el-Kayrevanî el-Mâlikî el-. *Fetâva'l-Burzülî Câmiu Mesaili'l-ahkâm limâ Nezele mine'l-Kazâyâ bi'l-Müftîn ve'l-Hükkâm* (tahk. Muhammed el-Habib el-Hile. VII Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2002.
- Caravajal, Mârmol. *İfrîkiye*. çev. Muhammed Haccî vd. III Cilt. Rabat: Dârü'n-neşri'l-ma'rife, 1989.
- Ceran, İsmail. *Fas Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012.
- Ceylâlî, Abdurrahman b. Muhammed el-. *Târîhü'l-Cezairi'l-Âm*. Beyrut: Dârü Mektebeti'l-hayât, 2. Basım, 1965.
- Cezar, Mustafa. *Mufassal Osmanlı Tarihi*. VI Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. Basım, 2011.
- Chouraqui, André N. *Between East and West A History of the Jews of North Africa*. çev. Michael M. Bernet. İllions-USA: Varda Books, 1. Basım, 2001.
- Çelik, Aydın. "Fatımîler Devletinin Kuruluşu". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/2 (2005), 433-453.
- Çetin, Nihad M. "Abderî, Ebû Muhammed". *DİA*. I/67-68. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.
- Çollak, Fatih. "eş-Şâtıbiyye". *DİA*. XXXVIII/377-379. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Davide, Diego. "Pazarlar, Panayırlar ve Ulaşım Yolları". çev. Leyla Tonguç Basmacı. *Ortaçağ-Şatolar.Tüccarlar. Şairler*. ed. Umberto Eco. 201-205. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 1. Basım, 2015.
- Debbağ, Ebû Zeyd Abdurrahman. *Meâlimü'l-îmân fi Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevan* (tam. Ebü'l-Fazl İbn Nâcî)(tahk. Abdülmecid Hayâli). V Cilt. Lübnan: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Basım, 2005.
- Demirci, Mehmet. "Arûsiyye". *DİA*. III/424. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Dhouib, Hamadî. "Gazzâlî'nin Fıkıh Usulü Çerçevesinde 'el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl' Adlı Eserinin Konumu ve Kuzey Afrika Ülkelerindeki Mâlikî Mezhebine

- Etkisi". *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*. 143-160. Isparta, 2011.
- Di Girolamo, Catia. "Venedik ve Diğer Deniz Cumhuriyetleri". çev. Leyla Tonguç Basmacı. *Ortaçağ-Şatolar.Tüccarlar. Şairler*. ed. Umberto Eco. 136-140. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 1. Basım, 2015.
- Dûlâtî, Abdülazîz. *Medînetü Tunis fi'l-ahdi'l-Hafsî*. Tunus: Dâru Seras, 1981.
- Dumper, Michael R. T. - Bruce E. Stanley (ed.). *Cities Of The Middle East And North Africa- A Historical Encyclopedia*. Santa Barbara/California: ABC-Clio, 2007.
- Dûrî, Abdülazîz ed-. *İslam Kurumları Tarihi*. çev. Kasım Koç. İstanbul: Albaraka Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Durmuş, İsmail. "İbn Berrî et-Tâzî". *DİA*. EK-1/589-590. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Barbaros Hayreddin Paşa'nın Hâtıraları*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Endülüsî, el-Vezirü's-Serrâc Muhammed b. Muhammed el-. *el-Hulelü's-sündüsiyye fi'l-Ahbâri't-Tûnisiyye (tahk. Muhammed el-Habîb el-Heyle)*. III Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1985.
- Fierro, Maribel. "Muvahhidler'in Din Siyaseti". çev. Orhan Şener Koloğlu vd. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. İstanbul: Küre Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Gabrînî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ahmed b. Abdullah el-. *Unvânü'd-dirâye fi men 'Urife mine'l-ulema fi'l-mieti's-sâbia bi-Bicâye (tahk. Âdil Nüveyfîz)*. Beyrut: Dârü'l-âfâki'l-cedîd, 2. Basım, 1979.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Maksadü'l-esnâ fi Şerhi esmaillahi'l-hüsnâ (tahk. Bessâm Abdülvehhâb)*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1. Basım, 2003.
- Gök, Murat. *Ehli Beyt Nesli'nin Kurduğu İlk Devlet İdrîsîler*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2021.
- Gurâb, Sa'd. "İbn Arafe". *DİA*. XIX/316-317. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Gül, Muammer. *Orta Çağ Avrupa Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 1. Basım, 2009.

- Hammâd, Saîd Cuma. “el-Alâkâtü'l-iktisadiyye beyne Tunus ve'l-Kuva'l-İtaliyye hilali'l-ahdi'l-Hafsî m.1227-1270”. *el-Mecelletü'l-Lîbiyyeti'l-âlemiyye (Global Libyan Journal)* 15 (2017), 1-11.
- Harekât, İbrahim. “Bicâye”. *DİA*. VI/128-129. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Harekât, İbrahim. *el-Mağrib abre't-târih*. IV Cilt. Dârü'l-beyzâ: Dârü'r-reşâd, 2000.
- Harekât, İbrahim. “Gâniye(Benî Gâniye)”. *DİA*. XIII/354-355 s. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Harekât, İbrahim. “Nefzâve”. *DİA*. XXXII/534-535. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Harirî, Muhammed İsa. *Târîhü'l-Magribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs fi'l-Asri'l-Merînî*. Kuveyt: Dârü'l-Kalem, 1985.
- Hasan, Muhammed. *el-Medine ve'l-Bâdiye bi-İfrîkiyye fi'l-ahdi'l-Hafsî*. II Cilt. Tunis : Camiatu Tunis, 1999.
- Hasan, Muhammed. “Harekâtü'l-âmme bi-Müdüni İfrîkiye fi'l-Ahdi'l-Hafsî”. *el-Muğayyebûn fi Târîhi Tunis el-İctimâî*. ed. el-Hâdî et-Teymûmî. 225-266. Tunus: el-Mecmu'u't-Tunusî li'l-Ulûmi ve'l-Âdâb ve'l-Funûn, 1. Basım, 1999.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Übbî”. *DİA*. XXXXII/271. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Hizmetli, Sabri. “İbn Ebû Dînâr”. *DİA*. XIX/430. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Hüseyn, Memdûh. *el-Hurûbu's-salîbiyye fi Şimâli İfrîkiye ve Eseruhe'l-hadârî*. Amman: Dâru Ammâr, 1. Basım, 1998.
- İbn Abdilhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdilhakem el-Mısri el-Kureşî. *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib (tahk. Ali Muhammed Ömer)*. Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 2004.
- İbn Âmir, Ahmed. *ed-Devletü'l-Hafsiyye*. Tunus: Dârü'l-kütübi's-şarkıyye, 1974.
- İbn Arafê, Muhammed b. Arafê el-Vergûmî et-Tunusî. *el-Muhtasarü'l-fikhî (tahk. Hafiz Abdurrahman Muhammed Hayr)*. X Cilt. BAE: Müessesetü Halef Ahmed el-Habtûr, 1. Basım, 2014.
- İbn Ebû Dînâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebü'l-Kâsım er-Ruayni. *Mûnis fi Ahbâri İfrîkiyye ve Tunis*. Tunus: Matbaatü'd-Devleti't-Tunusiyye, 1. Basım, 1286.

- İbn Haldûn. *Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar-et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan-*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2021.
- İbn Haldûn. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 9. Basım, 2013.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddimetü İbn Haldûn (tahk. Saîd b. Muhammed es-Senârî)*. Dımaşk-Kâhire: Dârü'l-kütübi'l-Arabî, 1. Basım, 2015.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsârahum min Zevi's-Sultani'l-Ekber (tahk. Ebu Suhayb el-Keremî)*. Amman-Riyad: Beytü'l-Efkâru'd-Devliyye, ts.
- İbn İzârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merrakûşî. *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbari'l-Endelüs ve'l-Mağrib (tahk. G. S. Colin-é-Lévi Provençal)*. III Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü's-sekâfe, 3. Basım, 1983.
- İbn Kunfüz, Ahmed b. Hasan b. Ali b. Hatîb el-Kosantinî. *el-Fârisiyye fî Mebâdi-id'd-Devleti'l-Hafsiyye (tahk. Muhammed eş-Şâzili-Abdülmeceid et-Türki)*. Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1968.
- İbn Kunfüz, Ahmed b. Hasan b. Ali b. Hatîb el-Kosantinî. *el-Vefeyât (tahk. Adil Nüveyhiz)*. Beyrut: Dârü'l-âfâki'l-cedîde, 4. Basım, 1983.
- İbn Kunfüz, Ahmed b. Hasan b. Ali b. Hatîb el-Kosantinî. *Ünsü'l-fakîr ve 'İzzü'l-hakîr (tahk. Muhammed el-Fâsî-Adolphe Faure)*. Rabat: el-Merkezü'l-câmi'î li'l-bahsi'l-ilmî, 1965.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Kudâî. *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ' (tahk. Hüseyin Mu'nis)*. II Cilt. Kahire: Dârü'l-meârif, 2. Basım, 1985.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Kudâî. *İ'tâbü'l-küttâb (tahk. Dr. Salih el-Eşter)*. Dımaşk: Matbuât Mecmai'l-lügati'l-Arabiyye, 1. Basım, 1961.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-Târîh*. XII Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1965.
- İbnü'r-Râmî, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim el-Lahmî. *el-İ'lân bi-Ahkâmi'l-bünyân (tahk. Ferîd b. Süleyman)*. Merkezü'n-neşri'l-câmiî, 1999.

- İbnü'ş-Şemmâ', Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Hintâtî. *el-Edilletü'l-beyyineti'n-nuraniyye fî Mefahiri'd-devleti'l-Hafsiyye*. Tunus: Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1984.
- İbnü't-Tavvâh, Şeyh Abdülvâhid Muhammed b. et-Tavvâh. *Sebkü'l-makâl li-fekki'l-ikâl (neşr. M. Mes'ûd Cübrân)*. Trablus: Cem'iyetü'd-da'veti'l-İslâmiyyeti'l-âlemiyye, 2. Basım, 2008.
- İbnü'z-Zeyyât, Ebû Ya'kûb Yusuf b. Yahyâ et-Tâdilî. *et-Teşevvüf ilâ Ricâli't-Tasavvuf (tahk. Ahmed et-Tevfik)*. Rabat,: Menşûrât Külliyyeti'l-âdâb, 2. Basım, 1997.
- İlyas, Ali Kanber. "Benî Gâniye Ailesinin Mağrib ve Endülüs'te Muvahhidler Devleti'ne Karşı Siyasî-Askerî Mücadeledelesi". çev. Adnan Adıgüzel. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (01 Aralık 2018), 317-346.
- İskit, Temel. *Diplomasi Tarihi*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi, 2018.
- İzgi, Cevat. "İbnü'ş-Şemmâ". *DİA*. XXI/220. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Julien, Charler André. *History of North Africa*. çev. John Petrie. Newyork: Prager Publishers, 1970.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-. *Subhu'l-a'sâ fî Sinâ'ati'l-inşâ*. XIV Cilt. Kahire: Matbaatü'l-emiriyye, 1915.
- Kallek, Cengiz. "Kırat". *DİA*. XXV/437-438. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.
- Kallek, Cengiz. "Ukiyye". *DİA*. XXXXII/67-70. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Kandemir, M. Yaşar. "Mukaddimetü İbni's-Salâh". *DİA*. XXXI/121-124. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Kandemir, M. Yaşar. "Nevevî". *DİA*. XXXIII/45-49. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Karataş, Ali İhsan. *Kâtip Çelebi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2023.
- Kâtib Çelebi. *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr (Yay.haz. İdris Bostan)*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.
- Kavas, Ahmet. "Osmanlı Devleti'ni Kuzey Afrika'da Kalıcılaştıran Sefer: Tunus Savaşı (1574)". *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2016), 1-42.
- Kavas, Ahmet. "Trablusgarp". *DİA*. XXXXI/288-291. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

- Kaya, Eyyüp Said. “Mâlikî Mezhebi”. *DİA*. XXVII/519-535. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Kayrevanî, Rakîk el-. *Tarihu İfrîkiye ve'l-Mağrib (tahk. Muhammed Azb)*. Dârü'l-Fürçânî, 1. Basım, 1994.
- Keskin, Esra. “XIII.-XV. Asırlar Arasında Kuzey Afrika Hanedanlarında Siyasî Evlilikler (Hafsî – Merînî - Abdülvâdî [Zeyyânî] Devletleri)”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (27 Haziran 2022), 207-226.
- Kurtuluş, Rıza. “el-İstibsâr”. *DİA*. XXIII/321-322. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Kâtip”. *DİA*. XXV/49-52. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.
- Mahfûz, Muhammed. *Terâcümü'l-mü'ellifne't-Tûnisîyyîn*. V Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1982.
- Makdîş, Mahmûd. *Nüzhetü'l-enzâr fî 'Acâbi't-tevârih ve'l-Ahbâr (tahk. Ali ez-Züvârî – Muhammed Mahfûz)*. II Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1988.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-mülûk (Muhammed Abdülkadir 'Atâ)*. VIII Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Basım, 1997.
- Matvî, Muhammed el-Arûsî. *es-Saltanatü'l-Hafsiyye Târîhuha's-Siyasî ve Devruha fi'l-Mağribi'l-Arabî*. Lübnan: Beyrut : Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan Habib el-. *el-Ahkâmü's-Sultaniye*. çev. Prof. Dr. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2. Basım, 2020.
- McNeill, William. *Avrupa Tarihinin Oluşumu*. çev. Yusuf Kaplan. İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2008.
- Mehdî, Muhammed b. Tûmert. *Kitâbü E'azzi mâ yutlab (tahk. Ammâr Tâlibî)*. Cezayir: el-Cezayir Asimetri's-sekâfeti'l-Arabiyye, 2007.
- Merrâküşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülvahid. *el-Mu'cib fî Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib (tahk. Muhammed Saîd el-Iryân)*. Kahire: Lecnetü'l-ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, ts.
- Müellifi Meçhul. *el-İstibsâr fî Acâbi'l-emsâr Vasfu Mekke ve'l-Medîne ve Mısr ve Bilâdi'l-Mağrib (tahk. Abdülhamid Sa'd Zağlûl)*. Dârülbeyzâ: Dârü'n-Neşri'l-Mağribiyye, 1985.

- Müellifi Meçhul. *Mefâhirü'l-Berber (tahk. Abdülkâdir Bûbaye)*. Dârü Ebî Rakrâk, 1. Basım, 2005.
- Naki, Emrah. “1574 Tunus Seferi Sonrası İspanya - Osmanlı İlişkileri ve Osmanlı Sarayındaki Gayri Resmi Müzakereci Jaime de Losada”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2018), 53-90.
- Naki, Emrah. “1574 Tunus Seferi Üzerine Yeni Bir Bakış”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 40 (2016), 129-144.
- Nevâsıra, Adnan Hasan en-. *el-Kadâ fî Ahdi'd-devleti'l-Hafsiyye bi-İfrîkiye (635/1227-667/1573)*. Ürdün: Câmîatü Âli el-Beyt, Basılmamış Lisans Tezi, 2003.
- Ocak, A. Y. - Farukî, S. “Zaviye”. *İA*. XIII/468-476. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Ömerî, Şihâbu'd-dîn İbn Fazlullah el-. *Mesâlikü'l-ebâr fî Memâlikü'l-emsâr (tahk. Kâmil Selmân el-Cubûri)*. XXVII Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Öngören, Reşat. “Tasavvuf”. *DİA*. XXXX/119-126. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Özaydın, Abdülkerim. “Ammâroğulları”. *DİA*. III/77-78. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim. “Makdîş, Mahmûd b. Saîd”. *DİA*. Ek-2/181-182. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Özcan, Abdülkadir. “Cerbe”. *DİA*. VII/391-392. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Özdemir, Mehmet. “Ebû Ubeyd el-Bekrî”. *DİA*. X/247-248. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. Ankara: İsam Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Özdemir, Mehmet. “Muvahhidler”. *DİA*. XXXI/410-412 s. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Özel, Ahmet. “Brunschvig, Robert”. *DİA*. Ek-1/209-211. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
- Özel, Ahmet. “İbnü'l-Cellâb”. *DİA*. XX/538-539. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Özel, Ahmet. “Ticânî, Abdullah b. Muhammed”. *DİA*. XXXXI/129-130. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.

- Özel, Ahmet Murat. “Şâzelî”. *DİA*. XXXVIII/385-387. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Özen, Şükrü. “İbn Kunfüz”. *DİA*. XX/143-144. İstanbul, 1999.
- Özen, Şükrü. “Kâdılkudât”. *DİA*. XXIV/77-82. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Sultan”. *DİA*. XXXVII/496-497. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Peçevi, İbrahim Efendi. *Peçevi Tarihi (Yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 1981.
- Powers, David S. *Hukuk, Toplum ve Kültür: Kuzey Afrika 1300-1500*. çev. İsmail Eriş. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Razûk, Muhammed. “Hafsîler”. *DİA*. XV/125-128. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Razûk, Muhammed. “Kostantîne”. *DİA*. XXVI/224-225. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Ruano, Delfina Serrano. “Müslüman Batıda Eş’arîlik”. çev. Orhan Şener Koloğlu vd. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. İstanbul: Küre Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Salihlioğlu, Halil. “Dinar”. *DİA*. IX/352-355. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Salihlioğlu, Halil. “Dirhem”. *DİA*. IX/368-371. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Seâlibî, Abdülaziz es-. *Târîhu Şimali İfrîkiye mine’l-fethi’l-İslâmî ilâ nihayeti’d-devleti’l-Ağlebiyye (tahk. Ahmed b. Milâd, Muhammed İdrîs)*. Beyrut-Lübnan: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1. Basım, 1987.
- Selâvî, Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hâlid b. Hammâd en-Nâsırî. *Kitâbü’l-İstiksâ li-Ahbâri Düveli’l-Magribi’l-Aksâ*. Dârülbeyzâ, 1997.
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Mesâlikü’l-Ebsâr”. *DİA*. XXIX/265-266. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004.
- Sicilia, Rosanna. “İber Yarımadası”. çev. Leyla Tonguç Basmacı. *Ortaçağ-Şatolar.Tüccarlar. Şairler*. ed. Umberto Eco. 124-129. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 1. Basım, 2015.

- Soldani, Maria Elisa. “Deniz Yoluyla Ticaret ve Limanlar”. çev. Leyla Tonguç Basmacı. *Ortaçağ-Keşifler.Ticaret İlişkileri.Ütopyalar.* ed. Umberto Eco. 163-168. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 1. Basım, 2015.
- Soldani, Maria Elisa. “Ticaret”. çev. Leyla Tonguç Basmacı. *Ortaçağ-Şatolar.Tüccarlar. Şairler.* ed. Umberto Eco. 195-200. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 1. Basım, 2015.
- Şafak, Ali. “Berâziî”. *DİA.* V/476. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Şafak, Ali. “Burzüî”. *DİA.* VI/466. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Şerif, Muhammed el-Hâdî. *Târîhu Tunus min Usûri mâ Kable't-târih ile'l-İstiklâl.* Tunus: Dârü Seras, 3. Basım, 1993.
- Şeyban, Lütfi. *RECONQUISTA Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri.* İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Taneri, Aydın. “Hâcib”. *DİA.* XIV/508-511. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Tanman, M. Baha. “Mahfil”. *DİA.* XXVII/331-333. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Taş, Abdullah Erdem - Sansarkan, Yusuf. “Zîrîlerin Fâtımî Hilâfetini Terkedip Abbasî Hilâfetini Tanımaları Sürecinde Şî-Sünnî Mücadelesi”. *EMakalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019), 546-571.
- Tâzî, Abdülhâdî et-. *et-Tarihi'd-diplomasî li'l-Mağrib min Akdemi'l-Usûr.* X Cilt. el-Hey'etü'l-Âmme Mektebetü'l-İskenderiyye, 1988.
- Tercüman, Abdullah b. Abdullah el-Mayurkî. *Tuhfetü'l-erîb fi'r-Red 'alâ Ehli's-Salîb (tahk. Dr. Muhammed Ali Hamâye).* Kahire: Dâru'l-maârif, 3. Basım, 1992.
- Terzi, Mustafa Zeki. “Ordu”. *DİA.* XXXIII/357-362. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Ticânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed. *Rihletü't-Ticânî: fî'l-Biladi't-Tunisiyye ve'l-Katar ve't-Trablus(tahk. Hasan Hüsni Abdülvehhab).* Libya-Tunus: Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1981.
- Tocco, Francesco Paolo. “Sicilya'da Anjou Krallığı”. çev. Leyla Tonguç Basmacı. *Ortaçağ-Şatolar.Tüccarlar. Şairler.* ed. Umberto Eco. 129-132. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 1. Basım, 2015.
- Tocco, Francesco Paolo. “Sicilya'da Aragon krallığı”. çev. Leyla Tonguç Basmacı. *Ortaçağ-Şatolar.Tüccarlar. Şairler.* ed. Umberto Eco. 133-136. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 1. Basım, 2015.

- Uludağ, Süleyman. “Abdüsselâm b. Meşîş el-Hasenî”. *DİA*. I/302. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Uludağ, Süleyman. “İbn Haldûn”. *DİA*. XIX/538-543. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Ulupınar, Hamide. *Ebû Medyen el-Mağribî*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 1. Basım, 2013.
- Uslu, Recep. “Cerîd”. *DİA*. VII/402-403. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Venşerîsî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-. *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-Câmi'u'l-muğrib 'an Fetâvâ 'Ulemâ'i İfrîkiye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib (tahk. Muhammed Haccî)*. XIII Cilt. Rabat: Vizâretü'l-evkâf ve's-Şü'ûnü'l-İslâmiyye li'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1981.
- Vezzân, Ebû Ali Leon (Afrikalı Leon) Hasan b. Muhammed Zeyyâtî el-. *Vasfu İfrîkiyye*. çev. Muhammed Haccî - Muhammed el-Ahdar. II Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1983.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ya'kûb. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Beyrut: Dârü'l-Beyrut, 1960.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Bağdâdî Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. V Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1977.
- Yazıcı, Tahsin. “Ebû Medyen”. *DİA*. X/186-187. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Berberîler”. *DİA*. V/478-483. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Yiğit, İsmail. *Endülüs (Girnata sultanlığı) ve Kuzey Afrika İslam Devletleri*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.
- Yiğit, İsmail. “Kafsa”. *DİA*. EK-1/705-707. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Yiğit, İsmail. “Murâbitlar”. *DİA*. XXXI/152-155. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Yiğit, İsmail. “Tunus”. *DİA*. XXXXI/385-388. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Yver, G. “Berberîler”. *İA*. II/525-534. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

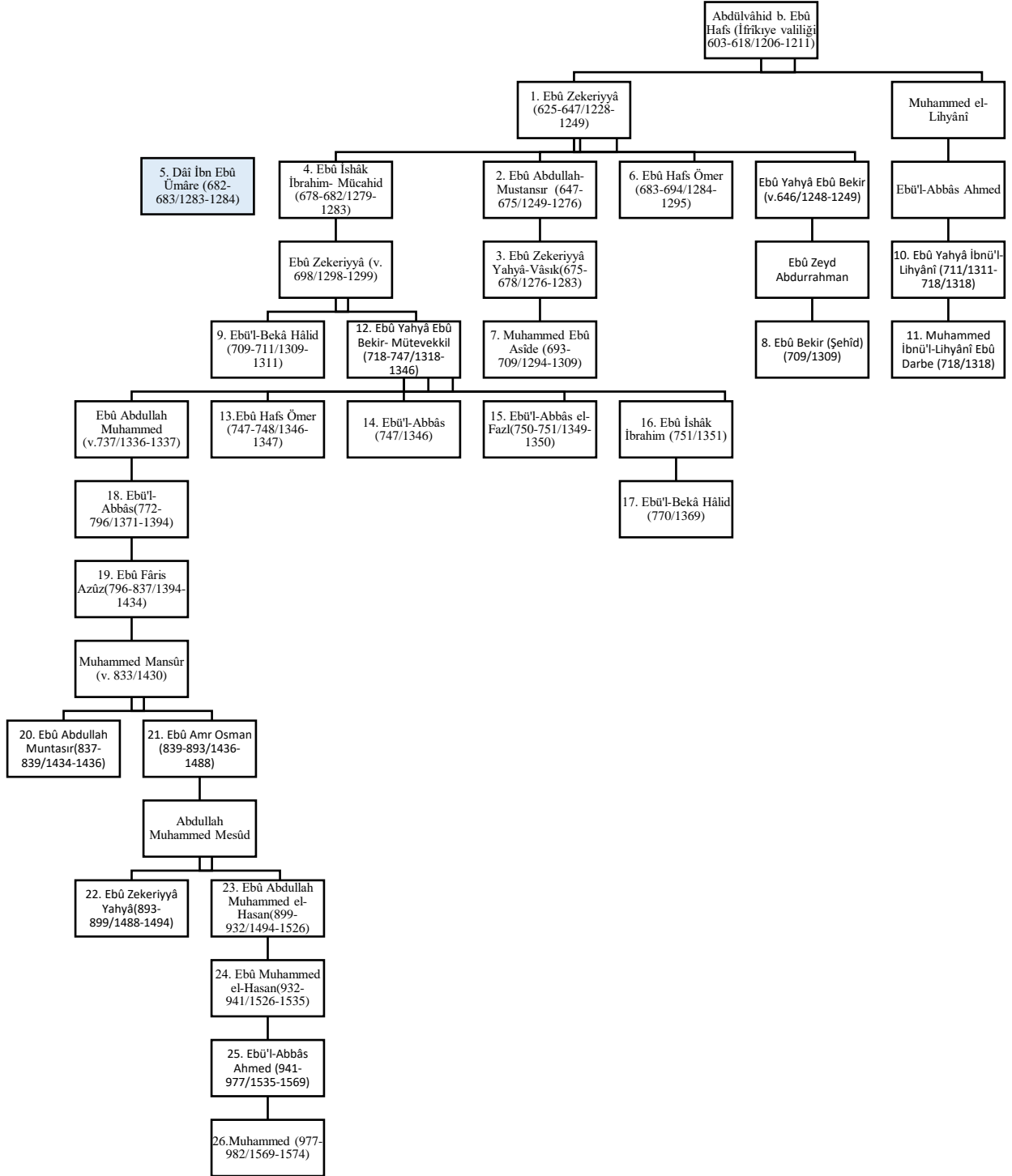
Zerkeşî, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim. *Târîhü'd-devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye (tahk. el-Hüseyn el-Ya'kubî)*. Tunus: el-Mektebetü'l-atîka, 1. Basım, 1998.

Zerkeşî, Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim. *Târîhü'd-devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye (tahk. Muhammed Mâdûr)*. Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, 2. Basım, 1966.

Ziya Paşa. *Endülüs Tarihi*. İstanbul: Selis Yayınları, 5. Basım, 2012.

EKLER

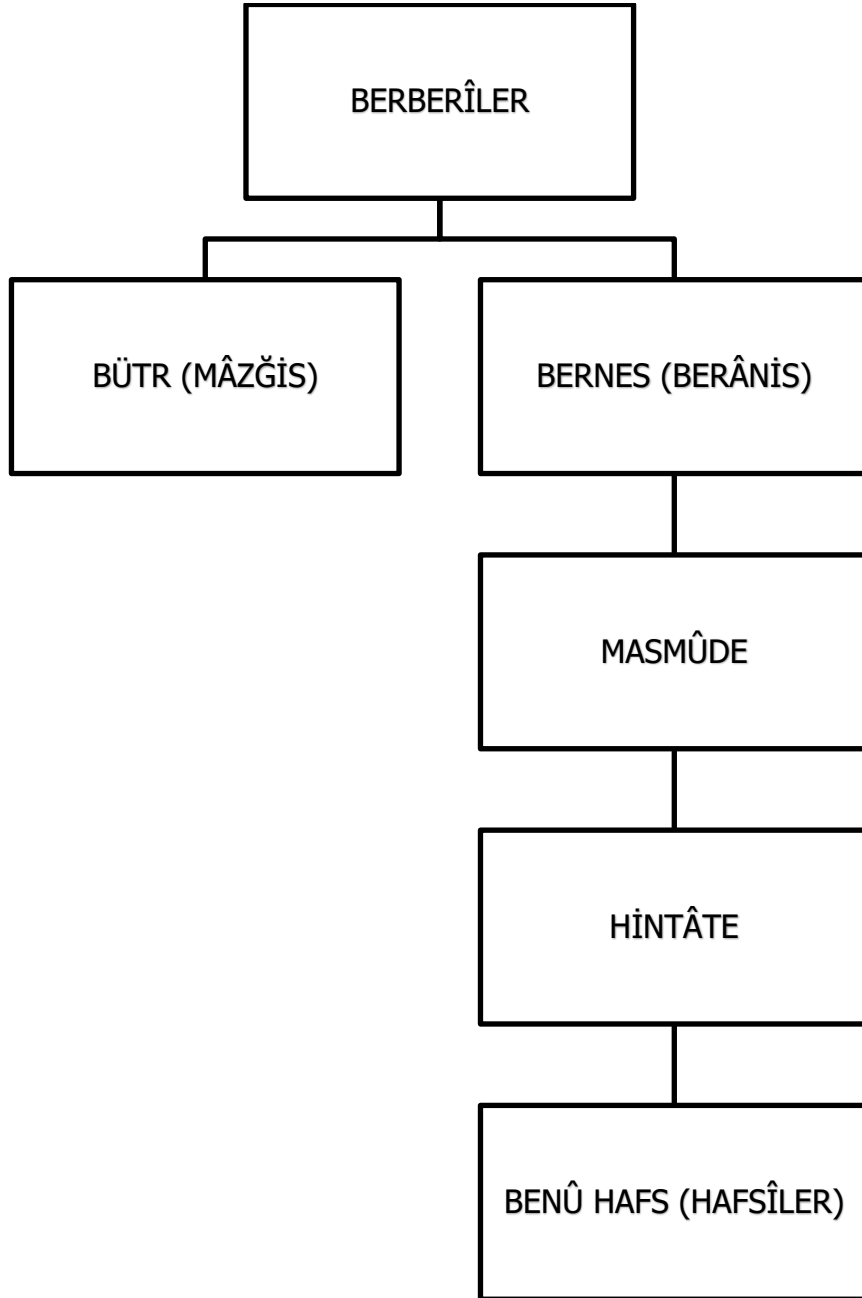
Ek 1: Hafsî sultanlarının soy şeceresi.

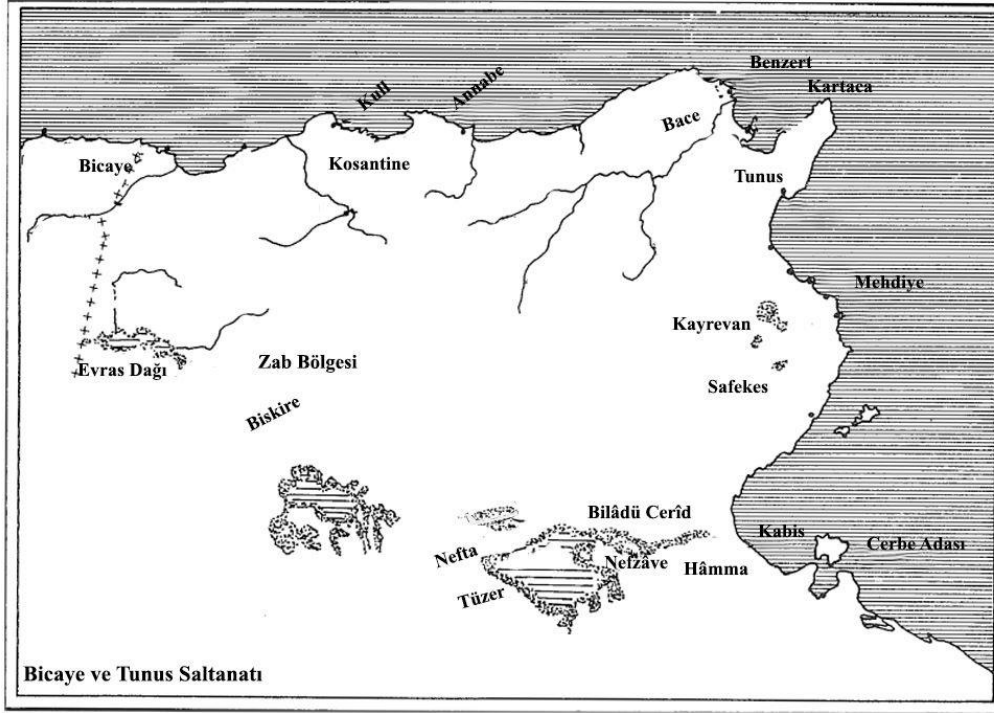
Ek 2: Hafsî Sultanları

1. Ebû Zekerıyyâ (625-647/1228-1249)
2. Ebû Abdullah-Mustansır (647-675/1249-1276)
3. Ebû Zekerıyyâ Yahyâ-Vâsık (675-678/1276-1283)
4. Ebû İshâk İbrahim- Mücahid (678-682/1279-1283)
5. Dâî İbn Ebû Ümâre (682-683/1283-1284)
6. Ebû Hafs Ömer (683-694/1284-1295)
7. Muhammed Ebû Asîde (694-709/1295-1309)
8. Ebû Bekir (Şehîd) (709/1309)
9. Ebü'l-Bekâ Hâlid (709-711/1309-1311)
10. Ebû Yahyâ İbnü'l-Lihyânî (711/1311-718/1318)
11. Muhammed İbnü'l-Lihyânî (Ebû Darbe) (718/1318)
12. Ebû Yahyâ Ebû Bekir-Mütevekkil (718-747/1318-1346)
13. Ebû Hafs Ömer (747-748/1346-1347)
14. Ebü'l-Abbâs (747/1346)
15. Ebü'l-Abbâs el-Fazl (750-751/1349-1350)
16. Ebû İshâk İbrahim (751/1351)
17. Ebü'l-Bekâ Hâlid (770/1369)
18. Ebü'l-Abbâs (772-796/1371-1394)
19. Ebû Fâris Azûz (796-837/1394-1434)
20. Ebû Abdullah Muntasır (837-839/1434-1436)
21. Ebû Amr Osman (839-893/1436-1488)
22. Ebû Zekerıyyâ Yahyâ (893-899/1488-1494)
23. Ebû Abdullah Muhammed el-Hasan (899-932/1494-1526)
24. Ebû Muhammed el-Hasan (932-941/1526-1535)
25. Ebü'l-Abbâs Ahmed (941-977/1535-1569)
26. Muhammed (977-982/1569-1574)

Ek 3: Hafsî ailesi Berberî Soy Şeceresi

Ek 4: Hafsîler Devleti'nin sınırları

(Hasan el-Vezzân, Vasfu İfrîkiyye, II/48)

Ek 5: Hafsiler Devlet Sınırları

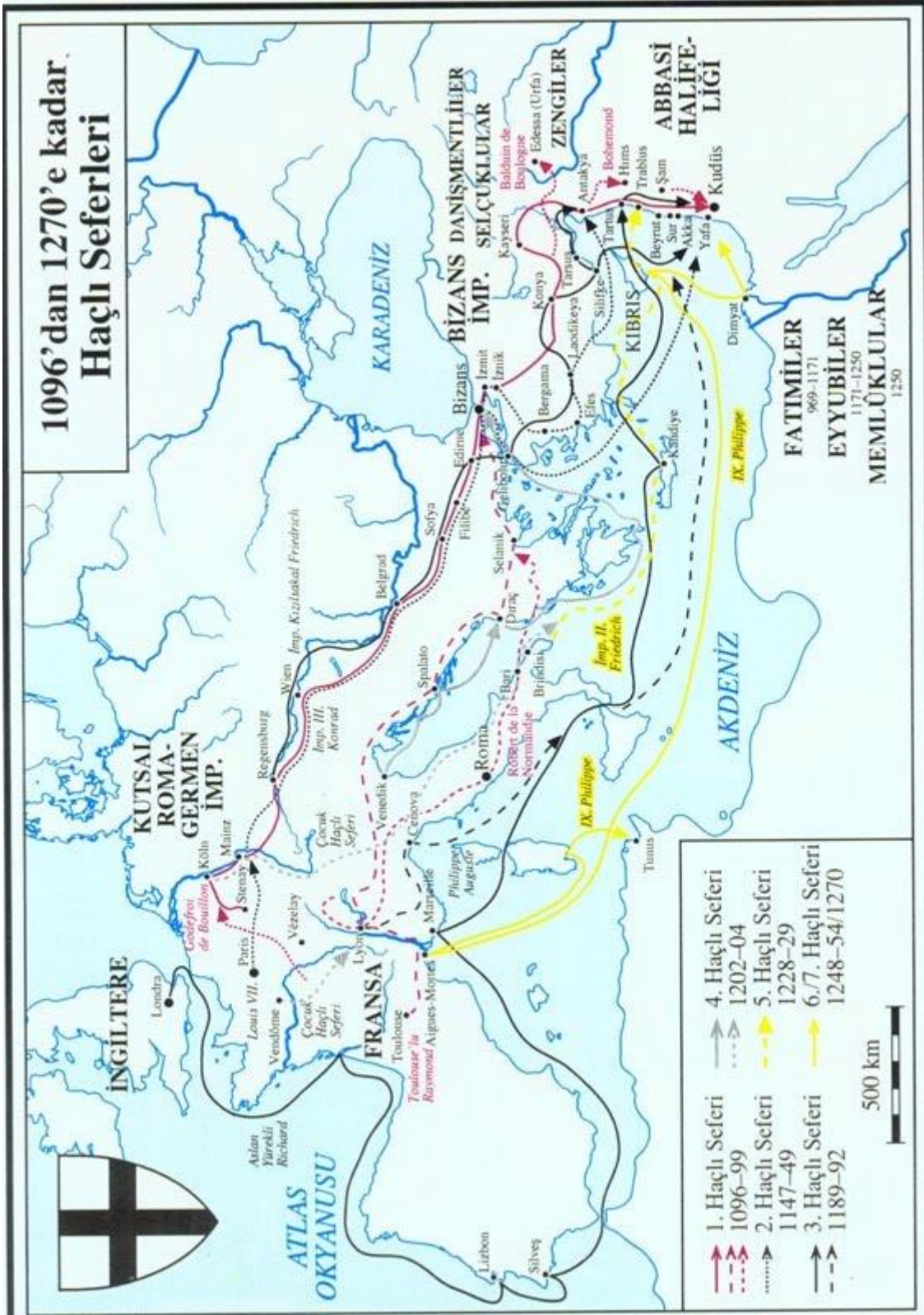
(Google Haritalardan Uyarlama)

Ek 7: Haçlı seferleri haritası

(http://www.6dtr.com/TARİH/haritalar/30-1096_1270_kadar_haçli_seferleri.jpg)

ÖZGEÇMİŞ			
Adı-Soyadı	Esra		KESKİN ARI
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı	Arapça		İngilizce
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme		Kurum Adı
Lise	2002	2007	İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi/Bursa
Lisans	2008	2012	Bursa Uludağ Üniversitesi-İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2012	2015	Bursa Uludağ Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü-İslâm Tarihi ve Sanatları
Doktora	2015	2023	Bursa Uludağ Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü-İslâm Tarihi ve Sanatları
Çalıştığı Kurum	Başlama - Ayrılma		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2013		Uludağ Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayımlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):	_____		
		Tarih:	
		İmza:	
		Adı-Soyadı:	